

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Γιώργος Στασινόπουλος
Πτυχιούχος Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΑΣΟΕΕ)
Οικονομικού Τμήματος

**ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1998

Κοε: 8317
Νο: 11388

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

06 ΣΕΠ. 1999

Γιώργος Στασινόπουλος
Πτυχιούχος Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΑΣΟΕΕ)
Οικονομικού Τμήματος

**ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	1
 Α' Μέρος: Οι θεωρητικές διαστάσεις της νομισματικής πολιτικής του 19ο αιώνα	
Κεφ. Ι: Οι Ευρωπαϊκές Συζητήσεις	11
Κεφ. ΙΙ: Οι Έλληνες Πανεπιστημιακοί Οικονομολόγοι Σ.Τρικαλιώτης – Ι.Σούτσος – Α.Οικονόμος – Ν.Γουναράκης – Ι.Ζωγράφος – Κ.Βουρνάζος	22
 Β' Μέρος: Η Τραπεζική Πολιτική στην Ελλάδα	
Κεφ. ΙΙΙ: Οι Απαρχές του Τραπεζικού Συστήματος στην Ελλάδα: Η Ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος	43
Κεφ. ΙV: Η Εκδοτική Πολιτική της Εθνικής Ο χαρακτήρας της εκδοτικής πολιτικής της Εθνικής – Μετατρεψιμότητα – Εκδοτική πολιτική και χορηγήσεις	53
Κεφ. V: Η Αναγκαστική Κυκλοφορία του 1848 Εισαγωγικά – Οι συζητήσεις στις Γενικές Συνελεύσεις των Μετόχων – Οι αντιδράσεις στον τύπο – Η διελκυστίνδα Εθνικής- Κυβέρνησης – Τα δεκάδραχμα	70
Κεφ. VI: Η Σχέση Κράτους - Εθνικής (1862-1880)	90
 Γ' Μέρος: Οι Εναλλακτικές Λύσεις	
Κεφ. VII: Οι Προτάσεις για Δημόσιο Πιστωτικό Φορέα	103
Κεφ. VIII: Η Αμφισβήτηση του Εκδοτικού Μονοπωλίου Το χρονικό – Οι συζητήσεις στο κοινοβούλιο – Οι αντιπαραθέσεις των οικονομολόγων	116

Δ' Μέρος: Προβλήματα και Επιδιώξεις της Νομισματικής Πολιτικής τον 19ο Αιώνα

Κεφ. ΙΧ: Η Δημιουργία της Δραχμής και οι Αδυναμίες του Συστήματος Η διαμόρφωση της Λατινικής Ένωσης – Η θέση της Ελλάδας στη Λατινική Ένωση – Το μετέωρο βήμα της μεταρρύθμισης – Ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας – Στον αστερισμό του κανόνα χρυσού – Η ετερόδοξη άποψη του Ν.Γουναράκη – Έριδες για το μέλλον της Ελλάδας στη Λατινική Νομισματική Ένωση	144
Κεφ. Χ: Η Κρατική Διαχείριση της Νομισματικής Κυκλοφορίας Η θέσπιση της τρίτης αναγκαστικής κυκλοφορίας – Οι πρώτες αντιρρήσεις για την επαναφορά της μετατρεψιμότητας – Η κρίση της περιόδου 1883-85 και η "πρόωρος" άρση – Το εμπορικό ισοζύγιο: ένας αγνοημένος παράγοντας	207
Συμπερασματικές Παρατηρήσεις	261
Βιβλιογραφία	272

Στη Μνήμη του Νίκου Σιακαντάρη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία τριάντα χρόνια, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1980, οι συζητήσεις για τα νομισματικά ζητήματα γνώρισαν, έπειτα από αρκετά χρόνια, μεγάλη άνθηση. Η εξέλιξη αυτή ήταν το αποτέλεσμα της εμφάνισης πληθωριστικών φαινομένων στις σύγχρονες Δυτικές οικονομίες, που οδήγησαν στην κατάρρευση του συστήματος σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών του Bretton Woods. Οι σύγχρονοι οικονομολόγοι βρέθηκαν στη δύσκολη θέση, αφ' ενός να εξηγήσουν τα αίτια της εξέλιξης αυτής, αφ' ετέρου να προτείνουν ένα νέο σταθερό σύστημα που θα εγγυώταν τη σταθερότητα και μακροημέρευση των συναλλαγματικών ισοτιμιών και θα μετρίαζε τις κερδοσκοπικές πιέσεις που οδηγούσαν σε διαταράξεις των διεθνών συναλλαγών.¹ Στην προσπάθεια τους αυτή κατέφυγαν σε παλαιότερα κείμενα και συζητήσεις, προκειμένου ν' αναζητήσουν ιδέες και λύσεις για τα σημερινά προβλήματα, αλλά και για να κατανοήσουν την εξέλιξη της σύγχρονης νομισματικής θεωρίας. Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι αυτή η προσπάθεια συνέβηκε περίπου ταυτόχρονα με την αναζωπύρωση του επιστημονικού ενδιαφέροντος για το παρελθόν της οικονομικής επιστήμης, που τα τελευταία χρόνια οδήγησε στην καθιέρωση της ιστορίας των οικονομικών ιδεών ως κλάδου για την κατανόηση της Πολιτικής Οικονομίας. Η αναδρομή στα νομισματικά προβλήματα του παρελθόντος και στις συζητήσεις των οικονομολόγων του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα στη Μ.Βρετανία, ανέδειξε την πολυμορφία των προσεγγίσεων και την κατάρριψη του μύθου της ενιαίας νομισματικής θεωρίας, ενώ οδήγησε στη διαπίστωση ότι σε μεγάλο βαθμό οι σύγχρονες θεωρίες αντικατοπτρίζουν παλαιότερες προσεγγίσεις, προσαρμοσμένες στις πολύπλοκες οικονομικές σχέσεις των σύγχρονων κοινωνιών. Όπως έλεγε και ο Hicks, "είναι χρήσιμο ν' αναγνωρίσει κανείς ότι η νομισματική θεωρία πριν από τον Keynes δεν ήταν μονολιθική, προκειμένου να κατανοήσει ότι και στις μέρες μας δεν είναι επίσης μονολιθική. Μερικές

¹Αν και υπήρξαν ορισμένες περιπτώσεις οικονομολόγων που δε θεωρούσαν επιθυμητό στόχο τη σταθερότητα. Κλασικό παράδειγμα οι επίγονοι της αυστριακής σχολής, βλ. ενδεικτικά L.B.Yeager, "Deregulation and Monetary Reform", *The American Economic Review*. Papers and Proceedings, 75.2(1985), 103-7.

από τις τωρινές διαφορές μας αντηχούν ορισμένες από τις παλαιότερες."²

Σημαντικό ρόλο στην αναβάθμιση του ενδιαφέροντος για τις νομισματικές εξελίξεις και θεωρίες του παρελθόντος έπαιξαν οι μνημειώδεις μελέτες του J.Viner³ και F.W.Fetter⁴, αλλά και η ογκώδης πραγματεία των M.Friedman και A.Schwartz⁵ που επιχείρησαν μια συνολική ερμηνεία της νομισματικής ιστορίας των Ηνωμένων Πολιτειών. Η αναφορά των εργασιών των παραπάνω οικονομολόγων μας αναγκάζει ν' αναφερθούμε σε ορισμένες μεθοδολογικές παρατηρήσεις, λόγω και των διαφορετικών προσεγγίσεων τους. Μας δίνεται επίσης η ευκαιρία να σκιαγραφήσουμε τα μεθοδολογικά προβλήματα που αντιμετωπίσαμε από την αρχή της έρευνας, στην προσπάθεια μας να προσεγγίσουμε το αντικείμενο μας. Οι παραπάνω εργασίες λοιπόν τέμνονται όσον αφορά το θέμα (νομισματική πολιτική), με τις δύο πρώτες να δίνουν έμφαση στην ιστορία των ιδεών, αποκλίνουν όμως σε ό,τι αφορά την προσέγγιση. Ενώ οι δύο πρώτοι (και ιδιαίτερα ο Fetter) επιχείρησαν μια ιστορική ανασυγκρότηση των εξελίξεων και των οικονομικών θεωριών του προηγούμενου αιώνα, οι εκπρόσωποι της Σχολής του Σικάγου ανέτρεξαν στο παρελθόν με κανονιστική πρόθεση και με σκοπό να επιβεβαιώσουν αναδρομικά τη θεωρητική τους υπεροχή, προσπαθώντας να αποδείξουν με πλήθος στοιχείων την αιτιότητα μεταξύ αύξησης της προσφοράς χρήματος, αύξησης επιπέδου τιμών και νομισματικής αστάθειας. Το επίτευγμα των θεωρητικών του Σικάγου να "εντάξουν" τα εμπειρικά δεδομένα του παρελθόντος στο ιδεολογικό τους "καλούπι", ήταν αυτό που σύμφωνα με την κυρίαρχη μεθοδολογική προσέγγιση⁶ πέτυχε να προσδώσει αξιοπιστία, κύρος και ισχύ στη μονεταριστική θεωρία. Η μεθοδολογία αυτή συμβαδίζει στο επίπεδο της ιστορίας των οικονομικών ιδεών, με την παρουσίαση και αξιολόγηση των απόψεων παλαιότερων οικονομολόγων υπό το φως της σύγχρονης νεοκλασικής ανάλυσης. Με άλλα λόγια, η συνεισφορά των ιδεών ενός οικονομολόγου του 19ου αιώνα αποτιμάται με το κατά πόσο αυτές

²J.R.Hicks, *Critical Essays in Monetary Theory*, Oxford 1967, vii-viii.

³*Studies in the Theory of International Trade*, Clifton 1975.

⁴*Development of British Monetary Orthodoxy 1797-1875*, Fairfield 1978.

⁵*A Monetary History of the United States 1867-1960*, Princeton 1963.

⁶M.Blaug, *The Methodology of Economics, or how economists explain*, Cambridge 1992, xx.

συνάδουν με τις "ορθόδοξες" απόψεις, αποκόπτοντας τον έτσι από το ιστορικά καθορισμένο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον στο οποίο ήταν ενταγμένος. Η προσέγγιση αυτή, κατά τη γνώμη μας, αφ' ενός αναζητά ιδεολογικά όπλα για να τα χρησιμοποιήσει στις σημερινές της ιδεολογικές ανάγκες, αφ' ετέρου επιχειρεί να παρουσιάσει την πολιτική οικονομία ως "σκληρή" επιστήμη, λίγο-πολύ ανεξάρτητη από το κοινωνικό περιβάλλον με σταθερές αξίες και ενιαία αντίληψη.⁷ Η παραπάνω μέθοδος μπορεί ν' αποδεικνύεται γόνιμη ιδεολογικά, παραμένει όμως άγονη επιστημονικά καθώς αδυνατεί να εκτιμήσει αντικειμενικά και να εξηγήσει σε όλο τους το πλάτος το ρόλο των ιδεών και των φορέων τους τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, οδηγώντας σε σχηματοποιήσεις και απλοποιήσεις.

Άγονη επίσης θεωρούμε την ευρέως διαδεδομένη πρακτική οικονομολόγων, από τον αγγλοσαξονικό κυρίως χώρο, που αφιερώνουν μεγάλο μέρος της εργασίας τους στην αναζήτηση της αυθεντικότητας μιας ιδέας ή θεωρίας ("ποιος εξέφρασε πρώτος αυτή την άποψη;").⁸ Η μέθοδος αυτή τείνει να υπερτονίζει την πνευματική συνεισφορά ενός διανοητή, παραγνωρίζοντας "ότι τα ερωτήματα που μπορεί να θέσει και οι πιθανότητες να τα λύσει, εξαρτώνται πάντα από το στάδιο εξέλιξης της επιστημονικής γνώσης στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή που κι ίδιος μαθαίνει από τους άλλους."⁹ Με τη μέθοδο αυτή γίνεται προσπάθεια να εφαρμοσθεί το μοντέλο εξέλιξης της επιστήμης του Kuhn στο οποίο, όπως έδειξε και ο Elias¹⁰ υποβόσκει η ιδέα της

⁷Βλ. χαρακτηριστικά την άποψη του F.A.Hayek που θεωρούσε την εξέλιξη της οικονομικής επιστήμης ως "το αποτέλεσμα της έρευνας και ανασκευής διαδοχικών ουτοπικών προτάσεων.", "The Trend of Economic Thinking", του ιδίου, *The Trend of Economic Thinking: Essays on Political Economists and Economic History*, London 1991, 17-34.

⁸G.J.Stigler, "The Nature and Role of Originality in Scientific Progress", του ιδίου, *Essays in the History of Economics*, Chicago and London 1965, 1-15. J.Niehans, "Multiple discoveries in economic theory", *The European Journal of the History of Economic Thought*, 2.1(1995), 1-28, ο οποίος μάλιστα διαπιστώνει στις περιπτώσεις "ταυτόχρονων ανακαλύψεων" πως "η επίδραση του πολιτικού, ιδεολογικού και οικονομικού περιβάλλοντος, αποκαλύπτεται σχετικά αδύνατη.", ό.π., 18.

⁹N.Elias, "Theory of Science and History of Science", *Economy and Society*, I(1972), 117-33, εδw 123.

¹⁰ό.π., 124 κ.ε.

μεγάλη προσωπικότητας, του επιστήμονα-προμηθέα που αμφισβητεί και εν τέλει ανατρέπει παγιωμένες παραδοχές, επιτυγχάνοντας την επικράτηση νέων αντιλήψεων. Όπως όμως έχει παρατηρηθεί,¹¹ η εφαρμογή του μοντέλου αυτού στο χώρο της Πολιτικής Οικονομίας είναι προβληματική, καθώς δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για μεγάλες ανατροπές (με την εξαίρεση ίσως του Keynes), όπως στο χώρο των θετικών επιστημών. Πάντως όσοι οικονομολόγοι θεωρούν ότι εμπίπτει η Πολιτική Οικονομία στο πεδίο εφαρμογής των θετικιστικών μοντέλων των Kuhn-Lakatos, δίνουν περισσότερο έμφαση στην ομαλή-σωρευτική εξέλιξη της επιστήμης, στην αδιάσπαστη τάχα ενότητα και σχετική σταθερότητα της, παραβλέποντας την ύπαρξη μορφών σκέψης που διαρρηγνύουν την υποτιθέμενη εγγενή συνάφεια, δηλαδή προτάσσουν το στοιχείο της "συνέχειας" παρά της "ασυνέχειας" της εξελικτικής της διαδικασίας.¹² Αυτή η "απόλυτη" (absolutist) προσέγγιση παρέμεινε αρκετά ισχυρή στο χώρο της ιστοριογραφίας των οικονομικών ιδεών, ώστε ακόμα και οικονομολόγοι που επιθυμούσαν να αποκοπούν απ' αυτή την παράδοση, παρά την προσπάθεια τους να εντάξουν τους "κοινωνικούς όρους" στη διαδικασία εξέλιξης της επιστήμης, αποδέχθηκαν πολλές από τις προϋποθέσεις της παραπάνω προσέγγισης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο M.Bronfenbrenner¹³ και ο S.Karsten,¹⁴ οι οποίοι επιχείρησαν να εξηγήσουν την εξέλιξη της

¹¹A.W.Coats, "Is there a structure of scientific revolutions in economics?", του ιδίου, *The Sociology and Professionalization of Economics. British and American economic essays*, London & New York 1993, II, 58-62· C.Goodwin, "Toward a Theory of the History of Economics", *History of Political Economy*, 12.4(1980), 610-9, εδω 612.

¹²M.Blaug, *The Methodology ...*, ό.π., 27-47, ιδ. 32-7· G.J.Stigler, "The Development of Utility Theory", ό.π., 148-55· J. Niehans, "Multiple ...", ό.π. Ο Niehans μάλιστα, πιο τολμηρός απ' όλους, κάνει λόγο για ένα ενιαίο "παράδειγμα" από την εποχή του A.Smith, που "στον πυρήνα του βρίσκεται η ιδέα, ότι το θέμα των οικονομικών είναι η αλληλεπίδραση ατόμων που μεγιστοποιούν το όφελος τους, σε συνάφεια μεταξύ τους (optimizing agents)", ό.π., 17.

¹³M. Bronfenbrenner, "The 'structure of revolutions' in economic thought", *History of Political Economy*, 3.1(1971), 136-51.

¹⁴S.Karsten, "Dialectics and the Evolution of Economic Thought", *History of Political Economy*, 5.2(1973), 399-419· του ιδίου, "Dialectics, functionalism, and

επιστήμης με τα εργαλεία της εγγελιανής διαλεκτικής, επισημαίνοντας το ρόλο της πάλης αντίθετων απόψεων. Παραβλέπουν όμως (ή δεν είναι έτοιμοι ν' αναγνωρίσουν) ότι δύο "αντίθετες" ιδέες ή θεωρίες μπορεί να εδράζονται σε διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες, ακόμα και ν' αποτελούν εκφράσεις υπαρξιακών αντιθέσεων, ατομικών και συλλογικών υποκειμένων. Δεν ήταν λ.χ. τυχαίο ότι τα δόγματα του ελεύθερου εμπορίου και της κατάργησης των προστατευτικών δασμών προέρχονταν κυρίως από οικονομολόγους της Μ.Βρετανίας, που η ηγεμονική πολιτικοοικονομική της θέση τον 19ο αιώνα καλλιεργούσε το όραμα της κοσμοπολίτικης παγκόσμιας οικονομίας, για τη διατήρηση της βιομηχανικής της πρωτοκαθεδρίας και την "επίτευξη ενός κατ' ουσία βιομηχανικού μονοπωλίου για το Βρετανικό Έργαστήρι του Κόσμου."¹⁵ Ούτε επίσης ήταν τυχαίο, ότι η σταδιακή άνοδος εθνοκεντρικών αντιλήψεων στα τέλη του 19ου αιώνα συμβάδισε με την προϊούσα εμφάνιση νέων ισχυρών κρατών (όπως της Γερμανίας) που στηρίχθηκαν σε τέτοιες οικονομικές πολιτικές αφ' ενός και αφ' ετέρου με την εμφάνιση ενός ισχυρού "νεο-μερκαντιλιστικού" ρεύματος στη Μ.Βρετανία, στις αρχές του 20ου αιώνα, εποχή δηλαδή που η σχετική επιρροή της έβαινε συνεχώς μειούμενη.¹⁶

Οι ιστορικοί των οικονομικών ιδεών, αν και αναφέρονται συχνά στην αμφίδρομη σχέση και αλληλεξάρτηση που υπάρχει μεταξύ των συγκεκριμένων ιστορικοκοινωνικών συνθηκών και των επιστημονικών ιδεών, περιορίζονται συχνά στην περιγραφή των συνθηκών αυτών, δίνοντας περισσότερη έμφαση στην εναλλαγή του χαρακτήρα των γνώσεων και των τεχνικών της επιστήμης που υποτίθεται ότι αντανakλούν μεταβολές του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος.¹⁷ Έτσι, παρά την προσπάθεια τους να εντάξουν τον επιστήμονα-διανοητή στις κοινωνικές συνθήκες της εποχής του, δημιουργούν συχνά την

structuralism in economic thought", *American Journal of Economics and Sociology*, 42(1983), 179-92.

¹⁵B.Semmel, *The Rise of Free Trade imperialism; Classical Political Economy, the Empire of Free Trade and Imperialism 1750-1850*, Cambridge 1970, 130-57, εδώ 157.

¹⁶Στο ίδιο, 176-81.

¹⁷T.W.Hutchison, *On Revolutions and Progress in Economic Knowledge*, Cambridge 1978, 298-301· E.Roll, *History of Economic Thought*, London and Boston, ⁵1992, 4 κ.ε. και passim.

αίσθηση ότι αυτά τα δύο (επιστήμονας-κοινωνία) αντιμετωπίζονται ως ξεχωριστές, λίγο-πολύ αποκομμένες οντότητες. Με το τρόπο αυτό δεν εξετάζεται λ.χ. το ζήτημα της σχέσης των οικονομικών ιδεών με τις κυρίαρχες κοινωνικοπολιτικές αξίες και το αν θα μπορούσαν να επικρατήσουν ιδέες που οι βασικές τους αφετηρίες και τα συμπεράσματα τους στρέφονταν ενάντια στις αξίες αυτές.¹⁸ Για παράδειγμα, εάν σήμερα τα πλουραλιστικά μεθοδολογικά μοντέλα βρίσκουν όλο και μεγαλύτερη απήχηση στους δυτικούς επιστημονικούς κύκλους έναντι των "μονιστικών" προσεγγίσεων, η εξέλιξη αυτή δεν έχει σχέση με το χώρο που θάλλουν αυτές οι αντιλήψεις, δηλ. τις σύγχρονες "δυτικές" κοινωνίες; Δεν επιθυμούμε να αναπαράγουμε το έωλο σχήμα της "αντανάκλασης" του εποικοδομήματος από την κοινωνική βάση, αλλά να υπενθυμίσουμε μόνο ότι η συγγραφή της ιστορίας των οικονομικών ιδεών μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου απαιτεί μια πολυδιάστατη ανάλυση και ότι ο ιστορικός-οικονομολόγος οφείλει να χρησιμοποιήσει και να επωφεληθεί από τις εργασίες συναδέλφων του από τους άλλους χώρους των κοινωνικών επιστημών, όπως της κοινωνιολογίας, της πολιτικής επιστήμης κ.ά. Όπως άλλωστε έδειξε και η μελέτη του Scott Gordon¹⁹ η διαμόρφωση της πολιτικής οικονομίας ως συγκροτημένης επιστήμης, συμβάδισε με αντίστοιχες διεργασίες στις άλλες κοινωνικές επιστήμες και δεν διαφέρει μορφολογικά από αυτές, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που αυτάρεσκα πιστεύουν ορισμένοι νεοκλασικοί οικονομολόγοι.

Οι προκαταρκτικές αυτές μεθοδολογικές παρατηρήσεις, προδιαγράφουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η παρούσα μελέτη, στην οποία επιχειρήθηκε να αναδειχθεί αυτή η αμφίδρομη σχέση κοινωνίας και θεωρίας. Προσπαθήσαμε να δείξουμε την επίδραση του κοινωνικού-οικονομικού παράγοντα στη διαμόρφωση και εξέλιξη των ιδεών των ελλήνων οικονομολόγων, αλλά και την επίδραση των ιδεών αυτών στο κοινωνικοοικονομικό γίγνεσθαι. Επιδιώξαμε να φωτίσουμε ορισμένες πλευρές της νομισματικής πολιτικής που ασκήθηκε κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα στην Ελλάδα, μέσω μιας

¹⁸Ορθώς λοιπόν επισήμανε ο K.J.Arrow, πως οι οικονομικές θεωρίες είναι σε μεγάλο βαθμό ιστορικά, εθνικά και πολιτιστικά καθορισμένες, "Maine and Texas", *The American Economic Review*, Papers and Proceedings, 75.2(1985), 320-3.

¹⁹*The History and Philosophy of Social Science*, London and New York 1991, 88 κ.ε.

σύνθεσης οικονομικής ιστορίας και ιστορίας οικονομικών ιδεών.²⁰ Δεν επιδιώξαμε να καταγράψουμε τη νομισματική ιστορία αυτής της περιόδου σε όλες της τις λεπτομέρειες, αλλά να αναδείξουμε τις ιδέες και αντιλήψεις που αρθρώθηκαν στο διάστημα αυτό με αφορμή τις εξελίξεις στο νομισματικό τομέα και το βαθμό επιρροής τους σ' αυτές. Γιατί εδώ πρέπει να πούμε πως οι θεωρητικές αναλύσεις των ελλήνων οικονομολόγων, αποτελούσαν προσπάθεια εξήγησης της οικονομικής πραγματικότητας και παράλληλα επηρεασμού της οικονομικής πολιτικής, εντάσσονταν δηλαδή στην παράδοση των κλασικών οικονομολόγων που θεωρούσαν την οικονομική θεωρία συνυφασμένη με την οικονομική πολιτική.²¹

Εδώ ερχόμαστε αντιμέτωποι και με το ζήτημα της ένταξης της ελληνικής οικονομικής σκέψης στο ευρύτερο ευρωπαϊκό ιδεολογικό πεδίο της οικονομικής φιλολογίας και ιδιαίτερα στον ιδιαίτερο χώρο των νομισματικών θεμάτων, τα οποία κατέλαβαν ένα μεγάλο μέρος της φιλολογίας αυτής, εξαιτίας κυρίως των νομισματικών προβλημάτων που αντιμετώπισαν αρκετές ευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα η Μ.Βρετανία, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα.²² Μια τέτοια προσπάθεια απαιτεί πριν απ' όλα να γνωρίζει κανείς τη συγκεκριμένη θεωρητική παραγωγή, αν θέλει να αποτιμήσει την επίδραση και τη χρήση της από την αυτόχθονη θεωρητική σκέψη. Για το λόγο αυτό προτάσσουμε (στο πρώτο κεφάλαιο) μια "εισαγωγή" με τις συζητήσεις που διεξήχθησαν στον ευρωπαϊκό χώρο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Κατά την άποψη μας αυτή η επιλογή δικαιώνεται και από το τελικό αποτέλεσμα, κι αυτό για δύο λόγους: 1ον, δίνει τη δυνατότητα ακόμα και στον αμύητο αναγνώστη να έχει μια πρώτη γνωριμία με τις νομισματικές θεωρίες του 19ου αιώνα και τον βοηθάει να κατανοήσει διάφορες έννοιες που διαφορετικά θα παρέμεναν ακατάληπτες. 2ον, μας επιτρέπει να ξεκαθαρίσουμε ορισμένα ζητήματα που είναι αναγκαία για να προχωρήσουμε αργότερα στην εξέταση και ορθή καταγραφή των επιρροών και του τρόπου που αυτές αφομοιώθηκαν

²⁰Λαμπρό παράδειγμα τέτοιας προσέγγισης αποτελεί η πραγματεία του C.Goodwin, *Economic Enquiry in Australia*, Durham N.C. 1966.

²¹D.McNally, *Political Economy and the Rise of Capitalism; A Reinterpretation*, Berkeley & Los Angeles 1990, xiv και passim.

²²E.Screpanti-S.Zamagni, *An Outline of the History of Economic Thought*, Oxford 1993, 104-18.

από τους έλληνες διανοούμενους. Προτρέχοντας της εξέτασης αυτής και εν είδει συμπεράσματος, πρέπει να πούμε ότι η αφομοίωση και επεξεργασία των ιδεών και των δογμάτων της κλασικής πολιτικής οικονομίας,²³ δεν ήταν πάντα δημιουργική. Για την αυτόχθονη οικονομική σκέψη ισχύει ό,τι έχει γραφεί, λίγο-πολύ και για την ανάπτυξη των άλλων κλάδων των θεωρητικών επιστημών στην Ελλάδα· ότι δηλαδή υπήρξε σε μεγάλο βαθμό ετερόφωτη, περιθωριακή σε σχέση με την ευρύτερη ευρωπαϊκή πνευματική εξέλιξη κτλ, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξαν και αξιόλογες συνεισφορές. Ας μη χρεώσουμε όμως όλη την ευθύνη για την κατάσταση αυτή στους έλληνες οικονομολόγους. Πως να συνεισφέρεις θεωρητικά και να εκφράσεις πρωτότυπες ιδέες σ' ένα περιβάλλον με ισχνές πνευματικές ανάγκες και έντονα χαρακτηριστικά επαρχιώτικης νοοτροπίας; Αρκέστηκαν λοιπόν πολλές φορές σε έτοιμες ιδέες που αναπτύχθηκαν στην Εσπερία, χωρίς να αναλογισθούν αν αυτές αναφέρονταν σε συνθήκες ανάλογες αυτών που υπήρχαν στην ημεδαπή. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα "δάνεια" αυτά συχνά δεν προέρχονταν από πρωτογενείς πηγές, αλλά "μέσα από τις διόπτρες της γαλλικής εκλαίκευσης του φιλελευθερισμού."²⁴ Ένας επιπλέον λόγος που συνέβηκε αυτό, ήταν ότι οι έλληνες οικονομολόγοι δεν ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τη θεωρητική ανάπτυξη των νομισματικών ζητημάτων, αλλά η ενασχόληση τους με την ευρωπαϊκή βιβλιογραφία ικανοποιούσε, κυρίως, τρέχουσες ιδεολογικές ανάγκες. Για το λόγο αυτό η έρευνα δεν περιορίστηκε στην μεμονωμένη καταγραφή των απόψεων των πρωταγωνιστών αυτής της ιστορίας, αλλά επιδίωξε να τις εξετάσει όπως ακριβώς έκαναν συνήθως την εμφάνιση τους, δηλ. με τη

²³Η οποία κυριάρχησε, αν όχι όλο τον 19ο αιώνα, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1870, βλ. E. Roll, *History of...*, ό.π., 121-5· A.K. Dasgupta, *Epochs of Economic Theory*, Oxford 1985, 11-75, ο οποίος ορθώς, κατά τη γνώμη μας, επισημαίνει πως με τον όρο "κλασική πολιτική οικονομία" δεν εννοούμε κάθε τι που γράφθηκε την περίοδο που προηγήθηκε της "οριακής" σχολής, ό.π., 11· για μια ευρύτερη προσέγγιση βλ. D.P. O'Brien, *The Classical Economists*, Oxford 1975, 1-8. Γενικά ο όρος "κλασική πολιτική οικονομία" είναι, τρόπον τινά, αμφοιβητούμενος καθώς χρησιμοποιείται ενίοτε κατά το δοκούν για να συμπεριλάβει (ή να αποκλείσει) στοχαστές, ανάλογα με τις ιδεολογικές προτιμήσεις του εκάστοτε ερευνητή.

²⁴M. Ψαλιδόπουλος, "Μεταφράσεις βιβλίων οικονομικών επιστημών στην ελληνική γλώσσα, 1808-1948: Τα ιδεολογικά μηνύματα", στο *Μνήμη Σάκη Καράγιωργα*, Αθήνα 1988, 443-71.

μορφή των αντιπαραθέσεων τους σε συγκεκριμένα ζητήματα που η επικαιρότητα έθετε. Επίσης προσπαθήσαμε να διαπιστώσουμε τη συνάφεια των ιδεών τους με τις πολιτικές, οικονομικές κ.ά. θέσεις που ενδεχόμενα ορισμένοι κατείχαν, ακόμα και με τις γενικότερες θεωρητικές αντιλήψεις τους. Τέτοιες εμπράγματα συνάφειες δεν είναι συνήθως ορατές, καθώς δεν είναι πάντα προφανείς οι λόγοι που οδηγούν κάποιον να αποδεχθεί και να υπερασπίσει μια ιδεολογία-θέση, ακόμα και να ταυτισθεί υπαρξιακά με αυτήν.²⁵

Μια τελευταία παρατήρηση για τη διασπορά των οικονομικών ιδεών στο ευρύ κοινό και την ενδεχόμενη επίδραση που ασκούν στην οικονομική πολιτική. Η διάδοση της πολιτικής οικονομίας σε ευρύτερα στρώματα προαπαιτεί την ύπαρξη ενδιάμεσων που θα αναλάβουν το καθήκον αυτό. Κεντρικός εδώ είναι ο ρόλος του Πανεπιστημίου, προνομιακός χώρος "παραγωγής" διανοουμένων και δημιουργίας επιστημονικής παράδοσης, παράδοσης που αρκετές φορές ξεπέρασε τα στενά πανεπιστημιακά πλαίσια και έφτασε ως τους χώρους χάραξης της οικονομικής πολιτικής. Από την άλλη η επίδραση των οικονομολόγων στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτη, και η καταγραφή της αποτελεί ένα εγχείρημα εξαιρετικά πολύπλοκο.²⁶ Ακόμα κι αν κάποιος πολιτικός δηλώνει ότι η οικονομική πολιτική του ακολουθεί μια συγκεκριμένη θεωρία, παραμένει το

²⁵"Τα ανθρώπινα όντα", έλεγε ο Pareto, "ακολουθούν τα συναισθήματα και τα ενδιαφέροντα τους, αλλά αρέσκονται να νομίζουν ότι ακολουθούν τη λογική. Επίσης αναζητούν – και ποτέ δεν αποτυγχάνουν να βρουν – μια θεωρία η οποία, a posteriori, δίνει μια ορισμένη χροιά λογικής στη συμπεριφορά τους. Εάν αυτή η θεωρία αποδειχθεί επιστημονικά ανεπαρκής, το μόνο αποτέλεσμα θα είναι η αντικατάσταση της με μια άλλη θεωρία, προκειμένου να επιτευχθεί ο ίδιος [υπαρξιακός] σκοπός.", *Sociological Writings*, New York and London 1966, 151. Τέτοιες απόψεις, όπως είναι φυσικό, δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτές απ' όσους πιστεύουν στην ορθολογικότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς και στην καθοδήγηση συναισθημάτων, παθών κ.ά. ορμέμφυτων από τον "ορθό λόγο". βλ. λ.χ. S.J.Latsis, "A research programme in economics", του ίδιου (ed.), *Method and appraisal in Economics*, Cambridge 1976, 1-41, ιδ. 17 κ.ε.· H.A.Simon, "From substantive to procedural rationality", στο ίδιο, 129-48.

²⁶W.J.Barber, "The spread of economic ideas between academia and government: a two-way street", στο D.C.Colander-A.W.Coats (eds), *The spread of economic ideas*, Cambridge 1989, 119-26.

ερώτημα του πώς καταλαβαίνει ο ίδιος τη θεωρία αυτή και πώς υλοποιεί τα συμπεράσματά της. Εδώ σημαντική βοήθεια μας πρόσφεραν αφ' ενός οι κοινοβουλευτικές συζητήσεις, αφ' ετέρου η εξέταση της συγκεκριμένης οικονομικής πολιτικής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έτσι ξεπεράσθηκαν όλα τα εμπόδια για την ακριβή αποτίμηση της επιρροής των οικονομικών ιδεών στο χώρο της πολιτικής. Σημαντικός επίσης είναι ο ρόλος του τύπου, ο οποίος δεν περιορίζεται μόνο στην ενημέρωση αλλά επεκτείνεται και στην εκλαίκευση και παρουσίαση ορισμένων ιδεών.²⁷ Για το λόγο αυτό δόθηκε έμφαση στον πολιτικό και κυρίως στον οικονομικό τύπο της εποχής και ιδιαίτερα στην *Οικονομική Επιθεώρηση*, το περιοδικό που δεν ήταν μόνο οικονομικός χρονογράφος αλλά αποτέλεσε και βήμα επιστημονικού διαλόγου και προβληματισμού.

Η μελέτη της ιστορίας των οικονομικών ιδεών στο νομισματικό τομέα τον 19ο αιώνα, αποτελεί τμήμα μιας γενικότερης ιστορίας της οικονομικής σκέψης του τόπου μας, αλλά και ευρύτερα της ιστορίας των ευρωπαϊκών οικονομικών ιδεών. Υπό το πνεύμα αυτό η εργασία αυτή προσπάθησε να συνεισφέρει στην συγγραφή της, έχοντας γνώση των ατελειών και των περιορισμών που τίθενται σε ένα τέτοιο εγχείρημα.

²⁷R.M.Solow, "How economic ideas turn to mush", ό.π., 75-83.

Α' ΜΕΡΟΣ: ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ.

I. ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στη Μεγάλη Βρετανία, συγκρούονταν δύο διαφορετικές σχολές για την τραπεζική πολιτική. Αφορμή το *Bank Charter Act* που εισήγαγε ο Peel (1788-1850) το 1844 και ρύθμιζε τη λειτουργία της Τράπεζας της Αγγλίας. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε σε βάθος τις συζητήσεις που έγιναν με αφετηρία το νόμο αυτό, και ν'ανιχνεύσουμε τις διαφορές που υπήρχαν μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, θα πρέπει ν'αναζητήσουμε τις θεωρητικές αφετηρίες τους και την ιστορική διαμόρφωσή τους σ' αυτό που τελικά ονομάστηκε διαμάχη της *Σχολής της Τραπεζικής Αρχής* και της *Σχολής της Αρχής της Κυκλοφορίας* (Banking-Currency controversy). Οι δύο σχολές έχουν, σύμφωνα με τον O'Brien¹, τις ρίζες τους στις διαφορετικές αντιλήψεις των David Hume και Adam Smith για το χρήμα και τις τραπεζικές λειτουργίες. Η άποψη του Hume ήταν αυτή που διαμόρφωσε, κυρίως μέσω της παράδοσης του Ricardo, το κίνημα των *Μεταλλιστών* (Bullionists) και αργότερα τη *Σχολή της Αρχής της Κυκλοφορίας* (Currency School), ενώ οι *Αντι-Μεταλλιστές* (Anti-Bullionists) και η *Σχολή της Τραπεζικής Αρχής* (Banking School) εδράζονταν στις απόψεις της Σμιθιανής παράδοσης.

Η άποψη του Hume (1711-1776) στηριζόταν σε δύο βασικές θεωρητικές προϋποθέσεις: στην ποσοτική θεωρία του χρήματος, και στον "ενεργό" ρόλο του τραπεζικού συστήματος.² Ο Hume υποστήριζε ότι μια αύξηση στην ποσότητα του χρήματος, θα είχε σαν συνέπεια την αύξηση των τιμών, την ύφεση στις εξωτερικές συναλλαγές και την εκροή του μεταλλικού νομίσματος (*specie*) από τη χώρα.³ Η θέση αυτή αποτελεί τον πυρήνα του περίφημου *Price-Specie-Flow Mechanism*, που

¹D.P.O'Brien, *The Classical ...*, ό.π., 140-68, ιδ. 144-53.

²D.Hume, "Of Money", στο *Essays, Moral, Political and Literary*, Indianapolis ²1987, 290.

³"Of the Balance of Trade", *Essays ...*, ό.π., 311.

"πραγματικές" (βραχυπρόθεσμες) ανάγκες των επιχειρήσεων.¹³ Στηριζόμενοι στο δόγμα των *πραγματικών λογαριασμών*, ισχυρίζονταν ότι εάν το χρήμα που δημιουργούνταν από τις τράπεζες ήταν στη "σωστή" βάση, η προσφορά χρήματος καθοριζόταν από τη ζήτηση και δεν μπορούσε να υπάρξει υπερπληθώρα χρήματος. Και με λογική συνέπεια κατέληγαν ότι εάν οι κανόνες του δόγματος των *πραγματικών λογαριασμών* ακολουθούνταν πιστά, η μετατρεψιμότητα των γραμματίων δεν ήταν απαραίτητη. Επίσης πίστευαν ότι η υψηλή τιμή του χρυσού που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της αναγκαστικής κυκλοφορίας, ήταν αποτέλεσμα ξαφνικών αλλαγών που αντανάκλασαν πρόσκαιρες ανισορροπίες (λ.χ. κακή εσοδεία) και δεν οφειλόταν σε υπερβάλλουσα εκδοτική δραστηριότητα από την Τράπεζα της Αγγλίας, όπως υποστήριζε το αντίπαλο στρατόπεδο.¹⁴

Ο Thornton (1760-1815) αμφισβήτησε το δόγμα των *πραγματικών λογαριασμών*, ως ασφαλιστική δικλείδα έναντι του κινδύνου υπερέκδοσης τραπεζογραμματίων. Κατά την άποψή του, οι *anti-Bullionists* αδυνατούσαν να δουν ότι η έκδοση τραπεζογραμματίων για προεξόφληση φερέγγυων (*sound*) συναλλαγματικών, αύξανε τη νομισματική κυκλοφορία και συνεπώς το επίπεδο των τιμών.¹⁵ Άλλωστε, κατά τους *Bullionists*, τα τραπεζογραμμάτια δεν εκδίδονταν έναντι συναλλαγματικών, αλλά αντιπροσώπευαν μεταλλικά νομίσματα. Ο κύριος εκπρόσωπος της ιδέας αυτής ήταν ο D.Ricardo (1772-1823). Στηριζόμενος στην ποσοτική θεωρία του Hume, ο Ricardo υποστήριξε ότι η αξία των μη μετατρέψιμων τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Αγγλίας, καθοριζόταν από τους ίδιους κανόνες που ίσχυαν για τα μεταλλικά νομίσματα, δηλαδή από την ποσότητά

¹³H.Boase, "A Letter to the Right Hon. Lord King, in Defence of the Conduct of the Directors of the Banks of England and Ireland", στο D.P.O'Brien, *Foundations*, ό.π., III, 9-12.

¹⁴J.Hill, "An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Gold Bullion in England, and its Connection with the State of Foreign Exchanges", στο O'Brien, *Foundations*, ό.π., III, 85-114. Βλ. επίσης F.W.Fetter, *Development of British Monetary Orthodoxy*, ό.π., 26-63, D.Laidler, «Bullionist Controversy», *The New Palgrave, A Dictionary of Economics*, London 1987, I, 289-94.

¹⁵F.A.Hayek, "Henry Thornton (1760-1815)", *The Trend of...*, ό.π., 295-344. J.R.Hicks, "Thornton's Paper Credit", του ίδιου, *Critical Essays*, ό.π., 174-88. F.W.Fetter, ό.π., 40-3.

τους.¹⁶ Η φυγή του χρυσού από την Αγγλία, ήταν για τον Ricardo αποτέλεσμα της υπερβάλλουσας ποσότητας τραπεζογραμμάτων που είχε θέσει η Τράπεζα της Αγγλίας σε κυκλοφορία. Αυτή η επέκταση της κυκλοφορίας είχε ως αποτέλεσμα την υπερτίμηση του χρυσού, και δυσμενές ισοζύγιο πληρωμών για την Αγγλία. Για τον Ricardo το ζήτημα ήταν καθαρό: την ευθύνη έφερε η Τράπεζα της Αγγλίας αφού, ιoxύουσας της αναγκαστικής κυκλοφορίας, μόνο αυτή μπορούσε ν'αυξήσει την κυκλοφορία μέσω της εκδοτικής της λειτουργίας.¹⁷

Αφ'ότου (το 1821) η μετατρεψιμότητα έγινε και πάλι καθεστώς, η Τράπεζα της Αγγλίας αντιμετώπισε δυσκολίες, μέχρι σημείου ν'απειληθεί η επαναφορά της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Αυτές οι κρίσεις προκάλεσαν νέο κύκλο συζητήσεων. Μια σειρά συγγραφείς (J.R.McCulloch, R.Torrens, Lord Overstone κ.ά.), υποστήριξαν ότι οι διακυμάνσεις και οι απειλές για νέα άρση της μετατρεψιμότητας, προέρχονταν από την αδυναμία του μικτού συστήματος (που το αποτελούσαν δηλαδή μεταλλικά νομίσματα και τραπεζογραμμάτια), να λειτουργήσει όπως θα λειτουργούσε ένα αποκλειστικά "μεταλλικό" σύστημα, υπό αντίστοιχες συνθήκες. Το τραπεζικό σύστημα, με την αυξανόμενη έκδοση τραπεζογραμμάτων, είχε οδηγήσει σε "φυγή" του χρυσού από την Αγγλία και σε νομισματικές ανισορροπίες, με συνέπεια την δημιουργία κρίσης στην οικονομία.¹⁸

Ο κανόνας *Palmer* που υιοθετήθηκε από τη Διοίκηση της Τράπεζας της Αγγλίας το 1827, κινούνταν στην κατεύθυνση αυτών των αντιλήψεων.¹⁹ Ο κανόνας αυτός βασιζόταν στη διατήρηση μιας σταθερής αναλογίας $\frac{1}{3}$ μεταξύ του μεταλλικού αποθέματος της Τράπεζας της Αγγλίας, και των τραπεζογραμμάτων-καταθέσεων της. Τα υπόλοιπα $\frac{2}{3}$ αποτελούσαν τις ασφάλειες της Τράπεζας, οι οποίες έπρεπε να μένουν σταθερές, ώστε κάθε αύξηση ή μείωση του μεταλλικού

¹⁶ J.Bonar, "Ricardo on Currency", στο J.C.Wood, *David Ricardo: Critical Assessments*, London 1985, IV, 15-9.

¹⁷ D.Ricardo, "The High Price of Bullion; A Proof of the Depreciation of Bank Notes" [1810], στο *The Works and Correspondence of David Ricardo*, London 1951, III, 47-157. Ο O'Brien (*The Classical...*, ό.π., 148) χαρακτηρίζει τον Ricardo άκαμπτο Bullionist, εν αντιθέσει με τον Thornton που τον θεωρεί μετριοπαθή.

¹⁸ R.Torrens, "A Letter to the Right Honourable Lord Viscount Melbourne, on the Causes of the Recent Derangement in the Money Market and on Bank Reform", στο O'Brien, *Foundations*, ό.π., IV, 3-64 και J.Viner, *Studies*, ό.π., 224-9.

¹⁹ L.Robbins, *Robert Torrens and the evolution of Classical Economics*, London 1958, 90-6.

ο νόμος δεν ήταν μια παραλλαγή του δόγματος των *πραγματικών λογαριασμών*, αλλά ένα ουσιαστικό στοιχείο μιας αυθεντικής θεωρίας για την τραπεζική πολιτική.

Ο Tooke (1774-1858) υποστήριξε,²⁶ ότι οι τράπεζες δεν θα αντιμετώπιζαν κανένα πρόβλημα από τη ζήτηση χρυσού για πληρωμές στο εξωτερικό, πριν το 1844, αν είχαν το απαραίτητο μεταλλικό απόθεμα. Σε αρκετές περιπτώσεις οι κινήσεις χρυσού δεν αντανakλούσαν παρά βραχυχρόνια φαινόμενα που προκαλούνταν από αλλαγές στις οικονομικές συνθήκες. Η αύξηση του μεταλλικού αποθέματος και η χρησιμοποίηση του προεξοφλητικού επιτοκίου ήταν, κατά τη γνώμη του, η ενδεδειγμένη τραπεζική πολιτική. Πριν η αφαίμαξη του μεταλλικού αποθέματος προχωρούσε αρκετά ώστε το κοινό ν' ανησυχούσε, η Τράπεζα έπρεπε να εμποδίσει την αποδυνάμωση αυτή αυξάνοντας το προεξοφλητικό επιτόκιο, μειώνοντας έτσι το ποσό των ασφαλειών της.²⁷

Η αντίληψη ότι το τραπεζικό σύστημα έχει παθητικό ρόλο στην ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί, ήταν κατά τον Laidler²⁸ άποψη των "ακραίων" υποστηρικτών της *Τραπεζικής Αρχής* (όπως ο Tooke), των οποίων οι ιδέες ποτέ δεν αποτέλεσαν μέρος της λεγόμενης "νομισματικής ορθοδοξίας". Οικονομολόγοι όπως ο J.S.Mill²⁹ (1806-1873) που θεωρούνται εκφραστές της "νομισματικής ορθοδοξίας", υποστήριξαν ότι οι τράπεζες έπαιζαν (αν και όχι όσο ισχυρίζονταν οι θιασώτες της *Αρχής της Κυκλοφορίας*) ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση του επιπέδου τιμών.³⁰ Για τους οικονομολόγους στην δεκαετία του 1870 και έπειτα, η ποσοτική

²⁵Neil T.Skaggs, «John Fullarton's Law of Reflux and central bank policy», *History of Political Economy*, 23.3(1991), 457-80· D.Glasner, «The Real-Bills Doctrine in the Light of the Law of Reflux», *History of Political Economy*, 24.4(1992), 867- 94.

²⁶T.Tooke, *An Inquiry into the Currency Principle: The Connection of the Currency with Prices and the Expediency of a Separation of Issue from Banking*, London 1844, 109-16.

²⁷T.E.Gregory, *An Introduction to Tooke and Newmarch's "A History of Prices and of the State of the Circulation from 1792 to 1856"*, London 1928, 69-91.

²⁸D.Laidler, *The Golden Age of the Quantity Theory. The development of Neoclassical Monetary Economics 1870-1914*, Hertfordshire 1993, 7-47.

²⁹J.S.Mill, *Principles of Political Economy*, Fairfield NJ 1987, 495 κ.ε.

³⁰Ωστόσο, όπως έδειξε μια πολύ πρόσφατη μελέτη του O'Brien, η θεωρία αυτή δικαιώνεται μόνο για τις περιφερειακές τράπεζες της Μ.Βρετανίας (country banks) και όχι για την Τράπεζα της Αγγλίας, η οποία αποδεικνύεται πως είχε ελάχιστη επίδραση στη νομισματική

θεωρία του χρήματος (= αλλαγές στην ποσότητα του χρήματος παίζουν έναν ενεργό ρόλο στη μετατόπιση του επιπέδου τιμών από το επίπεδο ισορροπίας) ήταν "κοινός τόπος".³¹

Συνοψίζοντας, η *Τραπεζική Αρχή* εξέφραζε ένα "ουδέτερο" νομισματικό και τραπεζικό σύστημα. Υποδηλώνει μια οικονομία εμπορευματικού χαρακτήρα, που προϋπόθετε μια απεριόριστα ελαστική προσφορά μεταλλικής κυκλοφορίας διαθέσιμη σε λογικά σταθερό κόστος παραγωγής. Αντίθετα, η *Αρχή της Κυκλοφορίας* πρέσβευε ένα "ενεργητικό" τραπεζικό σύστημα με συγκεκριμένους κανόνες νομισματικής διαχείρισης οι οποίοι μπορούσαν να ρυθμίζουν τη νομισματική κυκλοφορία μιας χώρας, σύμφωνα με τις ανάγκες της παραγωγής, του διεθνούς εμπορίου και των διεθνών κινήσεων χρυσού.

Όμως εκτός των διαφορών, υπήρχαν και θεμελιώδεις συμφωνίες μεταξύ των δύο σχολών. Και οι δύο σχολές αποτελούνταν από φιλελεύθερους που απεχθάνονταν το νομισματικό και πιστωτικό έλεγχο. Επίσης ήταν υποστηρικτές του χρυσού ως νομισματικής βάσης, και πιο συγκεκριμένα της ρύθμισης των εξωτερικών συναλλαγών με βάση τις κινήσεις του χρυσού. Τέλος, αμφότεροι ήταν ακραιφνείς θιασώτες του καθεστώτος μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων σε μεταλλικά νομίσματα.³²

Η ψήφιση του νόμου του Peel, το 1844, έθεσε πρακτικά τέλος στις συζητήσεις στην Μ.Βρετανία, επισφραγίζοντας την κυριαρχία της *Αρχής της Κυκλοφορίας* σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο, παρά το γεγονός ότι η εφαρμογή της πολιτικής αυτής δεν κατάφερε να λειτουργήσει πάντα εξομαλυντικά, όπως στις κρίσεις ρευστότητας του 1847 και 1857.³³ Εν τούτοις η *Τραπεζική Αρχή* δεν έσβησε και συνεχίζει ακόμα και σήμερα ως δόγμα ν'ασκεί κριτική στις ακαμψίες της αντίπαλης θεωρίας.

κυκλοφορία της χώρας, "Monetary Base Control and the Bank Charter Act of 1844", *History of Political Economy*, 29.4(1997), 593-633, εδώ 602.

³¹ Όπως σωστά επισημαίνει ο Laidler (ό.π., 39-43), η κλασική ποσοτική θεωρία απέχει αρκετά από τη σύγχρονη ποσοτική θεωρία του Friedman, που στηρίζεται στις υποθέσεις της "ατομικής επιλογής χαρτοφυλακίου" (individual portfolio choice).

³² J.A.Schumpeter, *History ...* ό.π., 727· F.A.Hayek, "The Dispute between the Currency School and the Banking School, 1821-1848", *The Trend ...*, ό.π., 216-44.

³³ D.P.O'Brien, "Monetary...", ό.π., 598, 618, 628.

Στην Ηπειρωτική Ευρώπη, οι αντίστοιχες συζητήσεις ξεκίνησαν αφού είχαν σχεδόν παύσει στη Μ.Βρετανία. Η Γαλλία ήταν αυτή που έζησε τις μεγαλύτερες διαμάχες που βασιζόνταν στον απόηχο των αντίστοιχων βρετανικών. Εδώ βρέθηκε στο επίκεντρο των συζητήσεων κυρίως το ζήτημα του εκδοτικού μονοπωλίου και λιγότερο οι θεωρητικές διαμάχες για το χρήμα. Τόσο ο L.Wolowski (1810-1876) όσο και ο P.Rossi (1787-1848) υποστήριζαν το εκδοτικό μονοπώλιο στηριζόμενοι στις αντιλήψεις της *Αρχής της Κυκλοφορίας*, ενώ αντίθετα ο M.Chevalier (1806-1879) και ο J.G.Courcelle-Seneuil (1813-1892), αμφότεροι θιασώτες του free-banking, υιοθέτησαν τις πιο ακραίες απόψεις της Τραπεζικής Αρχής, αρνούμενοι (ιδιαίτερα ο δεύτερος) κάθε έλεγχο και περιορισμό που μπορούσε να επιβληθεί στις τραπεζικές λειτουργίες.³⁴

Στη Γερμανία οι συζητήσεις για τα νομισματικά ξεκίνησαν λίγο αργότερα, λόγω και της οικονομικής της καθυστέρησης έναντι της Μ.Βρετανίας. Εδώ την *Τραπεζική Αρχή* ανέλαβαν να υποστηρίξουν ο A.Wagner και ο E.Nasse, απέναντι στη λιγότερο δημοφιλή στη χώρα αυτή *Αρχή της Κυκλοφορίας*, που είχε ως κύριο εκπρόσωπό της τον καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας στο Breslau, J.C.Tellkamp.³⁵ Ο A.Wagner (1835-1917) στηρίχτηκε σε σημαντικό βαθμό στις απόψεις του Tooke, και θεωρείται εν γένει υπεύθυνος για τη (σχετικά) μεγάλη αποδοχή που είχε η *Τραπεζική Αρχή* στη Γερμανία. Όμως, ένα "τρίτο" ρεύμα που εξέφρασε δεσπτόζουσα άποψη, ήταν η λεγόμενη *Παλαιότερη Ιστορική Σχολή*, με επιφανέστερους εκπροσώπους της τον W.Roscher (1817-1894) και τον K.Knies (1821-1898). Κύρια χαρακτηριστικά της ήταν ο εκλεκτικισμός, η απόρριψη της

³⁴Yves Bretton, "La monnaie, le credit et la banque en France" στο Y.Bretton-M.Lutfalla (eds), *L'Economie Politique en France au XIXe siecle*, Paris 1991, 525-53, ιδ. 540-2. Ch.Rist, *History of Monetary and Credit Theory from John Law to the present day*, New York 1966, 229-38. V.Smith, *The rationale of central banking, and the free banking alternative*, Indianapolis 1990, 92-113.

³⁵Holtfrerich C.L., «Zur Rezeption der Bullion- und der Banking-Currency-School-Kontroverse in Deutschland», *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, 115/VI(1988), 9-27. πρβλ. V.Smith, *The Rationale ...*, ό.π., 114-31, η οποία όμως, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο ζήτημα του εκδοτικού προνομίου.

ποσοτικής θεωρίας και η αντίθεσή τους τόσο στην *Αρχή της Κυκλοφορίας* όσο και στην *Τραπεζική Αρχή*.³⁶

³⁶ H.Barkai, «The Old Historical School: Roscher on Money and Monetary Issues», *History of Political Economy*, 21.2(1989), 179-200· H.Winkel, *Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*, Darmstadt 1977.

II. ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΟΙ

Εισαγωγικά

Στην Ελλάδα δεν υπήρξαν ανάλογης έντασης και έκτασης συζητήσεις για την τραπεζική πολιτική με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι απουσίασαν εντελώς οι αναζητήσεις από τους έλληνες οικονομολόγους για νομισματικά θέματα. Στο κεφάλαιο αυτό θα ασχοληθούμε με τους πανεπιστημιακούς έλληνες οικονομολόγους, ασχέτως αν διδάξαν ή όχι κατά τη θητεία τους νομισματική θεωρία. Θα περιοριστούμε αρχικά σ' αυτούς μιας και το πανεπιστήμιο ήταν και είναι προνομιακός χώρος καλλιέργειας, διάδοσης ιδεών και δημιουργίας επιστημονικής παράδοσης. Οι απόψεις των πανεπιστημιακών δε θα παρουσιαστούν σε όλη τους την έκταση. Η εικόνα των ιδεών τους θα ολοκληρωθεί στα επόμενα κεφάλαια, όταν θα παρουσιάσουμε τις θέσεις που έλαβαν σε συζητήσεις που αφορούσαν συγκεκριμένα προβλήματα νομισματικής πολιτικής. Γιατί πρέπει να πούμε ότι υπήρξαν τέτοιες συζητήσεις, παρά τη μικρή τους έκταση, που διερεύνησαν νομισματικά προβλήματα και έθεσαν ανάλογα ερωτήματα μ' αυτά που εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Μπορεί αυτές οι συζητήσεις να μην είχαν την ένταση και το βάθος των ευρωπαϊκών αναζητήσεων, ωστόσο δε στερούνται της ιστορικής τους αξίας και σημασίας, ιδιαίτερα σε ό,τι έχει σχέση με τη συγκρότηση και επικράτηση ευρύτερων αντιλήψεων στον ελληνικό χώρο. Η έλλειψη μεγάλης κλίμακας συζητήσεων θα πρέπει να θεωρηθεί αναμενόμενη, λαμβανομένου υπ' όψιν τόσο των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, όσο και της μικρής ανάπτυξης της οικονομικής επιστήμης στη χώρα, καθ' όλην τη διάρκεια του 19ου αιώνα.¹

¹ Γι' αυτό το θέμα, βλ. Δ.Καλιτσούνακis, *Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα 1929, 220-3, και Μ.Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα 1989, 101-4. Για μια έποψη των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της οθωνικής περιόδου, αξίζει να διαβαστεί η "Έκθεσις περί της αναπτύξεως των οικονομικών πραγμάτων εν

Αν και η εξέλιξη της επιστημονικής έρευνας και γνώσης σε ένα συγκεκριμένο κλάδο του επιστητού έχει τους δικούς της κανόνες και όρους, δεν είναι ανεξάρτητη από τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, όπως επίσης και από το γενικότερο επιστημονικό επίπεδο της χώρας. Πρέπει λοιπόν να επισημανθεί ότι η εξέλιξη αυτή δεν υπήρξε ομοιόμορφη καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Όθωνα (1833-62) η ελάχιστη (έως ανύπαρκτη) ανάπτυξη της αυτόχθονης οικονομικής σκέψης συνέπεσε με τα μικρά βήματα προόδου στην οικονομική εξέλιξη της χώρας. Η Πολιτική Οικονομία είχε το διάστημα αυτό παρουσία, κυρίως μέσω της διδασκαλίας του Ι.Σούτσου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ η παρουσία οικονομολογικών συγγραμμάτων ήταν υποτυπώδης.²

Η πολιτειακή μεταβολή του 1862, ανέδειξε νέα πρόσωπα και αντιλήψεις για τη διαχείριση των δημοσίων οικονομικών και έθεσε σε νέα βάση τις σχέσεις κράτους και Εθνικής Τράπεζας. Έτσι διαμορφώθηκαν λίγο-πολύ νέοι όροι για την ανάπτυξη της πίστης και καλλιεργήθηκαν προσδοκίες για οικονομική απογείωση. Είναι η περίοδος όπου άρχισαν να εμφανίζονται άρθρα και πραγματείες με αναφορές σε νομισματικά θέματα, καθώς και οι πρώτες αντιπαραθέσεις οι οποίες κορυφώθηκαν στη δεκαετία του 1880.

Στάμος Τρικαλιώτης

Ένας από τους πρώτους που καταπιάστηκε με νομισματικά θέματα και μάλιστα έγραψε και ξεχωριστή μονογραφία³ ήταν ο Στάμος Τρικαλιώτης.⁴ Ο

Ελλάδι, από του 1833 μέχρι του 1860" (*Αιών*, 11.3, 15.3 και 18.3.1861), ως ένας σύντομος στοχασμός του κυριώτερου έλληνα οικονομολόγου της εποχής, του Ιωάννη Σούτσου (παρατίθεται και ως παράρτημα από τον Κ. Παπαθανασόπουλο στο *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και Αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983, 295-310).

² Βλ. Α. Βερναρδάκη, "Οικονομική Βιβλιογραφία", *Οικονομική Επιθεώρησης*, VII(1879), 73-81.

³ *Συνοπτική Πραγματεία, Περί του οργάνου του συνεταιρισμού ή της μεταβιβαστέας "οφειλής". (Μέρος Α', Περί του εκ μετάλλου οργάνου του συνεταιρισμού)*, [Αθήνα, Ιούνιος 1869] και *Συνοπτική Πραγματεία, Περί του οργάνου του συνεταιρισμού ή της μεταβιβαστέας οφειλής. (Μέρος Β', Περί του εις χαρτί οργάνου του συνεταιρισμού)*, [Αθήνα, Δεκέμβριος 1869]. Επίσης

Τρικαλιώτης είχε την ευκαιρία να ζήσει εκ του σύνεγγυς τις συζητήσεις που έλαβαν χώρα στη Μ.Βρετανία, και έτσι γνώριζε από πρώτο χέρι τη σχετική βιβλιογραφία και τις αντίπαλες σχολές γύρω από τη νομισματική πολιτική. Ο ίδιος όμως δε θα ενταχθεί σε καμιά από τις δύο κυρίαρχες σχολές, αλλά όπως θα δούμε οι ιδέες που ανέπτυξε απείκων παρασάγγας απ' ό,τι θεωρούνταν απ' αυτές "κοινός τόπος". Η συγγραφή από μέρους του αυτοτελούς πραγματείας για το νόμισμα, είχε ως σκοπό να ορίσει εκ νέου το περιεχόμενο των νομισματικών ζητημάτων, ώστε "να καθάριση τον δρόμον προ της προόδου της αληθείας..."⁵ Κεντρική θέση στο σύστημά του κατελάμβανε η ιδέα ότι η πίστη "δύναται να χρησιμεύση ως παραγωγικόν κεφάλαιον."⁶

Ο Τρικαλιώτης αφαίρεσε από την έννοια του χρήματος κάθε υλικό χαρακτήρα και απέρριψε την κλασική άποψη, που πρέσβευε ότι τα νομίσματα κυκλοφορούν επειδή έχουν εσωτερική αξία. Η έννοια της εσωτερικής αξίας ήταν κατ' αυτόν εσφαλμένη, διότι βασιζόταν στην υπόθεση ότι η εργασία και η υλικότητα αποτελούσαν συστατικά στοιχεία του πλούτου: "Η έκφρασις εσωτερική αξία [είναι] άνευ εννοίας."⁷ Η μόνη αξία που έχουν τα αγαθά (και κατά προέκταση τα μεταλλικά νομίσματα) ήταν, σύμφωνα με τον Τρικαλιώτη, η ανταλλακτική αξία.⁸ Στην αντίληψη του το χρήμα απεικόνιζε την ανταλλακτική σχέση μεταξύ δύο εμπορευμάτων, εξυπηρετώντας τις συναλλαγές, καθώς η κύρια λειτουργία του "είνε να σημειώνη *οφειλές* και τοιουτοτρόπως να διευκολύνη την από χείρας εις χείραν

το άρθρο του, «Περί της φύσεως και της διακονίας των τραπεζογραμματίων», *Πανδώρα*, ΙΘ (1868): 345-9, 451-7.

⁴ Για τον Τρικαλιώτη γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα. Υπήρξε υφηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (από το 1848 ως το 1874, με ορισμένα διαστήματα απουσίας), έχοντας σημαντική συγγραφική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της θητείας του. Συνέγραψε και τον πρώτο τόμο ενός *Εγχειριδίου Πολιτικής Οικονομίας* (Αθήνα 1871) που απευθυνόταν (κυρίως) στους φοιτητές της Νομικής Σχολής. Εικάζουμε ότι τη συγγραφή του δεύτερου τόμου διέκοψε ο θάνατος του, περί το 1874. Βλ. επίσης Μ.Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 ...*, ό.π., 141-2.

⁵ *Συνοπτική Πραγματεία ... (Μέρος Β')*, ό.π., δ'.

⁶ Στο ίδιο, 41.

⁷ Στο ίδιο, 13.

⁸ "Περί της φύσεως ...", ό.π., 451-2, *Συνοπτική Πραγματεία ... (Μέρος Α')*, ό.π., 16.

μεταβίβασιν οιοιδήποτε είδους περιουσίας ή δικαιώματος περιουσίας ..."⁹ Το χρήμα το εκλάμβανε ως κοινωνικό θεσμό, ως απλό παραστάτη αξιών οι οποίες όμως δεν προσδιορίζονται αντικειμενικά, αλλά διαμορφώνονται από διάφορους υποκειμενικούς παράγοντες. Προβληματική όμως φαίνεται να είναι η διάκριση των μεταλλικών νομισμάτων από τη μια πλευρά (τα οποία θεωρούσε "γενική πίστις") και των τραπεζογραμμάτων και των συναλλαγματικών από την άλλη ("μερική πίστις"). Κι αυτό γιατί στην αντίληψη του το χρήμα έχει μόνο πιστωτικό χαρακτήρα: "... το τε αργύριον και τα παντός είδους όργανα της πίστεως υπάγονται εις την αυτήν κατηγορίαν[sic], είναι ομοιογενούς ποσότητος, και παριστώσιν άπαντα οφειλήν, ή υπηρεσίας οφειλομένας εις τους κατόχους αυτών, και ότι το σύνολον αυτών αποτελεί το κυκλοφοριακόν της κοινωνίας όργανον."¹⁰ Η παραπάνω πρόταση αδυνατεί να διακρίνει ότι τα μεταλλικά νομίσματα (και τα μετατρέψιμα τραπεζογραμμάτια) ήταν, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία των κλασικών, "άμεσο χρήμα" (ready money), σε αντίθεση με τις συναλλαγματικές, τα cheques κ.ά. που αποτελούσαν "μελλοντικό χρήμα" (future money). Όπως σημειώνει ο Viner¹¹, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι συναλλαγματικές χρησιμοποιούνταν ευρέως στην Μ.Βρετανία ως μέσα πληρωμών, περνώντας από πολλά χέρια και εκπλήρωναν πολλές συναλλαγές μέχρι να λήξουν και ν' ακυρωθούν. Αυτή η ιδιότητα τους τις έκανε να λειτουργούν κατά τον ίδιο τρόπο με τα τραπεζογραμμάτια και να θεωρούνταν από πολλούς ως κυκλοφοριακά μέσα (currency). Το φαινόμενο αυτό ο Τρικαλιώτης θα είχε την ευκαιρία να το παρατηρήσει· γι' αυτό και πίστευε πως τα πιστωτικά σύμβολα γίνονταν δεκτά στις συναλλαγές, όχι γιατί ανταλλάσσονταν με μεταλλικά νομίσματα, αλλά γιατί είχαν αυτοτελή αξία. Την αξία τους την αποκτούσαν από το γεγονός ότι γίνονταν "κοινή συναινέσει" αποδεκτά στις συναλλαγές:¹² "Υπάρχει λοιπόν εις την κυκλοφορίαν μέγα ποσόν αξιοτίμου περιουσίας, παραχθείσης υπό της συναινέσεως των ανθρώπων, άνευ τινός

⁹ *Συνοπτική ... (Μέρος Α)*, ό.π., 9. Για το ρόλο της έννοιας της "οφειλής" στην ανάπτυξη της νομισματικής θεωρίας, βλ. K.H.Niebyl, *Studies in the Classical Theories of Money*, New York ²1948, 128 κ.ε.

¹⁰ "Περί της φύσεως ...", ό.π., 452, *Συνοπτική ... (Μέρος Α)*, ό.π., 22.

¹¹ *Studies ...*, ό.π., 247.

¹² Η ιδέα ότι το χρήμα (μεταλλικό νόμισμα ή τραπεζογραμμάτιο) γινόταν αποδεκτό στις συναλλαγές, εξαιτίας της εμπιστοσύνης που ενέπνεε, αναπτύχθηκε αρχικά από τον Wagner και αργότερα από τους Marshall και Wicksell, βλ. C.Rist, *History of ...*, ό.π., 101.

προηγούμενως δαπανηθείσης εργασίας εις την παραγωγή της."¹³ Ο Τρικαλιώτης πίστευε, ότι τα τραπεζογραμμάτια ήταν αυτοτελή πιστωτικά εργαλεία, και δεν αντικαθιστούσαν το μεταλλικό νόμισμα, ούτε στήριζαν την αξία τους στην ανταλλαγή τους με το μεταλλικό, όπως εσφαλμένα, κατ' αυτόν, ισχυρίζονταν οι εκπρόσωποι της Αρχής της Κυκλοφορίας. Και ορθώς επεσήμανε ότι οι θιασώτες της όριζαν πολύ περιοριστικά την έννοια του χρήματος, αφού δεν περιελάμβαναν¹⁴ σ' αυτήν τις καταθέσεις που χρησιμοποιούνταν από τις τράπεζες ως ρευστό: "... αι καταθέσεις αύται ή μάλλον αι εις τα βιβλία της Τραπεζής ανοιγόμεναι παρ' αυτής της ιδίας πιστώσεις προς όφελος των ιδίων αυτής πελατών είναι αύξεις του εν κυκλοφορία οργάνου, ωσανεί αύται ήσαν τραπεζικά γραμμάτια εν κυκλοφορία και όμως ταύτα ουδόλως υπολογίζονται υπό των θαυμαστών της εν λόγω αρχής."¹⁵ Επίσης απέρριπτε την ποσοτική θεωρία του χρήματος γιατί, κατά τη γνώμη του, "... το αίτιον της μεταβολής εις την αξίαν του χρήματος δεν έγκειται εις το χρήμα αυτό, αλλ' εις τα δι αυτά ανταλλασσόμενα."¹⁶

Εσφαλμένη κρινόταν επίσης από τον Τρικαλιώτη και η άποψη που στηριζόταν στο δόγμα των "πραγματικών λογαριασμών", και η οποία παραδεχόταν ότι η έκδοση των τραπεζογραμμάτων ήταν ασφαλή, όταν αυτά εκδίδονταν έναντι βραχυπρόθεσμων συναλλαγματικών: "Ετέρα τις δοξασία διατείνεται ότι ενόσω η προεξόφλησις εμπορικών γραμμάτων περιορίζεται εις συναλλάγματα αναμφιλέκτου ασφαλείας· δηλαδή πηγάζοντα από πραγματικές διαπραγματεύσεις και είναι επίσης βραχυπρόθεσμα, τα εν τη κυκλοφορία πιστωτικά εργαλεία είναι ασφαλή."¹⁷ Κατά την άποψη του, τα τραπεζογραμμάτια δεν αντικαθιστούσαν ούτε τα νομίσματα ούτε τις συναλλαγματικές, αλλά ήταν αυτοτελείς οικονομικές ουσίες,

¹³ *Συνοπτική ... (Μέρος Β')*, ό.π., 41.

¹⁴ Εξαίρεση στον κανόνα αυτό αποτελούσε ο Torrens ο οποίος όμως δεν τόλμησε να εκφράσει δημόσια την άποψη του, μετά και τις προειδοποιήσεις που του απηύθυνε ο Lord Overstone σε μια επιστολή του: "Εάν δημοσιεύσεις κάτι τέτοιο, θα αμολήσεις επάνω μας τους ασκούς της σύγχυσης και θα επέλθει ο κατακλυσμός για τη νομισματική επιστήμη. Ο Tooke θα βρεθεί στους επτά ουρανούς και θα γίνει πιο βίαιος, πιο αντιφατικός και πιο προσβλητικός από ποτέ." (παρατίθεται από τον O'Brien, "Monetary Base Control ...", ό.π., 599-600).

¹⁵ Στο ίδιο, 102.

¹⁶ *Συνοπτική ... (Μέρος Α)*, ό.π., 11· επίσης *Εγχειρίδιον ...*, ό.π., 210-1.

¹⁷ *Συνοπτική ... (Μέρος Β')*, ό.π., 104.

που κυκλοφορούσαν ως μέσα συναλλαγών, εκτοπίζοντας από την κυκλοφορία τα μεταλλικά νομίσματα. Το όριο δε μέχρι του οποίου μπορούσαν να κυκλοφορούν, καθοριζόταν από το ύψος των συναλλαγών σε κάθε χρονική συναλλαγή.¹⁸

Η ταύτιση του χρήματος με την πίστη και η εμφάνιση του ως κεφαλαίου στην αρχή της παραγωγικής διαδικασίας, οδήγησε τον Τρικαλιώτη να θεωρήσει τα τραπεζογραμμάτια ως κεφάλαιο: «Παν δε το οποίον λέγομεν είναι, ότι του χρήματος μεταχειριζομένον κατά τινά ωρισμένου τρόπου, είναι κεφάλαιον, το χρήμα συντελεί εις την προαγωγήν της κυκλοφορίας εις το εμπόριον, και η πίστις επίσης.»¹⁹ Προς επίρρωση της θέσης του παρέθετε την αυθεντία του J.S.Mill (από τον οποίο είχε επηρεασθεί σημαντικά), για να αποδείξει ότι και αυτός "διατείνεται ότι τα τραπεζικά γραμμάτια είναι παραγωγικόν κεφάλαιον."²⁰ Ωστόσο αυτός ο ισχυρισμός αποτελούσε σημαντική παρερμηνεία των απόψεων που είχε ο Mill για τα τραπεζογραμμάτια και την πίστη εν γένει.²¹ Η αυθεντικότητα της ιδέας αυτής δεν ανήκε στον Mill αλλά στον Macleod (1821-1902), από τον οποίο ο Τρικαλιώτης είχε επίσης επηρεασθεί.²² Ο Τρικαλιώτης πάντως φρόντισε να πάρει τις αποστάσεις του από τις απόψεις των μερκαντιστών και του Law και να συνταχθεί με αυτές των Boisguillebert, Smith και Bastiat, οι οποίοι "συνετέλεσαν δια τούτο μεγάλας

¹⁸ Στο ίδιο, 39.

¹⁹ *Συνοπτική... (Μέρος Β')*, ό.π., 68. "Τα τραπεζικά γραμμάτια είναι κεφάλαιον· δύνανται επομένως ταύτα να θεωρηθώσιν ως προσθήκη εις τα πλούτη του τόπου.", "Περί της φύσεως ...", ό.π., 452, *Συνοπτική ... (Μέρος Α)*, ό.π., 17-23.

²⁰ "Περί της φύσεως ...", ό.π., 454.

²¹ "Η πίστη κατέχει μια μεγάλη, αλλά όχι όπως αρκετοί άνθρωποι φαίνεται να πιστεύουν μαγική δύναμη· δεν μπορείς να φτιάξεις κάτι από το τίποτα." J.S.Mill, *Principles ...*, ό.π., 511 κ.ε. Σκοπός μας δεν είναι να "διορθώσουμε" τον Τρικαλιώτη, αλλά να δείξουμε ότι η επίκληση του ονόματος μιας αυθεντίας δεν εξυπηρετεί πάντα την επιστημονική αντικειμενικότητα.

²² H.D.Macleod, *The theory and practice of Banking*, London 1923, I, 197 κ.ε. Βλ. και τη χρήση του βιβλίου αυτού από τον Τρικαλιώτη, για την οριοθέτηση εννοιών στο άρθρο του στην *Πανδώρα*, ό.π. Επίσης το έργο αυτό το συναντήσαμε αρκετές φορές σε διάφορες ελληνικές βιβλιοθήκες φέροντας γραμμένο το όνομα ελλήνων τραπεζιτών, και φαίνεται ότι αποτελούσε προσφιλές τους ανάγνωσμα παρ' ότι, όπως κατέδειξε ο Schumpeter (*History ...*, ό.π., 718), οι ιδέες του Macleod παρέμειναν εν γένει στο περιθώριο. Πρβλ. C.Rist, *History...*, ό.π., 205-206, και M.Milgate-A.Levy, «H.D.Macleod», *The New Palgrave...*, ό.π., III, 268-9.

εις την διασκέδασιν της εις τας ημέρας των υπερισχυούσης σφαλεράς περί χρήματος ιδέας· ότι χρήμα ήτο το μόνον είδος πλούτου."²³

Οι απόψεις του Τρικαλιώτη πρέπει να εκτιμηθούν, όχι μόνο σε σχέση με τις νεωτεριστικές αντιλήψεις που επιχείρησε να εισάγει, όσο, κυρίως, για τις πρακτικές συνέπειες τους. Σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου οι παραγωγικές δυνάμεις ήταν υποαπασχολούμενες και η εθνική οικονομία στηριζόταν σε "ξεπερασμένες" μορφές παραγωγής, εξαιτίας της έλλειψης κεφαλαίων, η ανάπτυξη της πίστης μπορούσε ν' αποτελέσει ζωοποιητικό στοιχείο και να δώσει πνοή στην παραγωγική δραστηριότητα. Αυτό που ενδιέφερε τον Τρικαλιώτη ήταν η προαγωγή και ανάπτυξη της εγχωρίου παραγωγής. Η ανάπτυξη, σε μια καθυστερημένη οικονομία σαν την ελληνική, δεν έπρεπε να επαφίεται μόνο στις "φυσικές" δυνάμεις της οικονομίας, αλλά απαιτούνταν συντονισμένες ενέργειες από την κυβέρνηση και από τις παραγωγικές τάξεις. Ήταν λυπηρό, διαπίστωνε, η Ελλάδα να κατείχε τους πόρους και τις προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί οικονομικά και να μην είχε γίνει τίποτα κατά τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου.²⁴ Η ευρύτερη χρησιμοποίηση της πίστης, συνδυαζόμενη με την άσκηση προστατευτικής πολιτικής από την κυβέρνηση, θα βοηθούσε να δημιουργηθεί και να αναπτυχθεί βιομηχανία, όρος απαραίτητος, κατ' αυτόν, για την πολιτική και οικονομική ανεξαρτησία της Ελλάδας: "Η δύναμις της καταναλώσεως αυξάνει εις τας χώρας εν αις το προστατευτικόν σύστημα υπερισχύει και ελαττούται εις τας μη προστατευομένας· διότι το προστατευτικόν σύστημα τείνει εις την προαγωγήν του εμπορίου και την αύξησιν της κυκλοφορίας εν τη προστατευομένη κοινωνία, παρέχων ευκαιρία εις έκαστον να προσφέρη την εργασίαν του και να γίνη αγοραστής της εργασίας των άλλων."²⁵ Η στενότητα κεφαλαίου θα μπορούσε, κατά τον Τρικαλιώτη, ν'

²³ *Συνοπτική ... (Μέρος Α')*, ό.π., 12.

²⁴ *Πραγματεία περί του καταλληλοτέρου δια την Ελλάδα οικονομικοπολιτικού οργανισμού*, Αθήνα 1865, 2.

²⁵ *Πραγματεία ...*, ό.π., 45. Πρβλ. επίσης τη μονογραφία του *Περί οργανώσεως συστήματος εγχωρίου παραγωγής και των προς τούτο τρόπων*, Αθήνα 1863, στην οποία τόνιζε με έμφαση ότι ο Α. Smith ήταν αυτός που "καταπολεμεί με ισχυρά επιχειρήματα την γνώμην ότι, εις παν το αφορών την παραγωγήν του πλούτου, τα καθήκοντα της κυβερνήσεως πρέπει να ήνε καθαρώς αρνητικά και να περιορίζωνται εις την εξασφάλισιν της ιδιοκτησίας και της ελευθερίας της εργασίας. Τα καθήκοντα της κυβερνήσεως κατ' αυτόν είνε πολύ πλέον εκτεταμένα." ό.π., 2. Αν και ο Τρικαλιώτης έφτανε στο σημείο να εμφανίζει τον Smith λίγο-

αντιμετωπισθεί με ανάπτυξη της πίστης και με τη δημιουργία πιστωτικών ιδρυμάτων, κατά το πρότυπο της Σκωτίας: «Η έλλειψις σταθερού και μονίμου συστήματος πίστεως είναι η προσκόπτουσα την ανάπτυξιν των πηγών της εκ της τέφρας αναγεννηθείσης Ελλάδος και μόνον η πίστις είναι αναγκαία εις το να χρησιμοποιήσας απείρους πηγάς της τε Ελλάδος, της Ιταλίας και της Τουρκίας.»²⁶

Ιωάννης Σούτσος²⁷

Οι απόψεις αυτές του Τρικαλιώτη, πέρα από την κριτική που ασκούσαν στην Αρχή της Κυκλοφορίας, είχαν στόχο τον Ι.Σούτσο και τις απόψεις που εκείνος είχε πρώτος εκφράσει για τα νομισματικά.²⁸ Αν χρησιμοποιήσουμε τη διάκριση που κάνει ο Schumpeter²⁹ για τους οικονομολόγους σε σχέση με τις απόψεις τους για το χρήμα, θα κατατάσσαμε τον Σούτσο στη σχολή των "κλασικών" οι οποίοι αντιλαμβάνονταν το χρήμα πρώτιστα ως εμπόρευμα. Για τον Σούτσο, το νόμισμα

πολύ ως παρεμβατιστή (*Πραγματεία ...*, ό.π., 13), διαπιστώνεται συχνά και το αντίθετο φαινόμενο, να υποστηρίζεται δηλαδή ότι η κλασική πολιτική οικονομία πρέσβευε ένα ρόλο "νυχτοφύλακα" για το κράτος. Η άποψη αυτή είναι, κατά τη γνώμη μας, ιδεολόγημα που χρησιμοποίησαν οι εκπρόσωποι του οικονομικού φιλελευθερισμού του 20ού αιώνα (όπως ο Mises), με πολεμικό χαρακτήρα, ενάντια στους κενσσιανούς και μαρξιστές αντιπάλους τους, πρβλ. J.Viner, "Adam Smith and Laissez Faire" στου ιδίου, *Essays on the Intellectual History of Economics*, Princeton 1991, 85-113.

²⁶ *Συνοπτική ... (Μέρος Β)*, ό.π., 109 και *Συνοπτική ... (Μέρος Α)*, ό.π., 48.

²⁷ Ο Ι.Σούτσος (1804-90), θεωρείται ο πατέρας της οικονομικής επιστήμης στην Ελλάδα. Δίδαξε επί μισόν αιώνα πολιτική οικονομία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ κατά τη θητεία του Α. Κουμουνδούρου στο υπουργείο οικονομικών (1857-60) υπήρξε Διευθυντής του τμήματος Δημοσίας Οικονομίας. Πολυγραφότατος, ασχολήθηκε με όλα σχεδόν τα ζητήματα, ενώ το magnum opus του, η δίτομη *Πλουτολογία* (1^η 1868-9, 2^η 1884-5) αποτέλεσε το βασικό εγχειρίδιο διδασκαλίας των οικονομικών μαθημάτων, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αι. Βλ. επίσης, Μ.Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση ...*, ό.π., 139-41.

²⁸ Τόσο στην *Πραγματεία περί παραγωγής και διανομής του πλούτου*, Αθήνα 1851, όσο και στο *Εγχειρίδιον Δημοσιολογίας. Η θεωρία του προϋπολογισμού*, Αθήνα 1864.

²⁹ *History of ...*, ό.π., 699.

"πρέπει να έχη αξίαν εσωτερικήν ή πραγματική",³⁰ διαφορετικά η αξία του ήταν αυθαίρετη περιπλέκοντας έτσι τις συναλλαγές. Η εσωτερική αξία του νομίσματος ήταν σημαντικό χαρακτηριστικό, γιατί προσέδιδε σ' αυτό αντικειμενικότητα. Με άλλα λόγια, η αξία του νομίσματος καθοριζόταν από τους νόμους που ρυθμίζουν και την αξία των άλλων εμπορευμάτων, και όχι αυθαίρετα. Τα πολύτιμα μέταλλα (και ιδίως ο χρυσός), λόγω των ιδιοτήτων τους είχαν την ικανότητα να παίζουν το ρόλο του χρήματος, αν και δεν αποτελούσαν αμετάβλητο μέτρο αξιών.³¹ Τα τραπεζογραμμάτια κατελάμβαναν θέση νομίσματος στις συναλλαγές και ήταν εξαργυρωτέα σε μεταλλικά νομίσματα, αλλά δεν ήταν της αυτής φύσης με τα νομίσματα. Ο Σούτσος είχε δηλαδή μια πιστωτική αντίληψη για τα γραμμάτια των τραπεζών, ότι αυτά δεν αντικαθιστούσαν τα μεταλλικά νομίσματα (όπως πρέσβευε η *Αρχή της Κυκλοφορίας*), αλλά τις εμπορικές συναλλαγματικές. Κατά συνέπεια το ποσό των κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων περιοριζόταν από τον όγκο των προεξοφλημένων συναλλαγματικών.³²

Η σύλληψη από τον Σούτσο του τραπεζογραμματίου ως αντικαταστάτη των συναλλαγματικών (trade-bill money), αντανάκλαται και στις απόψεις του για την τραπεζική πολιτική. Κατ' αρχήν, "ο θεμελιώδης λίθος των τραπεζικών καταστημάτων"³³ ήταν, το κεφάλαιο τους να απαρτίζεται από πραγματικές αξίες που θα εγγυώνται την εξαργύρωση των γραμματίων και την εμπρόθεσμη απόδοση των κατατεθειμένων κεφαλαίων. Ως "πραγματικές αξίες" θεωρούνταν το μεταλλικό απόθεμα της τράπεζας, τα εμπορικά γραμμάτια, ακόμα και τα ευεκποίητα δημόσια χρεώγραφα. Το μεταλλικό απόθεμα, κατά τη γνώμη του, δε μπορούσε επακριβώς να προσδιορισθεί. Θα έπρεπε ωστόσο να ήταν ανάλογο α. των ενδεχόμενων ζημιών ή των επισφαλών απαιτήσεων της τράπεζας, και β. του ποσού των πιθανά παρουσιαζόμενων γραμματίων προς εξαργύρωση. Πάντως, σε τελική ανάλυση, το μεταλλικό απόθεμα εξαρτιόταν γενικότερα από τη δημόσια πίστη, και θα έπρεπε να ήταν μεγαλύτερο, όσο ασθενέστερη ήταν αυτή.³⁴

Όσον αφορά την προεξόφληση των εμπορικών γραμματίων, ο Σούτσος υποστήριζε τον κανόνα του δόγματος των *πραγματικών λογαριασμών*. Οι

³⁰ *Πλουτολογία*, Αθήνα ²1884, I, 357.

³¹ ό.π., 374.

³² ό.π., 442-3.

³³ ό.π., 446.

³⁴ ό.π., 452-3.

συναλλαγματικές που όφειλε η εκδοτική τράπεζα να αποδέχεται και να προεξοφλεί, θα έπρεπε να ήταν βραχυπρόθεσμες και να υπογράφονται από φερέγγυους εμπόρους. Διαφορετικά δεν αποτελούσαν "πραγματικές αξίες", και διακινδύνευαν έτσι τη μη εκπλήρωση των υποχρεώσεων τους αλλά και την ευχέρεια της τράπεζας να επιτυγχάνει την ταχύτατη εξόφλησή τους, όταν θα βρισκόταν σε ανάγκη.³⁵ Ο Σούτσος πίστευε ότι το ενεργητικό μιας εκδοτικής τράπεζας θα έπρεπε να ήταν σε σημαντικό βαθμό ευεκποίητο, γιατί έτσι μπορούσε ν'αποφύγει την παύση της μετατρεψιμότητας των γραμματίων της και τ' αρνητικά συμπαρομαρτούμενά της: «Τις αγνοεί" αναρωτιόταν, "ότι η παύσις των πληρωμών συνεπάγεται πολλάκις την διά νόμου αναγκαστικήν κυκλοφορίαν των γραμματίων, η δε αναγκαστική κυκλοφορία την διατάραξιν των κοινωνικών σχέσεων και την δέσμευσιν των συναλλαγών;"³⁶ Υπό το πρίσμα αυτό δεν ευνοούσε τη χρησιμοποίηση των δημόσιων χρεωγράφων ως στοιχείο του ενεργητικού, παρά μόνον όταν η δημόσια πίστη ήταν "κρείττων και μείζων της ιδιωτικής ..."³⁷ Πάντως δεν αρνιόταν τη συνεργασία της εκδοτικής τράπεζας με το κράτος, ακόμα και αν η πίστη του ήταν μειωμένη, αρκεί (το κράτος) να αντιμετωπιζόταν από την τράπεζα ως απλός ιδιώτης, προκειμένου να διατηρούσε την πίστη της προς την κοινωνία.³⁸

Οι παραπάνω ιδέες έρχονταν σε αντίθεση με ορισμένες από τις αντιλήψεις του Τρικαλιώτη. Η ταύτιση πίστης - κεφαλαίων δεν είχε θέση στο Σούτσιο corpus. Ο Σούτσος γνώριζε το έργο του Macleod, και είχε αντιπαρατεθεί σ' αυτό πολύ πριν ο Τρικαλιώτης υποστηρίξει ανάλογες ιδέες: "Δεν αγνοώ ότι τινές οικονομολόγοι και τελευταίον ο κ. Macleod εξέλαβον τα συναλλάγματα και τα τραπεζικά γραμμάτια ως αυθύπαρκτα κεφάλαια. Η τοιαύτη δοξασία προέκυψεν ως φαίνεται, εκ του ότι αι πιστωτικάί αξιαί πωλούνται και αγοράζονται ως εμπορεύματα καθό περιουσία των κεκτημένων αυτάς, εν ω πραγματικώς δεν χρησιμεύουσιν ειμή ως όργανον των

³⁵ ό.π., 459-61.

³⁶ ό.π., 457.

³⁷ ό.π., 449.

³⁸ ό.π., 450. Ταυτόσημες απόψεις με τον Σούτσο διατύπωσε και ο Μιχ.Κ.Σφακιανάκης, στην εναίσιμη διατριβή του *Περί Πίστεως και Προεξοφλητικών Τραπεζών*, Αθήνα 1883. Πιθανόν ο Σφακιανάκης να συνέγραψε τη διατριβή του υπό την επίβλεψη του Σούτσου.

συναλλαγών.³⁹ Ο Σούτσος πίστευε, ότι η πίστη δεν μπορούσε να ήταν δημιουργός κεφαλαίων, αφού και η ίδια στηριζόταν σε πραγματικά κεφάλαια. Αν και αλλού θα γράψει ότι "η πίστις δεν είναι μεταβιβαστική μόνον, αλλά και ποιητική πλούτου",⁴⁰ η θέση του αυτή, κατά τη γνώμη μας, αφορούσε τον ζωογόνο ρόλο της στην παραγωγή, και με κανένα τρόπο δεν ταυτιζόταν εννοιολογικά, στην αντίληψη του Σούτσου, με τα κεφάλαια.

Αριστείδης Οικονόμος⁴¹

Κοινές ιδέες με τον Σούτσο εξέφρασε και ο Οικονόμος στη άρθρο του "Περί Τραπεζικού Γραμματίου"⁴², όπου επιχείρησε τη θεωρητική διερεύνηση του τραπεζογραμματίου. Σύμφωνα με τον Οικονόμο, τα τραπεζογραμμάτια εκδίδονταν για να διευκολύνουν τις συναλλαγές, αντικαθιστώντας τα εμπορικά γραμμάτια και όχι το μεταλλικό νόμισμα. Επέixαν θέση νομίσματος αναπληρώνοντάς το, διέφεραν όμως ουσιωδώς απ' αυτό γιατί δεν είχαν εσωτερική αξία. Ο Οικονόμος ήταν ακραιφνής υποστηρικτής των αντιλήψεων της "Τραπεζικής Αρχής", στη γαλλική

³⁹ *Εγχειρίδιο Δημοσιολογίας* ..., ό.π., 122. Την παραπάνω περικοπή παράθεσε ο Τρικαλιώτης, χαρακτηρίζοντάς την ως "γενικός τινάς και αμφιβόλους εκφράσεις περί του αντικειμένου, αίτινες πιστευόμεναι φέρουσιν ανεπαισθήτως εις μεγάλας δυσπραγίας τας κοινωνίας, και τα άτομα εις απελπισίαν." [*Συνοπτική Πραγματεία...(Μέρος Β')*, ό.π., γ']. Ο Τρικαλιώτης απέφυγε πάντως να αναφέρει ότι το χωρίο ανήκε στον Σούτσο.

⁴⁰ *Πλουτολογία*, ό.π., I, 439.

⁴¹ Ο Αρ. Οικονόμος (1835-90), υπήρξε από τις επιφανέστερες προσωπικότητες, για το χώρο της οικονομικής φιλολογίας στην Ελλάδα τον 19ο αι. Δικαστής, μέλος του κοινοβουλίου, υφηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και εκδότης της *Εφημερίδας των Φυλακών* (1875-78) και της *Οικονομικής Επιθεώρησης* (1873-90), του σημαντικού αυτού περιοδικού για τη διάδοση της κλασικής πολιτικής οικονομίας στην Ελλάδα· βλ. νεκρολογία του στο περ. *Θέμις*, I(1890), 99-104 και M. Psalidopoulos, "Aristides Economos and the "Oikonomiki Epitheorissis": The rise and fall of an economic journal in 19th century Greece", *History of Economic Ideas*, IV/1996/3: 149-67.

⁴² *Οικονομική Επιθεώρησης*, I(1873), 19-26.

τους όμως εκδοχή.⁴³ Οι τράπεζες εξέδιδαν γραμμάτια, το ποσό των οποίων καθοριζόταν από τις ανάγκες της κυκλοφορίας, αφού, "Αμα θέσει εις κυκλοφορίαν μείζον, τα πλεονάζοντα γραμμάτια επιστρέφουσι ταχέως εις το ταμείον της εταιρίας δια του μέσου της εξαργυρώσεως..."⁴⁴ Οι τράπεζες όφειλαν, κατά τον Οικονόμο, να κρατούν ένα ικανό μεταλλικό απόθεμα ώστε να διατηρούν ανά πάσα στιγμή τη μετατρεψιμότητα των γραμματίων τους. Το απόθεμα αυτό, πίστευε ότι δε μπορούσε να ορισθεί επακριβώς, ούτε έπρεπε να οριζόταν αυθαίρετα από τις κυβερνήσεις: "Τοιούτοι κανονισμοί υποθέτουσιν ιδιαιτέρας σχέσεις των τραπεζών προς την πολιτείαν, εκ των οποίων αύτη επιβάλλει τας ιδέας της εις καθαρώς οικονομικόν ζήτημα, το οποίον ανήκει μάλλον εις την φρόνησιν των τραπεζιτών και τας περιστάσεις."⁴⁵

Για τον Οικονόμο, η ενδεδειγμένη πολιτική των τραπεζών σε περιόδους κρίσεων, θα έπρεπε να είναι η πολιτική ανοικτής αγοράς και η αύξηση του προεξοφλητικού επιτοκίου. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν το χαρτοφυλάκιο τους να μην απαρτίζεται από δάνεια επί ακινήτων ("ένεκεν της μακροπροθέσμου φύσεως αυτών"), ούτε από δημόσια χρεώγραφα, τα οποία κατά την περίοδο της κρίσης "είναι μάλλον εκτεθειμένα"⁴⁶, αλλά από αξιόχρεες και βραχυπρόθεσμες συναλλαγματικές.

Νικόλαος Γουναράκης

Ένα άλλο πρόσωπο που "στοιχήθηκε" αργότερα πίσω από τις απόψεις του Σούτσου, ήταν ο Ν. Γουναράκης.⁴⁷ Ο Γουναράκης χαρακτήρισε εσφαλμένες τόσο

⁴³ Πρβλ., J.G. Courcelle-Seneuil, *Les operations de Banque. Traite theorique et pratique*, Paris 1896, 9-71, 209 κ.ε.

⁴⁴ *Οικονομική Επιθεώρησης*, ό.π., 20.

⁴⁵ ό.π., 25.

⁴⁶ ό.π., 26.

⁴⁷ Ο Ν.Γουναράκης (1853-1932) ήταν υφηγητής αρχικά και κατόπιν τακτικός καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας, στη θέση του αποθανόντος Ι.Σούτσου. Εξελέγη βουλευτής Αττικής, ενώ χρημάτισε για μικρό χρονικό διάστημα (Δεκέμβριος 1904-Μάιος 1905) μπουργός οικονομικών στην τελευταία πρωθυπουργία του Θ.Δηλιγιάννη· βλ. και τη

τους όμως εκδοχή.⁴³ Οι τράπεζες εξέδιδαν γραμμάτια, το ποσό των οποίων καθοριζόταν από τις ανάγκες της κυκλοφορίας, αφού, "Αμα θέσει εις κυκλοφορίαν μείζον, τα πλεονάζοντα γραμμάτια επιστρέφουσι ταχέως εις το ταμείον της εταιρίας δια του μέσου της εξαργυρώσεως..."⁴⁴ Οι τράπεζες όφειλαν, κατά τον Οικονόμο, να κρατούν ένα ικανό μεταλλικό απόθεμα ώστε να διατηρούν ανά πάσα στιγμή τη μετατρεψιμότητα των γραμματίων τους. Το απόθεμα αυτό, πίστευε ότι δε μπορούσε να ορισθεί επακριβώς, ούτε έπρεπε να οριζόταν αυθαίρετα από τις κυβερνήσεις: "Τοιούτοι κανονισμοί υποθέτουσιν ιδιαιτέρας σχέσεις των τραπεζών προς την πολιτείαν, εκ των οποίων αύτη επιβάλλει τας ιδέας της εις καθαρώς οικονομικόν ζήτημα, το οποίον ανήκει μάλλον εις την φρόνησιν των τραπεζιτών και τας περιστάσεις."⁴⁵

Για τον Οικονόμο, η ενδεδειγμένη πολιτική των τραπεζών σε περιόδους κρίσεων, θα έπρεπε να είναι η πολιτική ανοικτής αγοράς και η αύξηση του προεξοφλητικού επιτοκίου. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν το χαρτοφυλάκιο τους να μην απαρτίζεται από δάνεια επί ακινήτων ("ένεκεν της μακροπροθέσμου φύσεως αυτών"), ούτε από δημόσια χρεώγραφα, τα οποία κατά την περίοδο της κρίσης "είναι μάλλον εκτεθειμένα"⁴⁶, αλλά από αξιόχρεες και βραχυπρόθεσμες συναλλαγματικές.

Νικόλαος Γουναράκης

Ένα άλλο πρόσωπο που "στοιχήθηκε" αργότερα πίσω από τις απόψεις του Σούτσου, ήταν ο Ν. Γουναράκης.⁴⁷ Ο Γουναράκης χαρακτήρισε εσφαλμένες τόσο

⁴³ Πρβλ., J.G. Courcelle-Seneuil, *Les operations de Banque. Traite theorique et pratique*, Paris 1896, 9-71, 209 κ.ε.

⁴⁴ *Οικονομική Επιθεώρησης*, ό.π., 20.

⁴⁵ ό.π., 25.

⁴⁶ ό.π., 26.

⁴⁷ Ο Ν.Γουναράκης (1853-1932) ήταν υφηγητής αρχικά και κατόπιν τακτικός καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας, στη θέση του αποθανόντος Ι.Σούτσου. Εξελέγη βουλευτής Αττικής, ενώ χρημάτισε για μικρό χρονικό διάστημα (Δεκέμβριος 1904-Μάιος 1905) μπουργός οικονομικών στην τελευταία πρωθυπουργία του Θ.Δηλιγιάννη· βλ. και τη

τις απόψεις που θεωρούσαν το τραπεζογραμμάτιο ως αντικαταστάτη των μεταλλικών νομισμάτων, όσο και αυτές που υποστήριζαν ότι η πίστη ήταν δημιουργός κεφαλαίων.⁴⁸ Η έκδοση των τραπεζικών γραμματίων δεν καθοριζόταν από το ποσό των μεταλλικών νομισμάτων που υπήρχαν στα ταμεία της εκδοτικής τράπεζας. Αντιθέτως, η ποσότητα των κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων καθοριζόταν από "τας υπάρχουσας συναλλακτικές ανάγκας. Το υπάρχον όμως ποσόν του μεταλλικού χρήματος μετά τοσαύτης ευχερείας δεν δύναται να διατηρηθεί ανάλογον προς τας υπάρχουσας ανάγκας ως το τραπεζικόν γραμμάτιον."⁴⁹ Ο Γουναράκης πίστευε ότι όσο οι τράπεζες εξέδιδαν γραμμάτια που η συνολική ποσότητα τους δεν ξεπερνούσε τις συναλλακτικές ανάγκες δεν υπήρχε περίπτωση αυτά να εκπέσουν, ούτε να δεχθεί πιέσεις το μεταλλικό τους απόθεμα. Αλλά και όταν υπήρχαν έκτακτες περιπτώσεις που προέρχονταν συνήθως από την ανάγκη εξαγωγής μεταλλικού στην αλλοδαπή, ο Γουναράκης πρόκρινε (όπως και ο Οικονόμος), τη χρησιμοποίηση του προεξοφλητικού επιτοκίου από την τράπεζα, η οποία παράλληλα όφειλε να αποφεύγει να προβαίνει σε νέες προεξοφλήσεις.⁵⁰

Ιωάννης Ζωγράφος

Ο οικονομολόγος που αποκόπηκε από την παράδοση της Τραπεζικής Αρχής που είχε, τρόπον τινά, δημιουργήσει ο Σούτσος, ήταν ο Ι. Ζωγράφος.⁵¹ Ο Ζωγράφος

νεκρολογία του Δ.Καλιτσούνακι, "Νικόλαος Γουναράκης (1853-1932)" στο *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 12(1932), 249-50.

⁴⁸ *Στοιχεία Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα 1913. Ο τόμος αυτός περιέχει και τα τρία τεύχη που εξέδωσε ο Γουναράκης κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας του στο πανεπιστήμιο. Τις απόψεις του για τα νομισματικά τις βρίσκουμε στο Β' τεύχος που εκδόθηκε το 1895.

⁴⁹ *Στοιχεία ...*, ό.π., 195.

⁵⁰ ό.π., 197.

⁵¹ Ο Ι. Ζωγράφος (1844-1927) διορίσθηκε υφηγητής της δημοσιονομίας τον Οκτώβριο του 1878, και έκτακτος καθηγητής και γραμματέας του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1879, και από το Φεβρουάριο του 1881 τακτικός καθηγητής. Τον Απρίλιο του 1882 απολύθηκε από τη θέση αυτή, ενώ το 1885, επανεκλέχτηκε παμψηφεί καθηγητής, δεν δέχτηκε όμως να επανέλθει στο Πανεπιστήμιο. Διετέλεσε γενικός γραμματέας του υπουργείου Οικονομικών, στην πρώτη κυβέρνηση του Θ.Δηλιγιάννη (1885-6) και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου

παρ'ότι ήταν νεοσσός στο εγχώριο επιστημονικό στερέωμα την εποχή που δημοσίευσε την πραγματεία του *Μελέτη περί χρήματος* (1876), αντιπαρατέθηκε με παρρησία στην αυθεντία των αντιλήψεων του Σούτσου, οι οποίες κατ' αυτόν, "διατυπούσι μάλλον την συνήθως επικρατήσασαν τακτικήν ως προς τον οργανισμόν των τοιούτων τραπεζών."⁵²

Δεν ήταν ακριβές, ισχυριζόταν ο Ζωγράφος, ότι τα χαρτονομίσματα⁵³ αντικαθιστούσαν τις εμπορικές συναλλαγματικές, αλλά, ιδίως στην Ελλάδα, τη μεταλλική νομισματική κυκλοφορία του τόπου. Μάλιστα θεωρούσε συμφέρουσα τη χρήση τους, "δι' ότι αντικαθιστά την χρήσιν ενός τόσο πολυδαπάνου κεφαλαίου, οίον το μεταλλικόν νόμισμα, δια μιας τόσοσιν απλουστέρας και ολιγοδαπάνου μηχανής, οία η του χαρτονομίσματος."⁵⁴

Τα χαρτονομίσματα μπορούσαν να διατηρήσουν την αξία τους υπό δύο προϋποθέσεις: πρώτον, ότι η έκδοσή τους θα περιοριζόταν μέχρι του ποσού που ήταν αναγκαίο για τη νομισματική κυκλοφορία του τόπου, και δεύτερον, ότι υπήρχε η δυνατότητα μετατροπής τους σε μεταλλικό όταν αυτά εμφανίζονταν προς εξαργύρωση.⁵⁵ Συνεπώς, και υπό τις παραπάνω προϋποθέσεις, δεν μπορούσαν να νοηθούν ως ασφαλέστερη βάση τα βραχυπρόθεσμα εμπορικά γραμμάτια από τις ενυπόθηκες ασφάλειες που είχαν την εγγύηση του κράτους. Αν ο ασκών την εκδοτική δραστηριότητα κατάφερνε να εκδίδει χαρτονόμισμα το οποίο αντιπροσώπευε το κεφάλαιο της πίστης (δηλ. να διατηρεί την αξία του), τότε μπορούσε να αποκομίσει σημαντικό κέρδος από τη χρήση του. "Το κέρδος εκ της μηχανής ταύτης ωφέιλε κατά δίκαιον λόγον αναμφιβόλως ν' ανήκη εις το δημόσιον, ποιούν αυτό χρήσιν ταύτης, ώστε η ωφέλεια εκ του παγκρήστου τούτου μέσου

της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας» βλ. Δ.Καλιτσούνakis, «Ιωάννης Ζωγράφος 1844-1927», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 8(1928), 124-6.

⁵² *Δημοσιονομικαί Μελέται*, Αθήνα 1925, I, 34.

⁵³ Με τον όρο αυτό ο Ζωγράφος (ακολουθώντας τον Rau, ό.π.,142) εννοούσε τόσο τα ακάλυπτα χαρτονομίσματα που εξέδιδαν οι κυβερνήσεις (fiat money), όσο και τα γραμμάτια των τραπεζών: "Του τελευταίου τούτου η έννοια και τα αποτελέσματα διαφέρουσι τα μάλλα την Ελλάδα σήμερον." (ό.π., 29). Η αδιαφοροποίητη χρήση από τον Ζωγράφο των δύο εννοιών υπό τον κοινό όρο "χαρτονόμισμα", αποτέλεσε μία από τις αιτίες για την κριτική που δέχθηκε, όπως θα δούμε παρακάτω, από τον Σούτσο.

⁵⁴ό.π., 43.

⁵⁵ό.π., 36.

ν'ανταποδίδεται εις το κοινόν ..."56 Βεβαίως δεν ξέφυγε της προσοχής του Ζωγράφου, ότι οι κυβερνήσεις κατά το παρελθόν έκαναν κατάχρηση αυτού του δικαιώματος, και ότι η εκδοτική δραστηριότητα όταν ασκείτο από μία ιδιωτική τράπεζα, υπό την εποπτεία της κυβέρνησης, αποφεύγονταν αυτού του είδους οι αδυναμίες. Όπως όμως έλεγε: "Μη νομίση δε τις ότι θεωρούντες προτιμότεραν την υπό μία τραπεζής διαχείρισιν του χαρτονομίσματος παραδεχόμεθα την γνώμην, ότι αι κυβερνήσεις είναι απολύτως ακατάλληλοι να εκδίδωσι χαρτονόμισμα, διότι πρεσβεύομεν ότι η υπό λογικά όρια μεμετρημένη χρήση αυτού ήθελε διατηρή πάντοτε την αξία του άνευ ετέρου τινός όρου."57 Στην Ελλάδα βέβαια, οι κυβερνήσεις είχαν κρίνει σκόπιμο να παραχωρήσουν αυτό το κερδοφόρο προνόμιο στην Εθνική, χωρίς όμως και να εξασφαλίσουν τα ανάλογα ανταλλάγματα. "Στερήσαντες δε το έθνος οι παραχωρηταί του προνομίου της δικαίας ταύτης ωφελείας υπεβοήθησαν, ίνα μη ειπή τις ότι εδημιούργησαν, προσέτι το αδίκημα του να αφαιρώνται μεγάλα ποσά τόκων από τας παραγωγικότερας τάξεις προς μεγάλην βλάβην της εθνικής οικονομίας και να παραδίδονται εις τους ως επί το πλείστον πολυτελώς καταναλίσκοντας τοκιστάς κεφαλαιούχους και, όπερ το χείριστον, εις αλλοδαπούς τοιούτους."58 Τα κέρδη από τη χρήση του χαρτονομίσματος ανήκαν στο κράτος, το οποίο μπορούσε να μεταβιβάσει τα δικαιώματα σε ιδιωτική τράπεζα με ανταλλάγματα, και υπό την προϋπόθεση ότι αυτή θα το εξαργύρωνε ανελλιπώς και θα διατηρούσε ακέραιη την αξία του.59

Ο Ζωγράφος δεν ενστερνιζόταν την αντίληψη του Σούτσου σύμφωνα με την οποία, μόνο μια ιδιωτική τράπεζα η οποία προήγαγε το ίδιο συμφέρον θα βοηθούσε στην ανάπτυξη της χώρας. Για τον Ζωγράφο, ο ρόλος των τραπεζών δεν

⁵⁶ ό.π., 37-8.

⁵⁷ό.π., 40.

⁵⁸ό.π., 47.

⁵⁹ό.π., 48, 136, 147. Η άποψη του Ζωγράφου για συμμετοχή του κράτους στα κέρδη από την εκδοτική δραστηριότητα, θεωρούνταν σχεδόν αυτονόητη και εφαρμοζόταν σε πλείστες όσες περιπτώσεις στην Ευρώπη. Στην Ελλάδα όμως μόλις το 1880 νομοθετήθηκε η συμμετοχή του (κατά 25%) στα οφέλη της Εθνικής από την κυκλοφορία του τραπεζογραμματίου της, από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου, Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος (1842-1902)*, [Αναστατική έκδοση του ΜΙΕΤ], Αθήνα ²1988, 80.

ήταν μόνο η ομαλή λειτουργία των συναλλαγών, αλλά και η ενίσχυση, μέσω της πίστης, της βιομηχανίας και εν γένει της παραγωγής.

Η επίθεση του Ζωγράφου δεν έμεινε αναπάντητη από τον Σούτσο.⁶⁰ Κατ' αρχήν έψεξε τον Ζωγράφο γιατί ταύτιζε τα γραμμάτια των τραπεζών (*monnaie de papier*) με το κυβερνητικό χαρτονόμισμα (*papier-monnaie*), "ήτοι χάρτις άτιμος, ουδεμίαν παρέχων πίστιν."⁶¹ Σύμφωνα με την αντίληψη του Σούτσο τα τραπεζογραμμάτια δεν ήταν νομίσματα (με την έννοια του αντικαταστάτη των πολύτιμων μετάλλων), η ουσία τους δε πόρρω απείχε απ' αυτήν του κυβερνητικού χαρτονομίσματος. Τα τραπεζογραμμάτια ήταν πιστωτικά εργαλεία που εκδίδονταν σε προεξόφληση των συναλλαγματικών και σκοπό είχαν να μειώσουν την ανάγκη παρακράτησης μεταλλικού χρήματος από τους εμπόρους και να τους εξυπηρετήσουν στις βραχυπρόθεσμες ανάγκες τους. Στη βάση αυτής της άποψης βρίσκεται η Σμιθιανή αντίληψη που εκλάμβανε το χρήμα περισσότερο ως κυκλοφοριακό μέσο (*wheel of circulation*) παρά ως μέτρο αξιών.⁶² Αυτή ήταν κατά τον Σούτσο η λυδία λίθος για τη διάκριση τραπεζογραμματίων - χαρτονομισμάτων (*fiat money*).

Για το σημερινό αναγνώστη, η διαμάχη Σούτσο-Ζωγράφου γύρω από τις έννοιες "τραπεζογραμμάτιο"- "χαρτονόμισμα" ίσως φαντάζει λεπτολογία, συζήτηση μοναχών περί των λεπτών διακρίσεων του θείου νόμου, αφού οι δύο αυτές έννοιες εκφράζουν πια ένα και το αυτό. Για την εποχή εκείνη όμως που και η ορολογία ήταν ακόμη αδιαμόρφωτη, αυτή η διαμάχη εννοιών ήταν έκφραση ενός πολέμου κατοχύρωσης απόψεων για τα νομισματικά.

Οι κυβερνήσεις, κατά τον Σούτσο, όταν εξέδιδαν χαρτονόμισμα δεν κανόνιζαν ποτέ την έκδοση του κατά το λόγο των αναγκών της κυκλοφορίας αλλά κατά το μέτρο των δικών τους αναγκών. Η ιδέα ότι οι ενυπόθηκες ασφάλειες εξασφάλιζαν το χαρτονόμισμα, ήταν για τον Σούτσο εσφαλμένη, διότι τότε το κράτος θα μπορούσε να δανεισθεί υποθηκεύοντας την κτηματική του περιουσία, αντί να εκδώσει χαρτονόμισμα. "Ο λόγος είναι φανερός· διότι μη δυνάμενοι ίσως να δανεισθίτε υπό το κράτος των ελεύθερων συναλλαγών, επιβάλλετε δια του χαρτονομίσματος καταναγκαστικών δάνειον εις την κοινωνίαν."⁶³ Τα αποτελέσματα που θα είχε η έκδοση χαρτονομίσματος θα ήταν η αύξηση των τιμών, η διατάραξη

⁶⁰ Με επιφυλλίδα χωρίς τίτλο στην *Ωρα*, 24.7.1876, σελ. 2-4.

⁶¹ ό.π.

⁶² A.Smith, *An Inquiry ...*, ό.π., 291.

⁶³ *Ωρα*, ό.π.

των συναλλαγών και η αύξηση της τιμής του εξωτερικού συναλλάγματος.⁶⁴ Ο Σούτσος ενδιαφερόταν για ένα σταθερό νομισματικό σύστημα το οποίο θα απέφευγε τις πληθωριστικές πιέσεις που θα προκαλούσε η έκδοση χρήματος από την πλευρά του κράτους. Ευνοούσε δηλαδή την ύπαρξη ενός νομισματικού συστήματος το οποίο θα εγγυούταν νομισματική σταθερότητα και θα βοηθούσε στην εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών.

Αντίθετα ο Ζωγράφος είχε άλλες προτεραιότητες. Κατ' αρχήν δεν ήταν δογματικά αντίθετος με την έκδοση από το κράτος χαρτονομίσματος. Αν και αναγνώριζε κι αυτός τα μειονεκτήματα ενός τέτοιου εγχειρήματος, ιδιαίτερα για χώρες που αντιμετώπιζαν δημοσιονομικά προβλήματα (όπως η Ελλάδα), παρ' όλα αυτά, και σύμφωνα με το παράδειγμα της Τράπεζας της Αγγλίας, πίστευε ότι ένα μεγάλο μέρος του καλύμματος των τραπεζογραμμάτων μπορούσε να το αποτελούν κρατικοί τίτλοι. Επίσης, ευνοούσε τη διαρρύθμιση του ελληνικού τραπεζικού συστήματος με κύριο προσανατολισμό του την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Κατά την άποψη του, αυτό που είχε σημασία ήταν η εδραίωση της πίστης στη συνείδηση του κοινού, παρά η εφαρμογή ενός commodity-money συστήματος. Αντιλαμβανόταν το χαρτονόμισμα με τη ρικαρδιανή έννοια, δηλ. ως αντικαταστάτη του μεταλλικού νομίσματος που εξοικονομώντας το διευκόλυνε τις συναλλαγές. Εν κατακλείδι, η προσέγγιση του ήταν πραγματιστική, αφού ως γνήσιος εκπρόσωπος της γερμανικής ιστορικής σχολής δεν έκρυβε την απaréσκεια του για την ξερή και στείρα θεωρητική λεπτολογία, ενώ παράλληλα τόνιζε την ανάγκη μελέτης των συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών.⁶⁵

⁶⁴βλ. και την εξαντλητική διαπραγμάτευση του ζητήματος αυτού στην *Πλουτολογία*, ό.π., II, 481-8.

⁶⁵ *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., I, 49, 92-3. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική για την κατανόηση του έργου του Ζωγράφου, ο οποίος εκτός της προαναφερθείσας *Μελέτης περί Χρήματος* και της *Δημοσιονομικής* (που αποτελούσε τις πανεπιστημιακές του παραδόσεις), δεν συνέγραψε άλλη θεωρητική πραγματεία, ασχολούμενος πλέον με ζητήματα οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής, αναζητώντας τρόπους και πολιτικές που θα οδηγούσαν την Ελλάδα στην οικονομική πρόοδο. Για την αντίληψη αυτή της γερμανικής ιστορικής σχολής βλ. H.K.Betz, "How does the German Historical School Fit?", *History of Political Economy*, 20.3(1988): 409-30, καθώς και την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του Keith Tribe, *Strategies of economic order. German economic discourse, 1750-1950*, Cambridge 1995, passim, και τη μικρή αναφορά του στον Karl Heinrich Rau, καθηγητή

Κωνσταντίνος Βουρνάζος

Άλλες προσπάθειες που να πραγματεύονται θεωρητικά ζητήματα της νομισματικής πολιτικής, απ' όσο γνωρίζουμε δε θα υπάρξουν, παρά μόνο στην αυγή του νέου αιώνα. Τότε θα εμφανιστούν πραγματείες, όπως του Γεωργίου Κατσελίδη,⁶⁶ η οποία όμως είχε εκλαϊκευτικό χαρακτήρα και έτσι δε θα προσθέσει τίποτα σημαντικό σε θεωρητικό επίπεδο καθώς παρέμεινε σε περιγραφικό επίπεδο, εξηγώντας κυρίως όρους και έννοιες με παράλληλη εξιστόρηση των νομισματικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας..

Αντίθετα ο Κωνσταντίνος Βουρνάζος⁶⁷ στη δίτομη *Πολιτική Οικονομία* του, διαπραγματεύθηκε σε μεγάλη έκταση τα νομισματικά ζητήματα.⁶⁸ Ο Βουρνάζος διέκρινε κατ' αρχήν μεταξύ ακάλυπτου χαρτονομίσματος και νομισματικού γραμματίου εξαργυρωτέου σε μεταλλικό, το οποίο αποκαλούσε "δόκιμον".⁶⁹ Το τελευταίο δεν παρουσίαζε "πρακτικήν ανωμαλίαν συναλλαγής" όταν τηρείτο η εξαργύρωσή του. Διαφορετικό ήταν το ζήτημα με το ακάλυπτο χαρτονόμισμα, γιατί δεν εδράζετο σε μεταλλική βάση, αλλά κυκλοφορούσε αναγκαστικά ως νόμιμο μέσο πληρωμής. Η παύση της μετατρεψιμότητας του χαρτονομίσματος δημιουργούσε, κατά την άποψη του, ανώμαλη συναλλαγματική κατάσταση με άμεσο αποτέλεσμα τη φυγάδευση του μεταλλικού στο εξωτερικό.⁷⁰

Σύμφωνα με τον Βουρνάζο, όλες οι χώρες αποτελούσαν μια αλληλοεξαρτώμενη αγορά, στην οποία όλοι προσπαθούσαν να ανταλλάξουν τα εμπορεύματά τους, "ως

του Ζωγράφου στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, το εγχειρίδιο του οποίου αποτέλεσε το βασικό πανεπιστημιακό σύγγραμμα στη Γερμανία, για πολλές δεκαετίες, ό.π., 71.

⁶⁶ *Το Νόμισμα*, Αθήνα 1902.

⁶⁷ Ο Βουρνάζος υπήρξε υφηγητής της πολιτικής οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία γι' αυτόν που συλλέξαμε από μια μελέτη στα αρχεία του Πανεπιστημίου Αθηνών, είναι ότι ήταν ο πρώτος που δίδαξε ιστορία της πολιτικής οικονομίας στην Ελλάδα. Ίσως αυτό το γεγονός να εξηγεί, εν μέρει, και την πληθώρα παραπομπών στο σύγγραμμά του.

⁶⁸ *Σύστημα Πολιτικής Οικονομίας*, I-II, Αθήνα 1905-6.

⁶⁹ ό.π., II, 301.

⁷⁰ ό.π., 302-8.

επί κοινώ χρηματιστηρίω".⁷¹ Το κοινό εμπόρευμα, το μέσο με το οποίο διενεργούνται οι συναλλαγές και υπολογίζονται οι αξίες των εμπορευμάτων ήταν ο χρυσός. Αν μια χώρα διατηρούσε τραπεζογραμμάτια υπό συνθήκες αναγκαστικής κυκλοφορίας, λόγω της υπερβάλλουσας ποσότητας του ως προς τις ανάγκες της οικονομίας, της ταχύτητας ("ορμητικότης") της κυκλοφορίας του και της δυσπιστίας του κοινού για την επάνοδό του σε καθεστώς εξαργύρωσης, θα οδηγούνταν στον εξευτελισμό της εσωτερικής αξίας τους και συνεπώς στη μείωση της αγοραστικής τους δύναμης. Η μείωση της εσωτερικής αξίας του προκαλούσε τη μείωση της εξωτερικής τους αξίας. Κατά τον Βουρνάζο, η σχέση εσωτερικής-εξωτερικής αξίας του χαρτονομίσματος αποτελούσε σχέση αιτίου-αιτιατού. Μερφόταν δε αυτούς που πίστευαν ως αιτία της επικαταλλαγής (agio) το παθητικό ισοζύγιο πληρωμών: "Συγγραφείς τινές (Lexis) ισχυρίζονται ότι η μεν ποσοτική θεωρία του νομίσματος ην εδραίωσε ο πολὺς Tooke⁷² άμεσον ασκεί επιρροή επί της τοπικής αξίας του χαρτονομίσματος, επί δε της εξωτερικής μόνον το ισοζύγιον των διεθνών χρεापαιτήσεων· αλλά προς τοιαύτης αληθείας θεμελίωσιν προαπαιτείται αποδοχή προϋποθέσεως τελείας και πλήρους ανεξαρτησίας των δύο αξιών απ'αλλήλων, εν ω, εάν την κίνησιν της επικαταλλαγής (agio) αποδώμεν (Wagner) εν τη εντάσει και εκτάσει των εις χρυσόν επιτελεστέων συναλλαγών, ασφαλώς τοιαύτη ανεξαρτησία σχέσεως δεν καθίσταται αποδεκτή."⁷³ Μόνον όταν η ποσότητα των τραπεζογραμμάτων παρέμενε σταθερή και δεν υφίστατο κερδοσκοπική κατάχρηση τους, τότε μόνο το ισοζύγιο πληρωμών θεωρείται "το σημείον της εσχάτης εκπτώσεως της εξωτερικής αξίας του χαρτονομίσματος..."⁷⁴ Η εκδοτική τράπεζα είχε υποχρέωση να διατηρεί την αξία του χαρτονομίσματος ακέραιη και να διακανόνιζε έτσι τις εργασίες της, ώστε να αποφεύγονταν οι κερδοσκοπικές ενέργειες και να εξασφαλιζόνταν τα συμφέροντα του κράτους, των μετόχων και των πελατών της.

Τέλος, εξετάζοντας τις δύο αντιμαχόμενες θεωρίες (*Τραπεζική Αρχή-Αρχή της Κυκλοφορίας*), υποστήριξε την πρώτη, καθόσον η δεύτερη επέβαλλε την απόλυτη κάλυψη των τραπεζογραμμάτων από μεταλλικό, πράγμα που για τον Βουρνάζο

⁷¹ό.π., 309.

⁷²Εδώ ο Βουρνάζος μάλλον έχει παρανοήσει τις απόψεις του Tooke. Όπως δείξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Tooke όχι μόνο δεν εδραίωσε την ποσοτική θεωρία, αλλά υπήρξε ένας από τους κυριότερους πολέμιούς της.

⁷³ό.π., 314-5.

⁷⁴ό.π., 316.

ήταν αδύνατο και απευκταίο, αφού περιόριζε την πιστωτική δύναμη των τραπεζών.⁷⁵ Επιπροσθέτως η Τραπεζική Αρχή είχε "να επιδείξει πρακτικά υποδείγματα συνέσεως και πείρας τραπεζικής όντως εκπλήτιοντα προ των αποτελεσμάτων αυτών."⁷⁶ Δεν αμφισβητούσε ότι είχε ισχύ ο *law of reflux*, υπό τον όρο της συνεχούς και αδιάλειπτης εξαργύρωσης των γραμματίων. Πάντως, σε κάθε περίπτωση, το μεταλλικό απόθεμα της εκδοτικής τράπεζας καθώς και τα προεξοφλημένα γραμμάτια που έχει στο χαρτοφυλάκιο της, θα πρέπει να αντιστοιχούν "ειμή προς το ήμισυ, τουλάχιστον προς το τρίτον της πιστωτικής κυκλοφορίας· αλλ' εν οιαδήποτε περιπτώσει η σύννευσις ωσαύτως επιβάλλει ταις τραπεζαίς διατήρησιν αναλογίας μεταξύ αποθέματος και κυκλοφορίας, υψούσαις εν ανάγκη και την τιμήν των προεξοφλήσεων εν αϊς περιστάσεσι τα πολύτιμα μέταλλα ορμητικώς εξέρχονται."⁷⁷

Εν κατακλείδι, μπορούμε να μιλήσουμε για μια εν γένει επικράτηση της Τραπεζικής Αρχής στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, η οποία αποτέλεσε την "ορθόδοξη" νομισματική άποψη, δημιουργώντας έτσι μια παράδοση που συνεχίσθηκε ως το 1928 τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και ως αντίληψη άσκησης τραπεζικής πολιτικής.⁷⁸ Σημαντική πάντως ήταν η παρουσία των Ζωγράφου - Τρικαλιώτη, οι οποίοι δεν ασπιάσθηκαν καμιά από τις δύο θεωρίες, αλλά έδειξαν να επιθυμούν ένα πιο ενεργό ρόλο της πίστης στην οικονομική διαδικασία. Αυτή η προτίμηση των ελλήνων οικονομολόγων μπορεί να αναχθεί στο γεγονός, ότι η Τραπεζική Αρχή με τις υποθέσεις της βρίσκεται εγγύτερα στις υφιστάμενες οικονομικές συνθήκες της Ελλάδας την περίοδο που εξετάζουμε, ενώ πρόσφερε αρκετά περιθώρια άσκησης μιας πιο ευέλικτης πολιτικής έναντι της εναλλακτικής θεωρίας. Καθοριστικός ήταν οπωσδήποτε και ο ρόλος της Εθνικής Τραπέζης η οποία όπως θα δούμε (κεφ. IV) ακολούθησε την Τραπεζική Αρχή στην εκδοτική της δραστηριότητα και με τη σόφρονα πολιτική της πέτυχε να προσδώσει σε αυτήν κύρος.

Ίσως όμως να ήταν αποτέλεσμα και της επιρροής των οικονομικών ιδεών που αναπτύχθηκαν στην Ηπειρωτική Ευρώπη (όπου η Τραπεζική Αρχή έχαιρε μεγάλης εκτίμησης), κατεξοχήν χώρος σπουδών για τους περισσότερους έλληνες

⁷⁵ *Ρ.Α.*, 463-4.

⁷⁶ *ό.π.*, 467.

⁷⁷ *ό.π.*, 468.

⁷⁸ Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η Κρίση του 1929 ...*, *ό.π.*, 53-8 και 320-5.

οικονομολόγους. Πρέπει ωστόσο να τονίσουμε ότι ο τόπος σπουδών και η ανίχνευση των επιρροών (καθηγητών κλπ.) στα γραπτά των διανοητών, δεν αποτελεί πάντα ασφαλή γνώμονα για τη συνολική εκτίμηση της σκέψης τους. Το να λέει κανείς ότι ο τάδε σπούδασε εκεί ή ο δείνα παρακολούθησε τις παραδόσεις αυτού του καθηγητή και στη συνέχεια να χρεώνει στο "μαθητή" το σύνολο της σκέψης του μέντορα του, συνιστά ένα "άλμα" το οποίο η μελέτη αυτή θα ήθελε να αποφύγει. Η προσεκτική εξέταση των απόψεων ορισμένων από τα πρόσωπα του δράματος επιβεβαιώνει αυτούς τους δισταγμούς. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διάσταση της αντίληψης του Rau (φιλελεύθερη) απ' αυτήν του μαθητή του Ζωγράφου (ιστορική), καθώς και το φαινομενικά παράδοξο γεγονός της αποδοχής από τον τελευταίο της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος⁷⁹, εν αντιθέσει με τις αντιλήψεις της γερμανικής ιστορικής σχολής και ιδιαίτερα του Roscher, από τον οποίο ο ίδιος δήλωνε τις επιρροές του.

⁷⁹ Δημοσιονομικαί Μελέται, ό.π., 100, 167.

Β' ΜΕΡΟΣ: Η ΤΡΑΠΕΖΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΙΙΙ. ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

Η ένδεια που μάστιζε το ελληνικό κράτος από τις απαρχές της σύστασής του, η κατεστραμμένη παραγωγική του βάση, καθώς και η ρευστότητα της πολιτικής του διάρθρωσης, ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας στις αρχές της δεκαετίας του 1830¹. Το ζητούμενο αυτών των πρώτων χρόνων ήταν η δημιουργία σταθερών θεσμών σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, τέτοιων που να διαμορφώνουν το "πλαίσιο" οργάνωσης της παραγωγής και η ανάγκη εξεύρεσης κεφαλαίων, που θα διοχετεύονταν κυρίως στο γεωργικό αλλά και στον εμπορικό τομέα, βοηθώντας την επανέναρξη της οικονομικής δραστηριότητας. Σ' αυτήν την κατεύθυνση εντάσσεται και η πρώτη προσπάθεια οργάνωσης του ελληνικού κράτους, στο χώρο που οριοθετήθηκε ως τέτοιος, από τον Ι.Καποδίστρια. Την προσπάθεια του Καποδίστρια συνέχισαν οι Βαυαροί, με καλύτερες προοπτικές, αφού είχαν την πολιτική υποστήριξη των προστάτιδων Δυνάμεων καθώς και την προίκα του δανείου του 1832². Οι Βαυαροί, (όπως και ο Καποδίστριας), γνώριζαν

¹G.Eichtal, *Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*, Αθήνα 1974, 35-92.

²J.A.Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985, Ι, 174 κ.ε., 190-227. Το δάνειο αυτό ελάχιστα συνέτεινε στην οικονομική ανόρθωση της χώρας (καθώς ένα πολύ μικρό μέρος του απορροφήθηκε τελικά από το ελληνικό κράτος) και χρησιμοποιήθηκε για τη σταθεροποίηση του οίκου των Βίτελσμπαχ στην εξουσία, ενώ "άνοιγε το δρόμο σε κάθε είδους επεμβάσεις στα δημοσιονομικά πράγματα της Ελλάδας.", ό.π., 177.

πως οποιαδήποτε προσπάθεια δημιουργίας ευρύτερης παραγωγικής βάσης απαιτούσε την ύπαρξη εθνικού νομίσματος που θα διευκόλυνε τις ανταλλαγές και τη δημιουργία πιστωτικού φορέα που θα συνέδραμε τις οικονομικές διαδικασίες και θα τροφοδοτούσε με κεφάλαια τη χειμαζόμενη αγροτική παραγωγή³.

Οι προσπάθειες αυτές όμως προσέκοιπαν αφ' ενός στη ρευστότητα που επικρατούσε στον καθυστερημένο οικονομικό περίγυρο, και αφ' ετέρου στο κακό προηγούμενο της *Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας* του Καποδίστρια, η οποία με την εκδοτική της δραστηριότητα είχε δημιουργήσει καχυποψία για το ρόλο, εν γένει, των πιστωτικών ιδρυμάτων και των λειτουργιών τους. Οι ανησυχίες αυτές ενισχύονταν και από το γεγονός ότι η κυβέρνηση διαπραγματευόταν την ίδρυση Τράπεζας με αλλοδαπούς κεφαλαιούχους που οι φήμες έλεγαν ότι τα κεφάλαια τους δεν στηρίζονταν σε πραγματικές αξίες (δηλ. σε χρυσό ή άργυρο) αλλά σε ακάλυπτα χαρτονομίσματα. Όπως είδαμε, τα ειωθότα της εποχής επέβαλλαν τα τραπεζογραμμάτια που εξέδιδε μια τράπεζα να στηρίζονται σε ικανό απόθεμα μεταλλικών νομισμάτων, το οποίο αποτελούσε εγγύηση της φερεγγυότητας και της οικονομικής επιφάνειας του πιστωτικού φορέα. Όπως εξιστορεί ο Δ.Λ.Ζωγράφος⁴, "κατά την εποχήν εκείνη ο ελληνικός λαός δυσπιστών εξ ενστίγκτου προς οικονομικούς μηχανισμούς αήθεις δι'αυτόν και αξιούντας κέρδη στηριζόμενα ουχί επί μεταλλικών αξιών, αλλ'επί χαρτίνων πιστωτικής δυνάμεως, εξήτει από την κυβέρνησιν ιδιαιτέραν προσοχήν επί τόσο λεπτοτάτου ζητήματος." Οι διαπραγματεύσεις, που κράτησαν αρκετό καιρό και οδήγησαν, το 1841, στην ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, είχαν σκοπό να εξακριβώσουν τη σοβαρότητα των προτάσεων και το κατά πόσο αυτές ήταν φορείς "υγιών" πιστωτικών αντιλήψεων⁵.

Η επιτυχία της ίδρυσης της Εθνικής οφείλεται κυρίως στη συμβολή παραγόντων που βρίσκονταν εκτός Ελλάδας, παρά στους αυτόχθονες κεφαλαιούχους. Οι πιο σημαντικοί μέτοχοί της ήταν ο ομογενής Ν.Ζωσιμάς με 500 μετοχές, ο J.G.Eynard με 300, ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας με 200, ο Ηπειρώτης Κ.Βράνης με 150 και η ελληνική κυβέρνηση με 1000 μετοχές⁶. Όπως σωστά έχει

³Ν.Γ.Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1990, 77-80.

⁴*Ιστορία της ιδρύσεως της Εθνικής Τραπέζης (1833-1843)*, Αθήνα 1925, Ι, 34.

⁵Σ.Σπηλιωτόπουλος, *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1949, 17-26.

⁶Στο ίδιο, 31-8.

επισημανθεί⁷, η Εθνική ήταν "μία επιχείρηση πραγματοποιημένη από τη γαλλική πολιτική, όπου όμως ο βασιλικός οίκος των Βίττελσμπαχ έχει ένα σημαντικό μερίδιο." Η εγγραφή του Λουδοβίκου ως μετόχου είχε πρωτίστως πολιτικό και δευτερευόντως οικονομικό χαρακτήρα και σκοπό είχε την εδραίωση των συμφερόντων του οίκου του στην Ελλάδα⁸. Από την άλλη, η συμμετοχή του κράτους έκανε με εμφαντικό τρόπο σαφή τη βούληση της πολιτικής ηγεσίας στην ευόδωση του εγχειρήματος, ενώ παράλληλα του προσέδιδε τη δυναμική που σπερούσαν εξαιτίας της μικρής συμμετοχής των ημεδαπών κεφαλαιούχων.

Η ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας υπήρξε η αφετηρία νέων προβληματισμών. Αυτό που έπρεπε να εξασφαλιστεί τώρα ήταν η βιωσιμότητα και η μακροημέρευση της και παράλληλα η συμβολή της στην ανάπτυξη της γεωργίας και την αναθέρμανση του εμπορίου. Ο ιδρυτικός νόμος της 30.3.1841 κινείται σ' αυτήν την κατεύθυνση, χαρακτηρίζοντας το νεοσυσταθέν ίδρυμα ως κτηματική και προεξοφλητική τράπεζα με δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμμάτων⁹. Ο νόμος αυτός καθώς και ο επόμενος της 19ης Αυγούστου 1841 που μετέτρεπε το απλό δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμμάτων σε αποκλειστικό προνόμιο, εξασφάλιζε το προνόμιο αυτό της Εθνικής μόνο στις επαρχίες που η τράπεζα θα είχε υποκαταστήματα. Το προνόμιο μπορούσε να επεκταθεί αν η τράπεζα ίδρυε υποκαταστήματα σ' όσες

⁷Από τον Κ.Μοσκόφ, στο βιβλίο του *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα ²1985, 144.

⁸Από ένα γράμμα του Όθωνα στον Λουδοβίκο με ημερομηνία 16.11.1840, προκύπτει ότι ο Λουδοβίκος συμμετείχε στο κεφάλαιο της Εθνικής έπειτα από δραματική έκκληση του Όθωνα: "Η αγάπη που μου έχει ο Ελληνικός Λαός και η ησυχία της χώρας κινδυνεύουν, αν δεν κατορθώσουμε να ιδρύσουμε την Τράπεζα. Δώδεκα ως δεκαπέντε χιλιάδες άνθρωποι από διάφορες επαρχίες ζητούν δάνεια. Και είναι φόβος οι σκευωροί να διαδώσουν πως εγώ είμαι ο υπαίτιος της δυστυχίας του Λαού μου, αν δεν ιδρυθή η Τράπεζα. Χιλιάδες Ελλήνων θα σας ευλογούν, αγαπητέ μου πατέρα, αν τους βοηθήσετε κι αυτή τη φορά." Παρατίθεται από τον Νύση Μεταξά-Μεσσηνέζη, στο βιβλίο του *Γεώργιος Σταύρος και Εθνική Τράπεζα (Έρευνα εις τα ανέκδοτα αρχεία του βασιλέως Όθωνος, της Εθνικής Τραπεζής, του Γεωργίου Κουντουριώτη, του Λέοντος Μεσσηνέζη και άλλων)*, Αθήνα 1956, 200-1.

⁹Κατά τον Βαλαωρίτη, "μόνον το δέλεαρ του δικαιώματος προς έκδοσιν τραπεζικών γραμμάτων ήτο δυνατόν να ελκύση κεφάλαια και έδει επομένως τη παροχή του δικαιώματος τούτου να συνδιασθώσιν αι εργασίαι κτηματικής πίστεως". *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής ...*, ό.π., 7.

επαρχίες δεν είχε. Έτσι, το κράτος απέκλειε την πιθανότητα ύπαρξης δύο εκδοτικών τραπεζών στην ίδια περιφέρεια, εξασφαλίζοντας τη δυνατότητα στο μέλλον να πιέζει την Εθνική να ιδρύσει υποκαταστήματα ή εναλλακτικά να παραχωρεί σε άλλες τράπεζες το δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμματίων.

Το πρότυπο των παραπάνω νόμων που έθεταν το πλαίσιο της τραπεζικής λειτουργίας, υπήρξε ο περίφημος Γαλλικός νόμος της 24 Germinal του έτους XI (1803), σύμφωνα με τον οποίο, η Τράπεζα της Γαλλίας κατείχε το αποκλειστικό προνόμιο στην περιοχή του Παρισιού. Η ίδρυση εκδοτικών τραπεζών στις επαρχίες απαγορευόταν εκτός αν είχαν την άδεια της κυβέρνησης¹⁰.

Η κυβέρνηση του Όθωνα επιδιώκει να ευκολίσει στο νεοσύστατο ίδρυμα, που βοήθησαν στην παγίωση του και στη διευκόλυνση της κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων του. Σημαντικότερες ήταν η μετατροπή του απλού εκδοτικού δικαιώματος σε αποκλειστικό, γεγονός που έδινε ένα σημαντικό πλεονέκτημα στην Εθνική έναντι όποιας άλλης τράπεζας θα ιδρυόταν στο μέλλον, και η αποδοχή των γραμματίων της για πληρωμές αντί μετρητών στα ταμεία του κράτους.

Το πόσο σημαντικό ήταν αυτό το τελευταίο γίνεται εμφανές από ένα γεγονός που συνέβηκε κατά το πρώτο διάστημα λειτουργίας της τράπεζας. Όταν τον Απρίλιο του 1842, από "παρεξήγησιν" (κατά την έκφραση του Σταύρου) δεν γίνονταν δεκτά τα γραμμάτια της Εθνικής στα ταμεία του κράτους, η κυκλοφορία τους έπεσε από 366.300 δρχ. σε 198.775 (στις 3.6.1842). Χρειάστηκε η παρέμβαση του Όθωνα για ν' αρθεί η παρεξήγηση, και η κυκλοφορία να επανέλθει στα προηγούμενα επίπεδα, μέσα σε δύο εβδομάδες (341.900 στις 20.6.1842)¹¹. Μια επιπρόσθετη

¹⁰Από το 1808 δε, η Τράπεζα της Γαλλίας είχε τη δυνατότητα να το επεκτείνει στις περιοχές που θα ίδρυε υποκαταστήματα, βλ. Vera Smith, *The rationale of central banking ...*, ό.π., 28-41. Ο Ευθ. Κεχαγιάς, υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας (1861-85), σε μια αποστροφή του λόγου του, στη συζήτηση περί του εκδοτικού προνομίου, το 1873, επισήμανε ότι, "[...] και ο ιδικός μας περί Τραπεζής νόμος, ο οποίος είναι περίπου αντιγραφή του Γαλλικού, αυτό το ίδιον σύστημα παρεδέχθη, ήτοι να υπάρχουν μεν πολλοί Τράπεζαι, αλλά εκάστη με διακεκριμένην περιφέρειαν, ουδέποτε όμως εις μίαν και την αυτήν περιφέρειαν δύο Τράπεζαι". *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Ε' Σύνοδος Α', Αθήνα 1873, 430.

¹¹ Να πως σχολίαζε το γεγονός ο Διοικητής (1841-69) της Εθνικής, Γ. Σταύρος: "Αρκούμεθα να είπωμεν, Κύριοι, ότι το άτοπον τούτο εθεραπεύθη συντόμως, και ότι την θεραπείαν του χρωστούμεν ιδιαιζόντως εις την άμεσον υψηλήν προστασίαν του Σεβαστού Μονάρχου μας,

σημαντική ευκολία, ήταν η εξαργύρωση (από το 1844) των τραπεζογραμματίων μικρής αξίας της ΕΤΕ από τα ταμεία του κράτους, που επενέργησε "ψυχολογικά" για την αποδοχή τους από τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα¹².

Τα παραπάνω σκιαγραφούν το πλαίσιο της σχέσης κράτους-Εθνικής Τράπεζας, μιας σχέσης, που από τις πρώτες στιγμές της ίδρυσης της δεύτερης ήταν σχέση αμοιβαίας εξάρτησης. Από τη μια πλευρά η Τράπεζα νέμονταν το κερδοφόρο αποκλειστικό εκδοτικό προνόμιο (χωρίς όμως να το έχει εξασφαλισμένο). Έτσι επιτύγχανε την προνομιακή της μεταχείριση και τη βιωσιμότητά της. Από την άλλη πλευρά, οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στην Τράπεζα (π.χ. στο ζήτημα της αύξησης του κεφαλαίου της) καθώς και το δικαίωμα εκχώρησης του προνομίου, λειτουργούσαν ως μοχλός πίεσης για τη χρηματοδότηση των οικονομικών του κράτους, όταν αυτό βρισκόταν σε δεινή θέση. Καθ' όλο το διάστημα 1848-62, όποτε το κράτος βρέθηκε σε τέτοια θέση, η Τράπεζα έσπευσε αρωγός¹³.

Το κράτος θέλοντας να διασφαλίσει τον αναπτυξιακό χαρακτήρα της τράπεζας, οριοθέτησε τις λειτουργίες της με τέτοιο τρόπο ώστε η πλειοψηφία των κεφαλαίων της να οδηγείται σε μακροχρόνια δάνεια προς το γεωργικό τομέα. Ο αρχικός νόμος (30.3.1841) προσδιόριζε ότι τα $\frac{4}{5}$ των κεφαλαίων της όφειλε να τα διοικετεί σε ενυπόθηκα και επί ενεχύρω χρεολυτικά δάνεια, ενώ οι προεξοφλητικές εργασίες περιορίζονταν στο $\frac{1}{5}$ αντίστοιχα. Οι τροποποιήσεις που έγιναν με το νόμο της 19.08.1841, βελτίωναν αυτή την αναλογία υπέρ των προεξοφλήσεων, ορίζοντας ότι δύνανται να χρησιμοποιούν έως και το $\frac{1}{3}$ των κεφαλαίων της. Ο καθορισμός της ποσόστωσης των πιστώσεων στηρίχθηκε στις

όστις εξαιρέτως κήδεται υπέρ της παγίωσης και προόδου του εθνικού καταστήματος της Τραπεζής." *Εκθεσις. Περί της εννεαμήνου διαχειρίσεως της Τραπεζής, ήτοι απ'αρχής της συστάσεως της, μέχρι της 30 Σεπτεμβρίου 1842*, στο Ι.Α. ΕΤΕ/ΙΙΙ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων. Β' Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων* (σειρά Β'), φακ. 1-3 (μ.τ.2832), 14.

¹² Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής ...*, ό.π., 15.

¹³ Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια των Παρκερικών (το 1850), η ΕΤΕ έδωσε 330.000 δρχ. στον Άγγλο πρεσβευτή, ανοίγοντας πίστωση στο κράτος. Ο Γ.Σταύρος εκφράζει με γλαφυρότητα τη σχέση αυτή: «Όταν λοιπόν ο δανειστής είναι Τράπεζα επί βάσεων εθνικών θεμελιουμένη, συνομολογούσα αυτή προς το Κράτος υποχρεώσεις, αντί των χορηγηθέντων προνομίων, συνδέεται μετ' αυτού δια κοινών και αλληλεγγύων συμφερόντων". *Εκθεσις. Περί του νέου κανονισμού της Εθνικής της Ελλάδος Τραπεζής υποβληθέντος εις την έκτακτον Γενικήν Συνέλευσιν των μετόχων αυτής*, στο Ι.Βαλαωρίτης, ό.π., Παράρτημα Α', 282.

ανάγκες των παραγωγικών δυνάμεων της ελληνικής οικονομίας τη συγκεκριμένη περίοδο, ενώ παράλληλα στόχευε και στον περιορισμό της τοκογλυφίας. Αξίζει ωστόσο να επισημανθούν, και λόγω καταγωγής της πολιτικής ηγεσίας, κάποιες ομοιότητες με την *Bayerische Hypotheken und Wechselbank* (Υποθηκική και Χρηματιστική Τράπεζα της Βαυαρίας), που είχε ιδρυθεί μόλις 6 χρόνια νωρίτερα. Το βαυαρικό κράτος, παραχωρώντας της το αποκλειστικό εκδοτικό προνόμιο, την υποχρέωσε να κατευθύνει τα $\frac{3}{5}$ των κεφαλαίων της σε κτηματικά δάνεια¹⁴.

Πριν καλά - καλά κλείσει ένας χρόνος λειτουργίας της τράπεζας, προέκυψε η ανάγκη σύνταξης νέου καταστατικού. Η εξέλιξη αυτή ήταν αποτέλεσμα τόσο των διαφορετικών επιδιώξεων της ηγεσίας της Εθνικής και της κυβέρνησης, όσο και των αντικειμενικών δυσκολιών που προέκυψαν στη λειτουργία της κτηματικής πίστης. Η κυβέρνηση ευνοούσε την ανάπτυξη των ενυπόθηκων δανείων, χάριν των οποίων είχε χορηγήσει το εκδοτικό προνόμιο, ενώ η διοίκηση της Εθνικής έδινε τον τόνο στην εκδοτική δραστηριότητα. Γι' αυτόν τον λόγο έδινε προτεραιότητα στις βραχυπρόθεσμες χορηγήσεις με τη μορφή των προεξοφλήσεων, παρά στα μακροχρόνια ενυπόθηκα δάνεια προς το γεωργικό τομέα. Με την τακτική αυτή επιτύγχανε να θέτει σε κυκλοφορία μεγαλύτερη ποσότητα τραπεζογραμματίων, και παράλληλα τη διείσδυση και τελικά αποδοχή τους ως οιονεί "νομίμου νομίσματος", ελλείπει βέβαια ικανής μεταλλικής κυκλοφορίας. Για το σκοπό αυτό δημιούργησε ένα ακόμα βραχυπρόθεσμο πιστωτικό "εργαλείο", τις χορηγήσεις με τη μορφή "ανοικτών λογαριασμών", ως ένα επιπλέον μηχανισμό εξάπλωσης των

¹⁴ βλ. R. Cameron (ed.), *Banking in the Early Stages of Industrialization*, New York 1967, 157 και V. Smith, *The rationale of ...*, ό.π., 59. Η ανάμιξη προσωπικά του Όθωνα στη διαμόρφωση του καταστατικού της ΕΤΕ και η χρησιμοποίηση της Βαυαρικής τράπεζας απ'αυτόν ως προτύπου, προκύπτει και από επιστολή του ιδίου προς τον πατέρα του, στις 15.4.1841: "Προ λίγον αποφάσισα να ιδρύσω την Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος, όμοια, περίπου, με την Εθνικήν της Βαυαρίας. Προς τούτο διάταξα να δημοσιευθούν οι αναγκαίοι Νόμοι, για να επισπεύσω το πράγμα, και το καταστατικό. [...] εργάστηκα χωρίς διακοπή δώδεκα ώρες για την τελική διατύπωση του Καταστατικού της Τραπεζής, μόλις μου το παρουσίασαν και στο οποίο έλειπαν πολλά και σπουδαία." Πρθ. από τον Νύση Μεταξά-Μεσοσηνέζη, *Γεώργιος Σταύρος ...*, ό.π., 201. Τα οικονομικά θέματα δεν ήταν ξένα στον Όθωνα. Τα είχε διδαχθεί στην εφηβεία του από τον άγγλο (φιλελεύθερο) οικονομολόγο Banfield (1800-?1882), οικοδιδάσκαλο για μερικά χρόνια στην αυλή του Λουδοβίκου του Α', βλ. R.D.C. Black, "Banfield, Thomas Charles", *The New Palgrave*, ό.π., I, 182.

τραπεζογραμματίων¹⁵. Με τους ανοικτούς λογαριασμούς η τράπεζα σκόπευε να δανείζει όχι μόνον τους εμπόρους, αλλά οποιονδήποτε φερέγγυο πελάτη επί απλή ομολογία και με εγγύηση δύο αξιόχρεων υπογραφών, ακόμα και όσους από τους μετόχους της θα το επιθυμούσαν (με παρακαταθήκη των μετοχών τους και μία επιπλέον υπογραφή).

Στις επιδιώξεις της αυτές, η ηγεσία της Εθνικής είχε ν' αντιμετωπίσει, εκτός των άλλων, και μία εσωτερική αντιπολίτευση που συσπειρωνόταν γύρω από το Χιώτη τραπεζίτη Θεόδωρο Ράλλη. Η ομάδα αυτή αποτελούνταν κυρίως από ευκατάστατους εμπόρους και τοκογλύφους, οι οποίοι έβλεπαν την Εθνική να τους υποκαθιστά στις παραδοσιακές τους δραστηριότητες, και συνεπώς να μειώνεται το ειδικό τους βάρος στην κοινωνία. Οι συζητήσεις που έγιναν από τον Οκτώβριο του 1842 στις γενικές συνελεύσεις των μετόχων της τράπεζας, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικές των προθέσεών τους, όσο και των επιδιώξεων της ηγετικής ομάδας της Εθνικής (δηλαδή των Γ.Σταύρου και L.Lemaitre)¹⁶. Ο Ράλλης (και ορισμένοι άλλοι) αντιτάχθηκε στη δυνατότητα χορήγησης πιστώσεων μέσω των ανοικτών λογαριασμών στους μετόχους, ισχυριζόμενος ότι η τράπεζα δεν είχε εδραιωθεί στη συνείδηση της κοινωνίας, και ότι ένα τέτοιο μέτρο θα κλόνιζε την αξιοπιστία της. Ο Lemaitre αντικρούοντας τους ισχυρισμούς του Ράλλη, υποστήριξε ότι το προτεινόμενο μέτρο είχε σκοπό να ενισχύσει την κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων. Στην ανταπάντησή του ο Ράλλης προέβαλε το επιχείρημα ότι προηγούνταν η ανάπτυξη της κυκλοφορίας των γραμματίων και η εδραίωση της αξιοπιστίας τους¹⁷. Στη ψηφοφορία που ακολούθησε, όπως και σ' όλες τις επόμενες, η Διοίκηση κατάφερε τελικά να επιβάλει τη θέλησή της.

Η διαμάχη Γ.Σταύρου-Θ.Ράλλη δεν ήταν αποτέλεσμα τόσο των αμοιβαίων προσωπικών αντιπαθειών που έτρεφαν ο ένας για τον άλλο, αλλά θα πρέπει κυρίως να εκληφθεί ως προσωποποίηση των αντιτιθέμενων συμφερόντων και αντιλήψεων που είχαν για το ρόλο που έπρεπε να παίξει η τράπεζα. Η τελική επικράτηση του Γ.Σταύρου, εκτός από την επιρροή που άσκησε υπέρ αυτού ο Eynard, ήταν

¹⁵ S.Thomadakis, "Monetary arrangements and economic power in Nineteenth-Century Greece: The National Bank in the period of convertibility (1841-77)", *Journal of the Hellenic Diaspora*, XII.4(1985), 55-90, ιδ. 59-60.

¹⁶ Βλ.Ι.Α.Ε.Τ.Ε./ΙΙΙ.Πρακτικά Συνεδριάσεων.Β' Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων, φάκ. 1 (μ.τ. 2830), 9-33.

¹⁷ Στο ίδιο, 11-2.

αποτέλεσμα της υπερίσχυσης των απόψεων του στη γενική συνέλευση των μετόχων της Εθνικής. Η άρνηση του Θ.Ράλλη αργότερα να πάρει μέρος στο Συμβούλιο της τράπεζας (παρ' ότι είχε εκλεγεί), αλλά και η γενικότερη αντίθεση των χιωτών κεφαλαιούχων να μετάσχουν σ' αυτήν, ήταν αποτέλεσμα της αδυναμίας τους να παίξουν ηγετικό ρόλο στην Εθνική.

Το νέο καταστατικό που πρότεινε η γενική συνέλευση των μετόχων της ΕΤΕ, αποτέλεσε τη βάση για τη διαπραγμάτευση μεταξύ της τράπεζας και της κυβέρνησης. Το Μάιο του 1843 ο Όθων έδωσε τη συγκατάθεση του θέτοντας, μεταξύ άλλων, ως όρους, ότι τουλάχιστον τα $\frac{2}{3}$ των χορηγήσεων θα προορίζονταν για τα ενυπόθηκα δάνεια, καθώς και την κατάργηση του άρθρου που πρόβλεπε τη χορήγηση δανείων με ενέχυρο τις μετοχές της τράπεζας¹⁸. Η τελική μορφή του καταστατικού που εγκρίθηκε με το Β.Δ. της 12.7.1843, δεν ήταν παρά το αποτέλεσμα συμβιβασμού των επιδιώξεων και των δύο πλευρών.

ΠΙΝΑΚΑΣ # 1

Κατανομή των χορηγήσεων της ΕΤΕ (σε δρχ.)				
	1842 (πρώτο 9μηνο)		1846	
	Ποσά	%	Ποσά	%
Προεξοφλήσεις	2.766.072,50	53,40	5.891.062,60	50,20
Δάνεια επί ενεχύρω	4.610,30	0,09	12.000,00	0,10
Ενυπόθηκα δάνεια	2.409.130,00	46,51	2.840.271,81	24,20
Ανοικτοί λογ/σμοί	-	-	2.990.070,00	25,50
Σύνολο	5.179.812,80	100	11.733.404,41	100

Πηγές: 1.Εκθεσις περί της εννεαμήνου διαχειρίσεως της Τραπέζης, ήτοι απ'αρχής της συστάσεως της, μέχρι της 30 Σεπτεμβρίου 1842. [ΙΑ ΕΤΕ/ΙΙΙ. Πρακτικά Συνεδριάσεων. Β' Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων (σειρά β'), φак. 1-3].

2. ΕΤΕ, Απολογισμός του έτους 1846, Αθήνα 1847.

¹⁸C.A.Vacalopoulos, *Lemaitre et la crise financière de la Grece (1842-1843)*, Thessalonique 1979, 94-5.

Τα αμέσως επόμενα χρόνια, η Εθνική περιορίσε σταδιακά τα ενυπόθηκα δάνεια, μειώνοντας αναλογικά το ειδικό τους βάρος που είχαν αρχικά στο χαρτοφυλάκιο της, έναντι των βραχυπρόθεσμων πιστώσεων που στα τέλη του 1846 έφθασαν αισίως το 75% στο σύνολο των χορηγήσεων της (όπως φαίνεται από τον πίνακα #1). Η τράπεζα με την πολιτική αυτή επιτύγχανε κατά τη γνώμη μας, δύο σημαντικούς στόχους. Πρώτον, τη μεγιστοποίηση της κυκλοφορίας του τραπεζογραμματίου της, η οποία όπως θα δούμε και παρακάτω, αποτελούσε την κύρια και πιο κερδοφόρα λειτουργία της. Για την επιτυχία αυτού του στόχου δε δίστασε το 1847 να προχωρήσει σε μείωση του προεξοφλητικού επιτοκίου από 8% σε 7,5%, επειδή "αυτή κυρίως η εργασία [οι προεξοφλήσεις] δίδει τροφήν εις την γόνιμον κυκλοφορίαν των Τραπεζικών γραμματίων ..."¹⁹ Άλλωστε τα υψηλά κέρδη που της απέφερε η εκδοτική δραστηριότητα, ήταν αυτά που εξασφάλιζαν την τακτική απόδοση στους μετόχους της υψηλού μερίσματος, κάνοντας τη μετοχή της Εθνικής ελκυστικότερη και δημιουργώντας τις προϋποθέσεις αύξησης του κεφαλαίου της και της δύναμής της στην ελληνική κοινωνία.

Δεύτερον, οι βραχυπρόθεσμες πιστώσεις για μια εκδοτική τράπεζα όπως η Εθνική, είχαν μεγαλύτερη ασφάλεια έναντι των μακροπρόθεσμων χορηγήσεων. Σε περιπτώσεις εκτάκτου ανάγκης (όπως το 1848), η τράπεζα μπορούσε να μειώσει τους κινδύνους με την άσκηση συσταλτικής πολιτικής, περιστέλλοντας τις χορηγήσεις της και καθιστώντας άμεσα απαιτητή την εξόφληση των υποχρεώσεων του εμπορικού κόσμου προς αυτήν. Αντιθέτως, τα ενυπόθηκα δάνεια προς τη γεωργία δεν διευκόλυναν την τράπεζα να ασκήσει περιοριστική πολιτική και να επηρεάσει τη ρευστότητα της οικονομίας, εξαιτίας του μακροχρόνιου χαρακτήρα τους²⁰. Οι παρατηρήσεις της Ελεγκτικής Επιτροπής, στην έκθεση της προς τους μετόχους της ΕΤΕ για την κρίση του 1848, εκφράζουν με σαφήνεια αυτό το "πνεύμα":

¹⁹ *Απολογισμός του έτους 1846*, ό.π., 3.

²⁰ Εδώ δεν εξετάζουμε την πολιτική χορηγήσεων της Τράπεζας προς τη γεωργία και τη "βιομηχανία". ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευθεί για το θέμα αυτό, τις μελέτες της Χρ.Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, 158-77, και του Χρ.Χατζηϊωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία (1830-1940)*, Αθήνα 1993, 201-19. Αυτό που προσπαθούμε να δείξουμε εδώ, είναι ότι η πολιτική χορηγήσεων της ΕΤΕ, επηρεάζεται, εκτός των άλλων, σημαντικά από την πολιτική της για το τραπεζογράμματιο.

"Τα επί υποθήκη δάνεια και οι επί υποθήκη κτημάτων ανοικτοί λ/σμοί εις μη εμπόρους, όχι μόνον δεν συνένδραμον την Τράπεζαν, αλλ'απ'εναντίας τότε παρά ποτέ αι καθυστερήσεις επολλαπλασιάσθησαν, και ως εκ τούτου δαπάναι φροντίδες και δίκαι πλειότεραι, ελαπώνουσαι επαισθητώς κατ'έτος τα οφέλη. Έπεται εκ τούτου, ότι είναι σπουδαιότατον και συντελεστικώτατον να πολλαπλασιάζονται και να αναπτύσσονται κατά το δυνατόν, τόσον η προεξόφλησις, καθώς και οι εμπορικοί ανοικτοί λογαριασμοί, καθ'όσον μάλιστα ταύτα θέτουν αναλόγως και πλειότερον ποσόν τραπεζικών γραμματίων εις κυκλοφορίαν, εξ'ων πηγάζει η κυρία ωφέλεια και της ημετέρας, καθώς και όλων των καθαρών Τραπεζών, ωφέλεια όμως μετριαζομένη παρ'ημίν ουσιωδώς, διότι την συμμερίζονται επ'ίση αναλογία και τα επί υποθήκη δάνεια."²¹

Όπως είδαμε, οι διατάξεις του καταστατικού της 12.7.1843 όριζαν ότι οι χορηγήσεις για τα ενυπόθηκα δάνεια δε μπορούσαν να είναι μεγαλύτερες των $\frac{3}{4}$ του κεφαλαίου της, ούτε μικρότερες των $\frac{2}{3}$. Η Εθνική επιδίωξε αργότερα όταν της δόθηκε η ευκαιρία, να μεταβάλλει την αναλογία των χορηγήσεων, και να μεγιστοποιήσει το "ίδιον όφελος". Το 1853, στην αίτηση δανείου 5 εκατομμυρίων της κυβέρνησης προς την τράπεζα, αυτή ανταποκρίνεται, θέτοντας όμως ως απαραίτητο όρο την αλλαγή ορισμένων άρθρων του καταστατικού. Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν, η τράπεζα κατάφερε το μέγιστο ύψος των κεφαλαίων που μπορούσαν να διοχετευθούν σε βραχυπρόθεσμες χορηγήσεις να φθάσει περίπου το 80%²².

Τα όσα ειπώθηκαν ως εδώ, καθιστούν πρόδηλη τη σημαντική θέση που κατείχε η εκδοτική δραστηριότητα, στο σύνολο των δραστηριοτήτων της Εθνικής Τράπεζας. Εκ των πραγμάτων λοιπόν, γίνεται αναγκαία η εξέταση της εκδοτικής της πολιτικής, καθώς και η ανίχνευση της θεωρητικής της υποδομής.

²¹Απολογισμός του έτους 1848, Αθήνα 1849, 17.

²² βλ. Π.Πετράκης, *Η τραπεζική χρηματοδότηση του Δημόσιου και Ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα (1844-1869)*, Αθήνα 1985, 82-92.

IV. Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ

Ο χαρακτήρας της εκδοτικής πολιτικής της Εθνικής

Το πρώτο (χρονολογικά) τεκμήριο στο οποίο γινόταν αναφορά στην εκδοτική πολιτική της Τράπεζας, είναι η έκθεση του Γεωργίου Σταύρου προς τους μετόχους της για τη σύνταξη του νέου καταστατικού, τον Οκτώβριο του 1842.¹ Το κείμενο αυτό, είναι ιδιαίτερα σημαντικό γιατί, όπως θα δείξουμε, έθεσε τις βάσεις της εκδοτικής πολιτικής της Εθνικής για όλον τον 19ο αιώνα. Η έλλειψη τραπεζικής παράδοσης, η καχυποψία για τα χάρτινα νομίσματα και ο κίνδυνος υπερέκδοσης των τραπεζογραμμάτων, ήταν φόβοι που υπήρχαν τόσο ανάμεσα στους μετόχους της τράπεζας, όσο και εν γένει στην κοινωνία της εποχής εκείνης.² Η διοίκηση της τράπεζας ήταν ενήμερη των ανησυχιών αυτών, και έσπευσε να καθησυχάσει τους μετόχους της: "[...]πρέπει να προχωρώμεν με βραδύτητα και φρόνησιν"³, αυτό ήταν το πνεύμα που θα διέκρινε τη λειτουργία της. Με την έκθεση αυτή ο Σταύρος επιδίωκε κι έναν άλλο στόχο: να καταδείξει emphaticά, ότι με τους περιορισμούς που είχε επιβάλλει στην εκδοτική λειτουργία ο ιδρυτικός νόμος της 30.3.1841, είχε ως αποτέλεσμα να "αναστέλλει πάσαν πρόοδον της Τραπεζής", να περιορίζει τις ωφέλειές της και να καταστέλεται "η ορμή της πίστεως."⁴ Με τον νόμο αυτό η τράπεζα θα μπορούσε να εκδίδει τραπεζογραμμάτια μέχρι των $\frac{2}{5}$ των κεφαλαίων της και τα οποία (τραπεζογραμμάτια) θα έπρεπε να καλύπτονται κατά το $\frac{1}{4}$ από μεταλλικό αποταμείευμα,⁵ ενώ το υπόλοιπο από ομολογίες υποθηκών διπλάσιας

¹ Έκθεσις. *Περί του νέου κανονισμού της Εθνικής της Ελλάδος Τραπεζής ...*, ό.π.

² Δ.Λ.Ζωγράφος, *Ιστορία...*, ό.π., I, 127-33, 152.

³ Στο ίδιο, 283.

⁴ Στο ίδιο, 284.

⁵ Το μεταλλικό αποταμείευμα της Εθνικής το αποτελούσαν ένα ετερόκλητο πλήθος ξένων (ελλειποβαρών κυρίως) νομισμάτων και ελάχιστες ποσότητες αργυρών δραχμών. Με τα νομίσματα αυτά εξαργύρωνε τα τραπεζογραμμάτιά της, όταν της παρουσιάζονταν για το

αξίας. Η Διοίκηση της Εθνικής θεωρούσε άκρως περιοριστικούς τους παραπάνω όρους, με αποτέλεσμα "η ενέργεια [της τράπεζας] εξ υπαρχής [να] φυλακίζεται εις τόσον στενά όρια."⁶

Ο Louis Lemaître (1802-1853), ο γάλλος οικονομολόγος που είχε προωθήσει ο Eynard στην τράπεζα, είχε συντάξει έκθεση περί του νέου καταστατικού, στην οποία προσπαθούσε ν' αποδείξει ότι η έκδοση των τραπεζογραμμάτων μπορούσε να φθάσει το πενταπλάσιο των κεφαλαίων της, χωρίς να υπήρχε κίνδυνος χρεοκοπίας της τράπεζας.⁷ Η επιχειρηματολογία του Lemaître ενσωματώθηκε (όπως αποδεικνύει μια αντιπαραβολή των δύο κειμένων) στην έκθεση του Σταύρου, στην οποία emphaticά τονίζεται ότι η τράπεζα δεν σκόπευε να πλημμυρίσει τη χώρα με τραπεζογραμμάτια ούτε να κερδοσκοπούσε μ' αυτά:

"[...]διότι τούτο δεν εξαρτάται ούτε από την θέλησίν της, ούτε από τας γενησομένας παρακαταθέσεις χρημάτων. Η χρήσις της πίστεως δεν είναι αναγκαστική· κατά την κατάστασιν του εμπορίου, την εμπιστοσύνην την οποίαν εμπορεί η Τράπεζα και κατά τας έξεις του λαού κυκλοφορεί ωρισμένον τι ποσόν γραμματίων· καθώς αυτά υπερβώσι το προμνησθέν μέτρον, επιστρέφουσιν εις το ταμείον της Τραπεζής εις χρήματα μεταβαλλόμενα. Όταν το κοινόν κορεσθή από γραμμάτια, αποστρεφόμενον τα περισσεύοντα, εγχείει αυτά πάλιν εις το δοχείον αφ' ου εξήλθον· δια ταύτα η προβαλλομένη αύξησις δεν είναι επίφοβος, πραγματοποιουμένη βαθμηδόν, καθ' όσον αυξάνει ο δημόσιος πλούτος. Κατ' αρχάς η έκδοσις των γραμματίων δεν θέλει υπερβή την αναλογίαν παρά των υπάρχόντων νόμων κανονισθείσαν, αλλά κατόπιν, θέλει αυξήσει απόνως και ακινδύνως, καθόσον νέαι ανάγκαι αναφύονται και καθόσον η πίστις και η ευδαιμονία της Τραπεζής συμπροοδεύση με της προαγωγής και του εμπορίου την ανάπτυξιν."⁸

σκοπό αυτό στα ταμεία της, ενώ και η ίδια ήταν αναγκασμένη να τα δέχεται στην ονομαστική τους αξία, βλ. Ν.Δ.Κουγέας, *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843-1879)*, Αθήνα 1992, 68-71.

⁶ Έκθεσις ..., ό.π.

⁷ Ένα μικρό τμήμα της παραθέτει ο Ι.Σούτσος στην *Πραγματεία* ..., ό.π., 333-4. Δυστυχώς, δεν στάθηκε δυνατό να βρεθεί η έκθεση αυτή στο συνολό της. Για το ρόλο του Lemaître στην διοίκηση της Εθνικής, βλ. C.A.Vacalopoulos, *Lemaître* ..., ό.π., passim, ιδ. 92-7.

⁸ Έκθεσις. *Περί του νέου κανονισμού της Εθνικής της Ελλάδος Τραπεζής* ..., ό.π. 285-6.

Το παραπάνω απόσπασμα έχει ερμηνευθεί από σύγχρονους ερευνητές,⁹ ως έκφραση πίστεως προς το δόγμα των *πραγματικών λογαριασμών*. Κατά τη γνώμη μας, η συμπεριφορά της Εθνικής στην εκδοτική της δραστηριότητα και οι θεωρητικές αναφορές των στελεχών της, προσομοιάζουν περισσότερο με τις αντιλήψεις των ύστερων θεωρητικών της *Τραπεζικής Αρχής* (δηλ. του Tooke και κυρίως του Fullarton) παρά στο δόγμα των *πραγματικών λογαριασμών*, τουλάχιστον όπως αυτό εκφράσθηκε από τον A.Smith.

Προς αποφυγή παρανοήσεων αλλά και καλύτερης κατανόησης της επιχειρηματολογίας μας, επιθυμούμε να προσδιορίσουμε για μια ακόμα φορά το ακριβές περιεχόμενο του όρου "πραγματικός λογαριασμός" (real-bill). Στην αντίληψη του Smith¹⁰ (και όσων ακολούθησαν εν πολλοίς την άποψη του), ο όρος αναφέρεται στις συναλλαγματικές που αφορούσαν πράξεις μεταξύ βιομηχάνων και εμπόρων ή εμπόρων μεταξύ τους και κατά συνέπεια αντιπροσώπευαν (κατά την ορολογία της εποχής) "πραγματική περιουσία".¹¹ Όταν οι τράπεζες προεξοφλούσαν τέτοιου είδους συναλλαγματικές, εξασφάλιζαν ότι τα τραπεζογραμμάτια θα επέστρεφαν στα ταμεία τους, μετά από σύντομο χρονικό διάστημα, για την πληρωμή των συναλλαγματικών και όχι για να εξαργυρωθούν σε μεταλλικά νομίσματα. Οι συναλλαγματικές αυτού του είδους πίστευε ο Smith, δεν μπορούσαν παρά να είναι βραχυπρόθεσμες, εξασφαλίζοντας έτσι το συγχρονισμό στις πληρωμές και τις εισπράξεις των τραπεζών και διατηρώντας το μεταλλικό τους απόθεμα σχεδόν στα ίδια επίπεδα. Πως μπορούσαν οι τράπεζες να διακρίνουν μεταξύ "πραγματικών" και μη λογαριασμών; Παρακολουθώντας τις πληρωμές των πελατών τους, κρατώντας αρχεία, ερευνώντας αν ο δανεισμός των πελατών είχε

⁹S.Thomadakis, "Monetary arrangements...", ό.π., 80-1. Π.Πετράκης, *Η τραπεζική χρηματοδότηση ...*, ό.π., 103-4 και 125-126. Ν.Δ.Κουγέας, *Η τμή...*, ό.π., 58. Ο Κουγέας προχωρεί παραπέρα, υποστηρίζοντας ότι "θα ήταν παράδοξο, για την Ελλάδα, σκέψεις και ιδέες [= Αρχή της Κυκλοφορίας] που γενικά θεωρούνταν αδόκιμες να χρησιμοποιηθούν για την οροθέτηση μιας προσπάθειας που από μόνη της αποτελούσε νεωτερισμό για τον ελληνικό χώρο." ό.π., 327. Αυτή η άποψη δεν εξηγεί όμως το γεγονός της εμμονής της Εθνικής στην αρχή αυτή ακόμα και στο πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα, εποχή κατά την οποία η *Αρχή της Κυκλοφορίας* αποτελεί τον κανόνα και έχει επικρατήσει σχεδόν παντού.

¹⁰ Βλ. το κεφάλαιο "Of Money", *An Inquiry ...*, ό.π., I, 286 κ.ε.

¹¹ Ο όρος αυτός είναι που προκάλεσε την έντονη κριτική του δόγματος αυτού από τον H.Thornton, F.W.Fetter, *Development ...*, ό.π., 42-6.

σκοπό την διευκόλυνση των πληρωμών τους κλπ. Εάν μια τράπεζα δεν τηρούσε τις παραπάνω προφυλάξεις και δάνειζε αδιαφόριστα, ήταν πολύ πιθανόν, κατά την αντίληψη του Smith, τα γραμμάτια της να επανέρχονταν στα ταμεία της όχι για την εξόφληση των συναλλαγματικών, αλλά για να ανταλλαχθούν με μεταλλικά νομίσματα, με συνέπεια (ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης) να γίνουν αντικείμενο κερδοσκοπίας. Τέλος, το όριο των κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων το αποτελούσε ο όγκος των "πραγματικών συναλλαγματικών" που είχαν προεξοφληθεί και έτσι η λειτουργία αυτή αποτελούσε την ασφαλιστική δικλείδα έναντι του κινδύνου υπερέκδοσης και κατά συνέπεια υποτίμησης τους.¹²

Η άποψη της διοίκησης της Εθνικής ήταν, ότι ο όγκος των τραπεζογραμματίων που μπορούσαν να κυκλοφορήσουν χωρίς να εκπέσουν της ονομαστικής τους αξίας, καθοριζόταν από τη ζήτηση του κοινού, η οποία με τη σειρά της προσδιοριζόταν από το επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας. Ακόμα κι αν η τράπεζα προσπαθούσε να κυκλοφορήσει περισσότερα τραπεζογραμμάτια απ' όσα το κοινό επιθυμούσε, τα πλεονάζοντα θα επέστρεφαν στην τράπεζα. Η ζήτηση του κοινού, λειτουργούσε σαν αντίρροπη δύναμη σε τυχόν προσπάθεια της τράπεζας ν' αυξήσει την ποσότητα των γραμματίων πάνω από το επίπεδο ισορροπίας. Ο "μηχανισμός" παρακράτησης τραπεζογραμματίων από το κοινό, ήταν αυτός που στην αντίληψη της τράπεζας καθόριζε την ποσότητα τους και όχι η ποσότητα των "πραγματικών συναλλαγμάτων" που προεξοφλούσε. Πράγματι, η συνήθης πρακτική της τράπεζας ήταν η προεξόφληση βραχυπρόθεσμων εμπορικών συναλλαγματικών που το διάστημα αποπληρωμής τους δεν ξεπερνούσε τους 3 μήνες, αλλά από κανένα κείμενο δεν προκύπτει ότι την ποσότητα των γραμματίων της την καθόριζε η ποσότητα των προεξοφλημένων συναλλαγματικών. Ούτε βέβαια δάνειζε πάντα βάσει "πραγματικών συναλλαγμάτων", αφού είναι γνωστό ότι πιστώσεις της απευθύνονταν και σε τοκογλύφους, οι οποίοι με τη σειρά τους δάνειζαν όσους δεν είχαν πρόσβαση στις πιστώσεις της Εθνικής.¹³ Η τράπεζα

¹² S.G.Checkland, "Adam Smith and the Bankers", στο A.S.Skinner-T.Wilson (eds), *Essays on Adam Smith*, Oxford 1975, 504-23, ιδ. 519 κ.ε.· J.A.Gherity, "The evolution of Adam Smith's theory of Banking", *History of Political Economy*, 26.3(1994),423-41, ιδ.432 κ.ε.· D.Glasner, "On some classical ...", ό.π.

¹³ Βλ. και τη σχετική επιστολή του Eynard στον Σιαύρο στις 26.7.1843, και στην οποία τον προέτρεπε να ενσωματώσει τους τοκογλύφους στο μετοχικό κεφάλαιο της Εθνικής, ενώ, όπως τόνιζε, "δεν υπάρχει τίποτα μεμπτό στο να τους ευνοήσουμε, παρέχοντας τους

προτιμούσε να έχει βραχυπρόθεσμες ασφάλειες, όχι τόσο γιατί έτσι θα απέφευγε τον κίνδυνο της υπερέκδοσης των γραμματίων της, όσο γιατί μ' αυτήν την πρακτική καθιστούσε το χαρτοφυλάκιο της ευέλικτο σε στιγμές που η προσέλευση του κοινού στα ταμεία της για εξαργύρωση των γραμματίων, θα ήταν εντονότερη σε σχέση με κανονικές περιόδους. Η ελαστικότητα του χαρτοφυλακίου εξασφάλιζε στην τράπεζα, ότι οι πιέσεις που θα ασκούνταν στο μεταλλικό της απόθεμα θα ήταν μικρότερες, γιατί στις δύσκολες στιγμές είχε μεγαλύτερη ευχέρεια περιστολής της κυκλοφορίας των γραμματίων της. Με άλλα λόγια, οι βραχυπρόθεσμες συναλλαγματικές πρόσθεταν μεγαλύτερη ασφάλεια στην εκδοτική λειτουργία, και δεν αποτελούσαν το "σιδηρούν όριο" της κυκλοφορίας. Χαρακτηριστικά είναι αυτά που διαμείφθηκαν στις συζητήσεις που ακολούθησαν της έκθεσης του Σταύρου, όταν ορισμένοι μέτοχοι πρότειναν την επέκταση της προθεσμίας εξόφλησης των συναλλαγματικών από 3 σε 4 μήνες. Η Διοίκηση της τράπεζας, διαμέσω των Lemaitre και Κεχαγιά, αρνήθηκε να ικανοποιήσει το αίτημα αυτό, με το σκεπτικό ότι μειωνόταν η ταχύτητα κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων, καθώς και η ασφάλεια της τράπεζας σε περίπτωση κρίσης (Συνεδρίαση 23.11.1842). Σε επόμενη συνεδρίαση (25.11.1842), όταν συζητήθηκε το ίδιο περίπου θέμα, ο Lemaitre επισήμανε ότι, "δεν πρέπει να αποδοθή εις την Τράπεζαν εκθρικός ως προς το εμπόριον σκοπός. Η Τράπεζα πρέπει να έχη εις τας εργασίας της προ οφθαλμών το βραχυπρόθεσμον, η διάταξις αυτή είναι αναγκαία καθότι το συμβούλιον περιορισμένον από τοιαύτας ευκολίας δεν δύναται ευκόλως εξ αγνοίας να ριποκινδυνεύση τα συμφέροντα της Τραπεζής."¹⁴

δάνεια." (παρατίθεται από τον Thomadakis, ό.π., 64-5). Για το θέμα αυτό βλ. G.Dertilis, *Banquiers, usuriers et paysans. Reseaux de credit et strategies du capital en Grece 1780-1930*, Paris 1988, passim.

¹⁴ βλ. ΙΑ ΕΤΕ/ΙΙΙ. Πρακτικά Συνεδριάσεων. Β' Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων ..., φάκ. 1. ό.π., 18-27. Η πρακτική δανεισμού βάσει βραχυπρόθεσμων (κυρίως) ασφαλειών, ήταν αυτή που εγγυώνταν, κατά τον Fullarton, την ισορροπία σε μακροχρόνια (τουλάχιστον) περίοδο: "Εφ' όσον η Τράπεζα δανείζει βάσει βραχυπρόθεσμων ασφαλειών, το κανάλι της εκροής [των τραπεζογραμματίων] πρέπει να παραμείνει ανοικτό και η Τράπεζα είναι ολοσχερώς ανίκανη να προσθέσει ένα πλεονάζον γραμμάτιο στην κυκλοφορία. Θεωρώ ως δεδομένο, πράγματι, σ' αυτό το επιχείρημα, ότι η Τράπεζα έχει πάντα ένα σημαντικό κομμάτι των κεφαλαίων της σε προεξοφλητικές χορηγήσεις ή σε άλλα βραχυπρόθεσμα δάνεια, ικανά να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη εκροή των γραμματίων της.", *On the Regulation ...*, ό.π., 80.

Από την έκθεση του Γ.Σταύρου αξίζει επίσης να επισημανθεί η πρόθεση της Διοίκησης να διατηρήσει την εκδοτική της δραστηριότητα εντός των ορίων που προέβλεπε ο νόμος για την έκδοση των τραπεζογραμμάτων, υπαινισσόμενη όμως ότι μελλοντικά θα επιδίωκε την κατάργησή τους ή τουλάχιστον την επέκτασή τους, αφού "απόνως και ακινδύνως" μπορούσαν να πολλαπλασιασθούν.¹⁵ Το κράτος, με τους περιορισμούς που είχε θέσει στην εκδοτική πολιτική της τράπεζας, μείωνε κάπως τους "βαθμούς ελευθερίας" της και τη δυνατότητα άσκησης αμιγούς πολιτικής, με βάση τις κατευθύνσεις της *Τραπεζικής Αρχής*. Ας επισημάνουμε επίσης τους περιορισμούς που έθετε η διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας της περιόδου εκείνης, ο πιο σημαντικός εκ των οποίων ήταν ότι οι συναλλαγές ελάχιστα εκκρηματισμένες, περιορισμός που η Εθνική με την εκδοτική της πολιτική προσπάθησε (και κατάφερε) να ξεπεράσει. Η ηγεσία της Εθνικής πίστευε πως, σε μια μη εκκρηματισμένη οικονομία, η οποία επιτλέον στερούνταν ουσιαστικά εναλλακτικών συναλλακτικών μέσων (λ.χ. μεταλλικά νομίσματα), τα τραπεζογραμμάτια της μπορούσαν να εκπληρώσουν τη λειτουργία των μέσων αυτών και να διευρύνουν τη νομισματική της βάση. Για το λόγο αυτό θεωρούσε πως οι περιοριστικές διατάξεις στην εκδοτική της δραστηριότητα, δημιουργούσαν περισσότερα προβλήματα απ' όσα έλυναν, γιατί σε τελική ανάλυση αυτό που καθόριζε τον όγκο της νομισματικής κυκλοφορίας ήταν η ζήτηση του κοινού για συναλλακτικά μέσα και όχι η θέληση της τράπεζας. Η διοίκηση της Εθνικής προσπάθησε επίσης να εξουδετερώσει τις προσπάθειες ορισμένων μετόχων-τοκογλύφων που επιθυμούσαν τον περιορισμό της εκδοτικής δραστηριότητας της τράπεζας, καθώς διέβλεπαν τον κίνδυνο περιθωριοποίησής τους. Για τους λόγους αυτούς φρόντισε να δηλώσει δια στόματος Lemaitre, ότι "Θέλει γίνει τόση έκδοσις

¹⁵Αυτό επιτεύχθηκε πολύ σύντομα με το καταστατικό της 12(24) Ιουλίου 1843, με το οποίο η διάταξη για την έκδοση των τραπεζογραμμάτων τροποποιήθηκε. Έκτοτε η Εθνική μπορούσε να εκδίδει όσα γραμμάτια ήθελε, αρκεί τα ακάλυπτα (δηλαδή αφαιρούντος του μεταλλικού της) να μην υπερέβαιναν το ποσό του κεφαλαίου της (άρθ. 36). Έτσι η Εθνική μπορούσε ν' αυξήσει την κυκλοφορία των γραμμάτων της, εάν αύξανε το κεφάλαιο της (ή εάν είχε υψηλό μεταλλικό αποταμείωμα). Τα παραπάνω διατυπώθηκαν σαφέστερα στο άρθρο 4 του Νόμου ΨΤ' (16.12.1861) "Περί ανανεώσεως του προνομίου της Εθνικής Τραπεζής", βλ. Α.Σιμόπουλος, *Συλλογή Νόμων Διαταγμάτων και Κανονισμών, αφορώντων ή και σχετιζομένων προς την υπηρεσίαν της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήνα 1869, 128,170.

όσων απαιτούν αι εργασίαι της Τραπεζής, αίτινες ενεργούμεναι εις βάσεις έμφρονas και εσκεμμένες ολίγον κατ' ολίγον θέλουν αναπτύξει την πίστιν ήτις μόνη είναι το όργανον της ελάσσονος ή μείζονος κυκλοφορίας, ώστε κατά πάντα συμφωνεί υπέρ του σχεδίου."¹⁶ Από την άλλη, αυτές οι περιοριστικές διατάξεις, χρησιμοποιήθηκαν αργότερα από την Τράπεζα ως άλλοθι, στις απαιτήσεις των εμπορικών κυρίως στρωμάτων για χρηματοδότηση των συναλλαγών μ' έκδοση τραπεζογραμματίου (όπως κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1857), με το πρόσχημα ότι δεν μπορούσε ν' αυξήσει τις χορηγήσεις, γιατί έτσι υπήρχε ο κίνδυνος παραβίασης της καθορισμένης από το νόμο αναλογίας τραπεζογραμματίων προς ίδια κεφάλαια.¹⁷ Το περιστατικό της κρίσης της περιόδου 1857-8, δείχνει ότι η εφαρμογή του *δόγματος των πραγματικών λογαριασμών* στην εκδοτική λειτουργία της τράπεζας ήταν προβληματική, για δύο λόγους: Πρώτον, εάν η τράπεζα σε ομαλές περιόδους μπορούσε να ελέγχει την κυκλοφορία των γραμματίων της μέσω των προεξοφλήσεων "πραγματικών συναλλαγμάτων", αυτό ήταν δυσκολοκατόρθωτο σε περιόδους κρίσης και σε εξάρσεις της κερδοσκοπικής δραστηριότητας (το παράδειγμα της κρίσης του 1848 επιβεβαιώνει στο ακέραιο αυτήν την υπόθεση). Δεύτερον, ο ορισμός του προεξοφλητικού επιτοκίου από το κράτος σε επίπεδο μικρότερο του 10%, προκειμένου να καταπολεμηθεί η τοκογλυφία, είχε ως συνέπεια την αδυναμία ουσιαστικής χρησιμοποίησης του από την τράπεζα σε περιόδους κρίσης και δημιουργούσε συνθήκες πιεστικής ζήτησης για προεξοφλήσεις από την αγορά, από τη στιγμή που το "αγοραίο" επιτόκιο ήταν πολύ μεγαλύτερο από αυτό της τράπεζας.

Η παραπάνω αντίληψη της Διοίκησης για το όριο κυκλοφορίας των γραμματίων της, δεν τέθηκε σε αμφισβήτηση ούτε υπό το βάρος της κρίσης του 1848 που οδήγησε στην προσωρινή διακοπή της μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων, λόγω κινδύνου εξάντλησης του μεταλλικού της αποταμιεύματος. Τόσο κατά τη διάρκεια της αναγκαστικής κυκλοφορίας (που, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο επικρίθηκε αρκετά), όσο και κατόπιν αυτής, η εκδοτική πολιτική παρέμεινε σταθερή στις κατευθύνσεις που είχε προδιαγράψει εξ' αρχής ο Διοικητής της.¹⁸ Την επαναβεβαίωσε αρκετά χρόνια αργότερα, το 1873,

¹⁶ ΙΑ ΕΤΕ/ΙΙΙ.Πρακτικά..., ό.π., 29-30.

¹⁷Πρβλ. Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 29-30.

¹⁸Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τις παρατηρήσεις της Ελεγκτικής Επιτροπής για την κρίση του 1848: "Περί της κυκλοφορίας των τραπεζικών γραμματίων δεν έχει πολλά να παρατηρήση η Επιτροπή. Την φύσιν αυτών, όλως διάφορον του χαρτονομίσματος, με το

ο υποδιοικητής της Ευθύμιος Κεχαγιάς, στην ομιλία του κατά τη διάρκεια των κοινοβουλευτικών συζητήσεων για το εκδοτικό προνόμιο:

"Κύριοι, το τραπεζικόν γραμματίον, δια να κυκλοφορήση, δεν έχει ανάγκην μόνον της πίστεως, την οποίαν εμπνέει η εκδίδουσα αυτό τράπεζα· έχει και ενός άλλου ανάγκην, θέλει ανάλογον περιφέρειαν και αναλόγους συναλλαγάς. Το ποσόν των τραπεζικών γραμματίων δεν εκδίδεται κατ' αρέσκειαν, κατά βούλησιν των τραπεζών· εκδίδουν αι τράπεζαι πολλά γραμμάτια, αλλ' εξ αυτών μένει εις κυκλοφορίαν τόσον ποσόν, όσον αι ανάγκαι των εν τω τόπω συναλλαγών απαιτούν. [...] Γραμμάτια εκδίδονται και τίθενται εις κυκλοφορίαν πλείοτερα, αλλά μένουν μόνον όσα αι ανάγκαι και η ποσότης των συναλλαγών επιτρέπουν, τα δε πλεονάζοντα επιστρέφουν πάλιν εις το ταμείον της τραπεζής [...] όσον χαρτί κι αν εκδώσουν, τόσον θα μείνη εις την κυκλοφορίαν, όσον η ανάγκη των συναλλαγών απαιτεί διότι τα χρήματα δεν είναι παρά όργανον των συναλλαγών."¹⁹

οποιόν τινές ησμένισαν να το συγκύσουν, το αξιόχρεον αυτών εγνώρισαν οι πλείστοι. Επομένως εις καλώς διοικουμένην Τράπεζαν, όπως η ημετέρα, η μεγάλη ή μικρά κυκλοφορία εις συνήθεις περιστάσεις, δεν δύναται να είναι πράγμα αυθαίρετον, αλλ'εξαρτάται όλως από την μικράν ή μεγάλην έκτασιν των εμπορικών εργασιών, από τους μάλλον ή ήτιον ευτυχείς χρόνους της γενικής εμπορίας και της εγχωρίου παραγωγής." ΕΤΕ, *Απολογισμός του έτους 1848*, ό.π., 17.

¹⁹*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', ό.π., 434-5. Πρβλ. την άποψη του Fullarton, που υποστήριζε ότι "το ποσό των τραπεζογραμματίων ρυθμίζεται αποκλειστικά από την έκταση των τοπικών συναλλαγών και δαπανών στις αντίστοιχες περιοχές, και διακυμαίνεται ανάλογα με τις διακυμάνσεις της παραγωγής και των τιμών. Οι τράπεζες δεν μπορούν ν' αυξήσουν την ποσότητα των γραμματίων τους πέραν των ορίων των οποίων η εμβέλεια των συναλλαγών και των εξόδων καθορίζει, χωρίς τη βεβαιότητα ότι τα τραπεζογραμμάτια θα επιστρέψουν στα ταμεία τους προς εξαργύρωση. Όπως επίσης είναι σχεδόν βέβαιο ότι αν μειώσουν την ποσότητα τους, το κενό [που θα δημιουργήσουν στις συναλλαγές] θα καλυφθεί από άλλες πηγές.", *On the Regulation ...*, ό.π., 85-6. Η ομοιότητα των δύο αποσπασμάτων δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι ο Κεχαγιάς γνώριζε το έργο αυτό και αναπαρήγαγε τις απόψεις του (άλλωστε από πουθενά δεν προκύπτει ότι αυτός ή άλλα μέλη της Διοίκησης γνώριζαν το έργο του Fullarton). Υποδηλώνει όμως ότι γνώριζε τη συγκεκριμένη αντίληψη και πρακτική που ήταν ευρέως διαδεδομένη σε τραπεζικούς

Όπως είναι φανερό από το απόσπασμα αυτό, πρόθεση του Κεχαγιά ήταν να τονίσει πως ο όγκος των κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων δεν καθοριζόταν από τις επιθυμίες της τράπεζας, αλλά ακολουθούσε τις διακυμάνσεις της παραγωγής και των συναλλαγών, γεγονός που, όπως έδειξε μια πρόσφατη εμπειρική μελέτη²⁰, φαίνεται πως ίσχυε σε κάποιο βαθμό. Συνεπώς η Εθνική δεν μπορούσε να αυξήσει την ποσότητα των γραμματίων της πέραν των ορίων που οι ανάγκες των συναλλαγών έθεταν, γιατί σε διαφορετική περίπτωση το κόστος θα ήταν υψηλό για την τράπεζα, αφού αυτά θα επέστρεφαν στα ταμεία της για εξαργύρωση, διακυβεύοντας τη μετατρεψιμότητα και αξιοπιστία όλων των γραμματίων της. Το όριο λοιπόν στην κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων της το έθετε εν γένει η οικονομική δραστηριότητα και το εξασφάλιζε η μετατρεψιμότητα και όχι ο όγκος των προεξοφλημένων συναλλαγματικών καθώς υποδηλώνει το δόγμα των *πραγματικών λογαριασμών*²¹, όπως αυτό εκφράσθηκε από τους *antibullionists* στις αρχές του 19ου αιώνα στη Μ.Βρετανία.²²

κύκλους της Ευρώπης. Άλλωστε στο απόσπασμα αυτό ο Fullarton, όπως εξηγούσε, αυτήν την πρακτική περιέγραφε.

²⁰Π.Πετράκης (συνεργασία Χ. Πανώριος), *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Αθήνα 1992, 101 (πίνακας #15), 103-8.

²¹Έκφραση του δόγματος των *πραγματικών λογαριασμών* βρίσκουμε στην έκθεση του υπουργού εσωτερικών Κ.Προβελλέγγιου: "Τα τραπεζικά γραμμάτια δεν είναι αληθινόν νόμισμα· ταύτα διακρίνονται από μεν το μεταλλικό νόμισμα, ως η πληρωμή διακρίνεται από την έγγραφον υπόσχεσιν, από δε το χαρτονόμισμα εκ του ότι τούτο μεν έχει καταναγκαστικήν κυκλοφορίαν, τα δε τραπεζικά γραμμάτια στερούνται τοιαύτης, εξαργυρονόμενα άμα τη εμφανίσει των [...] Είναι όμως ομολογούμενον ότι τα τραπεζικά γραμμάτια όταν άπαξ εισαχθώσιν εις την συνήθειαν, κυκλοφορούσιν ως νόμισμα και ως εκ τούτου γίνονται μεν παραγωγά μεγάλων ωφελειών εις τε το εμπόριον και τον εκδίδοντα αυτά, αλλ' όταν η έκδοσίς των δεν στηρίζεται εις πραγματικές ανάγκας, όταν δεν επιτηρήται από ενδελεχή προσοχήν και φρόνησιν γίνεται παραίτιος μυρίων γενικών και ιδιωτικών δυστυχημάτων. Η τοιαύτη ασύνετος έκδοσις γραμματίων προξενεί την πληθώραν των συναλλακτικών μέσων, την υποτίμησιν και επομένως την φυγάδευσιν του μεταλλικού νομίσματος, την ύψωσιν των μισθών και την υπερτίμησιν όλων των πραγμάτων, εξ ου εξασθενείται η εξαγωγή των εμπορευμάτων και ενισχύεται η εισαγωγή αυτών." *Αιτιολογική Έκθεσις του περί της Τραπεζής Νομοσχεδίου*, στο Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., παράρτημα Β', 288-305, εδώ 290-1. Η έκθεση αυτή είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, τόσο από

Μετατρεψιμότητα

Ασφαλιστική δικλείδα για τη λειτουργία του μηχανισμού αυτού και τη διατήρηση της ποσότητας των γραμματίων σε αντιστοιχία με τις ανάγκες του κοινού, ήταν η μετατρεψιμότητα των γραμματίων σε μεταλλικό νόμισμα. Αν η τράπεζα εξέδιδε τραπεζογραμμάτια μόνο κατά τη διαδικασία προεξόφλησης βραχυπρόθεσμων εμπορικών συναλλαγματικών, δεν θα υφίστατο ο κίνδυνος υπερβάλλουσας έκδοσης τους. Σ' ένα τέτοιο σύστημα η μετατρεψιμότητα περνάει σε δεύτερη μοίρα. Αντιθέτως, σ' ένα σύστημα που στηρίζεται στη διαδικασία που περιέγραψε ο Fullarton, η μετατρεψιμότητα αποτελεί *sine qua non* όρο διατήρησης της ομαλής λειτουργίας του συστήματος και αποφυγής της υπερβολικής έκδοσης τραπεζογραμματίων.²³ Τα παραπάνω έγιναν φανερά κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1868. Η απαίτηση της κυβέρνησης Βούλγαρη να δανείσει η Τράπεζα το σύνολο σχεδόν του μεταλλικού της αποθέματος στην κυβέρνηση, προκειμένου ν' αντιμετωπισθούν οι οικονομικές δυσχέρειες λόγω των πολεμικών προετοιμασιών για την Κρήτη, υπερέβαινε τα εσκαμμένα και διακινδύνευε την ύπαρξη της Εθνικής. «Η Τράπεζα το γε νυν έχον, την δύναμιν και την ύπαρξιν της δεν στηρίζει κυρίως ή εις το οποίον έχει εν τοις ταμείοις αυτής μεταλλικόν», επισήμανε προς την κυβέρνηση το Συμβούλιο της Τράπεζας, προειδοποιώντας την ταυτόχρονα ότι η υπερβάλλουσα έκδοση τραπεζογραμματίων - υπό αναγκαστική κυκλοφορία - έθετε σε δοκιμασία τη νομισματική κυκλοφορία της χώρας, "καθόσον είναι αξίωμα παραδεδεγμένον υπό της επιστήμης και στηριζόμενον εις την πείραν των πραγμάτων, ότι η αναγκαστική κυκλοφορία δεν δύναται εις ουδεμίαν περίστασιν να δώση ισότιμον πραγματικήν αξίαν εις γραμμάτια, όταν

πληροφοριακής απόψεως, όσο και για τις οικονομικές της αντιλήψεις που είναι συγγενείς μ' αυτές του Ι.Σούτσου.

²²Βάση αυτής της υπόθεσης, ο M.Perlman υποστηρίζει, ότι η πατρότητα του δόγματος αυτού δεν ανήκε στον Smith, αλλά στον James Mill (1773-1836). Ο Smith ενδιαφερόταν μόνο πως θα μεγιστοποιούταν η κοινωνική ευημερία, όταν η οικονομία μετατοπιζόταν από μια μεταλλική κυκλοφορία σε μια ανάμικτη, ενώ δεν ήταν πεπεισμένος ότι οι τράπεζες μπορούσαν να διακρίνουν μεταξύ "πραγματικών" και μη-"πραγματικών" λογαριασμών, βλ. M.Perlman, «Adam Smith and the paternity of the real bills doctrine», *History of Political Economy*, 21.1(1989), 77-90.

²³ J.Fullarton, *On the Regulation ...*, ό.π., 67.

ταύτα δεν δύνανται προχείρως να μεταβληθώσιν εις μεταλλικόν ίσης αξίας ή εις αντάξιον υλικόν ομολογουμένης χρησιμότητος."²⁴

Η μετατρεψιμότητα λειτουργούσε καθησυχαστικά στη συνείδηση του κοινού, γιατί εξασφάλιζε τους κατόχους των τραπεζογραμματίων ότι η τράπεζα δε θα μείωνε την αξία τους από πιθανή υπερέκδοσή τους. Επιπλέον, η αποδοχή και εξαργύρωση των γραμματίων στην ονομαστική τους αξία, έκανε το τραπεζογραμμάτιο το ελκυστικότερο για το κοινό πιστωτικό "εργαλείο". Τέλος, ένα νομισματικό καθεστώς που στηριζόταν στη μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμματίων και χωρίς τις επεμβάσεις του κράτους στα κεφάλαια της τράπεζας, ήταν αυτό που στην αντίληψη της διοίκησης της Εθνικής εγγυώταν ότι δεν θα ασκούνταν πληθωριστικές πιέσεις στην οικονομία και εξασφάλιζε μακροοικονομική σταθερότητα και τις προϋποθέσεις ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας.

Εκδοτική πολιτική και χορηγήσεις

Η εκδοτική πολιτική της Εθνικής, έχει και μια άλλη διάσταση, η οποία έχει σχέση με το διφυσή της χαρακτήρα: ως ιδρύματος που ασκεί την εκδοτική λειτουργία και ως τράπεζα με τις συνηθισμένες πιστωτικές εργασίες. Η εκδοτική πολιτική ήταν αυτή που καθόρισε, σε γενικές γραμμές, τις ποσοτικές και ποιοτικές παραμέτρους των αμιγώς τραπεζικών εργασιών της. Η απόφαση αυτή γίνεται πρόδηλη στο ζήτημα των ανοικτών λογαριασμών που η τράπεζα είχε δημιουργήσει ήδη από το 1842. Με τη δημιουργία αυτού του βραχυπρόθεσμου πιστωτικού "εργαλείου", η Εθνική κατόρθωσε να ξεπεράσει κάπως τους περιορισμούς που είχε θέσει το κράτος στις χορηγήσεις κεφαλαίων προς το γεωργικό τομέα, να προωθήσει την ευρύτερη χρήση του γραμματίου της και να

²⁴ΕΤΕ, *Απολογισμός του έτους 1868*, Αθήνα 1869, 25-7. Τους κινδύνους για το τραπεζογραμμάτιο από την εξάντληση του μεταλλικού της Εθνικής, υποδείκνυε και ο τύπος της εποχής: "Τα πιστωτικά γραμμάτια πρέπει να τα εξασφαλίζη νόμισμα· δεν αρκεί ούτε η ακίνητος, ούτε η άλλη κινητή περιουσία προς κυκλοφορίαν αυτών", έγραφε η εφημερίδα *Μέλλον*, στο άρθρο της με τίτλο "Το χαρτονόμισμα", στις 8.10.1868. Πρβλ. τα άρθρα της *Παλιγγενεσίας*: "Το χαρτονόμισμα" στις 17.12.68, "Αι διά του χαρτονομίσματος προπαρασκευαί" 23.12.68, "Ο εκ του χαρτονομίσματος πανικός φόβος" στις 27.12.68 και της *Εκλεκτικής* : "Η κυβέρνηση και η Εθνική Τράπεζα", 10.1.1869, "Τα γραμμάτια τραπεζής και τα μεταλλικά ή νομίσματα", 17.1.1869.

επιταχύνει τον εκκρηματισμό της οικονομίας. Οι ανοικτοί λογαριασμοί απευθύνονταν σε φερέγγυους πελάτες και σε όσους κατείχαν έγγειο ιδιοκτησία να δανείζονται βραχυπρόθεσμα, χρησιμοποιώντας τη γη τους ως εγγύηση έναντι της τράπεζας. Ο βραχυπρόθεσμος αυτός δανεισμός γνώρισε μεγάλη άνθηση και σταδιακά υποσκέλισε τις προεξοφλήσεις βραχυπρόθεσμων συναλλαγματικών. "Ο λόγος τούτου είναι ότι αι δι'ανοικτού λογαριασμού πιστώσεις, δια την οποίαν παρέχουν πλειοτέραν ευχέρειαν εις τας συναλλαγάς των εμπόρων, έλαβον κατά μέγα μέρος τον τόπον των προεξοφλήσεων, εξ ου αύται μεν έκτοτε δεν εξετάθησαν πολύ, αναλόγως προς τας λουπάς εργασίας, αι δε ανοικτοί λογαριασμοί απεναντίας, απέκτησαν πολλώ ευρυτέραν ανάπτυξιν, ως εις τον οικείον τόπον φαίνεται."²⁵ Αυτή η φαινομενικά ασημαντη εξέλιξη, κρύβει μια σημαντική πτυχή της εκδοτικής πολιτικής της τράπεζας. Εάν στις προεξοφλήσεις η Εθνική δάνειζε βάσει "πραγματικών συναλλαγμάτων", στους ανοικτούς λογαριασμούς οι χορηγήσεις της γίνονταν με κριτήριο τη φερεγγυότητα του πελάτη και με υποθήκη κτημάτων, με ενέχυρο χρυσό ή άργυρο ακόμα και με κατάθεση των μετοχών της τράπεζας. Όπως έδειξε ο Σ.Θωμαδάκης²⁶, στους λογαριασμούς αυτούς είχαν πρόσβαση κυρίως πελάτες που εμφανίζονταν με την ιδιότητα του τραπεζίτη, του "τοκιτζή" και του τοκογλύφου και οι οποίοι επαναδάνειζαν τα χρήματα αυτά με πολύ υψηλότερο επιτόκιο. Οι πιστούχοι αυτοί ήταν βέβαια υποχρεωμένοι να εξοφλούν τους λογαριασμούς αυτούς στο διάστημα ενός ημερολογιακού έτους, αυτό όμως δεν τους εμπόδιζε να δανείζουν τα χρήματα αυτά ακόμα και με μακροχρόνιους όρους, καθώς είχαν σημαντικό ίδιο κεφάλαιο που τους επέτρεπε να καλύπτουν τις βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις τους προς την Εθνική. Από την άλλη πλευρά η Εθνική επετύγχανε τη διάδοση του τραπεζογραμματίου της και σε πληθυσμιακά στρώματα που η ίδια δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να δανείσει, γιατί δεν εκπλήρωναν τις απαραίτητες εγγυήσεις. Άλλωστε όπως είχε επισημάνει ο Γ.Σταύρος ήδη από τον Οκτώβριο του 1842, "εάν η Τράπεζα περιορισθή εις μόνας προεξοφλήσεις συναλλαγμάτων, θέλει αποτύχει του κυριωτέρου σκοπού της."²⁷

²⁵ ΕΤΕ, *Απολογισμός του έτους 1846*, ό.π., 5.

²⁶ Βλ. χαρακτηριστικά τον πιστωτικό κατάλογο της περιόδου 1880-4, του κεντρικού καταστήματος της τράπεζας, από τον Στ.Θωμαδάκη στο βιβλίο του *Πίστη και Εκκρηματισμός της Οικονομίας. Προεξοφλητικός Δανεισμός και Εθνική Τράπεζα (1860-1900)*, Αθήνα 1981, 353-4.

²⁷ *Εκθεσις. Περί του νέου κανονισμού...*, ό.π., 281.

Μια άλλη πλευρά της επήρειας της εκδοτικής λειτουργίας στις χορηγήσεις της τράπεζας, γίνεται φανερό με την απόφαση της διοίκησης της τράπεζας το 1875, να περιστείλει τους ανοικτούς λογαριασμούς γιατί διαπίστωσε ότι τα ποσά από το σύνολο των διαθέσιμων πιστώσεων της ήταν υπέρμετρα.²⁸ Οι ανοικτοί λογαριασμοί είχαν το μειονέκτημα, σε περιόδους κρίσης που η τράπεζα επεδίωκε τον περιορισμό των χορηγήσεων, οι πελάτες της ν' αντλούν χρήμα από την τράπεζα, με συνέπεια ν' αυξάνεται αντί να μειώνεται η κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων της και να καθίστανται αυτά αντικείμενα κερδοσκοπίας.²⁹ Επίσης η τράπεζα δεν είχε τη δυνατότητα να καταστήσει απαιτητά, εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος τα οφειλόμενα σ' αυτήν ποσά όπως γινόταν στις προεξοφλητικές της εργασίες, με αποτέλεσμα τη μείωση της αποτελεσματικότητας της πολιτικής της. Οι ανοικτοί λογαριασμοί είχαν εκπληρώσει σε μεγάλο βαθμό την κύρια αποστολή τους (δηλ. τη διάδοση του τραπεζογραμματίου της Εθνικής) κατά τα πρώτα δύσκολα χρόνια της λειτουργίας της τράπεζας. Συνεπώς λοιπόν στη δεκαετία του 1870, "η Τράπεζα εθεώρει [πλέον, τους ανοικτούς λογαριασμούς] επιβλαβείς εις αυτήν και εν μέρει περιττούς."³⁰ Ας παρακολουθήσουμε το συλλογισμό της Διοίκησης της τράπεζας, στον απολογισμό του 1875 προς τους μετόχους της:

"Σπουδαίως είλκυσε την προσοχήν του υμετέρου Συμβουλίου κατά το λήξαν έτος η μέριμνα προς προφύλαξιν των ημετέρων συμφερόντων από συνεπειών τυχόν δυσαρέστων, εν ώρα κρίσεως ενδεχομένων εξ ωρισμένης τινός των παρ' ημίν εργασιών, των πιστώσεων, δηλ. επ'ανοικτώ λογαριασμό, συνεπεία των διαστάσεων ας η εργασία αυτή [...] βαθμηδόν και κατ' ολίγον έλαβε παρ' ημίν. Συνίσταται δ'ο απειλούμενος κίνδυνος εις τούτο, ότι ο πιστούχος δεν είναι υπόχρεως απ'αρχής ν' αναλάβη το εγκριθέν εις πίστωσιν του ποσόν· τουναντίον μένει τούτο διηνεκώς εις την διάθεσιν του. Επερχομένης δε τυχόν κρίσεως εμπορικής, αυτή ακριβώς έσται η ώρα

²⁸Για τις συνέπειες αυτού του μέτρου στην ανάπτυξη της "βιομηχανίας", βλ. Χ.Αγριαντώνη, *Οι απαρχές ...*, ό.π., 174-7, και Χ.Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά ...*, ό.π., 203-5.

²⁹ Τον "προβληματικό" χαρακτήρα των ανοικτών λογαριασμών και την επιθυμία της να τους καταργήσει, τον είχε επισημάνει η Τράπεζα ήδη από το 1858 στις διαπραγματεύσεις της με την τότε κυβέρνηση, όπως προκύπτει από την *Αιτιολογική Εκθεση ...*, του υπουργού Εσωτερικών Κ. Προβελέγγιου, ό.π., 295. Συνεπώς, η απόφαση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως "κεραυνός εν αιθρία".

³⁰ Κ.Προβελέγγιος, ό.π.

καθ'ην οι πλείστοι πιστούχοι θέλουσιν επιζητήσει την εξάντλησιν των πιστώσεων των, καθ'ην δηλαδή εποχήν το ημέτερον ζωτικόν συμφέρον έσται το αντίθετον, ήτοι του περιστέλιν όσον ένεστι την εκ των ημετέρων ταμείων εξαγωγήν κεφαλαίων."³¹

Η Διοίκηση αποφάσισε να μετατρέψει αυτή τη μορφή των πιστώσεων σε πενταετή χρεολυτικά δάνεια, ενώ παράλληλα προειδοποίησε για την αναστολή της εξαργύρωσης των επιταγών των ανοικτών λογαριασμών σε περιόδους που αυτή θα έκρινε ότι υπήρχε κρίση. Η Τράπεζα δεν ενδιαφερόταν πρώτιστα ν' ασκήσει συνεπή αντικυκλική πολιτική, πολλώ δε ν' αναλάβει το ρόλο του *έσχατου δανειστή* (lender of last resort) προς την κοινωνία.³² Όπως είπαμε, η κύρια και πιο κερδοφόρα λειτουργία της ήταν η εκδοτική, και συνεπώς πρώτιστα ενδιαφερόταν για την απρόσκοπτη συνέχισή της και για τη διατήρηση της αξίας των γραμματίων της, παρά για την άμβλυνση των προβλημάτων που δημιουργούσαν οι κρίσεις στον εμπορικό κόσμο. Υπό το πρίσμα αυτό, λαμβανομένου υπ' όψιν και του ανταγωνισμού που αντιμετώπιζε πλέον η Τράπεζα (με την ίδρυση νέων πιστωτικών ιδρυμάτων τα οποία εποφθαλμιούσαν το εκδοτικό προνόμιο), πρέπει, κατά τη γνώμη μας, ν' αξιολογηθεί συνολικά η πολιτική της έναντι του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας.³³

³¹ΕΤΕ, *Απολογισμός του Έτους 1875*, Αθήνα 1876, 5-6.

³²Σημειωτέον, ότι οι εκπρόσωποι της *Τραπεζικής Σχολής* αμφισβήτησαν την έννοια του *lender of last resort* που εξέφρασε ο W.Bagehot (στο κλασικό σύγγραμμα του *Lombard Street. A Description of the Money Market*, London 1873), βασιζόμενος στην πρωτότυπη ιδέα του H.Thornton, για την Τράπεζα της Αγγλίας, από τη στιγμή που μπορούσε να μετατοπίσει τα βάρη της αβεβαιότητας στην Τράπεζα και να την οδηγούσε σε προεξοφλήσεις σε περιόδους που έχρηζαν ιδιαίτερης προσοχής· βλ. W.Santiago-Valiente, «Historical background of the classical monetary theory and the "real-bills" banking tradition», *History of Political Economy*, 20.1(1988), 43-63, ιδ. 55,

³³Αξίζει να παραθέσουμε εδώ, το σχολιασμό του Βαλαωρίτη (ο οποίος, ειρήσθω εν παρόδω, υπήρξε υποστηρικτής της *Τραπεζικής Αρχής*), στην απόφαση αυτή: "Πράγματι δε η εργασία αυτή υπαγομένη ως εκ της παρεχομένης ασφαλείας εις τας εργασίας της κτηματικής πίστεως, δυσχερώς δύναται να συνδιασθή, ως εκ των διακυμάνσεων εις ας υπάγεται, προς την επιβαλλομένην εν ταις εργασίαις ταύταις όσω το δυνατόν μείζονα σταθερότητα αναλογίας μεταξύ των ενυπόθηκων χορηγήσεων αφ'ενός και των κεφαλαίων αφ'ετέρου, άτινα προς τούτο υπό μακράς προθεσμίας πορίζεται δι'εντόκων ομολογιών η Τράπεζα. Αφ'ετέρου και η συσχέτισις της εργασίας ταύτης προς τας εργασίας τας υπαγομένας εις τον

Η λειτουργία των χορηγήσεων με τη μορφή των επί υποθήκη ανοικτών λογαριασμών, επαναλήφθηκε από την Τράπεζα μόλις το 1899 (με την προσθήκη των δανείων με ενέχυρο εμπορεύματα). Η επαναφορά της σχετίζεται, πιστεύουμε, συν τοις άλλοις, στις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί. Συγκεκριμένα η λειτουργία επαναφέρεται υπό καθεστώς μόνιμης αναγκαστικής κυκλοφορίας, δηλαδή χωρίς να βρίσκεται η Τράπεζα υπό την ίδια πίεση για το μεταλλικό της απόθεμα, όπως βρισκόταν το 1875, ώστε να διατηρεί τη δέουσα αναλογία με τα κυκλοφορούντα τραπεζογραμμάτια της. Επίσης, η Τράπεζα είχε ενισχυθεί σημαντικά τόσο με την απορρόφηση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας, όσο και με τις ευεργετικές ρυθμίσεις που έκανε προς αυτήν ο Σ.Στρέϊτ, ως υπουργός οικονομικών, για τις υποχρεώσεις του κράτους προς αυτήν.³⁴ Τέλος έχει σχέση με τη σταδιακή μετατόπιση των αντιλήψεων των διοικούντων της τράπεζας προς τα τέλη του 19ου αιώνα, αντιλήψεις (που όπως θα δούμε στο κεφ.Χ) την οδήγησαν σε παρεμβατικότερες ατραπούς.

Δεν είναι στις προθέσεις μας να σκιαγραφήσουμε όλες τις λεπτομέρειες της πολιτικής της Τράπεζας, αλλά να αναδείξουμε τη σημαντική επίδραση που είχε η εκδοτική πολιτική στη συνολική συμπεριφορά της. Ως κατακλείδα λοιπόν, μπορούμε να πούμε τα εξής: Από τις πρώτες στιγμές της ίδρυσής της, η Εθνική ακολουθεί ως αντίληψη στην άσκηση της εκδοτικής της πολιτικής το δόγμα της *Τραπεζικής Αρχής*, δίνοντας έμφαση στη ύπαρξη της μετατρεψιμότητας των γραμματίων της, όρος που αναμφίβολα συνέτεινε στην αξιοπιστία τους και στη διατήρηση της αξίας τους. Στην αντίληψη της διοίκησης της Εθνικής η ύπαρξη της μετατρεψιμότητας ήταν αυτή που αφαιρούσε από την ίδια τη δυνατότητα να

κύκλου της δράσεως των Τραπεζών εκδόσεως τραπεζογραμματίων και προεξοφλήσεως αντίκειται εις την θεμελιώδη αρχήν του εφικτού ταχείας εισπράξεως ή ευχερούς κινητοποιήσεως των διατεθειμένων κεφαλαίων, ήτοι προς τους απαραίτητους όρους, υπό τους οποίους δύναται ακινδύνως να διατεθώσι τα βραχυπροθέσμως εντόκως ή ατόκως κατατεθειμένα κεφάλαια και τα τραπεζογραμμάτια." Ι.Βαλαωρίτης, ό.π., 65-6 (Η έμφαση δική μας).

³⁴Ο Ιωάννης Ζωγράφος, καυστικός όπως πάντα απέναντι στην Εθνική, σχολίαζε αργότερα ότι, "αύτη [η Εθνική] έσχε το ευτύχημα να κληθή τότε ως αρμόδιος υπουργός αυτός ο διοικητής αυτής, όστις ομολογητέον, υπερετάνυσε το τόξον (κατ' οικονομικήν έκφρασιν) προς την ιδίαν αυτού πλευράν εις βάρος του δημοσίου." *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., ΙΙΙ, 374.

αυξήσει υπέρμετρα την κυκλοφορία των γραμματίων της και να κερδοσκοπήσει σε βάρος των κατόχων τους. Αυτή η πολιτική εξασφάλιζε, α. την εξάπλωση και διείσδυση του τραπεζογραμματίου στις συναλλαγές, β. τη μεγιστοποίηση της κερδοφορίας της, και γ. μια διακριτική ευχέρεια και ευελιξία στην άσκηση της πολιτικής της. Ας επισημάνουμε ωστόσο ότι η επιρροή γενικότερα των τραπεζών στη νομισματική κυκλοφορία, έχει σχέση, σε μεγάλο βαθμό, με τη διάρθρωση του τραπεζικού συστήματος μιας χώρας. Η μονοπωλιακή (και μετά το 1863) κεντρική θέση της Εθνικής στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα, την καθιστούσε *ipso facto* υπεύθυνη σε μεγάλο βαθμό για την ποσότητα των κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων. Θεωρητικά η επίδραση στην κυκλοφορία μπορεί να συμβεί με τους ακόλουθους τρόπους: α. υψώνοντας ή μειώνοντας το προεξοφλητικό επιτόκιο, β. με λειτουργίες ανοικτής αγοράς, γ. με την αύξηση ή μείωση των πιστωτικών ορίων των ανοικτών λογαριασμών, δ. μέσω των δανείων προς ή των αποπληρωμών από το κράτος. Δεδομένου όμως του γεγονότος ότι τα περιθώρια μεταβολής του επιτοκίου προεξοφλήσεων ήταν περιορισμένα (λόγω ύπαρξης ανώτατου ορίου από το κράτος) και της μη ύπαρξης δευτερογενούς αγοράς χρεογράφων (τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της), η τράπεζα μπορούσε να επέμβει (βραχυχρόνια τουλάχιστον) στη νομισματική κυκλοφορία μέσω των δύο τελευταίων τρόπων. Αυτό έκανε το 1875 με τους ανοικτούς λογαριασμούς και το 1884 όταν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αναγκάστηκε από το κράτος να επαναλάβει εν μέσω οικονομικής κρίσης τη μετατρεψιμότητα των γραμματίων της.

Η Εθνική, αν και ήταν διατεθειμένη να παραμείνει πιστή σε μια πολιτική λελογισμένης χρήσης του εκδοτικού προνομίου της, οδηγείται *nolens volens* από τις μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις σε μια υπέρμετρη έκδοση τραπεζογραμματίων, προς κάλυψη των δημοσίων ελλειμμάτων. Ιδιαίτερα από το 1877 και μετά, όταν τα τραπεζογραμμάτια κυκλοφορούσαν με καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας και χρηματοδοτούσαν όχι παραγωγικές αλλά βραχυχρόνιες δημοσιονομικές ανάγκες, το αποτέλεσμα ήταν να μην μπορούν τα πλεονάζοντα να επιστρέψουν στα ταμεία της τράπεζας προς εξαργύρωση, όπως θα συνέβαινε σε συνθήκες μετατρεψιμότητας. Έτσι, κατά τα πρώτα χρόνια αυτής της περιόδου, η τράπεζα λειτουργούσε υπό το "άγχος" της συσσώρευσης μεταλλικού, ώστε όταν αποφαιζόταν η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας να ήταν σε θέση να επαναλάμβανε με κανονικούς ρυθμούς την εξαργύρωσή τους.

Η εξέταση των συζητήσεων που ακολουθούν σχετικά με την Τράπεζα, πιστεύουμε ότι θα αναδείξει ορισμένες πλευρές της πολιτικής της, τις οποίες μέχρι τώρα είτε υπαινιχτήκαμε απλώς είτε δεν εξετάσαμε διεξοδικά.

V. Η ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΟΥ 1848.

Εισαγωγικά

Το 1848, υπήρξε έτος δοκιμασίας για την Εθνική. Στις αρχές αυτής της χρονιάς, όλη η Ευρώπη κλυδωνιζόταν από τον επαναστατικό οίστρο που είχε καταλάβει τις εργατικές, κυρίως, μάζες. Η "άνοιξη των λαών" δημιούργησε πανικό στους ευρωπαϊκούς οικονομικούς κύκλους και συνέπεσε με μια σοβαρή κάμψη του εμπορικού κύκλου.¹ Η επανάσταση της 24ης Φεβρουαρίου και η ανακήρυξη της Δεύτερης Δημοκρατίας στην Γαλλία, είχαν αντίκτυπο στην πολιτική και οικονομική ζωή της Ελλάδας. Τα γεγονότα συμπαρέσυραν, στις αρχές Μαρτίου, την κυβέρνηση Τζαβέλλα, ενώ ανά την επικράτεια λάμβαναν χώρα διάφορα κινήματα με φιλελεύθερο πλέον προσανατολισμό, εμπνεόμενα από την αντίστοιχη ευρωπαϊκή κίνηση.² Το εμπόριο βρέθηκε στην ανάγκη να εξοφλήσει τις οφειλές του προς τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς οίκους, οι οποίοι αντιμετώπιζαν έντονα προβλήματα ρευστότητας. Η πληρωμή γινόταν στο διεθνές νόμισμα της εποχής, δηλαδή το χρυσό. Η έντονη ζήτηση μεταλλικού για αποστολή στο εξωτερικό, οδήγησε την οικονομία σε φαινόμενα κρίσης.³ Ο κύριος κάτοχος μεταλλικού στην Ελλάδα ήταν η Εθνική, και σ' αυτήν απευθύνθηκαν οι έμποροι εξαργυρώνοντας τα τραπεζογραμμάτια

¹ E.Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα 1994, 54.

² *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ΙΓ, 135.

³ Αν και φαινόμενα "δυσλειτουργίας" είχαν αρχίσει να εμφανίζονται στην ελληνική οικονομία από το 1847, ωστόσο δε μπορεί να αμφισβητηθεί ο ισχυρός αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης που ενέσκηψε στη Μ.Βρετανία αρχικά (το 1847) και λίγο αργότερα στην ηπειρωτική Ευρώπη, στις εξελίξεις που περιγράφουμε εδώ, βλ. C.P.Kindleberger, *Manias, Panics, and Crashes. A History of Financial Crises*, London & Basingstoke 1981, 125-9. Για μια εναλλακτική προσέγγιση των εξελίξεων αλλά και των συζητήσεων στο εσωτερικό της Εθνικής, με έμφαση στις εξελίξεις της ελληνικής οικονομίας, βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Όψεις*, Αθήνα 1994, ΙΙ, 13-73.

της. Η μαζική προσέλευση για εξαργύρωση των γραμματίων της, καθώς και οι κερδοσκοπικές τάσεις που αναπτύχθηκαν, είχαν ως συνέπεια να δεχθεί ισχυρή πίεση το μεταλλικό απόθεμα της τράπεζας, το οποίο (όπως βλέπουμε και από τον πίνακα #2) σε σχέση με τα κυκλοφορούντα τραπεζογραμμάτια, από 33% που ήταν το Φεβρουάριο, μειώθηκε τον επόμενο μήνα στο επικίνδυνο ποσοστό του 14%. Η κρίση επιτάθηκε και από τις χρεοκοπίες των μεγαλεμπόρων Π.Λαζαρή και Α.Περίδη, που ήταν αμφότεροι μέτοχοι και σύμβουλοι της Εθνικής.⁴ Η Διοίκηση της Εθνικής, έχοντας επίγνωση των κινδύνων που συνεπάγονταν η αφαίμαξη του μεταλλικού της αποθέματος, συγκάλεσε τη γενική συνέλευση των μετόχων της, προκειμένου ν' αποφάσιζε τα μέτρα που θα ανέκοπταν την πορεία αυτή.

ΠΙΝΑΚΑΣ # 2

Κίνηση μεταλλικού αποθέματος και τραπεζογραμματίων της ΕΤΕ κατά το έτος 1848.		
	Μεταλλικό	Τραπεζογραμμάτια
Ιανουάριος	690.000	1.974.000
Φεβρουάριος	616.000	1.870.000
Μάρτιος	215.000	1.564.000
Απρίλιος	130.000	1.240.000
Μάιος	150.000	1.128.000
Ιούνιος	133.000	917.000
Ιούλιος	144.000	752.000
Αύγουστος	253.000	414.000
Σεπτέμβριος	481.000	974.000
Οκτώβριος	692.000	1.185.000
Νοέμβριος	971.000	1.159.000
Δεκέμβριος	1.080.000	1.234.000

Πηγή: Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 20.

Οι συζητήσεις στις Γενικές Συνελεύσεις των Μετόχων

Οι συζητήσεις που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό της τράπεζας κατά το διάστημα που προηγήθηκε της αναγκαστικής κυκλοφορίας (2.4.-7.4.1848), αλλά και αργότερα

⁴ Β.Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντισεστερ*, Αθήνα 1984, 169. Στις 18.6.1848, δημοσιεύεται στην Αθηνά η είδηση της αυτοκτονίας του κ.Μεσθενέως που ήταν "εις των διασημότερων εμπόρων της πόλεώς μας." Πρόκειται, άραγε, για το ίδιο πρόσωπο με τον αναφερόμενο ως Εμμ. Μεσθενεύς, μεγαλέμπορο και σύμβουλο της Εθνικής από το 1843;

(5.5.1848), είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες γιατί αναδεικνύουν δύο διαφορετικές αντιλήψεις για το ρόλο της τράπεζας σε περιόδους κρίσεων.

Η πρώτη αντίληψη (που κύριος εκφραστής της ήταν ο Ι.Σούτσος) έδινε έμφαση στην προάσπιση της πίστης του ιδρύματος, με μέτρα που θα περιόριζαν την κερδοσκοπία πάνω στα γραμμάτια της Εθνικής και θα στήριζαν το μεταλλικό της απόθεμα. Ο Σούτσος εξέφρασε κυρίαρχη άποψη όταν υποστήριξε την παύση της μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμμάτων, ως έσχατο μέτρο, αφού η τράπεζα αδυνατούσε να προμηθευθεί μεταλλικό για να συνέχιζε απρόσκοπτη την εξαργύρωση των γραμματίων της. Η αναγκαστική κυκλοφορία θα έδινε τη δυνατότητα στην τράπεζα να επαναλάβει τη μετατρεψιμότητα όταν ο κίνδυνος θα είχε πλέον παρέλθει, και ταυτόχρονα θα ήταν προετοιμασμένη ν' αναλάβει και πάλι το σύνολο των υποχρεώσεων της.⁵ Η άποψη αυτή είχε την υποστήριξη των Ε.Κεχαγιά, Κ.Μαργαρίτη, αλλά και του Π.Καλλιγιά. Ο τελευταίος, αν και θεωρούσε το μέτρο της αναγκαστικής κυκλοφορίας "βαρύ και επισφαλές", πρότεινε τον περιορισμό της κυκλοφορίας, την σχεδόν απόλυτη περιστολή των τραπεζικών εργασιών, και τη με κάθε μέσο εξασφάλιση από την τράπεζα μεταλλικού.⁶

Στον αντίποδα των παραπάνω αντιλήψεων στέκονταν το "λόμπι" των μετόχων-εμπόρων, η άποψη των οποίων έδινε έμφαση στην υπέρβαση της κρίσης μέσω της στήριξης του εμπορίου, επιδιώκοντας έτσι έναν επιμερισμό των βαρών μεταξύ της τράπεζας και του εμπορικού κόσμου. Ενδεδειγμένη πολιτική, κατ' αυτούς, θα ήταν η διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών με τη συνέχιση των προεξοφλήσεων, αφού τότε παρά ποτέ ο εμπορικός κόσμος είχε την ανάγκη της τράπεζας. Ο Λουκάς Ράλλης και ο Στ.Δάρας υποστήριζαν επίσης, ότι η Εθνική δε θα έπρεπε να αποσύρει από την κυκλοφορία τα τραπεζογραμμάτια που επέστρεφαν στα ταμεία της, αφού ελλείπει μεταλλικού νομίσματος η κυκλοφορία θα περιοριζόταν σημαντικά.⁷

Στην υπέρβαση των δυσκολιών της κρίσης μέσω της στήριξης της αγοράς, προσέβλεπε και η πρόταση ενός άλλου εμπόρου-μετόχου, του Μιχάλη Ιατρού. Ο Ιατρός πρότεινε να μη σταματούσε η τράπεζα την εξαργύρωση των γραμματίων της, αλλά να αντιμετωπίζε τις πιέσεις στο μεταλλικό της με πολιτική ανοικτής αγοράς, προχωρώντας δηλαδή σε εκποίηση των "ασφαλειών" που είχε στο χαρτοφυλάκιο της, έστω και με μικρή ζημία. Αυτή η πολιτική θα της επέτρεπε, σύμφωνα με τον Ιατρού, να αποφύγει την

⁵ ΙΑ ΕΤΕ/ΙΙΙ.Πρακτικά Συνεδριάσεων. Β' Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων, φακ.1-3, σελ. 87-8 και 97.

⁶ ό.π., 94-5.

⁷ ό.π., 88, 95, 98.

εξάντληση του μεταλλικού της, χωρίς θυσία για το προφίλ της που θα επέφερε η θέσπιση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, αλλά και χωρίς να εκβίαζε την είσπραξη των απαιτήσεων της.⁸ Παρ' ότι επακολούθησε συζήτηση πάνω στην πρόταση αυτή, τα περιληπτικά πρακτικά δεν αναφέρονται αναλυτικά σ' αυτήν. Η καινοφανής αυτή ιδέα του Ιατρού δε βρήκε ανταπόκριση, και χαρακτηρίστηκε "φθοροποιός" και "ατελέσφορος". Θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε, αν η απόρριψη της πρότασης αυτής στηρίχθηκε στον ισχυρισμό ότι δεν υπήρχε τότε δευτερογενής χρηματαγορά στην ημεδαπή, όπου θα μπορούσαν να διαπραγματευθούν και να πωληθούν οι ασφάλειες της τράπεζας. Άλλωστε η κατάσταση ήταν εξαιρετικά επείγουσα και η μείωση του μεταλλικού είχε προχωρήσει σε σημαντικό βαθμό, ώστε η αποτελεσματικότητα ενός τέτοιου μέτρου ήταν εξαιρετικά αμφίβολη.⁹

Η επιτροπή που συνέστησε η τράπεζα την 3η Απριλίου 1848 με τη συμμετοχή πολιτικών προσωπικοτήτων, για να γνωμοδοτήσει για την αντιμετώπιση της κατάστασης, παρ' όλους τους ενδοιασμούς που εκφράστηκαν από αρκετά μέλη της για τα προβλήματα που θα δημιουργούσε στην ψυχολογία του κοινού, ο όρος "καταναγκαστική κυκλοφορία", τάχθηκε υπέρ της προσωρινής παύσης της μετατρεψιμότητας των γραμματίων της Εθνικής. Η επιτροπή, υπό την επιρροή του Ι.Σούτσου (ο οποίος είχε εξουσιοδοτηθεί από τους Α.Μαυροκορδάτο και Α.Μεταξά να τους εκπροσωπήσει σ' αυτήν), αποφάσισε επιπροσθέτως να προτείνει στη Γενική Συνέλευση των Μετόχων, την επιβολή ανώτατου ορίου στην κυκλοφορία των γραμματίων, ώστε να καθίστατο δια νόμου αδύνατη την αύξηση της κυκλοφορίας τους, όπως πίεζαν ορισμένοι μέτοχοι. Ο Σούτσος θεωρούσε αναγκαία την επιβολή ανώτατου ορίου, γιατί πιθανή αύξηση της κυκλοφορίας θα οδηγούσε σε υποτίμηση τα τραπεζογραμμάτια και θα καθιστούσε αδύνατη την επαναφορά της μετατρεψιμότητας.¹⁰

Τελικά η γενική συνέλευση αποδέχθηκε τις προτάσεις της Επιτροπής και ακολουθώντας το παράδειγμα της Τράπεζας της Γαλλίας,¹¹ προτίμησε να διέλθει της κρίσης με την παύση της εξαργύρωσης των γραμματίων της, προστατεύοντας το μεταλλικό της απόθεμα, παρά να αμβλύνει τις συνέπειες της με πολιτική ενεργής παρέμβασης στην οικονομία. Η διοίκηση της Εθνικής εσπευσμένα ζήτησε από την κυβέρνηση την επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η κυβέρνηση ανταποκρίθηκε πάραυτα και την 4η

⁸ ό.π., 87.

⁹ Ο Βαλαωρίτης ανασκοπώντας την πρόταση του Ιατρού, γνωμάτευσε ότι, "κατά την κρίσιν του 1848 δεν ήτο περίπτωσης τοιούτων πειραμάτων." *Ιστορία ...*, ό.π., 21.

¹⁰ *Πρακτικά ...*, ό.π., 90-3.

¹¹ C.P.Kindleberger, *A financial history of Western Europe*, London ²1987, 107.

Απριλίου 1848 ψηφίσθηκε ο νόμος ΠΑ', σύμφωνα με τον οποίο: 1ον, αναβλήθηκε για 5 μήνες η εξαργύρωση των τραπεζογραμματίων από την ΕΤΕ, 2ον, καθοριζόταν τόκος 10% υπέρ των κατόχων τους, 3ον, επιβλήθηκε υπερτίμηση 2% επί των τραπεζογραμματίων που θα χρησιμοποιούνταν για πληρωμές στο Δημόσιο Ταμείο, και 4ον, το όριο κυκλοφορίας περιοριζόταν σε 1.500.000 δρχ.¹²

Η Εθνική για να ελαχιστοποιήσει το κόστος από τις υποχρεώσεις που ανέλαβε με το νόμο, μείωσε την προσφορά χρήματος παύοντας ουσιαστικά κάθε νέα χορήγηση, απαιτώντας παράλληλα την εξόφληση των οφειλών των πελατών της. Με την πολιτική αυτή όμως διεύρυνε την κρίση, οδηγώντας σε ασφυξία την αγορά και το εμπόριο. Ο τύπος την επέκρινε έντονα,¹³ ενώ οι εκκλήσεις των εμπορικών επιμελητηρίων για αναστροφή της πολιτικής αυτής παραπέμπονταν στην κυβέρνηση. Στη συνέλευση των μετόχων της τράπεζας την 5η Μαΐου του ίδιου έτους, κατατέθηκαν οι προτάσεις των εμπορικών επιμελητηρίων για έξοδο από την κρίση, ως πλατφόρμα συζητήσεων μεταξύ της Διοίκησης της Εθνικής και της κυβέρνησης. Οι προτάσεις αυτές που απέβλεπαν στην επανάληψη των χορηγήσεων από την τράπεζα, μέσω της ελάφρυνσης των όρων που της είχαν επιβληθεί από το κράτος, πρόβλεπαν: 1ον, την αύξηση του ορίου της κυκλοφορίας στα 2 εκατομμύρια, 2ον, την έκδοση δεκαδράχμων γραμματίων, 3ον, την αποδοχή των τραπεζογραμματίων ως νόμιμο νόμισμα (legal tender), 4ον, την παράταση της αναγκαστικής κυκλοφορίας για ένα έτος, και 5ον, την κατάργηση της υπερτίμησης του 2%.¹⁴

Τις προτάσεις αυτές υποστήριξε σθεναρά ο Λουκάς Ράλλης, με έκθεση του στη συνέλευση αυτή που δημοσιεύθηκε και στον τύπο.¹⁵ Με την ομιλία του αυτή, ο Ράλλης αποσκοπούσε στο συγκεκριισμό αμφοτέρων των συμφερόντων του: αυτών του μετόχου της

¹² Α.Σιμόπουλος, *Συλλογή Νόμων Διαταγμάτων ...*, ό.π., 149-50.

¹³ Βλ. για παράδειγμα το άρθρο με τίτλο "Τραπεζικά" στον *Αιώνα*, στις 26.5.1948, όπου προτρέπεται η διοίκηση της ΕΤΕ να στραφεί, "προς μόνον τον αληθή, και όχι τον εσχάτης παραλογίας κερδοσκοπικών σκοπόν της Τραπεζής."

¹⁴ Δ.Π.Καλογερόπουλος, *Η πρώτη εν Ελλάδι αναγκαστική κυκλοφορία του 1848*, Αθήνα 1930, 8. Η εξιστόρηση των γεγονότων από τον συγγραφέα είναι έντονα επηρεασμένη από τις απόψεις του Κεχαγιά, όπως εκφράσθηκαν από τα άρθρα που θα δούμε παρακάτω. Άλλωστε το βιβλιαράκι αυτό, ενσωματώθηκε αργότερα αυτούσιο στην "αγιογραφία" του Κεχαγιά από τον Μ.Σ.Ευλάμπιο στο βιβλίο του, *Η εν τη Εθνική Τραπέζη της Ελλάδος και τω Κοινοβουλίω δράσεις Ευθυμίου Ι.Κεχαγιά*, I-II, Αθήνα 1930-1.

¹⁵ "Συνεδρίασις των μετόχων της Τραπέζης. Εν Αθήναις 5 Μαΐου 1848. Ομιλία Λουκά Ράλλη", *Καρτερία*, 19.5.1848. Επίσης, *Πρακτικά Συνεδριάσεων ...*, ό.π., 100-1.

ΕΤΕ, αλλά πρωτίστως του δοκιμαζόμενου από την κρίση εμπόρου.¹⁶ Η έμφαση που προσέδωσε στο διυπόστατο χαρακτήρα της τράπεζας, ως ίδρυμα ιδιωτικό και ταυτόχρονα κοινωφελές, χρησιμοποιήθηκε με διπλό σκοπό· αφ' ενός για να προβληθεί προς τα έξω ο "εθνικός" χαρακτήρας της Εθνικής, κι αφ' ετέρου για να πείσει τη διοίκηση της ότι ήταν κοινωνικό της χρέος η αρωγή προς το δοκιμαζόμενο εμπορικό κόσμο. Ο Ράλλης προσπάθησε να αποδείξει, αναφερόμενος και στις πρακτικές των Τραπεζών της Αγγλίας και της Γαλλίας, ότι η Εθνική όφειλε να συνδράμει το εμπόριο και να αναλάβει το ρόλο του "έσχατου δανειστή". Ο νόμος της 4ης Απριλίου είχε πράγματι σώσει την τράπεζα από την εξάντληση του μεταλλικού της, αλλά την είχε επιβαρύνει και με ποικίλες υποχρεώσεις και για να αντεπεξέλθει είχε αναγκαστεί να παύσει τις πιστώσεις της προς το εμπόριο και τη βιομηχανία. Το σπουδαιότερο ωστόσο ζήτημα το οποίο η κυβέρνηση έπρεπε κατεπειγόντως να επιληφθεί, ήταν κατά τον Ράλλη, το "συμφέρον της κοινωνίας και ιδίως του εμπορίου και της βιομηχανίας". Εάν η κυβέρνηση αποδεχόταν τις προτάσεις των επιμελητηρίων, "όλα τα δεινά θεραπεύονται από μιας", γιατί και αυτάρκεια χρηματική θα δημιουργείτο και η τράπεζα θα λειτουργούσε "εν πλήρη ησυχία". Η χρηματοδεία που υφίστατο η οικονομία θα εξέλιπε, αν επεκτείνονταν τα όρια της κυκλοφορίας στα 3 εκατομμύρια δρχ. Η άποψη του Ράλλη ήταν ότι οι ανάγκες της κυκλοφορίας απαιτούσαν ένα μέσο, αδιάφορο αν αυτό ήταν μεταλλικό ή τραπεζογραμμάτιο. Απόντων όμως των μεταλλικών νομισμάτων το κενό μπορούσε να καλυφθεί με έκδοση τραπεζογραμμάτων, η οποία θα έπρεπε να γινόταν σταδιακά και σύμφωνα με τις παρουσιαζόμενες ανάγκες του εμπορίου.¹⁷ Για τον Ράλλη κίνδυνος υποτίμησης των τραπεζογραμμάτων δεν υπήρχε, γιατί α. αυτά εξασφαλιζόνταν από το χαρτοφυλάκιο της τράπεζας, β. η έκδοση τους περιοριζόνταν στις ανάγκες του εμπορίου, γ. η εκδοτική δραστηριότητα επιτηρούνταν από την κυβέρνηση. Την έκδοση δε τραπεζογραμμάτων μικρής αξίας δεν τη θεωρούσε επικίνδυνη, "αν περιορισθή εις δεκάδραχμον μόνον."¹⁸

¹⁶ Ο Ράλλης είχε πληγεί από την κρίση, και με την πολιτική της τράπεζας αντιμετώπιζε έντονα προβλήματα ρευστότητας, βλ. Β.Τσοκόπουλος, *Πειραιάς ...*, ό.π.

¹⁷ Σε μεταγενέστερο άρθρο του στην *Καρτερία* (8.6.1848) με τίτλο "Περί Τραπεζής", χαρακτήριζε την προτεινόμενη αύξηση ανεπαίσθητη, "αφ' ου δια την κυκλοφορία μας αναγκαιούται, ως είπαμεν, πλέον των οκτώ εκατομμυρίων δραχμών." Με το άρθρο αυτό επιχειρούσε, συν τοις άλλοις, να απαντήσει και στις επικρίσεις του Πετσάλη, βλ. παρακάτω.

¹⁸ Όπως είναι φανερό, οι απόψεις του Ράλλη θυμίζουν έντονα την επιχειρηματολογία που είχαν αναπτύξει 30 χρόνια νωρίτερα (1797-1818), οι anti-bullionists στην Αγγλία.

Η πρόταση του Ράλλη συνάντησε την αντίδραση του Γ.Σταύρου, ο οποίος αντιπρότεινε την επέκταση του ορίου της κυκλοφορίας στα 2 εκατομμύρια.¹⁹ Τη θεωρητική υποστήριξη της πρότασης του Σταύρου, ανέλαβε και πάλι ο Ι.Σούτσος. Ο Σούτσος αποδεχόταν τη συλλογιστική του Ράλλη (ότι το όριο της κυκλοφορίας το έθεταν οι ανάγκες του εμπορίου), πίστευε όμως ότι ήταν αδύνατος ο προσδιορισμός, εν μέσω κρίσης, του ακριβούς μεγέθους των πραγματικών αναγκών. Η άποψη του ήταν ότι το ανώτατο όριο έκδοσης στη συγκεκριμένη στιγμή έπρεπε να περιοριστεί στα 2 εκατομμύρια δρχ., αφού υπό ομαλές συνθήκες τα προηγούμενα χρόνια η κυκλοφορία τους δεν είχε ξεπεράσει τα 2.300.000 δρχ. Εάν η τράπεζα προχωρούσε στην έκδοση γραμματίων μεσοσύνης της κρίσης, όπως πρότεινε ο Ράλλης, αυτό θα είχε ως συνέπεια τα τραπεζογραμμάτια να καταλάμβαναν τη θέση του μεταλλικού νομίσματος, με συνέπεια να μην μπορεί αυτό να επανέλθει στο εσωτερικό της χώρας. Γι' αυτόν το λόγο η Εθνική θα έπρεπε να ήταν φειδωλή στην επέκταση της κυκλοφορίας των γραμματίων, γιατί διαφορετικά η επάνοδος των μεταλλικών νομισμάτων (που ήταν και ο σκοπός της τράπεζας, αφού έτσι θα ενίσχυε το απόθεμα της), θα καθίστατο αδύνατη.²⁰

Η άποψη του Σούτσου υπερίσχυσε κι αυτήν τη φορά, και οι αρχικές προτάσεις των επιμελητηρίων θα αποτελέσουν τη βάση για τις διαπραγματεύσεις της Εθνικής με την κυβέρνηση.

Οι αντιδράσεις στον τύπο

Οι προτάσεις των επιμελητηρίων και ο νέος γύρος συζητήσεων που αφορούσαν τη μετατροπή των όρων της αναγκαστικής κυκλοφορίας, προκάλεσαν αντιδράσεις και στάθηκαν η αφορμή για την εμφάνιση νέων επικριτικών άρθρων και σχολίων για την Εθνική. Πρωταγωνιστικό ρόλο ανέλαβε ο ονομαστός για την εποχή δικηγόρος και μετέπειτα υπουργός δικαιοσύνης, Αθανάσιος Πετσάλης. Με σειρά άρθρων του στην εφημερίδα *Αθηνά*, αμφισβήτησε τόσο τις προθέσεις των τροποποιητικών προτάσεων των επιμελητηρίων, όσο και το λυσιτελές της ύπαρξης της Εθνικής.²¹ Τέλος εξέφρασε αμφιβολίες για την ικανότητα της διοίκησης ν' αντεπεξέρχεται των δύσκολων συνθηκών. Η

¹⁹ *Πρακτικά* ..., ό.π., 101.

²⁰ ό.π., 101-2.

²¹ Τα άρθρα αυτά είναι: "Η Τράπεζα και αι νέαι αποφάσεις της Συνελεύσεώς της", 13.5.1848 και "Αι τροπολογίαι των προτάσεων της Συνελεύσεως της Τραπεζής", 20.5.1848.

θεώρηση του Πετσάλη για τα αίτια που οδήγησαν στην κρίση και τη θέσπιση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, έτεινε να υπερτονίσει την αδυναμία της Εθνικής και να υποβαθμίσει τους εξωτερικούς παράγοντες. Η κριτική του επικεντρωνόταν σε δύο σημεία. Το πρώτο ήταν το υψηλό κόστος λειτουργίας της τράπεζας που προερχόταν από τη σπατάλη για πολυτέλεια της Διοίκησης. Αυτή η κατηγορία ίσως ήταν αποτέλεσμα τόσο της πολιτικής αντιπαλότητας,²² όσο και της εμπάθειας που ένιωθε ο Πετσάλης για τη διοίκηση της ΕΤΕ, και προσωπικά για τον Γ.Σταύρο, από την εποχή που ήταν εκπρόσωπος της κυβέρνησης στην τράπεζα. Ο τελευταίος, την περίοδο της ίδρυσης της ΕΤΕ, είχε εμποδίσει το διορισμό του Πετσάλη ως νομικού συμβούλου της.²³ Ασχέτως όμως του αν είχαν έτσι τα πράγματα, το επιχείρημα αυτό δε φαίνεται να έχει για εμάς ιδιαίτερη βαρύτητα. Αντιθέτως το δεύτερο σημείο της κριτικής του έχει. Οι χορηγήσεις της δεν είχαν ως βάση "πραγματικά συναλλάγματα αντιπροσωπεύοντα εμπορικές πράξεις"²⁴, αλλά κατευθύνονταν σε φίλους της διοίκησης (όπως οι Περίδης-Λαζαρής) και σε εμπόρους αμφίβολης φερεγγυότητας, με σκοπό την προμήθευση επενδυτικών (παγίων) κεφαλαίων. Ο Πετσάλης ισχυρίστηκε, ότι η τράπεζα δεν προεξοφλούσε βραχυπρόθεσμες συναλλαγματικές που αντιπροσώπευαν πραγματικές ανάγκες του εμπορίου, αλλά χορηγούσε μακροπρόθεσμα (υποθηκικά κυρίως) δάνεια. Εάν το χαρτοφυλάκιο της στηριζόταν σε βραχυπρόθεσμες εμπορικές συναλλαγματικές, θα ήταν πιο ευέλικτη στο ν' αντιμετωπίσει τη μαζική προσέλευση του κοινού στα ταμεία της για εξαργύρωση των γραμματίων της. Η έλλειψη διάκρισης "πραγματικών" και "φανταστικών" αναγκών από την πλευρά της τράπεζας στις προεξοφλήσεις της, είχε οδηγήσει σύμφωνα με τη γνώμη του Πετσάλη στην ενίσχυση των κερδοσκοπών και την είχε καταστήσει θύμα της ίδιας της πολιτικής της. Εκτός αυτού, εάν οι προεξοφλήσεις γίνονταν σε βραχυπρόθεσμες συναλλαγματικές, με σκοπό την εξυπηρέτηση των εμπορικών αναγκών (όπως άλλωστε πρόβλεπε το καταστατικό της), η τράπεζα θα είχε τη δυνατότητα να παρακολουθεί την πιστοληπτική ικανότητα των χρεωστών της, καθώς και τις δυνατότητες αποπληρώμης των

²² Ο Πετσάλης ανήκε στο "γαλλικό" κόμμα, ενώ ο Γ.Σταύρος είχε ενεργή συμμετοχή παλαιότερα με το κόμμα των Ναπαίων ("ρωσικό"), βλ. J.A.Petropulos, *Πολιτική ...*, ό.π., 598, 755.

²³βλ. Γεωργίου Αχ. Βαρβαρέτου, *Ο Γεώργιος Σταύρος και η Εθνική Τράπεζα*, Αθήνα 1967, 18. Αυτό του καταμαρτύρησε και ο Κεχαγιάν στο άρθρο του στην *Ελπίδα* (24.5.1848): "Αι προστάτα των συμφερόντων του λαού, κύριε Πετσάλη, υποκρίνεσαι ή το κατά προσώπου πάθος σε τυφλώτει;"

²⁴ *Αθηνά*, 13.5.1848

χρεών τους προς αυτήν. Έτσι θα ήταν απίθανο να συμβούν οι πτωχεύσεις των μεγάλων πελατών της, που κλόνισαν την εμπιστοσύνη του κοινού προς αυτήν.

Αυτήν την άποψη συμμεριζόταν, όπως φαίνεται, και ανώνυμος συντάκτης (υπογράφει με τα αρχικά Π.Α.) με επιστολή του που δημοσίευσε η *Αθηνα*.²⁵ Κατά την άποψή του, εάν οι πιστώσεις της Εθνικής, με τη μορφή των ανοικτών λογαριασμών, δεν ξεπερνούσαν το όριο των 20.000 δρχ. και οι προεξοφλήσεις που διενεργούσε ήταν τακτικές και υπό παρακολούθηση, ούτε η τράπεζα θα περιέπευπε στον κίνδυνο εξάντλησης του μεταλλικού της, ούτε το εμπόριο θα στέναζε. Κι αυτό γιατί με τα πρώτα σημάδια της κρίσης, όφειλε να περιστείλει τις χορηγήσεις μ' ανοικτό λογαριασμό στο μισό και να ζητήσει την είσπραξη των προεξοφλήσεων της. Η αύξηση των τραπεζογραμματίων στο όριο των 2 εκατ. δρχ., κατά τον συντάκτη της επιστολής, "είναι η θανατηφόρος πληγή της Τραπεζής, είναι η καταστροφή του εμπορίου."²⁶ Γι' αυτό απεύθυνε έκκληση προς την κυβέρνηση για τη σύναψη δανείου σε μεταλλικό νόμισμα, στο όνομα της τράπεζας, ίσο με το μισό των κεφαλαίων της, το οποίο θα αποκαθιστούσε την αξιοπιστία των τραπεζογραμματίων της και θα επανέφερε την ηρεμία στις συναλλαγές, ενώ θα βοηθούσε το εμπόριο ν' αναρρώσει.

Ο Πετσάλης επιτέθηκε και στο Ράλλη για τις προτάσεις που αυτός είχε κάνει στη συνέλευση της Εθνικής.²⁷ Κατά τον Πετσάλη, ήταν ψευδής ο ισχυρισμός του Ράλλη, ότι η τράπεζα είχε διπτό (δημόσιο και ιδιωτικό), άρα και κοινωφελή χαρακτήρα. Η τράπεζα δεν αντιπροσώπευε τα συμφέροντα του έθνους αλλά των μετόχων της, "ών οι περισσότεροι και μεγαλύτεροι είναι εις την αλλοδαπήν."²⁸ Οι "πομπώδεις" λέξεις που είχε χρησιμοποιήσει ο Ράλλης, βιομηχανία, εμπόριο και γεωργία, ήταν για τον Πετσάλη "μόνον φωνασκίαι." Βιομηχανία στην Ελλάδα δεν είχε υπάρξει, ενώ η γεωργία, ο κύριος παραγωγικός πόρος του έθνους, δεν είχε λάβει από την τράπεζα ιδιαίτερη αρωγή. Η συνεκνιακή αντίληψη του Ράλλη, πρότασε, κατά τον Πετσάλη, τα συμφέροντα μερίδας εμπόρων, "των οποίων η χρησιμότης απεδείχθη λίαν περιορισμένη", σε βάρος των συμφερόντων του έθνους.²⁹ Η διεύρυνση της κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων δεν μπορούσε να οδηγήσει από μόνη της σε αύξηση του κύκλου εργασιών του εμπορίου. Αντιθέτως θα είχε ως συνέπεια ν'

²⁵ 18.6.1848

²⁶ ό.π.

²⁷ «Παρατηρήσεις τινές επί της ομιλίας του κυρίου Λουκά Ράλλη», *Αθηνα*, 27.5.1848, και «Απάντησις περί Τραπεζής προς τον κ.Λ.Ράλλον», *Αθηνα*, 21.6.1848

²⁸ 27.5.1848

²⁹ Στο ίδιο.

ασκούσαν πληθωριστικές πιέσεις στην οικονομία, διότι "είναι αναντίρρητον ότι αναλόγως της περιτότητας αυτών, θέλει αυξήση και η έκπτωσης της τιμής των."³⁰ Ο Πετσάλης πίστευε ότι τα τραπεζογραμμάτια με τον τρόπο που χρησιμοποιούνταν από την Εθνική, δεν προορίζονταν για τη διευκόλυνση του εμπορίου, όπως υποστήριζε ο Ράλλης, αλλά για να κυκλοφορούν μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων, συντελώντας έτσι στην εξαφάνιση των μεταλλικών νομισμάτων, τα οποία συσσωρεύονταν στα ταμεία της.³¹ Εάν ίσχυε η άποψη του Ράλλη, τότε θα κυκλοφορούσαν μόνο μεταξύ των εμπόρων και δε θα γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από κερδοσκόπους, κατά τη διάρκεια της κρίσης. Απόδειξη των λεγόμενων του ήταν και η πρόταση για έκδοση γραμματίων μικρής αξίας, η οποία ουδόλως θα χρησίμευε στις εμπορικές συναλλαγές, αλλά θα άφηνε στην κυκλοφορία μόνο χάλκινα νομίσματα.³²

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και το, υπό τη μορφή των ερωταποκρίσεων, άρθρο³³ του πρώην καθηγητή του πανεπιστημίου, Κωνσταντίνου Νέγρη.³⁴ Ο Νέγρης υποστήριξε ότι η έκδοση τραπεζογραμματίων πέραν του ορίου που "χώνευε" η κυκλοφορία του τόπου θα οδηγούσε σε εκπεσμό τους. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των πραγματικών εσόδων του κράτους (εφ' όσον γίνονταν αποδεκτά στα ταμεία του στην ονομαστική τους αξία) και των πραγματικών αμοιβών των μισθωτών. Με την έκδοση δε δεκαδράχμων γραμματίων τα στρώματα αυτά θα πλήττονταν περισσότερο, καθώς η οικονομία θα απεκδυόταν τα μεταλλικά νομίσματα και τα εκπεσμένα τραπεζογραμμάτια θα κυκλοφορούσαν μεταξύ των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων. Η ίαση της κρίσης θα επέρχετο, σύμφωνα με τον Νέγρη, μόνο με την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Αυτό μπορούσε να συμβεί μόνο αν η Εθνική δανειζόταν ικανό ποσό μεταλλικού ώστε να επαναλάμβανε τη μετατρεψιμότητα των γραμματίων της και ν' αποκαταστήσει την πίστη της στο κοινό,³⁵ υπενθυμίζοντας, εν κατακλείδι, "ότι ο σκοπός της συστάσεώς της και των

³⁰ 20.5.1848

³¹ 27.5.1848

³² 13.5.1848

³³ "Τραπεζικά Γραμμάτια", *Αθηνά* 31.5.1848 (αναδημοσιεύτηκε στην *Καρτερία* 3.6.1848).

³⁴ Ο Κ.Νέγρης ήταν ο πατέρας του μετέπειτα υπουργού οικονομικών, Φωκίωνος Νέγρη. Υπήρξε δε από τους πρώτους διορισθέντες καθηγητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο μάθημα των μαθηματικών, βλ. Α.Ανδρεάδη, *Εργα*, ΙΙΙ, Αθήνα 1940, 175.

³⁵ Την πρόταση αυτή είχε υποστηρίξει, από τις πρώτες μέρες της αναγκαστικής κυκλοφορίας και η *Καρτερία* με άρθρο της στις 8.4.1848, επισημαίνοντας ότι το δάνειο θα έπρεπε να προηγηθεί της σκέψης για αναγκαστική κυκλοφορία.

χορηγηθέντων εις αυτήν προνομίων δεν ήτο μόνον απλή κερδοσκοπία των ατόμων, άλλ' η ωφέλεια όλης της ελληνικής κοινωνίας, και όταν γενική καταβολή εγείρεται εναντίον της δια τα καταστρεπτικά της περιουσίας των πολιτών προτεινόμενα σχέδιά της, ίσως και δια την απερίσκεπτον διαγωγή της, το φυσικόν συμπέρασμα θέλει είσθαι ότι η βλάβη υπερέβαλε κατά πολλά την ωφέλειάν της."³⁶

Απάντηση στις επικρίσεις ανέλαβε να δώσει, εκ μέρους της τράπεζας, ο Ε.Κεχαγιάς. Στο άρθρο του "Περί Τραπεζής", που δημοσιεύθηκε στην εφ. *Ελπίς* στις 24 Μαΐου 1848 με το στοιχείο Ε,³⁷ προσπάθησε ν' ανασκευάσει τα επιχειρήματα του Πετσάλη, τον οποίο, σαρκάζοντας, χαρακτήρισε ικανό δικηγόρο "αλλ' όχι κατ' ατυχίαν και Michel Chevalier." Ο Κεχαγιάς χαρακτήρισε συκοφαντικές και ανυπόστατες τις κατηγορίες για την τράπεζα. Η εξάντληση του μεταλλικού αποθέματός της προήλθε κυρίως από τον ευρωπαϊκό κλυδωνισμό, τις φήμες για πολιτική αποστασία που κυκλοφορούσαν, και από την κακοβουλία των τοκογλύφων που προσπάθησαν να κερδοσκοπήσουν σε βάρος της τράπεζας. Ο κίνδυνος αφαιμάξης του μεταλλικού της θα οδηγούσε σε περιπέτειες την τράπεζα. Η θέσπιση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, μπορεί ν' αποτελούσε καινοφανές γεγονός για την Ελλάδα, αλλά είχε εφαρμοστεί και σ' άλλες χώρες, σ' έκτακτες περιπτώσεις. Η εφαρμογή της ήταν όλως προσωρινή και σκοπό είχε ν' αποφευχθούν διαταραχές στη χρηματική κυκλοφορία του τόπου. Επίσης, θα βοηθούσε στην καλύτερη προετοιμασία της τράπεζας για την "αναστύλωση" του μεταλλικού της. Τα γραμμάτια της Εθνικής δεν είχαν απωλέσει την πίστη τους όπως διατείνονταν οι επικριτές της, καθ' όσον δεν στηρίζονταν μόνο στο μεταλλικό αλλά και σε εμπράγματα ασφάλειες. Ούτε επιθυμούσε η τράπεζα την διαιώνιση της αναγκαστικής κυκλοφορίας των γραμματίων, ώστε να καθίσταντο ακάλυπτα χαρτονομίσματα. Προσπαθούσε απλώς, κατά τον Κεχαγιά, να ξεπεράσει την κρίση με το μικρότερο δυνατό κόστος για την ίδια και την κοινωνία. Οι υποχρεώσεις όμως που της είχαν επιβληθεί από το κράτος την είχαν επιβαρύνει υπερβολικά και για να προστατεύσει το συμφέρον της, απέσυρε από την κυκλοφορία τα γραμμάτιά της σε βλάβη του εμπορίου και της βιομηχανίας. Ο Κεχαγιάς πίστευε ότι τα μέτρα που πρότειναν τα επιμελητήρια μπορούσαν ν' ανακουφίσουν την τράπεζα και να θεραπεύσουν, εν μέρει, τις κατεπείγουσες ανάγκες του τόπου.

³⁶ 31.5.1848.

³⁷ Αναδημοσιεύτηκε στην *Αθηνά* στις 3.6.1848, έπειτα από παράκληση της τράπεζας. Την πατρότητα του άρθρου παραδέχθηκε ο ίδιος στο επόμενο άρθρο του στην *Αθηνά*.

Σε επόμενο ενυπόγραφο άρθρο του με τον ίδιο τίτλο,³⁸ επιχείρησε να αποκρούσει τους ισχυρισμούς του Νέγρη περί εκπτώσεως της αξίας των γραμματίων, από την επικείμενη αύξησή τους. Κατά τη γνώμη του, το επιχείρημα του Νέγρη ήταν σαθρό εφ' όσον δεν φέρετο αξιόπιστη μαρτυρία σχετικά με το ποσό των γραμματίων που μπορούσαν να κυκλοφορούν, χωρίς το φόβο έκπτωσής τους. Ο κίνδυνος αυτός, για τον Κεχαγιά, ήταν ανυπόστατος. Και στο παρελθόν η τράπεζα είχε θέσει σε κυκλοφορία πολλαπλάσιο ποσό γραμματίων, απ' αυτό που πρότειναν τα επιμελητήρια, χωρίς αυτά να υποτιμηθούν. Ασφαλώς γνώμονας για το ποσό των τραπεζογραμματίων που μπορούσαν να κυκλοφορούν, ήταν η ζήτηση του κοινού, βάσει των αναγκών της οικονομίας: "Τι δικαιότερον και προφυλακτικώτερον ενταυτώ δια τ' αποτελέσματα της πληθύος αυτών; Άμα δεν κωνεύη η συναλλαγή όλα τα εις κυκλοφορίαν εκδοθέντα γραμμάτια, εκλείπουν τα πλεονάζοντα, επιστρέφοντα όθεν εξήλθον καταλλήλως όπως και δια του δευτερεύοντος σωλήνος του ατμοκινήτου εξάγεται ο πλέον του δέοντος δια την κίνησιν της μηχανής ατμός."³⁹ Η χρηματική κυκλοφορία λοιπόν, σύμφωνα τον Κεχαγιά, αυτορυθμιζόταν, σύμφωνα με τις ανάγκες της οικονομίας, και όχι κατά το δοκούν. Κατά την άποψή του εξαπατούσαν το λαό όσοι διέδιδαν τη φενάκη, ότι τα τραπεζογραμμάτια ταυτίζονταν με τα χαρτονομίσματα που εξέδιδαν οι κυβερνήσεις. Άλλωστε στη συγκεκριμένη στιγμή δεν επρόκειτο περί προτίμησης των τραπεζογραμματίων από το μεταλλικό νόμισμα, αλλά πως θα θεραπεύονταν η έλλειψη χρηματικών μέσων. Με την αύξηση του ποσού των τραπεζογραμματίων, η τράπεζα δεν επιδίωκε να προσπορίσει μεγαλύτερα κέρδη, αλλά τη διευκόλυνση των συναλλαγών και τη χορήγηση νέων πιστώσεων. Τέλος, απευθυνόμενος προς την κυβέρνηση, ζητούσε το ταχύτερο δυνατόν να προχωρούσε προς τις ρυθμίσεις, εάν ήταν πεπεισμένη περί της ασφάλειας που πρόσφερε η τράπεζα.

Ως κατακλείδα στη διαμάχη μεταξύ της Εθνικής από τη μία και των Πετσάλη-Νέγρη από την άλλη, θέλουμε να υπογραμμίσουμε τα εξής: Η κριτική των δύο επιφανών προσωπικοτήτων εστιάστηκε κυρίως στο γεγονός, ότι οι προεξοφλήσεις της Εθνικής δεν είχαν ως βάση μόνο βραχυπρόθεσμες συναλλαγματικές αξιόχρεων εμπορών, αλλά απευθύνονταν και σε κεφαλαιούχους αμφίβολης αξιοπιστίας. Το γεγονός αυτό είχε οδηγήσει την Εθνική σε δύσκολη θέση τη στιγμή όπου συνέρρεαν τα γραμμάτια της για εξαργύρωση στα ταμεία της και χρειαζόταν επειγόντως ρευστό. Ο Κεχαγιάς δεν απάντησε ουσιαστικά στο σημείο αυτό. Δεν έθιξε δηλαδή το ζήτημα των χορηγήσεων της Τράπεζας.

³⁸ Αθηνά, 9.6.1848

³⁹ό.π.

Επισήμανε όμως ότι η Τράπεζα αφ' ενός εξέδιδε γραμμάτια εντός των ορίων που προδιέγραφε ο νόμος, αφ' ετέρου ότι η ποσότητα των τραπεζογραμματίων που βρίσκονταν σε κυκλοφορία, καθοριζόταν από τη ζήτηση του κοινού. Ο μηχανισμός παρακράτησης χρηματικών μέσων από το κοινό (όπως τον περιγράψαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο), ήταν αυτός που, λίγο-πολύ, καθόριζε τη διάρθρωση του παθητικού της Τράπεζας. Ο μηχανισμός αυτός, πίστευε ο Κεχαγιάς, λειτουργούσε υπό κανονικές συνθήκες, ασχέτως αν η Τράπεζα χορηγούσε βραχυχρόνια ή μακροχρόνια δάνεια. Άλλωστε ένα σημαντικό "κομμάτι" των χορηγήσεων της είχε μακροχρόνια μορφή-τα ενυπόθηκα γεωργικά δάνεια-γιατί αυτό της είχε επιβληθεί από το νόμο. Όμως την περίοδο αυτή οι συνθήκες ήταν έκτακτες. Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί ήταν αποτέλεσμα της ευρωπαϊκής κρίσης, της αυξανόμενης ζήτησης από τους εμπόρους για χρυσό (παγκόσμιο χρήμα) για να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους στο εξωτερικό, καθώς και των κερδοσκοπικών δραστηριοτήτων με το γραμμάτιο της Εθνικής. Τέλος ο Κεχαγιάς δεν θεωρούσε υπεύθυνη την Εθνική για τις χρεωκοπίες που είχαν συμβεί, ούτε για τη χρηματική στενότητα που επικρατούσε στην αγορά. Το καθήκον για την αναστροφή αυτής της κατάστασης βάρυνε, κατά τη γνώμη του, την κυβέρνηση η οποία έπρεπε να μεριμνούσε ταχύτατα και με γνώμονα το συμφέρον των συναλλαγών.

Η διελκυστίνδα Εθνικής - Κυβέρνησης

Στη συνεδρίαση της 5ης Μαΐου 1848, και αφού ελήφθησαν οι αποφάσεις για την τροποποίηση των όρων της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η κυβέρνηση δια του εκπροσώπου της Γ.Τισαμενού άδραξε την ευκαιρία και ζήτησε από την Εθνική το άνοιγμα πίστωσης 500 χιλιάδων δρχ. Αν και υπήρξαν ορισμένες αντιρρήσεις για την κίνηση αυτή σε περίοδο κρίσης, τελικά η συνέλευση απεδέχθη το αίτημα, υπό την προϋπόθεση ότι η κυβέρνηση θα ενεχυρίαζε τις 570 μετοχές της. Τον Ιούνιο του 1848, η κυβέρνηση διέρρευσε την πληροφορία στη Βουλή, ότι η Εθνική θα της χορηγούσε άτοκη πίστωση 500 χιλιάδων. Η Γενική Συνέλευση που συνήλθε στις 30.6.1848, αρνήθηκε ότι η ίδια είχε συμφωνήσει σε παρόμοια ευκολία και επέμεινε στο τοκοφόρο της πίστωσης. Μάλιστα συνέστησε και επιτροπή που επιλήφθηκε του καθήκοντος να ενημερώσει επίσημα το Υπουργικό Συμβούλιο. Πράγματι την επομένη ημέρα (1.7.48), η επιτροπή γνωστοποίησε στην κυβέρνηση την άρνηση της Εθνικής στο να της χορηγήσει άτοκη πίστωση. Κατόπιν τούτου η κυβέρνηση "ανακάλυψε" ότι το νομοσχέδιο που τροποποιούσε

το νόμο της 4ης Απριλίου του 1848 και που ήταν έτοιμο προς ψήφιση, "πρόσβαλε δικαιώματα τρίτων" και αποφάσισε την απόσυρσή του. Η αντίδραση της Εθνικής ήταν άμεση, κηρύσσοντας την προηγούμενη απόφαση της για άνοιγμα πίστωσης προς την κυβέρνηση άκυρη. Στη Γενική Συνέλευση των Μετόχων που συνεκλήθη την ίδια μέρα (1.7.1848), διαπιστώθηκε η ανάγκη αναδίπλωσης της Εθνικής προκειμένου να ανταποκρινόταν στην υποχρέωση εξαργύρωσης των γραμματίων της την 4η Σεπτεμβρίου. Εκεί ο Κεχαγιάς παρουσίασε εναλλακτικό σχέδιο σταδιακής απόσυρσης των γραμματίων, είτε με διαδοχικές εξαργυρώσεις "αναλόγως του ενυπάρχοντος μεταλλικού", είτε με αποδοχή των γραμματίων σαν τοκοφόρες ομολογίες με 10% τόκο και απόδοσή τους με νέα "άτοκα" τραπεζογραμμάτια.⁴⁰

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση που έκανε ο Ι.Σούτσος. Ο Σούτσος αφού επισήμανε ότι μετά το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων, η τράπεζα για να αντεπεξέλθει στην προαποφασισμένη από το νόμο εξαργύρωση των γραμματίων της, θα έπρεπε να απαιτήσει αμέσως την καταβολή των υποχρεώσεων τρίτων προς αυτήν, "εκβιάζουσα ουχί μόνον τους εμπόρους αλλά και όλες τας τάξεις οφειλετών",⁴¹ και παράλληλα να επιδίωκε με κάθε μέσο την προμήθεια μεταλλικού από την αλλοδαπή, προσφέροντας κάθε δυνατή εγγύηση.

Η Γενική Συνέλευση παραδεχόμενη τις απόψεις των Κεχαγιά και Σούτσου, επιδίωξε να μεταφέρει τη διαμάχη της με την κυβέρνηση στο "κοινωνικό πεδίο", ώστε να της δημιουργήσει κοινωνική πίεση με τη διεύρυνση της κρίσης μέσω της μείωσης της προσφοράς χρήματος. Μια άλλη διάσταση είναι η προσπάθεια της τράπεζας να περάσει το μήνυμα στην κυβέρνηση, ότι δε σκόπευε να γίνει δορυφόρος της και ότι στις μεταξύ τους δοσοληψίες το κράτος θ' αντιμετωπιζόταν όπως εξ' αρχής είχε συμμετάσχει στο εγχείρημα: ως ιδιώτης. Η τράπεζα τελικά κατάφερε να επιβάλει τη θέλησή της, αφού η κυβέρνηση μία εβδομάδα μετά (8.7.1848) ανασκεύασε την προηγούμενη απόφασή της και παραδέχθηκε ότι το νομοσχέδιο που είχε προταθεί από την τράπεζα δεν πρόσβαλλε δικαιώματα τρίτων. Επίσης δήλωνε ότι ήταν έτοιμη να αποδεχθεί "μέτριον τόκον"⁴² για την πίστωση των 500 χιλιάδων.

Έτσι η κυβέρνηση προχώρησε στη μεταρρύθμιση των όρων της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Με τους νόμους ΡΑ' της 9ης Αυγούστου και ΡΣΤ' της 17ης Αυγούστου

⁴⁰ Πρακτικά ..., ό.π., 106-7.

⁴¹ ό.π.

⁴² ό.π., 109.

1848, παρατάθηκε η διάρκεια της αναγκαστικής κυκλοφορίας ως την 4η Απριλίου 1849, και απαλλάχθηκε η τράπεζα της υπερτίμησης του 2%. Το ποσό των κυκλοφορούντων τραπεζογραμμάτων μπορούσε ν' ανέλθει σε 2 εκατ. δρχ. εκ των οποίων 500 χιλιάδες σε δεκάδραχμα. Επίσης ανοίχθηκε πίστωση 500 χιλιάδων προς την κυβέρνηση με τόκο 3% με ενέχυρο 500 μετοχές της τράπεζας, "εκ των ανηκουσών τω Δημοσίω."⁴³

Όπως είναι φανερό οι ρυθμίσεις αυτές ήταν ευεργετικές για την τράπεζα και άλλαξαν άρδην την πολιτική της. Η τράπεζα δεν ήταν διατεθειμένη μέχρι εκείνη τη στιγμή να προχωρήσει σε νέες χορηγήσεις γιατί τα γραμμάτιά της βαρύνονταν με τόκους που υπερκερούσαν τα κέρδη που είχε απ' αυτά (περίπου 8%). Η κατάσταση αυτή είχε πλέον αντιστραφεί από τον Σεπτέμβριο του 1848 και η τράπεζα μέσα σ' ένα μήνα υπερδιπλασίασε την κυκλοφορία των γραμμάτων της (βλ. Πίνακα #2). Σε συνδυασμό δε με τη σημαντική ενίσχυση του μεταλλικού της αποθέματος, το αποτέλεσμα ήταν να μην εξαντληθεί το χρονικό περιθώριο για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η τράπεζα επανέλαβε τη μετατρεψιμότητα των γραμμάτων της στις 16 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, και έτσι, "[...] διήλθε και εξήλθε θριαμβευτικώς, ούτως ειπείν, κατασιγάσασα τους νομίζοντας ότι δια φωνασκιών και αγενών μέσων καταστρέφονται κοινωφελή και σοβαρά τοιαύτα καταστήματα, δούσα συγχρόνως αναντίρρητα εκέγγυα της επί το μέλλον πλειοτέρας αυτής παγίωσης και αναπτύξεως των εργασιών αυτής."⁴⁴

Η περιπέτεια του 1848, έδειξε στη Διοίκηση της Τράπεζας, ότι οι πιέσεις στο μεταλλικό της απόθεμα για πληρωμές στο εξωτερικό, κυρίως σε περιόδους κρίσεων, διακινδύνευαν τη μετατρεψιμότητα των γραμμάτων της και εν πολλοίς τη βιωσιμότητά της, ενώ έπλητταν και την αξιοπιστία της. Οι πιέσεις αυτές θα μπορούσαν ν' αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά μόνον εάν η Τράπεζα διατηρούσε ικανό μεταλλικό αποταμίσμα, το οποίο θα έπαιζε ρόλο *αμορπισέρ*, διατηρώντας την τραπεζική πίστη σε ακόμα υψηλότερα επίπεδα. Γι' αυτό στα επόμενα χρόνια η Τράπεζα φρόντισε το μεταλλικό της απόθεμα να βρίσκεται πάντα σε υψηλά επίπεδα σε σχέση με τα κυκλοφορούντα τραπεζογραμμάτια.⁴⁵

⁴³ Δ.Π.Καλογερόπουλος, *Η πρώτη ...*, ό.π., 15, Α.Σιμόπουλος, *Συλλογή ...*, ό.π., 150-2.

⁴⁴ *Εκθεσις της Ελεγκτικής Επιτροπής (συμπλήρωμα στον Απολογισμό του έτους 1848)*, 16. Εισηγητής της έκθεσης αυτής ήταν ο Α.Ράλλης.

⁴⁵ Είναι χαρακτηριστικό, ότι τη δεκαετία που ακολούθησε η αναλογία μεταλλικού αποθέματος προς κυκλοφορούντα τραπεζογραμμάτια δεν έπεσε κάτω από το 60%. Μάλιστα δύο χρονιές (το 1854 και το 1855), το μεταλλικό υπερέβη τα κυκλοφορούντα γραμμάτια, βλ. Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...* ό.π., 31.

Αυτό της έδωσε την αίσθηση της "ασφάλειας" και τη δυνατότητα να συμμετάσχει σε σημαντικά επενδυτικά εγχειρήματα.⁴⁶

Τα Δεκάδραχμα

Η έκδοση των δεκάδραχμων γραμματίων δεν έγινε, παρά ένα χρόνο αργότερα από τη στιγμή που εκδόθηκε ο νόμος που πρόβλεπε την έκδοση τους, και εννέα μήνες αφ' ότου επαναλήφθηκε η μετατρεψιμότητα των γραμματίων (1.9.1849). Κι αυτό γιατί μεσολάβησε ένα εύλογο διάστημα για την κατασκευή τους στο εξωτερικό. Η Εθνική επιδίωκε με την έκδοση τραπεζογραμματίων μικρής αξίας, να επεκτείνει τον κύκλο εργασιών της και στους χώρους των μικρών συναλλαγών· κι αυτό γιατί, α. δε σκόπευε να περιορίσει τις εργασίες της σε συναλλαγές με τους λίγους μεγαλέμπορους, γιατί υπήρχε ο κίνδυνος να της επιβάλλουν όρους μη επωφελείς,⁴⁷ β. η χρησιμοποίηση αυτών των γραμματίων στις καθημερινές δοσοληψίες σήμαινε παραγκωνισμό των μεταλλικών νομισμάτων, που η τράπεζα σκόπευε να συσσωρεύει στα ταμεία της για να εξασφαλίζει και τη μετατρεψιμότητα των γραμματίων της. Ο πάντα διορατικός Eynard⁴⁸ είχε επισημάνει από τις πρώτες στιγμές της λειτουργίας της Εθνικής την αναγκαιότητα κοπής γραμματίων μικρότερων από των 500 και 100 δρχ. με τα οποία είχε ξεκινήσει τις εργασίες της. Αυτή η ανάγκη είχε γίνει αισθητή και στη Διοίκηση της Εθνικής, λόγω του μικρού μεγέθους των συναλλαγών που διεξάγονταν στη χώρα, και έσπευσε (το 1842) να εκδώσει και γραμμάτια των 50 και 25 δρχ.

Η έκδοσή τους προκάλεσε την έντονη αντίδραση της εφημερίδας *Αθηνά*, η οποία σε εκτενή άρθρα επιτέθηκε με βαρείς χαρακτηρισμούς εναντίον της διοίκησης της Εθνικής αλλά και του Ιωάννη Σούτσου χαρακτηρίζοντάς τον θιασώτη του Law.⁴⁹, προκαλώντας τον να απαντήσει στις επικρίσεις της. Η αναφορά του ονόματος του Law και ο παραλληλισμός των ιδεών του μ' αυτές του Σούτσου, είχε πολεμικά κίνητρα και

⁴⁶ Λ.χ. στην ίδρυση της Εταιρείας Ελληνικής Ατμοπλοΐας το 1856. Για το ρόλο της ΕΤΕ στην ίδρυση και την πορεία της Εταιρείας, καθώς και για τις σχέσεις της με το κράτος, βλ. Κ. Παπαθανασόπουλου, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1855-1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού*, Αθήνα 1988, 63-102.

⁴⁷ πρβλ. S.Thomadakis, *Monetary Arrangements ...*, ό.π., 76.

⁴⁸ Ι.Α. ΕΤΕ. *Αντίγραφα επιστολών J.G.Eynard προς Γ.Σταύρου* (Από το Αρχείο της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Γενεύης): επιστολή 23.3.1842, σ. 28.

⁴⁹ *Αθηνά*, 12.9., 22.9. και 26.9.1849, στη στήλη "Εσωτερικά".

επιδίωκε να πλήξει καίρια το κύρος του αντιπάλου και να αναμοχλεύσει αρνητικά αντανakλαστικά, που και μόνο το όνομα του Law ενεργοποιούσε.⁵⁰ Η εφημερίδα χαρακτήρισε παράνομη την κυκλοφορία των δεκάδραχμων γιατί η άδεια έκδοσής τους είχε δοθεί μεσοσύνης της αναγκαστικής κυκλοφορίας ως προσωρινό μέτρο για την ανακούφιση της αγοράς. Με την επαναφορά της μετατρεψιμότητας είχαν παύσει όχι μόνον οι υποχρεώσεις αλλά και τα δικαιώματα που είχε αποκτήσει η τράπεζα κατά τη διάρκεια της αναγκαστικής κυκλοφορίας.⁵¹ Επίσης χαρακτήρισε "κερδοσκοπικό" το όλο εγχείρημα, καθόσον τα δεκάδραχμα δύσκολα μπορούσαν να επανέλθουν στα ταμεία της Εθνικής για εξαργύρωση, γιατί θα χρησιμοποιούνταν στις συναλλαγές των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων.⁵² Τα δεκάδραχμα δε θα εξυπηρετούσαν τις εμπορικές συναλλαγές, αλλά θα κυκλοφορούσαν στους χώρους των μικρών συναλλαγών, παραμερίζοντας τα μεταλλικά νομίσματα, πράγμα που εγκυμονούσε κινδύνους σε ενδεχόμενες κρίσεις, όπως αυτή του 1848. Το κακό όμως ήταν γενικότερο σύμφωνα με την Αθηνά, αφού όσο ποσό δεκαδράχμων έμπαινε στην κυκλοφορία, αντίστοιχο μεταλλικό θα εξαγόταν από τη χώρα, που τόσο το είχε ανάγκη.⁵³

Η απάντηση της Εθνικής στις επικρίσεις αυτές, ήλθε από τις στήλες του Αιώνα, με ανώνυμα άρθρα του Σούτσου⁵⁴ και ενυπόγραφο του Κεχαγιά.⁵⁵ Κατά τον Κεχαγιά ο κίνδυνος εξαγωγής των μεταλλικών νομισμάτων από την έκδοση των δεκαδράχμων ήταν υπερβολικός· κι αυτό γιατί: "Είτε μεγάλης αξίας γραμμάτια υπάρχουν εις κυκλοφορίαν, είτε μικράς, όταν το ποσόν αυτών περιορίζεται, το αυτό αποτέλεσμα θέλουν έχει ως προς

⁵⁰ Το όνομα του σκώτου οικονομολόγου John Law είχε ταυτιστεί με το, δικής του έμπνευσης, εγχείρημα ευρείας έκδοσης χαρτονομισμάτων, το οποίο εφαρμόστηκε στη Γαλλία το 1720 με καταστροφικά αποτελέσματα· επίσης με την έκδοση των assignats (=ακάλυπτα χαρτονομίσματα) την επαναστατική περίοδο, στην ίδια χώρα, δες C.Rist, *History...*, ό.π., 43-67 και F.A.Hayek "First paper money in 18th-century France", *The Trend...*, ό.π., 155-76. Για μια "σύγχρονη" επανεκτίμηση της θεωρητικής του συνεισφοράς, βλ. A.Murphy, *John Law: Economic Theorist and Policy Maker*, Oxford 1997.

⁵¹ ό.π., 26.9.1849.

⁵² ό.π., 22.9.1849.

⁵³ ό.π.

⁵⁴ "Περί δεκαδράχμων Γραμματίων", 7.9.1849 και "Η Γλαυκώπις", 17.9.1849. Τα άρθρα φέρουν ως υπογραφή το στοιχείο Α, αλλά ήταν κοινό μυστικό ότι η πατρότητα τους ανήκε στον Σούτσο, πρβλ. *Ελπίς*, 19.9.1849.

⁵⁵ "Τραπεζικά", 21.9.1849.

την φυγάδευσιν του μεταλλικού."⁵⁶ Ο Σούτσος υποστήριξε ότι η έκδοση των δεκαδράχμων θα αποδεικνυόταν λυσιτελής, γιατί έτσι εξυπηρετούνταν οι μικρές συναλλαγές και θεραπεύετο η έλλειψη συναλλακτικού οργάνου που ταλάνιζε την οικονομία.⁵⁷ Ο Κεχαγιάς έδειξε και μίαν άλλη διάσταση: η κυκλοφορία των δεκαδράχμων θα βοηθούσε στον εκκρηματισμό των μικρών δοσοληψιών, που στηρίζονταν κατά βάση στον αντιπραγματισμό. Επίσης, η μεγάλη διασπορά τους θα ωφελούσε την τράπεζα, γιατί σπανίως θα επέστρεφαν σ' αυτήν για εξαργύρωση και συνεπώς η κυκλοφορία θα γινόταν σταθερότερη και θα μειώνονταν οι πιθανότητες εμπορικών κρίσεων.⁵⁸

Η επιχειρηματολογία της *Αθηνάς*, για τους κινδύνους που ελλόχευαν από την έκδοση των μικρών τραπεζογραμμάτων, πέρα από την πολεμική τους πρόθεση, δε στερούνταν βάσης. Ήδη από την εποχή του Adam Smith είχαν επισημανθεί τα μειονεκτήματά τους και τα προβλήματα που δημιουργούσε η έκδοση τους. Ο Smith ήταν αντίθετος στην έκδοση τέτοιων γραμματίων για τρεις κυρίως λόγους. Πρώτον, γιατί αυτά δε χρησιμοποιούνταν στις συναλλαγές μεταξύ των επιχειρήσεων, αλλά μεταξύ των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών (λ.χ. για πληρωμές μισθών). Κατά αυτόν τον τρόπο, εκβάλλανε στο ονομαστικό εισόδημα της οικονομίας και δημιουργούσαν πληθωριστικές πιέσεις. Δεύτερον, απομάκρυναν το μεταλλικό από την κυκλοφορία, το οποίο εξαγόταν στο εξωτερικό. Ένας άλλος λόγος ήταν για να προστατεύσει τους κατόχους των μικρών γραμματίων. Τα γραμμάτια αυτά, επειδή χρησιμοποιούνταν στις δοσοληψίες των χαμηλότερων κοινωνικά στρωμάτων, τα οποία δε μπορούσαν εύκολα να διακρίνουν μεταξύ των αληθινών και των παραποιημένων. Γι' αυτό πρότεινε οι κυβερνήσεις να επεμβαίνουν σ' αυτήν την περίπτωση και να μην επιτρέπουν την έκδοσή τους.⁵⁹

⁵⁶ ό.π.

⁵⁷ ό.π., 7.9.1849.

⁵⁸ ό.π., 21.9.1849. Το επιχείρημα αυτό ο Κεχαγιάς το δανείστηκε (κατά δική του ομολογία) από τον Coquelin.

⁵⁹ *An Inquiry ...*, ό.π., I, 323-4. Την άποψη του Smith ασπαζόταν και ο J.S. Mill (*Principles ...*, ό.π., 656) και αρκετοί άλλοι οικονομολόγοι της εποχής. Αλλά και ο Σούτσος, 2 χρόνια αφότου υποστήριξε την έκδοσή τους, κατέδειξε emphatically τους κινδύνους αυτούς στην *Πραγματεία* του ό.π., 337-8. Αρκετά αργότερα, στην *Πλουτολογία*, προσπάθησε να αμβλύνει τις εντυπώσεις γράφοντας: "Αλλά μη μεγαλοποιώμεν τα εκ γραμματίων μικράς αξίας αποτήματα· καθότι 1) τα μικρά γραμμάτια των ποσόν εστίν ωρισμένον, δεν δύναται να αποδιώξωσιν ειμη τα νομίσματα όπερ αντικαθιστώσιν· 2) το νόμισμα όπερ αναγκαιοί εις τας μικράς δοσοληψίας των 1. 2. 3. ή 4. δρ., ουδέποτε θέλει εκλείπει, ένεκα της μικρότητος των γραμματίων." (ό.π., I, 463).

Αυτοί οι κίνδυνοι δεν ήταν καθόλου θεωρητικοί. Η βασιμότητα τους αποδείχθηκε το 1851, όταν η Εθνική ανακάλυψε ότι αρκετά από τα δεκάδραχμα και εικοσιπεντάδραχμα γραμματιά της, είχαν παραποιηθεί και ειδοποίησε το κοινό να είναι προσεκτικό.⁶⁰

Και μετά το 1849 η Εθνική επεζήτησε, όποτε της δινόταν η ευκαιρία, ν' αυξήσει τον αριθμό των δεκάδραχμων. Το 1859, στις διαπραγματεύσεις για την ανανέωση των όρων λειτουργίας της, η Εθνική μεταξύ των άλλων προτάσεων που έκανε, ήταν και αυτή της αύξησης των δεκάδραχμων μέχρι του ποσού των πέντε εκατομμυρίων. Η απόρριψη της πρότασης αυτής⁶¹ δεν πτόησε τη διοίκησή της που επανήλθε δύο χρόνια αργότερα και πέτυχε (με το νόμο ΨΤ' της 17ης Δεκεμβρίου 1861) την αύξηση των δεκαδράχμων στα 2 εκατομμύρια.⁶² Επίσης το 1868, στα ανταλλάγματα που έλαβε για να ενδώσει στην πίεση της κυβέρνησης για δάνειο, ήταν και η αύξηση των δεκάδραχμων στα 6 εκατομμύρια.

Τα "αμαρτήματα" των μικρών γραμματιών παραδέχθηκε, πολύ αργότερα, το 1873 και ο Κεχαγιάς, όταν επιχειρηματολόγησε ενάντια στην εκχώρηση του δικαιώματος έκδοσής τους στα νέα τραπεζικά ιδρύματα των "ομογενών", που το κράτος επιθυμούσε να εντάξει στο παιχνίδι του ανταγωνισμού με την Εθνική, ως αντίβαρο στη μονοπωλιακή της ισχύ:

"[...] αλλά δεν πρέπει να παραχωρήσωμεν εις την εκτελεστικήν εξουσίαν διά διατάγματος να επιτρέπη την έκδοσιν μικρών γραμματιών... Πως είναι δυνατόν να χορηγηθή εις την εκτελεστικήν εξουσίαν η άδεια του να επιτρέπη εις τας τραπεζας την έκδοσιν μικρών τραπεζικών γραμματιών; Αγνοείται, ότι η κυκλοφορία των μικρών γραμματιών αφαιρεί εν γένει το νόμισμα; Είναι λίαν επικίνδυνον, και δια τούτο μετά πάσης προσοχής πρέπει το ποσόν αυτό δια νόμον να ορίζεται, ουδέποτε όμως να επιτραπή η εξάσκησης αυτού του δικαιώματος εις την εκτελεστικήν εξουσίαν ..." ⁶³

Η αλλαγή των προσήμων, δεν σημαίνει ότι ο Κεχαγιάς μετέβαλλε ουσιαστικά τις απόψεις του στο ζήτημα αυτό. Είχε γνώση των κινδύνων που ελλόχευαν στο εγχείρημα, για την Εθνική και για την οικονομία εν γένει. Πίστευε όμως ότι ελαχιστοποιούνταν όταν η έκδοσή των μικρών γραμματιών ήταν περιορισμένη (και μάλιστα δια νόμου), όπως επίσης

⁶⁰ Δ.Π.Καλογερόπουλος, *Τα πρώτα της Εθνικής Τραπέζης γραμματία του 1842 - Τα δεκάδραχμα του 1849 και η πρώτη εν Ελλάδι παραποίησης*, Αθήνα 1930, 20-1.

⁶¹ βλ. και την επιχειρηματολογία που ανέπτυξε ο Προβελέγγιος στην *Αιτιολογική Έκθεση* του, ό.π., 302-3.

⁶² Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 36.

⁶³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α'*, ό.π., 448.

όταν το δικαίωμα αυτό το εξασκούσε μια σώφρων τραπεζική διοίκηση (βλέπε Εθνική). Αν όμως η εκδοτική δραστηριότητα και συνάμα η έκδοση μικρών γραμματίων ασκούνταν από πολλές τράπεζες, φοβόταν ότι ο ανταγωνισμός των τραπεζών θα επεκτεινόταν και στο πεδίο αυτό, η κυκλοφορία θα πλημμύριζε με μικρής αξίας γραμμάτια και το σύστημα της μετατρεψιμότητας θα ήταν πολύ ευάλωτο σε συνθήκες πανικού.

Η άφθονη έκδοση αυτών των τραπεζογραμματίων, κατά το διάστημα της τρίτης αναγκαστικής κυκλοφορίας (1877-1884) και από τις τρεις εκδοτικές τράπεζες (Εθνική, Ιονική και Ηπειροθεσσαλίας), για τη χρηματοδότηση βραχυπρόθεσμων κρατικών αναγκών, επιβεβαίωσε τους φόβους αυτούς, καθώς συνέτεινε σε ένα βαθμό στην αδυναμία επαναφοράς του τραπεζικού συστήματος σε συνθήκες μετατρεψιμότητας.

VI. Η ΣΧΕΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ - ΕΘΝΙΚΗΣ (1862-1880).

Αν και η ίδρυση της Εθνικής υπήρξε το αποτέλεσμα πολιτικών επιλογών του κράτους, η Τράπεζα διατήρησε τον ιδιωτικό της χαρακτήρα και την αυτοτέλεια στη χάραξη της πολιτικής της. Η εκχώρηση του αποκλειστικού προνομίου έκδοσης τραπεζογραμματίων στην Τράπεζα, της δημιουργούσε την άτυπη υποχρέωση να έρχεται αρωγός, όποτε το κράτος αντιμετώπιζε οικονομικές δυσκολίες. Η Τράπεζα δεν στάθηκε αγνώμων προς το κράτος. Δάνειζε τα απαραίτητα κεφάλαια έπαιρνε όμως και τα ανάλογα ανταλλάγματα.¹ Αλλά ως γνωστόν, the course of true love never does run smooth.

Αυτή η σχέση, διατηρείται σε "ελεγχόμενα" πλαίσια μέχρι το 1862, χρονιά που αρχίζει η μεταπολίτευση. Οι κυβερνήσεις της Οθωνικής περιόδου, φρόντιζαν με μια πολιτική ισοσκελίσης των εσόδων με τα έξοδα, να ελαχιστοποιούν την ανάγκη πρόσβασης του κράτους στην Εθνική και συνεπώς, οι όποιες δανειακές του ανάγκες να είναι βραχυπρόθεσμες. Μετά τη μεταπολίτευση, το κράτος απευθύνεται στην Τράπεζα φορτικότερα, απαιτώντας όλο και περισσότερο δάνεια αλλά και άλλου είδους ευκολίες. Ο μακροπρόθεσμος πια χαρακτήρας των δανειακών αναγκών του οφειλόταν αρχικά στην υστέρηση των εσόδων του, ενώ από το 1866 και σε διόγκωση των εξόδων του εξαιτίας του Κρητικού ζητήματος.² Αυτό το τελευταίο αποτέλεσε και την αιτία της πρώτης μεγάλης σύγκρουσης κράτους-Τράπεζας, αφού το κράτος με τη δαμόκλειο σπάθη του Β.Δ. της 23.12.1868 "Περί εκδόσεως κυβερνητικού χαρτονομίσματος" επικρεμάμενη επί της κεφαλής της Τράπεζας, κατάφερε ν' αποσπάσει δάνειο από την ίδια και την Ιονική, προκειμένου να χρηματοδοτούσε τις πολεμικές προετοιμασίες. Ο ισχυρισμός της Διοίκησης της Εθνικής ότι η ενέργεια αυτή παραβίαζε τους νόμους δεν έκαμψε την κυβέρνηση Βούλγαρη, επιβεβαιώνοντας έτσι τη ρήση του Πλουτάρχου ότι "άλλος ο καιρός των νόμων και άλλος ο καιρός των όπλων". Το γεγονός αυτό, μαζί με μια σειρά άλλων

¹ Για παράδειγμα, τη χορήγηση δανείου στην προσωρινή κυβέρνηση της μεταπολίτευσης, ακολούθησε η έγκριση αύξησης του μετοχικού της κεφαλαίου, βλ. Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 39-40 και *passim*.

² βλ. Π.Πετράκης, *Η τραπεζική ...*, ό.π., 45-8.

γεγονότων που προηγήθηκαν και ακολούθησαν αυτού,³ δημιούργησαν μια "ανασφάλεια" στη Διοίκηση της Εθνικής σχετικά με το εκδοτικό προνόμιο και πάντως την αίσθηση του φόβου ότι πλέον θα χρειαζόταν να ενδίδει ευκολότερα στις δανειακές απαιτήσεις του κράτους. Η τελική ενδοτικότητα της Τράπεζας στις απαιτήσεις της κυβέρνησης - υπό τον κίνδυνο, βέβαια της de facto απώλειας του εκδοτικού προνομίου με την έκδοση χαρτονομίσματος από το κράτος - αποτέλεσε απλώς το προελούδιο στη διαγραφόμενη νέα πλέον σχέση κράτους - Τράπεζας, της οποίας τα αδρά χαρακτηριστικά θα αρχίσουν ευκρινώς να διαγράφονται από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '70.

Οι ολοένα και στενότερες σχέσεις της Εθνικής με το κράτος, έδωσαν λαβές για επικρίσεις εναντίον της, οι οποίες, εκτός των άλλων, της επέρριψαν τη μομφή ότι εξυπηρετούσε επιλεκτικά, προσωπικά πολιτικά συμφέροντα. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τέτοιου τύπου κριτικής, είναι μια ανώνυμη πραγματεία⁴ που εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70, και που κατήγγειλε με δριμύτητα τη χρησιμοποίηση τέτοιων πρακτικών από την Εθνική. Ο ανώνυμος συντάκτης της πραγματείας αυτής στηλίτευσε την Εθνική, η οποία αν και απολάμβανε κάθε προνόμιο και ευκολία, με σκοπό τη διευκόλυνση της γεωργίας και της βιομηχανίας, αυτή λειτούργησε κατά τρόπο αντίθετο προς τους παραπάνω σκοπούς, και ενδιαφέρθηκε μόνο για τα δικά της συμφέροντα.⁵ Οι μόνες εκδουλεύσεις που πρόσφερε ήταν προς τους πολιτικούς, καθ' όσον εξυπηρετούσε τον εμπορικό κόσμο της Καλαμάτας και της Άμφισσας (πατρίδες του Κουμουνδούρου και του Κεχαγιά αντίστοιχα), ενώ στη Σύρο για παράδειγμα, η εμπορική κίνηση και πίστη ήταν πολύ χαμηλότερη.⁶ Ο υπερβολικά υψηλός τόκος χορηγήσεων που ζητούσε η τράπεζα, είχε ως αποτέλεσμα την ασφυξία των

³Η εμφάνιση "ανταγωνιστή", της Ιονικής, συνεπεία της ένωσης των Επτανήσων με το Ελληνικό κράτος, που διατήρησε παράλληλα και το εκδοτικό προνόμιο στο χώρο αυτό· η πρόταση για ίδρυση κτηματικής τράπεζας που θα εξέδιδε κτηματόγραφα από τους Βαλτατζή-Oppenheim, ένα χρόνο μετά· η σύσταση τραπεζών από ομογενείς κεφαλαιούχους το 1873, και η συζήτηση περί του εκδοτικού προνομίου την ίδια χρονιά στη Βουλή κ.ο.κ.

⁴ Η *Εθνική Τράπεζα. Πραγματεία υπό ****, Αθήνα 1870. Η δριμύτητα των κατηγοριών εναντίον ενός τόσο ισχυρού (κοινωνικά και οικονομικά) ιδρύματος, εξηγεί, πιθανόν, την ανωνυμία της κριτικής.

⁵ ό.π., 19.

⁶ό.π., 31-2.

παραγωγικών τάξεων, ενώ τα τραπεζογραμμάτιά της απολάμβαναν καθεστώς "οιονεί" αναγκαστικής κυκλοφορίας, εφ' όσον ήταν εξαργυρώσιμα μόνο στο κεντρικό κατάστημα των Αθηνών.⁷ Δεν είναι λοιπόν αφύσικο που κατέληγε με την πρόταση για αφαίρεση του εκδοτικού προνομίου από την Εθνική, και για έκδοση,

"αμέσως ποσόν χαρτονομίσματος εθνικού ίσον παθητικῶς της Τραπεζῆς, δι' ου ν' αντικατασταθῇ το χαρτονόμισμα του κ. Γ. Σταύρου και πληρωθῶσιν αἱ υποχρεώσεις αὐτῆς πρὸς τοὺς βουλομένους να ζητήσωσι τὴν ἐξόφλησιν τῶν οφειλομένων ἐπ' αὐτῆς. Οὐδεμία ἐκπτώσις τῆς ἀξίας τοῦ χαρτονομίσματος τοῦ Εθνικοῦ εἶναι δυνατὴ, ἀφοῦ οἱ σήμερον κάτοχοι τῶν καρτίων τῆς Τραπεζῆς καὶ οἱ δανεισταὶ τῆς ἔχουσι συμφέρον να τιμᾶται ἰσαξίως τὸ νέον νόμισμα καὶ ἀφοῦ ἐνσημον ἀργύριον δεν ὑπάρχει. [...] Πρὸς πλείονα δε ἐνίσχυσιν τῆς πίστεως τοῦ κράτους ας νομοθετηθῇ ἡ κατ' ἔτος εξαργύρωσις τοῦ δεκάτου τοῦ ποσοῦ τοῦ ἐκδοθέντος εθνικοῦ χαρτίου. Το μεταλλικόν τῆς Τραπεζῆς δέον να κατασχεθῇ καὶ δι' αὐτοῦ πληρωθῶσι τὰ κληροδοτήματα καὶ αἱ μετοχαὶ τῶν ξένων μετόχων, ὅσοι δεν στέρξωσι τὰ γενομένα, ἵνα μὴ μας κατηγορήσωσιν, ὅτι τὴν μεταρρύθμισιν ἐκτελοῦμεν λόγῳ σφειτερισμοῦ ὡς συνειθίζουσιν".⁸

Αυτὴ ἡ μορφή κριτικῆς (ἢ καλύτερα πολεμικῆς) ἦταν χαρακτηριστικὴ μίας μερίδας διανοουμένων (κυρίως δημοσιογράφων), που ἀντιπαρέβαλλαν τὴν ευμάρεια τῆς Εθνικῆς στὴν καθυστέρηση τῆς υπαίθρου, λόγω τῶν περιορισμένων χορηγήσεων πρὸς τοὺς καλλιεργητές. Ο ἐπαρχιακὸς τύπος συχνὰ διαμαρτυρόταν γιὰ τὴν ἰσχύνητα με τὴν ὁποία ἡ Εθνικὴ χορηγοῦσε κεφάλαια στους ἀκτῆμονες, στηλιτεύοντας τὴ στάση τῆς.

Ἐνα τέτοιο παράδειγμα ἦταν καὶ ἡ σειρά πρωτοσέλιδων ἀρθρῶν που ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους στὴν ἐφημερίδα *Ἀχαΐα* καὶ που ὁ τίτλος τοὺς προδιέθετε γιὰ τὴ βιαιότητα τῆς κριτικῆς τῆς.⁹ Ἡ ἐφημερίδα κατηγοροῦσε τὴν Εθνικὴ ὅτι με

⁷ ὁ.π., 33-4. Τὴν ἴδια τακτικὴ (τῆς εξαργύρωσης δηλ. τῶν τραπεζογραμμάτων μόνο στο κεντρικὸ κατάστημα), ἀκολουθοῦσαν τόσο ἡ Τράπεζα τῆς Γαλλίας, ὅσο καὶ ἡ Εθνικὴ Τράπεζα τοῦ Βερολίνου, βλ. C.Rist, *History ...*, ὁ.π., 46.

⁸ *Ἡ Εθνικὴ ...*, ὁ.π., 87-8.

⁹ "Μία πληγὴ τοῦ Φαραώ ἐν Ἑλλάδι. Ἡ Εθνικὴ (λεγομένη) Τράπεζα" *Ἀχαΐα*, 8.1, 15.1, 22.1, 29.1, 5.2, 11.2, 19.2, 26.2, 5.3, 12.3, 21.3 καὶ 3.4.1877.

γλισχρότητα αντιμετώπισε τις ανάγκες των ακτημόνων για χορηγήσεις, ενώ δε φειδωλεύτηκε στην παροχή κεφαλαίων στις πόλεις, όπου σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν παρατηρηθεί και κρούσματα νεποτισμού: "Ούτω βλέπωμεν εν πόλεσιν ένθα κατοικεί φίλος τις ή σύντροφος των διευθυνόντων αυτό, μεγάλας ανοιγομένας πιστώσεις ..."¹⁰ Αλλά και όταν η Εθνική χορήγησε δάνεια στους καλλιεργητές, αυτά ήταν με πολύ βαρείς όρους με αποτέλεσμα η αποπληρωμή τους να καθίστατο σχεδόν αδύνατη. Το φαινόμενο αυτό επέτεινε, κατά την εφημερίδα, η πρακτική του ανατοκισμού που εφαρμόζε η τράπεζα, όταν οι χρεώστες της καθυστερούσαν ή αδυνατούσαν για κάποιο χρονικό διάστημα να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους προς αυτήν.¹¹ Αυτή η συμπεριφορά της Εθνικής ήταν, για την εφημερίδα, αντίθετη προς τους σκοπούς και τις επιδιώξεις του ελληνικού κράτους που βοήθησε στην ίδρυσή της και που την είχε ενισχύσει με παντοειδή προνόμια, προκειμένου να βοηθήσει στην ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας. Αυτή η ενίσχυση, κατέληγε, ήταν και το ολέθριο σφάλμα που είχε διαπράξει το κράτος, αφού "είναι πλέον αξίωμα της Πολιτικής Οικονομίας ότι τα εμπορικά ενός έθνους κεφάλαια δεν πρέπει ποτέ εν ένι να συσσωρεύονται Τραπεζικώ ταμείω, διότι τούτων άνευ αντιζήλου ευκόλως δύναται να καταχρασθή των δικαιωμάτων αυτού και να παραβιάση τας βάσεις του καταστατικού του, ήτοι τας υποσχέσεις, όλεθρος αναδεικνύμενον ούτω αντί ευεργετικού ιδρύματος."¹²

Στη δεκαετία του 1870, οι σχέσεις της Τράπεζας με το κράτος γίνονται, όπως είπαμε, στενότερες. Κατ' αρχάς, η τάση αυτή φαίνεται ότι δρομολογείται με το νόμο ΦΕ', της 30.11.1874. Σύμφωνα με αυτό το νόμο το ήμισυ των $\frac{2}{3}$ του "εις εμφάνισιν" παθητικού της Τράπεζας, που αντιπροσωπεύονταν ως τότε από εμπορικά γραμμάτια και ομολογίες, μπορούσε πλέον ν' αντιπροσωπεύεται και από κρατικά χρεόγραφα.¹³ Έτσι, αφ' ενός μεταβαλλόταν η σύνθεση του χαρτοφυλακίου της Τράπεζας με κεφάλαια αμφιβόλου ρευστότητας, αφ' ετέρου η πορεία της συνδεόταν πλέον στενότερα με τη μοίρα των οικονομικών του κράτους. Από την άλλη, ενώ μέχρι το 1877 η Τράπεζα επεδίωκε και πετύχαινε να διατηρεί μια χρηστή αναλογία μεταξύ του μεταλλικού της και των τραπεζογραμματίων της¹⁴ με

¹⁰ ό.π., 29.1.1877.

¹¹ ό.π., 19.2. και 21.3.1877.

¹² ό.π., 26.2.1877. Επίσης 15.1.1877.

¹³ Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 62.

¹⁴ βλ. "Μεταλλικά Αποταμιεύματα", *Οικονομική Επιθεώρησης*, , ΙΙ(1874), 283-87.

τη σύναψη δανείου προς το κράτος και την συνακόλουθη επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας, την 19η Ιουνίου 1877, η αναλογία $\frac{1}{3}$ του μεταλλικού της αποθέματος προς το παθητικό της έπαυσε ουσιαστικά να υφίσταται. Κι αυτό γιατί οι χορηγήσεις της Τράπεζας σε μεταλλικό προς την Κυβέρνηση λογίζονταν πλέον ως μεταλλικό της απόθεμα.¹⁵ Την 7η Νοεμβρίου του ίδιου έτους, το δάνειο της Εθνικής προς το κράτος αναβιβάσθηκε στα 21 εκατομμύρια δρχ. (από 14 εκατ.), και με τόκο μόλις 1%. Το γεγονός αυτό θα αποτελέσει την αφορμή για την έντονη κριτική στην Εθνική που θα ασκήσει ο Ι. Ζωγράφος. Η κριτική έγινε από τις στήλες της *Παλιγγενεσίας*, και σε αντιπαράθεση με αντίστοιχα άρθρα που δημοσιεύθηκαν στην *Καρτερία* και που υπερασπιζονταν την Εθνική.¹⁶

Ο Ζωγράφος ισχυρίστηκε ότι η θέσπιση της αναγκαστικής κυκλοφορίας χάριν της εύκολης χρηματοδότησης των κυβερνητικών αναγκών, εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους για την Εθνική και για την οικονομία. Ο σοβαρότερος ήταν η υποτίμηση των τραπεζογραμμάτων η οποία προερχόταν από την έκδοση τους πέραν των αναγκών της οικονομίας.¹⁷

Ο Ζωγράφος αντιλαμβανόταν ότι η υποτίμηση του χαρτονομίσματος θα οδηγούσε σε αλλεπάλληλους δανεισμούς από το κράτος με συνέπειες τη διατάραξη της νομισματικής κυκλοφορίας και τη βλάβη της εθνικής παραγωγής. Γι' αυτό η κυβέρνηση όφειλε, κατ' αυτόν, αντί να μηχανευόταν την καταστρατήγηση των διατάξεων που αφορούσαν την εκδοτική δραστηριότητα προκειμένου να αποκτούσε φτηνά δάνεια, να την επέβλεπε αυστηρά, η δε Εθνική να είχε ως πρώτη προτεραιότητα τη διατήρηση της αξίας του τραπεζογραμμάτιου της.¹⁸ Και κατά τη γνώμη του, ο καλύτερος γνώμονας (και συνεπώς το κυριώτερο "εργαλείο") για τη διατήρηση της, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή και απόντων των μεταλλικών νομισμάτων από την κυκλοφορία, ήταν η τιμή του συναλλάγματος. Η Εθνική όμως αντί να έπραττε τα δέοντα πωλούσε με υπερτίμηση το συνάλλαγμα όταν η συναλλαγή γινόταν με δικά της γραμμάτια, σε σχέση με την τιμή πώλησης που είχε

¹⁵ Ι. Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 72.

¹⁶ Τα άρθρα της *Παλιγγενεσίας* ο Ζωγράφος τα εξέδωσε αργότερα σε ξεχωριστό φυλλάδιο με τον τίτλο *Η αξία του εν Ελλάδι χαρτονομίσματος*. Η δική μας παραπομπή θα γίνει από την αναδημοσίευσή του εν λόγω φυλλαδίου στις *Δημοσιονομικές Μελέτες*, Αθήνα 1925, Ι, 89-174.

¹⁷ ό.π., 100.

¹⁸ ό.π., 114-5.

ορίσει στις πράξεις με χρυσά νομίσματα και κατ' αυτόν τον τρόπο έπληττε η ίδια την αξιοπιστία των γραμματίων της.¹⁹

Ο Ζωγράφος, έχοντας υπόψη του την πορεία της Εθνικής από τη στιγμή της ίδρυσής της, ήταν ιδιαίτερα σκεπτικιστής στο κατά πόσο η Εθνική ήταν ικανή (ή ήθελε) να αναλάβει ένα ενεργότερο και πιο κεντρικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Ελλάδας.²⁰ Την κατηγορήσε ότι δεν είχε εργασθεί για την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας, αλλά απλώς "ηρκέσθη εις τον εκτοκισμόν του χαρτονομίσματος της ..."²¹ Είχε επίσης τη διορατικότητα να αντιληφθεί ότι η Εθνική δεν αναλάμβανε τις πρωτοβουλίες που τις είχαν ανατεθεί, τόσο στο ζήτημα της ενίσχυσης της παραγωγής όσο και στην ευθύνη της με συνέπεια διατήρησης της αξίας του τραπεζογραμματίου της, γιατί στις προτεραιότητές της ήταν κυρίως η εκδοτική δραστηριότητα και τα κέρδη που της απέφερε αυτή. Γι' αυτό και έκανε μια σημαντική και οξυδερκή πρόταση· το χωρισμό της σε δύο τμήματα, κατά το παράδειγμα της Τράπεζας της Αγγλίας. Πρώτον, στο εκδοτικό με αρμοδιότητα την επίβλεψη της νομισματικής κυκλοφορίας και την ομαλή λειτουργία της, χωρίς

¹⁹ Πράγματι η Εθνική πωλούσε το συνάλλαγμα όψεως (Γαλλίας) προς 116 δρχ. όταν πληρωνόταν σε τραπεζογραμμάτια της και προς 112,25 δρχ. όταν πληρωνόταν σε χρυσά νομίσματα, βλ. Μ.Ρηγίνος, *Η κίνηση των συναλλαγμάτων και των νομισμάτων στις ελληνικές αγορές (1856-1912)*, Αθήνα 1997, 58.

²⁰ Ο Ζωγράφος δεν εκτιμούσε τη Διοίκηση της Εθνικής, γιατί πίστευε ότι δεν είχε τις απαραίτητες τραπεζικές ικανότητες ούτε την αναγκαία φαντασία στη χάραξη της πολιτικής της. "Εξαιρουμένου ίσως του ιδρυτού Γεωργίου Σταύρου", έγραφε αρκετά χρόνια μετά, "οι αμέσως μετ' αυτόν εξακολουθήσαντες την άπαξ χαραχθείσαν οδόν ουδέν το έκτακτον παρουσίασαν είτε υπό δημοσιονομικήν είτε υπό τραπεζικήν έποψιν ...", "Η Διοίκησης της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος", *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., ΙΙΙ, 372 και passim. Την άποψη του Ζωγράφου συμμεριζόταν και ο Α.Βερναρδάκης, ο οποίος επισήμανε και το παράδοξο να διοικούν την Τράπεζα καθηγητές του Συνταγματικού (Σ.Στρέιτ) και Εκκλησιαστικού Δικαίου (Ι.Ευταξίας): "Άπαντες οι διοικήσαντες αυτήν μέχρι σήμερον, εκτός του Γ.Σταύρου, όστις ήτον ίσως τότε εις το ύψος της αποστολής αυτής, ένεκα των περιστάσεων και του μακαρίτου Ε.Κεχαγιά [...] οι λοιποί διοικήσαντες και διοικούντες μέχρι σήμερον το εθνικόν τούτο ίδρυμα, ήσαν και είνε ανεξαιρέτως εντιμότατοι άνθρωποι, τινές εξ αυτών νομοδιδάσκαλοι, σοφοί, αλλ' εντελώς ακατάλληλοι προς διοίκησην, όχι προνομιούχου Εθν.[ικής] Τραπέζης, αλλά κοινού τραπεζικού καταστήματος." *Τα μετά την καταστροφήν, ή τι εστοίχισεν ο πόλεμος και τι ποιητέον δια την ανόρθωσιν μας*, Αθήνα 1898, 107-9· πρβλ. Χ.Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., 401-5.

²¹ *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., Ι, 109.

όμως αυστηρούς περιορισμούς στο μεταλλικό απόθεμα (όπως είχαν επιβληθεί στην Τράπεζα της Αγγλίας).²² Δεύτερον, στο αμιγές τραπεζικό που σκοπό του θα είχε την προμήθεια κεφαλαίων στη βιομηχανία και τη γεωργία.²³ Με μια τέτοιου τύπου διαρρύθμιση, υπήρχε για τον Ζωγράφο η ελπίδα να αντεπεξέλθει η Εθνική στο ρόλο της από τον οποίο, κατά την άποψή του, είχε παρεκκλίνει αφού μέχρι τότε δε διέθετε παραγωγικά τα κεφάλαια της, ήτοι σε πραγματικές ανάγκες της οικονομίας. Αντιθέτως η συνήθης πρακτική της ήταν η χορήγηση δανείων σε ημέτερους για την ανέγερση πολυτελών κατοικιών στην Αθήνα και αλλού, πράγμα που, υπό άλλες συνθήκες, θα μπορούσε να διακινδυνεύσει τη βιωσιμότητά της.²⁴

"Εθνική Τράπεζα, προικισθείσα δια παντοειδών πλεονεκτημάτων και εξαιρετικών προνομίων και διοικουμένη, ως όφειλεν επιστημονικώτερον μεν παρ' όσον επίσταται συνήθως η κοινωνία, μονιμώτερον δε ή όσον δύναται να φέρη εις πέρας τα σχέδια της. Παρ' ημίν μία κυβέρνησις, ηδύνατο ν' αποβή αληθής ευεργέτις και σώτειρα, εάν ανέκαθεν και εις το μέλλον εταύτιζεν τον προορισμόν της μετά της παντοειδούς ενεργείας και αναπτύξεως των παραγωγικών πόρων του έθνους. Και σήμερον δια του πολλαπλασιασμού του κυκλοφορούντος χαρτονομίσματος απαιτεί το συμφέρον της και το συμφέρον του έθνους να πλατύνη όσον οίον τε τον κύκλον των εργασιών, ώστε να χωρήση εν τη χρηματική κυκλοφορία το

²² Οι Γ.Αλογοσκούφης-Σ.Λαζαρέτου στο πρόσφατο βιβλίο τους *Η Δραχμή. Νομισματικά καθεστώτα και Δημοσιονομικές Διαταραχές στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997, 47, ανακριβώς αναφέρουν ότι η Εθνική "[...] αποτελείτο από δύο τμήματα, το τμήμα έκδοσης νομίσματος και το τμήμα τραπεζικών συναλλαγών, κατά το πρότυπο της Τράπεζας της Αγγλίας. " Όπως δείχνει και η κριτική του Ζωγράφου, όχι μόνο δεν υπήρχαν διακριτά τμήματα, αλλά επιπλέον η σύζευξη αμφοτέρων των δραστηριοτήτων ήταν αυτή που δημιουργούσε πρόβλημα τόσο στη διατήρηση της αξίας του γραμματίου της, όσο και στην πολιτική των χορηγήσεων της. Πρβλ. και το *Καταστατικόν της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος της 12(24) Ιουλίου 1843*, στο οποίο πουθενά δεν αναφέρεται παρόμοια διάταξη (παρατίθεται από τον Α.Σιμόπουλο, *Συλλογή ...*, ό.π., 112-48).

²³ *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., Ι, 114.

²⁴ Αντίστοιχες διαπιστώσεις για τη μορφολογία των χορηγήσεων της Εθνικής, γίνονται και από σύγχρονους ερευνητές, πρβλ. Χ.Αγριαντώνη, *Οι απαρχές ...*, ό.π., 310, 317-8.

πρόσθετον ποσόν, και να μη στενεύση τον κύκλον αυτών εν κρισιμωτέροις καιροίς, ως έπραπεν άλλοτε..."²⁵

Ο Ζωγράφος πίστευε ότι η Εθνική είχε ένα ειδικό βάρος στο τραπεζικό σύστημα και την οικονομία γενικότερα, και ότι θα έπρεπε ν' αποδεχθεί το ρόλο που προέκυπτε απ' αυτόν. Γι' αυτό και ήταν αντίθετος στην πολιτική μείωσης της προσφοράς χρήματος που εφαρμόζε η Εθνική σε περιόδους κρίσεων, η οποία, κατά τη γνώμη του, οδηγούσε σε διατάραξη της πίστης και σε καταστροφή περιουσιών. Βεβαίως η Εθνική με την πολιτική αυτή απέφευγε πιθανές απώλειες βραχυχρόνια, αλλά οι μακροχρόνιες συνέπειες ήταν οδυνηρότερες λόγω της "επερχόμενης αργίας των κεφαλαίων."²⁶ Γι' αυτό και πρότεινε η κυβέρνηση να αναλάμβανε τον κίνδυνο των ζημιών έναντι της Εθνικής.

Η απάντηση στις επικρίσεις του Ζωγράφου προήλθε, όπως προείπαμε, από τις στήλες της *Καρτερίας*.²⁷ Ο συντάκτης των άρθρων αυτών αρνήθηκε ότι η Εθνική ήταν υπεύθυνη για την υποτίμηση των γραμματίων της έναντι του συναλλάγματος, και προσπάθησε να μετακυλήσει την ευθύνη για το γεγονός αυτό στην κυβέρνηση, υποδεικνύοντας ως αιτία την υπερβάλλουσα ποσότητα τραπεζογραμματίων "πλέον του αναγκαίου ποσού". Επίσης αρνήθηκε ότι το συνάλλαγμα ήταν κατάλληλο ως μέτρο της αξίας του χαρτονομίσματος, αφού εξαρτώταν από τις διακυμάνσεις που σχετίζονταν με την εποχιακή του ζήτηση: "Άγνοεί άραγε ο κ.Ζωγράφος ότι η τιμή του συναλλάγματος υπόκειται κατ' εποχάς εις αυξομειώσεις, άσχετον προς την αναγκαστικήν κυκλοφορίαν;"²⁸ Η επιχειρηματολογία των άρθρων είναι ταυτόσημη περίπου, μ' αυτήν που θα χρησιμοποιήσει η Εθνική ενάντια στους ισχυρισμούς του

²⁵ *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., 119-20.

²⁶ ό.π., 171. Αντίστοιχες απόψεις είχε εκφράσει την ίδια περίπου περίοδο στην Αγγλία, για την Τράπεζα της Αγγλίας, ο Walter Bagehot, στο έργο του *Lombard Street* (London 1873). Αν και ο Ζωγράφος ίσως να μη γνώριζε το έργο του άγγλου συναδέλφου του (πουθενά στο έργο του δεν κάνει αναφορά στο όνομα του), δε θα ήταν παράτολμο, πιστεύουμε, να τον χαρακτηρίζαμε ως τον "έλληνα Bagehot".

²⁷ 24.11.1877, "Παρατηρήσεις", και μια σειρά άρθρα με τίτλο "Εσφαλμένα Συμπεράσματα", 7.12, 8.12, 9.12 και 10.12.1877. Η πατρότητα αυτών των άρθρων, κατά τον Ζωγράφο (*Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., ΙΙΙ, 459) ανήκε στους Κεχαγιά και Στρέιτ. Πρβλ. επίσης την απάντηση του Π.Κανελλίδη (συντάκτη της εφημερίδας), στις 18.12, 19.12 και 20.12.1877.

²⁸ Όλα τα παραπάνω 7.12.1877.

Ζωγράφου (χωρίς να τον κατονομάζει),²⁹ πράγμα που προσδίδει αληθοφάνεια στους ισχυρισμούς του τελευταίου, ότι τα άρθρα είχαν γραφτεί από εκπροσώπους της.

Στις κατηγορίες του Ζωγράφου (ότι η ΕΤΕ δεν χορήγησε τα αναγκαία κεφάλαια στην παραγωγή), ο συντάκτης αρνείτο ότι ο προορισμός της τράπεζας ήταν αυτός. Κατ' αυτόν, ο κύριος ρόλος της ήταν η εκδοτική δραστηριότητα:

"Η Εθνική Τράπεζα δεν είναι βιομηχανική ούτε γεωργική· και δεν πρέπει να ήναι τοιαύτη, κεκτημένη το προνόμιον της εκδόσεως τραπεζικών γραμματίων. Δανείζουσα αποκλειστικώς, ως αξιοί ο κ.Ζωγράφος, εις τους βιομηχάνους και τους γεωργούς, θα καταστήση ταχέως τα μεν κεφάλαια αυτής ακίνητα, αδύνατον δε όλως την ελευθέραν κυκλοφορίαν των τραπεζικών γραμματίων [...] Πάντα της τραπεζής τα κεφάλαια θα διετίθεντο ταχέως εις τας μεγάλας ανάγκας της βιομηχανίας, προ πάντων δε της γεωργίας[sic] τα δε κεφάλαια ταύτα δεν θα ηδύνατο φυσικώ τω λόγω ν'αναλάβη η Τράπεζα εις πάσαν στιγμήν. Θα ελάμβανε μόνον κατ' έτος τον τόκον· αλλ' ο τόκος ούτος ούτε τας ανάγκας του εξωτερικού εμπορίου θα επήρκει να θεραπεύση, ούτε του εξωτερικού συναλλάγματος τας χρείας θα επλήρου, ούτε χρήματα θα είχε πάντοτε έτοιμα η Τράπεζα, προς την ἅμα τη εμφανίσει' εξόφλησιν των τραπεζικών γραμματίων [...] Έπεται εκ των ανωτέρω, ότι η Εθνική Τράπεζα καλώς ποιούσα, απασχολεί το πλείστον των κεφαλαίων εις προεξοφλητικὰς εργασίας. Ως προεξοφλητική, έχει πάντοτε παρ' εαυτή άφθονα χρήματα ή συναλλάγματα, δυνάμενα αμέσως ή ταχέως να μεταβληθώσιν εις χρήματα, δι' ων υποστηρίζεται η πίστις και η κυκλοφορία των τραπεζικών γραμματίων [...] Ως προεξοφλητικόν δε, και μόνον ως προεξοφλητικόν κατάστημα η Εθνική Τράπεζα ηδύνατο να διαχειρισθῇ επωφελώς το προνόμιον των γραμματίων, να υποστηρίξη το εμπόριον, ν' αποκτήσῃ πίστιν ισχυράν, να χορηγήσῃ εις το έθνος πίστιν και δάνεια σχετικώς κολοσσ[ι]αία."³⁰

Παραθέσαμε το μεγάλο αυτό απόσπασμα, γιατί πιστεύουμε ότι αιτηχούσε σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις της Διοίκησης της Εθνικής, ασχέτως του ποιος ήταν ο συγγραφέας αυτών των άρθρων. Κατά τη γνώμη μας, η παραπάνω θέση παράβλεπε

²⁹ *Απολογισμός του έτους 1877*, Αθήνα 1878, 10-2.

³⁰ *Καρτερία*, 8.12.1877.

το γεγονός ότι η Εθνική είχε συσταθεί με σκοπό τη χορήγηση κεφαλαίων κυρίως προς τη γεωργία, αλλά και για την ενίσχυση του εμπορίου και της βιομηχανίας. Γι' αυτόν το λόγο άλλωστε της είχε δοθεί το εκδοτικό προνόμιο. Η παραμέληση από μέρους της αυτών των προτεραιοτήτων, έδινε ισχύ στα επιχειρήματα όσων την κατηγορούσαν ότι λοξοδρόμησε από τον προορισμό της. Ναι μεν κοίταζε το ίδιο όφελος, αλλά δεν ήταν μια οποιαδήποτε ιδιωτική τράπεζα.

Η Εθνική στις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί από το 1868 περίπου, επαναπροσδιόρισε την πολιτική της απέναντι στο κράτος, έχοντας ως πρώτιστο τη διατήρηση του εκδοτικού προνομίου, τη μεγιστοποίηση του οικονομικού αποτελέσματός της και τη σταθερή απόδοση υψηλού μερίσματος για τις μετοχές της. Η καλή διαχείριση και το υψηλό μέρισμα της εξασφάλιζαν ισχύ εντός της ελληνικής επικράτειας, και την εικόνα ενός σοβαρού και ισχυρού πιστωτικού ιδρύματος προς το εξωτερικό, πράγμα που της έδινε τη δυνατότητα πρόσβασης στις διεθνείς χρηματαγορές. Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι η "αγοραία" τιμή της μετοχής της ήταν υπερδιπλάσια της ονομαστικής της αξίας, εξαιτίας του υψηλού μερίσματος.³¹ Αυτό την έκανε άλλωστε, μετά την πτώχευση του 1893, να παραμείνει ο μόνος αξιόπιστος, για τους ξένους κεφαλαιούχους, παράγοντας στη χώρα και μάλιστα ανέλαβε (μέσω του Στρέιτ) τη διευθέτηση των οικονομικών ζητημάτων.

Η σπουδή της στους στόχους αυτούς ήταν που επέσυρε την κριτική, τόσο του Ζωγράφου όσο και του Οικονόμου. Ο Οικονόμος μάλιστα σύγκρινε τα μερίσματα των μεγαλύτερων ευρωπαϊκών τραπεζών με αυτά της Εθνικής, και διαπίστωσε ότι ενώ στην Εσπερία το μέρισμα κυμαινόταν από 3 έως 6%, "η Εθνική προηγείται όλων τούτων διότι δίδει εις τους κεφαλαιούχους αυτής 7%."³² Ο

³¹ Ν.Ι.Βαλσαμάκης, "Περί Ψευδούς Πλούτου", *Οικονομική Επιθεώρησης*, ΙΙΙ(1875), 366-72. Ο Βαλσαμάκης (διευθυντής της Γενικής Πιστωτικής Τραπέζης) πρότεινε την επιβολή νομοθετικής ρύθμισης σχετικά με το μέρισμα που διέθετε η Εθνική στους μετόχους της, με την οποία θα περιοριζόταν στο 10% επί του κατατεθέντος κεφαλαίου και τα υπόλοιπα κέρδη θα προορίζονταν για αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου της. Με τον τρόπο αυτό οι μέτοχοι της Εθνικής θα κατείχαν μετοχές "αντιπροσωπεύουσαν πραγματικών κεφάλαιον, επομένως δε πραγματικών πλούτον μη υποκείμενον εις τας ενδεχομένας εκείνας ζημίας αίτινες εισίν η φυσική συνέπεια συναλλαγών εκουσών αντικείμενον ψευδή πλούτον." (ό.π., 371).

³² *Οικονομική Επιθεώρησης*, Ι(1873), 80.

Οικονόμος στιγματίσε το εκδοτικό προνόμιο που κατείχε η Εθνική, που της εξασφάλιζε υπέρογκα κέρδη τα οποία απεικονίζονταν, εκτός από το υψηλό μέρισμα της μετοχής της, και στα έξοδα της διαχείρισής της, τα οποία ήταν πλέον "του ημίσεος των εσόδων αυτής, ενώ τα έξοδα διαχειρίσεως των οικονομικών του κράτους είναι ελάσσονα και αυτού του ογδόου. Ιδού, κύριοι, που απολήγει το προνόμιον."³³ Απέληγε στο γιγαντισμό της Εθνικής και στις προνομιακές σχέσεις της με το κράτος με συνέπεια εκτός των άλλων και τον υπέρογκο κρατικό δανεισμό, ο οποίος, κατά τον Οικονόμο, έδειχνε "πόση δύναμις αφηρέθη εκ της βιομηχανίας".³⁴ Αυτή είναι η ουσία της κριτικής του Οικονόμου. Το εκδοτικό προνόμιο που απολάμβανε η Εθνική έπρεπε να καταργηθεί προς όφελος της παραγωγικής ανάπτυξης του τόπου, αλλά και για να μπει ένα τέλος στην προνομιακή της θέση στην κοινωνία και στη διαπραγματευτική της ισχύ έναντι του κράτους, που εκτός των άλλων, είχε ως συνέπεια την εμφάνιση και φαινομένων διαφθοράς.³⁵

Αυτά που ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια και που αφορούν τη σχέση κράτους - Εθνικής φαίνεται να δικαιώνουν τις επικρίσεις γι' αυτό το ιδιότυπο "ειδύλλιο" που κατά την έκφραση του Οικονόμου, θα κατέληγε σε "πιστωτικό έρωτα". Οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν το συνέδριο του Βερολίνου και η νέα ανανέωση του εκδοτικού προνομίου (ως το 1916),³⁶ οδηγούν την Εθνική στην παραχώρηση νέου δανείου προς την Κυβέρνηση με τη σύμβαση της 8.10.1880. Η σύμβαση αυτή, πέραν των άλλων σημαντικών παραμέτρων που θα εξετάσουμε σε άλλο κεφάλαιο, έδινε τη δυνατότητα στην Εθνική να χορηγεί δάνεια με τόκο 7%, "εις τους δήμους, εις τας λιμενικάς επιτροπάς, εις το Ταμείον της οδοποιίας και εν γένει εις παν νομικόν πρόσωπον έχον εκ του νόμου ειδικάς προσόδους επί εκχωρήσει δημοτικών ή λιμενικών ή άλλων εκ του νόμου ειδικών προσόδων."³⁷ Η εξέλιξη αυτή την καθιστούσε, σύμφωνα με την ορθή παρατήρηση του Σούτσου, "εν των ουσιωδών ελατηρίων της οικονομικής διαχειρίσεως του Κράτους."³⁸ Ο Σούτσος

³³ "Βουλευτική Λογοδοσία Αριστείδου Οικονόμου", *Οικονομική Επιθεώρησις*, Χ(1882), 138-9. Πρβλ. Ι.Ζωγράφος, *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., Ι, 150-1.

³⁴ *Οικονομική Επιθεώρησις*, Ι, 82.

³⁵ Για το ίδιο θέμα βλ. Μ.Ψαλιδopoulos, "Aristides Economos ...", ό.π.

³⁶ Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 81.

³⁷ Στο ίδιο.

³⁸ *Πλουτολογία*, ό.π., Ι, 519.

διαπίστωνε ότι η πρακτική της αυτονομία της Εθνικής έναντι του κράτους που επί μακρόν είχε υποστηρίξει (και για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα είχαν επικρατήσει στο εσωτερικό της), έβρισκαν πλέον όλο και μικρότερη ανταπόκριση στη νέα διοίκησή της. Διέβλεπε επίσης ότι η πολυπραγμοσύνη της την είχε εκτρέψει από τον βασικό προορισμό της που ήταν η προμήθεια κεφαλαίων προς τη βιομηχανία, "επί βλάβη της βιομηχανίας υπέρ ης ευσυστήθησαν αι τράπεζαι."³⁹ Γι' αυτό με μελαγχολική αλλά και επικριτική διάθεση κατέληγε στο συμπέρασμα ότι: "Ουδόλως λουπόν παράδοξον, εάν μετά την συγκέντρωσιν ταύτην έργων παντοίων και ποικίλων, αδυνατεί ίσως να εκπληρώση πάντα ταύτα μετά της ευρύτητος και της πληρότητος, μεθ' ων λειτουργούσιν εν Ευρώπῃ ειδικά καταστήματα [...]"⁴⁰

Η στενή αυτή σχέση της Τράπεζας με το κράτος θα συνεχιστεί καθ' όλη τη δεκαετία του '80. Από το 1886 ειδικότερα, παρατηρείται μια μείωση των χορηγήσεων προς τον ιδιωτικό τομέα και μια παράλληλη αύξηση των οφειλομένων από το κράτος προς την Τράπεζα (ως το 1895). Το φαινόμενο αυτό, χαρακτηρίστηκε εύστοχα ως "μια βαθμιαία και απαρέγκλιτη πορεία προς τη μετατροπή της ΕΤΕ σε τράπεζα του δημόσιου τομέα."⁴¹ Χωρίς να θέλουμε να αμβλύνουμε τις προηγούμενες εντυπώσεις, οφείλουμε να πούμε ότι η σχέση αυτή δεν αποτελούσε ελληνική ιδιαιτερότητα. Για παράδειγμα, η *Banco Espanol de San Fernando* (η γνωστή μας σήμερα "Τράπεζα της Ισπανίας"), την ίδια εποχή διοχέτευε το 80% των πιστώσεων της στην ισπανική κυβέρνηση.⁴²

Σε όλα τα παραπάνω θα πρέπει να συνεκτιμηθεί και η έξαρση του εθνικού ζητήματος την ίδια περίοδο, και η ανάγκη του κράτους για χρηματοδότηση των πολεμικών προετοιμασιών. Το ζήτημα αυτό δεν πρέπει να υποτιμάται, γιατί και η Εθνική ήταν ένα κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, και αρκετοί μέτοχοί της είχαν δεχθεί την επίδραση των αλυτρωτικών ιδεών. Δεν είναι τυχαίο ότι η ηγεσία της την περίοδο αυτή (Μ.Ρενιέρης-Π.Καλλιγιάς) είχε, και λόγω καταγωγής, συμμετοχή σε πρωτοβουλίες αλυτρωτικού χαρακτήρα.⁴³ Ούτε είναι επίσης τυχαίο ότι το ιδεολόγημα του "υπέρτατου εθνικού σκοπού" έκανε συχνά πυκνά την εμφάνισή του

³⁹ ό.π., 447.

⁴⁰ ό.π., 519 και 446-52.

⁴¹ Στ.Θωμαδάκης, *Πίστη και Εκκρηματισμός της Οικονομίας*, ό.π., 110.

⁴² C.Kindleberger, *A Financial ...*, ό.π., 147.

⁴³ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα ³1989, 170, 200.

Γ' ΜΕΡΟΣ: ΟΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΛΥΣΕΙΣ

VII. ΟΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΔΗΜΟΣΙΟ ΠΙΣΤΩΤΙΚΟ ΦΟΡΕΑ.

Το αίτημα για κρατικό πιστωτικό φορέα, φαίνεται ότι διατυπώνεται για πρώτη φορά το 1837 από ανώνυμο φυλλαδιογράφο.¹ Αφορμή για τη συγγραφή του, στάθηκαν οι φήμες για ίδρυση ιδιωτικού πιστωτικού ιδρύματος από τον Eynard, και η παραχώρηση σ' αυτό του προνομίου έκδοσης τραπεζογραμματίου. Οι φήμες αυτές είχαν δημιουργήσει ευρύτερα ένα κλίμα ανησυχίας που αντανακλώταν στα δημοσιεύματα του τύπου της εποχής, τα οποία επισήμαναν τους κινδύνους οικονομικής εξάρτησης και επέμβασης των "ξένων" στα πολιτικά πράγματα της χώρας.² Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η πραγματεία αυτή που με emphaticό (και κάπου-κάπου βίαιο) τρόπο υπογράμμισε την εκχώρηση εθνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων, για μια ακόμα φορά, σε αλλοδαπά κέντρα. Το εγχείρημα αυτό, κατά το συγγραφέα, θ' αποδεικνυόταν αλυσιτελές για το νεότευκτο κράτος και η χώρα θα υποδουλωνόταν στη ξένη τράπεζα αφού θα δανειζόταν τα κεφάλαια της, ενώ η εκάστοτε κυβέρνηση θα καθίστατο έρμαιο στις επιθυμίες της. Τα τραπεζογραμμάτια που θα κυκλοφορούσε η Τράπεζα, θα καλύπτονταν μεν από πραγματικά κεφάλαια, τα οφέλη όμως από την κυκλοφορία τους θα μεταβιβάζονταν στο εξωτερικό: "[...]η κυκλοφορία των χαρτονομισμάτων είναι φόρος και φόρος επαχθής, όστις μετά ολίγων χρόνων παρέλευσιν θέλει μεταβιβάξει ετησίως από την Ελλάδα εις αλλοδαπήν πέντε ή εξ μυριάδια δραχμών εις χρυσόν και άργυρον, και βαθμηδόν περισσότερα αναλόγως του πολλαπλασιασμού των κυκλοφορούντων χαρτονομισμάτων."³ Αυτή η αφαιμάξη των μεταλλικών νομισμάτων θα οδηγούσε τη χώρα σε σοβαρά προβλήματα, γιατί η πληρωμή των εξωτερικών δανείων που είχε επωμιστεί γίνονταν σε πραγματικό νόμισμα (δηλ. χρυσό) και όχι σε χαρτονομίσματα. Η κυβέρνηση εκχωρώντας το εκδοτικό

¹Παρατηρήσεις περί ξένης Τραπεζής εις την Ελλάδα, Αθήνα 1837.

²J.A.Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση ...*, ό.π., 566.

³ό.π., 5

σε συνελεύσεις της Εθνικής, για τη χορήγηση δανείων προς την κυβέρνηση,⁴⁴ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η Εθνική θυσίαζε τα συμφέροντά της χάριν του ιδεολογήματος.

⁴⁴ πρβλ. Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 79.

προνόμιο σε ξένη ιδιωτική τράπεζα, θα καθίστατο αδύναμη, αφ' ενός να εξοικονομήσει ικανές ποσότητες μεταλλικού νομίσματος και αφ' ετέρου, παραχωρούσε το δικαίωμα φορολογίας στο εξωτερικό. Η έννοια της "φορολόγησης" που εκφέρεται εδώ, στηρίζεται στην υπόθεση ότι το ποσό των τραπεζογραμματίων που η εκδοτική τράπεζα θα έθετε σε κυκλοφορία, θα ήταν (φυσικά) πολλαπλάσιο του μεταλλικού αποθέματος που θα είχε στα ταμεία της για την εξαργύρωση των γραμματίων της. Τα ακάλυπτα τραπεζογραμμάτια ήταν το κέρδος που απολάμβανε μια εκδοτική τράπεζα και το οποίο ήταν ίσο με το όφελος που αποκόμιζε από τη χρησιμοποίηση των γραμματίων της στις άλλες δραστηριότητες της (π.χ. στις προεξοφλήσεις). Το κέρδος από την εκδοτική δραστηριότητα θεωρείτο ως το "τίμημα" που πλήρωνε η κοινωνία για τη χρησιμοποίηση ενός "φτηνού" χρήματος (του τραπεζογραμματίου) για την εξοικονόμηση ενός "ακριβού" (του χρυσού). Για το λόγο αυτό η εκχώρηση της εκδοτικής δραστηριότητας σε τράπεζα με ξένα κεφάλαια, θεωρήθηκε από τον ανώνυμο συγγραφέα, ως εκχώρηση εκμετάλλευσης εθνικών πόρων με κίνδυνο μεταφοράς τους στην αλλοδαπή: "Πόθεν" αναρωτήθηκε, "ελπίσει [η κυβέρνηση] πλέον στην ισορροπία των εξόδων της;"⁴ Η γνώμη του ήταν ότι η Ελλάδα αποτελούσε μοναδικό παράδειγμα μεταξύ των ανεξαρτήτων ευρωπαϊκών κρατών που θα επέτρεπε τη σύσταση εκδοτικής τράπεζας από αλλοδαπούς. Κατά την άποψη του τα κέρδη από την εκδοτική δραστηριότητα θα έπρεπε να επέστρεφαν στο λαό και να χρησιμοποιούνταν χάριν της εθνικής παραγωγής, γι' αυτό "[...]εις την κυβέρνησίν του μόνον οφείλει να εμπιστευθή το Ελληνικόν Έθνος το μέγα τούτο της φορολογίας δικαίωμα [...], αλλέως θέλει ευρεθεί βιασμένη μετά παρέλευσιν ολίγων χρόνων να προστρέξη ένεκα των αναγκών της εις νέας φορολογίας ύστερον από την τοσούτον επαχθή της ξένης τραπεζής φορολογίαν."⁵ Η σύσταση δημόσιας τράπεζας πίστευε ότι δεν ήταν δύσκολη ούτε ακατόρθωτη. Για το σκοπό αυτό οι δημόσιοι λειτουργοί όφειλαν να προχωρήσουν στη σύστασή της έχοντας ως γνώμονα το συμφέρον του έθνους και όχι των ιδιωτών, αλλιώς θα θεωρούνταν κάπηλοι των συμφερόντων της πατρίδας τους.⁶

⁴ό.π., 6

⁵ό.π., 8

⁶ ό.π., 12-3

Τα αμέσως επόμενα χρόνια, δεν φαίνεται να ξανάγινε λόγος για κρατική τράπεζα. Η επιτυχημένη σύσταση της Εθνικής και οι διακηρύξεις, στον ιδρυτικό της νόμο, για άμεση συνδρομή της στη γεωργία, δημιούργησαν ένα ευνοϊκό κλίμα για την ευδοκίμησή της. Η Εθνική, όπως είδαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια, δεν ανταποκρίθηκε ιδιαίτερα στις προσδοκίες αυτές, με συνέπεια οι προτάσεις για δημιουργία τράπεζας από το κράτος να επανέλθουν για ένα διάστημα στο προσκήνιο. Ήταν αυτή τη φορά το βήμα της βουλής, απ' όπου ακούστηκε μια τέτοια πρόταση, και πρώτος που την εισηγήθηκε ο Κ. Αντωνιάδης.⁷ Η "αχρηματία" που βασάνιζε τον τόπο, με επακόλουθα την παραμέληση της γεωργίας και τη νέκρωση του εμπορίου, είναι το έδαφος όπου θάλλει η πρόταση του Αντωνιάδη. Αυτό που θα μπορούσε να θέσει σε κίνηση την οικονομία ήταν, κατά τον Αντωνιάδη, τα χρηματικά κεφάλαια τα οποία όμως σπάνιζαν, είτε γιατί η Εθνική δεν μπόρεσε (ή δεν ήθελε) να τα προσφέρει, είτε λόγω των υψηλών επιτοκίων που επικρατούσαν εξαιτίας της τοκογλυφίας που μάστιζε την ύπαιθρο, κυρίως. Οι λίγες χορηγήσεις που πρόσφερε η Εθνική, ήταν σε τραπεζογραμμάτιά της και όχι σε μεταλλικό νόμισμα. Τα τραπεζογραμμάτια αυτά δεν καλύπτονταν εξ ολοκλήρου από μεταλλικό, γιατί τότε θα ήταν περιττή και επιζήμια η έκδοσή τους. Η δύναμη της Εθνικής, κατέληγε ο Αντωνιάδης, στηριζόταν στην εξαργύρωση των τραπεζογραμμάτων της, όταν αυτά της παρουσιάζονταν.⁸ "Και το δημόσιον, Κύριοι, δεν δύναται να συστήση ιδικών του τοιούτον κατάστημα και να δώση εις αυτό την αναγκαίαν πίστιν, ενώ και την δύναμιν έχει και μέσα άπειρα;"⁹ Φυσικά και μπορούσε και ιδού η πρότασή του: Με τα χρήματα που είχε το κράτος στα ταμεία του (τα οποία υπολόγιζε σε 2 εκατ. δρχ.), μπορούσε να "εκδώση τέσσαρα εκατομμύρια χαρτί", τα οποία, εκ των αδιάκοπων εισπράξεων του, θα μπορούσε να εξαργυρώνει όλα τα χαρτονομίσματα που θα του παρουσιάζονταν. Έτσι, "θέλομεν

⁷Ομιλία περί τραπεζής, του βουλευτή των βορείων Σποράδων, εκφωνηθείσα κατά την συνεδρίασιν της 22 Οκτωβρίου 1845 της Βουλής, Αθήνα 1845. Το στοιχείο **Κ** δεν είναι σίγουρο ότι αντιπροσωπεύει το όνομα του βουλευτή, καθόσον, κατά τη συνήθεια της εποχής η προσφώνηση *Κύριος* γραφόταν με κεφαλαίο. Δε γνωρίζουμε επίσης ποια σχέση υπήρχε με τον Εμμανουήλ Αντωνιάδη, εκδότη της *Αθηνάς* και σταθερά αντιπολιτευόμενο την Εθνική Τράπεζα.

⁸ό.π., 11

⁹ό.π., 13

αποκόψει την πηγήν της εξαγωγής του μεταλλικού μας, των χρημάτων μας",¹⁰ και τα κέρδη θα παρέμεναν στην ημεδαπή, ωφελώντας τα μέγιστα τον τόπο. Το αποκλειστικό προνόμιο που είχε εκχωρηθεί στην Εθνική δεν αποτελούσε πρόβλημα γι' αυτόν, γιατί όπως υποστήριζε την εξασφάλιζε έναντι οποιαδήποτε άλλης ιδιωτικής τράπεζας που θα ιδρυόταν και όχι του δημοσίου. Και εν πάση περιπτώσει το προνόμιο ήταν επιβλαβές και έπρεπε ν' ακυρωθεί.

Λίγο αργότερα, στις 22 Φεβρουαρίου 1846, ο ίδιος βουλευτής, μαζί με τον Ι.Καραγιαννόπουλο, υπέβαλλε πρόταση νόμου για τη σύσταση *Ελληνικής Δανειστικής Δημοσίας Τραπεζής*.¹¹ Στην πρόταση προσδιορίζονταν με αρκετή σαφήνεια η προέλευση των κεφαλαίων της, και περιγράφονταν λεπτομερώς οι λειτουργίες της και η διάρθρωσή της. Βάσει του νόμου, η τράπεζα θα είχε έδρα της την Αθήνα και υποκαταστήματα στις 7 κυριότερες πόλεις του βασιλείου, δημιουργώντας έτσι τη βάση ευρύτερης συναίνεσης στα πλαίσια του κοινοβουλίου.¹² Ως εργασίες της τράπεζας, ορίζονταν οι ενυπόθηκες χορηγήσεις και οι έντοκες ή άτοκες καταθέσεις. Οι πηγές των κεφαλαίων της προσδιορίζονταν ως εξής: α. 5 εκατ. δρχ. "χορηγηθησόμενοι βαθμηδόν εκ του δημοσίου Ταμείου", β. τα ποσά που θα προέκυπταν (και υπολογίζονταν σε 30 εκατ.) από την εκποίηση των φθαρτών ακινήτων εθνικών και εκκλησιαστικών κτημάτων, γ. από τις καθυστερήσεις προς το δημόσιο μέχρι του έτους 1843, "άμα εισπρατιόμενοι", δ. από τα κληροδοτήματα και τις δωρεές (υπολογίζονταν σε 4 εκατ.), και ε. από τα ποσά που θα προκύψουν από τις ωφέλειες των εργασιών της ίδιας της τράπεζας. Όπως είναι φανερό η μόνη απτή πηγή κεφαλαίων ήταν τα κληροδοτήματα. Η τράπεζα θα εξέδιδε χαρτονομίσματα των 10, 20, 50, 75, 100, 500 και 1000 δρχ., τα οποία δε θα μπορούσαν να υπερβαίνουν το τριπλάσιο των χρημάτων που βρισκόνταν στα ταμεία του κράτους, και των επί ένα μήνα ληξιπρόθεσμων δανείων της τράπεζας (Άρθρο 4). Οι κάτοχοί τους θα μπορούσαν να τα εξαργυρώνουν με προθεσμία 10 ημερών από τη στιγμή της κατάθεσής τους (Άρθ. 31). Ο τόκος θα

¹⁰ό.π., 14

¹¹ *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής κατά την Δευτέραν Σύνοδον της Πρώτης βουλευτικής περιόδου*, Αθήνα 1846, Α', 477-85.

¹² Δηλ. το Ναύπλιο, την Πάτρα, την Τρίπολη, την Καλαμάτα, τη Σύρο, τη Χαλκίδα και η Σπάρτη. Η ΕΤΕ, μέχρι τότε, λειτουργούσε πρακτορείο στη Σύρο, και την ίδια ακριβώς εποχή με την παραπάνω πρόταση (δηλ. Φεβρουάριο 1846), ίδρυσε υποκατάστημα στην Πάτρα, βλ. Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 16.

ανέρχεται στο 6% για τις χορηγήσεις και στο 4% για τις καταθέσεις (Αρθ. 5). Από τις υπόλοιπες διατάξεις, αξίζει ν' αναφερθεί η πρόβλεψη, ότι η κυβέρνηση δε θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει, ούτε και ν' άρει τα κεφάλαια της τράπεζας (άρθ.6).

Η Βουλή έκρινε την πρόταση άσια περαιτέρω συζήτησης και παρέπεμψε την προπαρασκευή της σε τμηματικές συνεδριάσεις, χωρίς ωστόσο να βρεθεί οποιαδήποτε αναφορά, αργότερα, σ' αυτήν. Η προσπάθεια πιθανόν να ξεθύμανε, εξαιτίας της δυναμικής που εξέπεμπε η Εθνική, λόγω της μεγάλης ανάπτυξης που γνώριζαν οι εργασίες της την εποχή εκείνη.¹³

Οι προοπτικές για τους θιασώτες του δημόσιου πιστωτικού φορέα, ήταν ευνοϊκότερες κατά τη διάρκεια της πιστωτικής κρίσης του 1848. Όπως είδαμε Εθνική δεχόταν πανταχόθεν επικρίσεις, γιατί είχε πάψει κάθε νέα χορήγηση, δημιουργώντας χρηματική "ασφυξία" στην αγορά. Τα τραπεζογραμμάτια της κυκλοφορούσαν υπό καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας, χωρίς αυτό να τα εμποδίζει να γίνονται δεκτά στις συναλλαγές. Εδώ λοιπόν, για τους θιασώτες της κρατικής τράπεζας, το χρήμα είχε απολέσει την ιδιότητά του ως φορέα εσωτερικής αξίας και ήταν απλώς το κυκλοφοριακό μέσο που γινόταν, κοινή συναινέσει, αποδεκτό. Αφού ήταν φανερό ότι η οικονομία βρισκόταν σε μια κατάσταση που κυριαρχούσε η έλλειψη χρήματος, αυτό θα μπορούσε να προσφερθεί από μία Δημόσια Τράπεζα, προκειμένου να αναζωογονηθεί η οικονομική δραστηριότητα. Αυτό ήταν το πνεύμα της πρότασης που έγινε από τον βουλευτή Αιγιάλειας Κλεομένη Οικονόμο, στις 24 Ιουλίου 1848.¹⁴ Σύμφωνα με τον εισηγητή, "το προκείμενον νομοσχέδιον, είναι αφελής [sic] αλλ' επιτυχής μηχανισμός, δι' ού η Ελλάς, θαυμασίως αφ' εαυτής αναπτυσσομένη, καθίσταται εν βραχυτάτω διαστήματι χρόνου αντί απόρου και ενδεούς, εύπορος και πλουσία".¹⁵ Η κεντρική ιδέα του νομοσχεδίου είναι: "Το χαρτονόμισμα αντί του μεταλλικού νομίσματος"¹⁶, σύμφωνα με τα λόγια του Οικονόμου. Τα 10 εκατομμύρια που προσδιορίζονταν ως κεφάλαιο της Τράπεζας (Αρθρο 1), δεν θα στηρίζονταν σε μεταλλικές αξίες ή κτήματα, αλλά θα αποτελούνταν αποκλειστικά από το χαρτονόμισμα που η ίδια η

¹³Ι.Βαλαωρίτης, ό.π., 14-9.

¹⁴*Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, κατά την Πρώτην Σύνοδον της Δευτέρας Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1848, Γ', 648-54. Πρβλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα ...*, ό.π., II, 66-9.

¹⁵ό.π., 648.

¹⁶ό.π., 649.

Τράπεζα θα εξέδιδε. Κίνδυνος χρεοκοπίας της Τράπεζας δεν θα υφίστατο, καθόσον "το χαρτονόμισμα αυτό, φέρον την ισχυροτέραν εγγύησιν, ως εξηραλισμένον εν υποθήκη, και ον υπό την προστασίαν ολοκλήρου του Έθνους, είναι αδύνατον να εκπέση".¹⁷ Στην αντίληψη αυτή το *χρήμα* παύει να είναι μέτρο αξιών και μετατρέπεται απλώς σε ένα μέσο των συναλλαγών. Η ποσότητα του δεν καθορίζεται από την αντίστοιχη του μεταλλικών νομισμάτων που αντικαθιστούσε, ούτε από τον όγκο των προεξοφλημένων συναλλαγματικών, αλλά από τον έλεγχο του κράτους και τις ανάγκες του.

Η πρόταση πρέπει να βρήκε γόνιμο έδαφος μεταξύ των βουλευτών, λόγω των συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί την περίοδο εκείνη από την άρνηση της Εθνικής να προχωρήσει σε νέες χορηγήσεις¹⁸. Ένα μήνα αργότερα (19.08.1848) η επιτροπή που είχε συσταθεί για τη μελέτη του νομοσχεδίου, κατέθεσε στη Βουλή τα συμπεράσματά της, σε έκθεση η οποία ξεκινούσε με την εξής διατύπωση: "Κατέστη αναμφισβήτητον αξίωμα πολιτικής οικονομίας ότι τα χρήματα θεωρούνται ως μέσα συναλλαγής κατά συνθήκην και ότι επομένως η ουσία εξ' ων σύγκεινται είναι αδιάφορος αρκεί μόνον να στηρίζονται εις την δημοσίαν πίστιν".¹⁹ Η επιτροπή υπογράμμισε την αναγκαιότητα της αποδοχής του νομοσχεδίου, τονίζοντας ότι η πληθώρα χρημάτων θα ανακούφιζε τη διψασμένη αγορά και θα συνέτεινε στη μείωση του τόκου. Μια τέτοια Τράπεζα θεωρείτο, κατά την αντίληψή της, ασφαλέστερη έναντι των ιδιωτικών Τραπεζών, διότι "μεταξύ δ' εκείνων και ταύτης υπάρχει η ουσιώδης και πρωτοφανής διαφορά, ότι εις εκείνας μεν όσω αυξάνει η πίστις των αυξάνει και το χαρτονόμισμά των, εις ταύτην δε το ανάπαλιν, όσω αυξάνει η ασφάλεια και η πίστις, το χαρτονόμισμά της ολιγοστεύει".²⁰ Η επιτροπή επέφερε επίσης ορισμένες φραστικές βελτιώσεις και αντιμεταθέσεις άρθρων στο νομοσχέδιο, και πρότεινε την παραδοχή του από τη Βουλή.²¹

Και οι δύο αυτές προτάσεις έπυχαν της έντονης κριτικής του Ι. Σούτσου. Για την πρώτη περίπτωση, ο Σούτσος πίστευε ότι δεν ήταν δυνατή η σύσταση τράπεζας

¹⁷ό.π., 650.

¹⁸ Βλ. κεφ. "Η αναγκαστική κυκλοφορία του 1848".

¹⁹ό.π., 763 (Η έμφαση δική μας). Η άποψη αυτή έλαβε επιστημονική περιωπή στην πολιτειακή θεωρία του χρήματος, η οποία διατυπώθηκε στις αρχές του 20ου αι. από το γερμανό οικονομολόγο G.F.Knapp.

²⁰ό.π., 764.

²¹ό.π., 764-6.

που στήριζε την εξαργύρωση των τραπεζογραμματίων της στα επί υποθήκη δικαιόγραφα. Και αυτό γιατί τα επί υποθήκη δικαιόγραφα ήταν εκ φύσεως μακροπρόθεσμα και δεν εκπληρούσαν τον όρο της ταχείας ρευστοποίησης τους. Το στοιχείο αυτό θα οδηγούσε σε ανικανότητα εξαργύρωσής τους με μεταλλικό και συνεπώς γρήγορα θα εξανεμιζόταν η εμπιστοσύνη του κοινού στα τραπεζογραμμάτια της.²²

Αντίθετα η πρόταση του Οικονόμου, αντιμετωπίστηκε σκωπτικά από τον Σούτσο και την έκρινε ως επικίνδυνη για την οικονομική και κοινωνική σταθερότητα. "Ευτυχή τα έθνη", έγραφε με περίσσιο σαρκασμό, "αν δια τοιούτων βραχυλόγων οικονομικών συνταγών, εδύνατο από απόρων και ενδεών ν' αναφανώσιν αιφνιδίως εύπορα και πλούσια".²³ Ο Σούτσος θεωρούσε ότι η αιτιώδης σχέση που υπήρχε μεταξύ χρήματος και παραγωγικού πλούτου ήταν αντίστροφη από αυτήν που υπονοούσε ο Κλεομένης Οικονόμος. Δεν πίστευε δηλαδή ότι η αύξηση της ποσότητας του χρήματος θα οδηγούσε σε αύξηση της παραγωγής, αλλά αντιστρέφοντας το σχήμα πίστευε ότι η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας μπορούσε να επέλθει μόνο από την αύξηση της παραγωγικής δραστηριότητας και της επέκτασης των ορίων των συναλλαγών. Το εγχείρημα της αύξησης των χρηματικών μέσων χάριν της εμψύκωσης της παραγωγής θα οδηγούσε σε πληθωριστικά φαινόμενα, με συνέπεια "αντί να εφελκύση τα κεφάλαια, [να] τα αποκρούει".²⁴ Μια δεύτερη ένσταση του ήταν η έλλειψη της δυνατότητας εξαργύρωσης των γραμματίων που η πρόταση του Οικονόμου πρόβαλλε ως πλεονέκτημα. Κατ' αυτόν, η μετατρεψιμότητα των γραμματίων αποτελούσε την ασφαλιστική δικλείδα ενός υγιούς τραπεζικού συστήματος. Αν και στο νομοσχέδιο οριζόταν συγκεκριμένο όριο έκδοσης τραπεζογραμματίων (10 εκατομμύρια δρχ.), αυτό όμως για τον Σούτσο δεν αποτελούσε εγγύηση ότι η έκπτωση των γραμματίων δε θα ξεκινούσε λ.χ. στο έκτο εκατομμύριο. Εάν υπήρχε η μετατρεψιμότητα, η τράπεζα θα σταματούσε την παραπέρα έκδοση αφού θα γινόταν ασύμφορη, γιατί θα ήταν αναγκασμένη να εξαργυρώσει τα πλεονάζοντα τραπεζογραμμάτια με μεταλλικά νομίσματα. Όμως τράπεζα η οποία δεν ήταν υποχρεωμένη να εξαργυρώνει τα γραμμάτια της, δεν θα ήταν σε θέση να αντιληφθεί την υποτίμηση

²² Ι.Α.Σούτσος, *Πραγματεία ...*, ό.π., 293.

²³ Στο ίδιο, 298.

²⁴ Στο ίδιο, 301.

τους και θα συνέχιζε την έκδοσή τους, με συνέπεια την εμφάνιση πληθωριστικών πιέσεων στην οικονομία. Ο Σούτσος πίστευε ότι δεν έπρεπε να ήταν μέλημα του κράτους η σύσταση εκδοτικής τράπεζας. Αυτό που όφειλε το κράτος να πράξει ήταν να δημιουργούσε το θεσμικό πλαίσιο και τις προϋποθέσεις για τη ροή κεφαλαίων προς το γεωργικό τομέα της οικονομίας. Αυτό θα γινόταν εάν, α. εξασφαλιζονταν τα κεφάλαια που χορηγούσε η Εθνική στους κτηματίες, υπονοώντας την έλλειψη κτηματολογίου, και β. διευκολύνοντας την αύξηση των παραγωγικών κεφαλαίων, γιατί έτσι θα ήταν δυνατή η δημιουργία κεφαλαιακού πλεονάσματος που θα μπορούσε να επενδυόταν στη γεωργία.²⁵

Ο Σούτσος πίστευε ότι τα αποτελέσματα που θα είχε η σύσταση μιας κρατικής τράπεζας θα ήταν πολλαπλά αρνητικά. Κι αυτό γιατί, α. θα επέφερε τρομερό κλονισμό στις ιδιωτικές σχέσεις εξαιτίας της μεταβολής στο τραπεζικό σύστημα, β. θα οδηγούσε σε υπερτίμηση του συναλλάγματος, καθιστώντας τις συναλλαγές με την αλλοδαπή επιβλαβείς, γ. η κυβέρνηση θα εισέπραττε πλέον "ονομαστικά" τους φόρους, ελαχιστοποιώντας έτσι τους πόρους που θα είχε στη διάθεσή της, και δ. υπήρχε η πιθανότητα εξαιτίας της έκπτωσης των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, να οδηγούνταν σε απόγνωση με συνέπεια ν' αυξάνονταν οι καταχρήσεις και οι παράνομες δοσοληψίες εις βάρος του δημοσίου.²⁶

Οι προτάσεις αυτές, για τον Σούτσο, ήταν αντιγραφή αντίστοιχου νομοσχεδίου που είχε προταθεί στη γαλλική εθνοσυνέλευση περίπου την ίδια εποχή.²⁷ Την άποψη αυτή συμμεριζόταν και ο αρθρογράφος του ιδιαίτερα επικριτικού άρθρου που έκανε την εμφάνισή του στον τύπο, την εποχή που συζητείτο το νομοσχέδιο στη βουλή.²⁸ Το ύφος της γραφής και η εκφερόμενη επιχειρηματολογία, μας κάνει να πιστεύουμε ότι το άρθρο προερχόταν από την Εθνική Τράπεζα και δη από τη γραφίδα του Ευθυμίου Κεχαγιά. Άλλωστε με το ίδιο ψηφίο - Ε - υπέγραφε και τα προηγούμενα άρθρα του. Ο Κεχαγιάς λοιπόν πίστευε ότι η πρόταση για την έκδοση χαρτονομίσματος συνολικής αξίας 10 εκατομμυρίων, θα οδηγούσε σε διατάραξη των συναλλαγών γιατί τα όρια των συναλλακτικών αναγκών της οικονομίας τη δεδομένη χρονική στιγμή ήταν μόλις 2 εκατομμύρια. Και η Εθνική μπορούσε να εκδώσει πλέον των 2 εκατομμυρίων, αυτά όμως θα

²⁵Στο ίδιο, 306-7.

²⁶Στο ίδιο, 303-4.

²⁷Στο ίδιο, 297.

²⁸ Ε, "Η νέα τράπεζα ή η μεταμφιεσμένη ληστεία", *Ελπίς*, 26.8.1848.

επέστρεφαν στα ταμεία της για εξαργύρωση, αφού δε θα ικανοποιούσαν τις ανάγκες των συναλλαγών. Η πρόταση του Κλεομένη Οικονόμου επίσης σκοπίμως συνέχισε τα ακάλυπτα καρτονομίσματα με τα τραπεζογραμμάτια της Εθνικής, τα οποία βρίσκονταν υπό προσωρινό καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας, αλλά στηρίζονταν σε πραγματικά κεφάλαια. Αντιθέτως τα γραμμάτια μιας κρατικής τράπεζας προσομοίαζαν με ομολογίες των οποίων η αξία καθοριζόταν κατά λόγο της εγγυήσεως, της προθεσμίας και της διαθεσιμότητας των χρηματικών κεφαλαίων του τόπου. Εν κατακλείδι, η πρόταση του Οικονόμου δεν ήταν παρά, "σύστημα ληστεύσεως, απάτης, προσθές και πολιτικής διαφθοράς", ενώ έκανε λόγο για "σεισάχθεια των αρχαίων ή την καθ' ημάς χρόνων κοινοκτημοσύνην (communisme)" και δεν δίστασε να τον χαρακτηρίσει οπαδό του Proudhon, ο οποίος διακήρυξε ότι η ιδιοκτησία είναι κλοπή της κοινωνίας: "Ο εν Αθήναις ως προς τούτο μόνον βέβαια αντίζηλός του, θεωρεί φαίνεται, περιττόν να κυρήξη τας κοινωνικάς αρχάς του!!!"²⁹

Ο Κλεομένης Οικονόμος θα επανέλθει ενάμισι χρόνο αργότερα, με περισσότερο ρεαλιστική και λιγότερο τολμηρή πρόταση. Στις 20.01.1850, έκανε πρόταση νόμου για σύσταση δανειστικής τράπεζας στην ιδιαίτερη πατρίδα του (το Αίγιο), με κεφάλαιο ένα εκατ. δρχ., εκ των οποίων 300 χιλιάδες σε μεταλλικό (χωρίς όμως να προσδιορίζεται η προέλευση του) και 700 χιλιάδες σε τραπεζογραμμάτια των 5, 10 και 25 δραχμών (Άρθρο 5).³⁰ Το όνομα της τράπεζας που πρότεινε ήταν *Κυβερνητική Τράπεζα*. Σύμφωνα με το άρθρο 7, "η Τράπεζα αυτή θέλει δανείζει όλους τους σταφιδοκτηματίας, αναλόγως της ανάγκης, δια την καλλιέργειαν των κτημάτων αυτών, και θέλει κρατεί ανοικτόν λογαριασμόν με ένα έκαστον. Ο τόκος

²⁹ό.π.

³⁰*Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής κατά την Τρίτην Σύνοδον της Δευτέρας βουλευτικής περιόδου*, Αθήνα 1850, 92-8. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο δραστήριος πελοποννήσιος πολιτικός αναζητούσε τρόπους ανάληψης επενδυτικών εγχειρημάτων, που θα βοηθούσαν στην ανάπτυξη της Αιγιαλείας. Για το λόγο αυτό, εκτός της παραπάνω πρωτοβουλίας, είχε συμμετάσχει ενεργά στην προσπάθεια για την ίδρυση ατμοπλοϊκής εταιρείας, υποβάλλοντας μάλιστα και νομοσχέδιο λίγους μήνες νωρίτερα από την πρόταση νόμου που εξετάζουμε εδώ, βλ. Κ. Παπαθανασόπουλου, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία ...*, ό.π., 169 κ.ε.

συχνά-πυκνά τον χαρακτήριζε και είναι αντιπροσωπευτική αρκετών διανοούμενων και πολιτικών, εν γένει, που επιθυμούσαν να τεθεί φραγμός στη μονοπωλιακή θέση της Εθνικής.

Τα υπόλοιπα χρόνια (ως το τέλος δηλ. του 19^{ου} αιώνα), απ' όσο γνωρίζουμε, δεν έγινε άλλη αντίστοιχη πρόταση ή απόπειρα. Δημιουργείται το ερώτημα στον ερευνητή, γιατί τελικά αυτές οι απόπειρες δεν ευδοκίμησαν. Η γνώμη μας είναι ότι, ιδιαίτερα κατά την οθωνική περίοδο, τέτοιο δίλημμα (δηλ. ιδιωτική ή κρατική τράπεζα) δεν έμπαινε, κι αυτό για τους εξής λόγους:

α. Υπήρχε το κακό προηγούμενο της *Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης* του Καποδίστρια, που είχε αφήσει ανεξίτηλα τα σημάδια του στην εμπιστοσύνη του κοινού. Υπήρχαν επίσης και οι αντίστοιχες διεθνείς εμπειρίες, όπως η έκδοση των assignats στη Γαλλία την επαναστατική περίοδο (1790 και μετά), της Ρωσίας αλλά και της Αυστρίας με τη *Wiener Bank* η οποία είχε εκδώσει υπερβάλλοντα αριθμό ακάλυπτων χαρτονομισμάτων, με συνέπεια στις αρχές του 19^{ου} αιώνα να οδηγηθεί σε χρεοκοπία.³⁶ Αλλά ακόμα και εάν υπήρχε η βούληση από την κυβέρνηση του Όθωνα για ένα τέτοιο εγχείρημα, το δημόσιο ταμείο δεν ήταν σε θέση να χρηματοδοτήσει την ίδρυση κρατικού πιστωτικού ιδρύματος με αξιόλογη οικονομική επιφάνεια.

β. Στην Δυτική Ευρώπη, την εποχή εκείνη, το υπόδειγμα ήταν ιδιωτική τράπεζα με κρατική εποπτεία. Εξαιρεση αποτελούσε η Πρωσία, με την Εθνική Τράπεζα του Βερολίνου, η οποία όμως "ιδιωτικοποιήθηκε" κατά ένα μεγάλο μέρος το 1846.³⁷ Άλλωστε το κυρίαρχο δόγμα τότε στην Ελλάδα, ήταν η μη ανάμειξη του κράτους στην οικονομική ζωή της χώρας και ο περιορισμός του σε επιβοηθητικό ρόλο.³⁸

γ. Η συνύφανση συμφερόντων της βαυαρικής πολιτικής ηγεσίας με την Εθνική (ο Λουδοβίκος, ο πατέρας του Όθωνα ήταν, όπως είδαμε, μέτοχος της), αλλά και οι υποχρεώσεις που είχε αναλάβει για τη δημιουργία της τράπεζας.³⁹

³⁶ C.P.Kindleberger, *A Financial History ...*, ό.π., 130.

³⁷ V.Smith, *The rationale...*, ό.π., 61.

³⁸ Δ.Καλιτσούνακis, *Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π. και Ι.Πετρόπουλος - Αικ.Κουμαριανού, "Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, ΙΓ, 17.

³⁹ Όπως επισημαίνει ο Petropoulos (*Πολιτική ...*, ό.π., 682), η ελληνική κυβέρνηση είχε δεσμευθεί έναντι της γαλλικής σε μια σειρά όρους, προκειμένου η τελευταία να εγγυούταν "δάνειο ενός εκατομμυρίου γαλλικών φράγκων, μέρος του οποίου θα χρησιμοποιούσε η

δ. Μετά το 1862 όπως είδαμε, το κράτος είχε την υψηλή εποπτεία της Εθνικής και εξυπηρετούσε τις επιδιώξεις του χωρίς να είναι ο ιδιοκτήτης. Όταν για κάποια στιγμή η Εθνική φάνηκε απρόθυμη να ικανοποιήσει τις "επείγουσες ανάγκες" του κράτους, τότε αυτό επέσπειρε την έκδοση χαρτονομίσματος, περισσότερο ως εκφοβισμό, παρά από ειλικρινή πρόθεση ν' αφαιρέσει το προνόμιο της Εθνικής ⁴⁰ Άλλωστε ο κίνδυνος για την Εθνική δεν προήλθε, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο από το κράτος, αλλά από τα "νέα τζάκια" - τους ετερόχθονες της Κωνσταντινούπολης.

ελληνική κυβέρνηση για την αγορά μετοχών της Τράπεζας ... Ένας από τους όρους ήταν να δεχτεί η ελληνική κυβέρνηση την παρουσία ειδικού επί των τραπεζικών υποθέσεων [Lemaitre] ο οποίος θα διασφάλιζε τα συμφέροντα της γαλλικής κυβέρνησης και των ξένων ομολογιούχων."

⁴⁰Μιλάμε για το Β.Δ. *Περί εκδόσεως χαρτονομίσματος*, το 1868.

VIII. Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΙΚΟΥ ΜΟΝΟΠΩΛΙΟΥ

Το χρονικό

Αυτό που συνέβηκε τη διετία 1871-73 και που χαρακτηρίστηκε ως το *ζήτημα των τραπεζών*¹, δεν ήταν παρά μια σοβαρή και δυναμική προσπάθεια των ετεροχθόνων κεφαλαιούχων να διεκδικήσουν το εκδοτικό προνόμιο από την Εθνική Τράπεζα. Δεν ήταν όμως η πρώτη ούτε έμελλε να είναι και η τελευταία. Το κερδοφόρο εκδοτικό προνόμιο αποτέλεσε το μήλο της έριδος μεταξύ της Εθνικής και όλων αυτών που το επιβουλεύονταν και οι οποίοι όταν τους δόθηκε η ευκαιρία (όπως το 1871) το διεκδίκησαν για τον εαυτό τους.

Όπως αναφέραμε (κεφ. III), το κράτος, το οποίο δικαιωματικά κατείχε το δικαίωμα έκδοσης χρήματος, παραχώρησε το προνόμιο έκδοσης τραπεζογραμματίων στην Εθνική το 1841, προκειμένου να χρηματοδοτήσει την αγροτική παραγωγή και ν' αναθερμάνει τη χειμαζόμενη οικονομία. Η Εθνική εκμεταλλευόμενη την κοινωνική πίεση προς την κυβέρνηση του Όθωνα για παροχή "φθηνών" κεφαλαίων και για πάταξη της τοκογλυφίας, εξασφάλισε την αποκλειστικότητα του εκδοτικού προνομίου τουλάχιστον σε όσες επαρχίες είχε ιδρύσει υποκαταστήματα. Έτσι η Εθνική επετύγχανε μονοπωλιακή θέση στο πιστωτικό σύστημα της χώρας (αφού ήταν σχεδόν ο αποκλειστικός πιστωτής για όλη την κοινωνία), ενώ τέθηκαν και οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία προνομιακών σχέσεων με το κράτος. Η μονοπωλιακή της θέση στηριζόταν και σε ένα άλλο γεγονός: η σύσταση πιστωτικών ιδρυμάτων στην ελληνική επικράτεια την εποχή εκείνη χωρίς το δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμματίων, αποτελούσε ένα δύσκολο εγχείρημα, γιατί αφ' ενός δεν κυκλοφορούσε ουσιαστικά επίσημο νόμισμα, αφ' ετέρου οι ανάγκες της παραγωγής και του εμπορίου στην ενδοχώρα ήταν σχετικά περιορισμένες. Μια δεύτερη τράπεζα θα μπορούσε να λειτουργήσει ανταγωνιστικά, εάν εξυπηρετούσε τις ανάγκες ενός διαμετακομιστικού κέντρου με πλήθος συναλλαγών (όπως η Σύρος και η

¹Αυτός και ο τίτλος του βιβλίου του Γ.Δερτιλή (Αθήνα 21989).

Πάτρα), παράλληλα όμως με εκδοτικό δικαίωμα, διαφορετικά θα ήταν εξαρτημένη από την Εθνική. Η οθωνική πολιτική ηγεσία όμως, παρά την πίστη της στις αρχές του φιλελευθερισμού, εκδήλωσε εξ αρχής την απαρέσκεια της στο ενδεχόμενο ύπαρξης πολλών εκδοτικών τραπεζών. Οι αρχές του ανταγωνισμού πίστευε ότι έπρεπε να μείνουν εκτός της εκδοτικής δραστηριότητας γιατί διαφορετικά ελλόχευε ο κίνδυνος οικονομικών και κοινωνικών αναταραχών.²

Η κατάσταση αυτή άρχισε να μεταβάλλεται σταθερά μετά τη μεταπολίτευση του 1863, κι αυτό για δύο λόγους: 1ον, διαφοροποιήθηκε η αντίληψη των κυβερνώντων για την οικονομική πολιτική του κράτους στην οικονομία. Τα νέα πρόσωπα που στελέχωσαν την εξουσία δεν ήταν δογματικά αντίθετοι προς κάθε κρατική παρέμβαση. Ίσα-ίσα που αρκετοί θεωρούσαν ως υπεύθυνη για την οικονομική στασιμότητα, την ουσιαστική απουσία κρατικής πολιτικής για την οικονομία. Αυτό δε σημαίνει ότι ο φιλελευθερισμός είχε χάσει ξαφνικά την αίγλη του, κάθε άλλο. Αυτό που υποχωρούσε ήταν η ακραία αντίληψη που δεν αποδεχόταν οποιαδήποτε παρέμβαση στην οικονομία.³ 2ον, η ενσωμάτωση των ιόνιων νήσων στο ελληνικό κράτος (το 1864) και η εμφάνιση ανταγωνιστή για την Εθνική, της Ιονικής Τράπεζας.

Η Ιονική Τράπεζα είχε συσταθεί το 1840. Ήταν αγγλική τράπεζα, μιας και τα κεφάλαια της ήταν αγγλικά και η έδρα της ήταν στο Λονδίνο, ενώ η δραστηριότητα της ρυθμιζόταν βάσει των αγγλικών νόμων (μετά το 1844 υπαγόταν και αυτή στις διατάξεις του νόμου του Peel).⁴ Τα παραπάνω σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η σύσταση της δεν έγινε με το νόμο 83 της 14 (26) Ιουνίου 1837, "Περί ιδρύσεως Τραπεζής εκδόσεως τραπεζικών γραμματίων", που είχε ψηφίσει η Ιόνια Γερουσία αλλά με το νόμο "Περί Ανωνύμων Εταιρειών" (Ν.78/1837), είχε ως επακόλουθο να εμφανισθούν αντιδράσεις από κατοίκους των νησιών.⁵ Η μεθόδευση αυτή από την πλευρά των εγγλέζων έγινε με σκοπό να παρακαμφθούν οι διατάξεις του νόμου που

²Ο κίνδυνος αυτός περιγράφεται με γλαφυρότητα από τον Προβελέγγιο στην *Αιτιολογική Εκθεση*, Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 291.

³Αυτά θα γίνουν φανερά στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις που ακολουθούν παρακάτω.

⁴*Η Ιστορία της Ιονικής Τραπεζής, 1839-1953*, Αθήνα 1953, 16-7.

⁵Στο ίδιο, 18-22· Β.Δ.Μήτσης, *Το εκδοτικό προνόμιο της Ιονικής Τράπεζας, 1839-1920*, Αθήνα 1987, 20-1.

είχε ψηφίσει η Γερουσία, οι οποίες πρόβλεπαν τη διατήρηση της έδρας της τράπεζας στην πρωτεύουσα των ιόνιων νήσων και τη συμμετοχή της εκτελεστικής εξουσίας στη διοίκηση της.⁶ Η μεθόδευση αυτή κατέστησε ευάλωτη την Ιονική στα μάτια των κατοίκων των ιόνιων νήσων. Έτσι το 1858, δύο χρόνια πριν τη λήξη του ιδρυτικού νόμου της Ιονικής, εκδηλώθηκε "κίνημα" που ζητούσε την κατάργηση του αποκλειστικού εκδοτικού προνομίου της Ιονικής και την θεσμοθέτηση της ελευθερίας στη σύσταση και άλλων εκδοτικών πιστωτικών ιδρυμάτων. Πρωτεργάτης στη κίνηση αυτή ήταν ο Ιωάννης Σκαλτσούνης (1824-1905), δικηγόρος, διανοούμενος και διευθυντής της ασφαλιστικής και ναυτιλιακής επιχείρησης *Ο Αρχάγγελος*.⁷ Αποτέλεσμα αυτής της "κίνησης" ήταν η έκδοση νέου νόμου από τις αρχές στις 4 (16) Φεβρουαρίου 1860, με τον οποίο άρθηκαν οι περιορισμοί που είχε επιβάλλει ο προηγούμενος νόμος και καταργήθηκε το αποκλειστικό προνόμιο της Ιονικής (μετατρέποντας το σε απλό), καθιερώνοντας έτσι "την μεγάλην της τραπεζικής ελευθερίας αρχήν"⁸, με την προϋπόθεση όμως ότι κάθε νέα εκδοτική τράπεζα θα έπρεπε να είχε ως ίδιο κεφάλαιο το ποσό των 40.000 λιρών Αγγλίας (1 εκατομμυρίου γαλλικών φράγκων- Άρθρο 7).⁹ Με την ενσωμάτωση των ιόνιων νήσων στον εθνικό κορμό, το ελληνικό κράτος υποχρεώθηκε να αποδεχθεί το υφιστάμενο καθεστώς και να σεβασθεί το δικαίωμα της Ιονικής στην έκδοση τραπεζογραμματίων, για το χώρο αυτό.

Τη δυνατότητα που τους πρόσφερε ο νόμος του 1860 εκμεταλλεύθηκαν ο ετερόχθονας τραπεζίτης Επαμεινώνδας Βαλτατζής και ο γάλλος Herman Oppenheim, οι οποίοι ζήτησαν από το ελληνικό κράτος να τους επιτραπεί να

⁶ Ι.Α. Λεονταράκης, *Το προνόμιο της Ιονικής Τραπεζής*, Ζάκυνθος 1902, 10-1.

⁷ Στο ίδιο, 12· Β.Δ.Μήτσος, ό.π., 26-35. Ο Σκαλτσούνης είχε ξεκινήσει νωρίτερα την πολεμική στην Ιονική και την αμφισβήτηση του εκδοτικού προνομίου της· βλ. την πραγματεία του με τίτλο, *Περί της κτηματικής πίστεως και σχέδιον προς καθίδρυσιν κτηματικής υποθηκικής τραπεζής εν Κεφαλληνία, υποβληθέν εις την Ιόνιον Βουλήν*, Κεφαλλονιά 1855. Ο ίδιος συμμετείχε και το 1873 στο εγχείρημα διεκδίκησης του εκδοτικού προνομίου της Εθνικής από τους ομογενείς κεφαλαιούχους, βλ. Γ.Δερτιλής, ό.π., 150-2.

⁸ Γ. "Ελευθερία τραπεζών εν τη Ιονία Πολιτεία", *Οικονομική Επιθεώρησης*, VIII(1880), 245-50.

⁹ ό.π., 248.

συστήσουν Κτηματική Τράπεζα στα επάνησα με δικαίωμα έκδοσης κτηματογράφων (*lettres de gage*), κατά το υπόδειγμα του γαλλικού *Credit Foncier*. Το δικαίωμα έκδοσης κτηματογράφων ήταν αυτό που αποτέλεσε το "κόκκινο πανί" για την Εθνική και την Ιονική, καθώς η εκχώρηση του δικαιώματος αυτού καταργούσε στην ουσία το εκδοτικό μονοπώλιο της Ιονικής, μιας και η χρήση των κτηματογράφων και η δυνατότητα μεταβίβασης τους θα τα καθιστούσε "οιονεί χρήμα". Η πρόταση αυτή διακύβευε όχι μόνο το προνόμιο της Ιονικής, αλλά μελλοντικά και της Εθνικής αφού η ενδεχόμενη επιτυχία του εγχειρήματος στα ιόνια νησιά θα έδινε το δικαίωμα στην Κτηματική Τράπεζα να ζητήσει επέκταση των εργασιών της και στην υπόλοιπη Ελλάδα, με συνέπεια αφ' ενός να υπήρχε ο κίνδυνος να χάσει η Εθνική "πελάτες", αφ' ετέρου τα κτηματογράφα να υποκαθιστούσαν (εν μέρει έστω) τα τραπεζογραμμάτια της Εθνικής στις συναλλαγές της ενδοχώρας. Αυτό είχε γίνει αντιληπτό από την Εθνική, η οποία δια του αντιπροσώπου της στη Βουλή Ευθυμίου Κεχαγιά, αντιστάθηκε σθεναρά στην εκχώρηση του δικαιώματος αυτού και στην ουσία σε όλο το εγχείρημα των Βαλτατζή-Oppenheim,¹⁰ του οποίου η τύχη τελικά παραπέμφθηκε στις ελληνικές καλένδες.

Η διοίκηση της Εθνικής είχε συνειδητοποιήσει μετά το 1864, ότι οι συνθήκες δεν ήταν πλέον αυτές που απολάμβανε πριν την έξωση του Όθωνα το 1862. Ο ανταγωνισμός (έστω και οριακός) με την Ιονική και η επιθυμία και άλλων κεφαλαιούχων' αναλάβουν τη σύσταση πιστωτικών ιδρυμάτων με αρμοδιότητες που ασκούσε ως τότε η ίδια, απειλούσαν τη μονοπωλιακή της θέση στο χρηματοπιστωτικό σύστημα της χώρας. Η οικονομική της δύναμη όμως και οι μεγάλες δυνατότητες που διέθετε για να επηρεάζει την πορεία ανταγωνιστικών προσπαθειών, την καθιστούσαν εκ των πραγμάτων αναγκαίο συνεργάτη σε οποιαδήποτε απόπειρα για ίδρυση νέου πιστωτικού φορέα. Μια τέτοια απόπειρα ξεκίνησε το Μάρτιο του 1871 από τον Ευαγγέλη Βαλτατζή, κωνσταντινοπολίτη κεφαλαιούχο και συγγενή του Επαμεινώνδα Βαλτατζή. Το εγχείρημα του Ευαγγέλη Βαλτατζή προέβλεπε την ίδρυση "επενδυτικής-επιχειρηματικής" τράπεζας με δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμμάτων, σε όσες περιοχές δεν είχε ιδρύσει υποκαταστήματα η Εθνική. Για το σκοπό αυτό

¹⁰ βλ. σχετικά *Αι εν τη Εθνική Συνελεύσει Συζητήσεις περί Κτηματικής Τραπέζης*, Αθήνα 1854.

ζήτησε τη συνδρομή της Εθνικής, αφ' ενός γιατί ήταν ο μεγαλύτερος κεφαλαιούχος στη χώρα, αφ' ετέρου για να μην επισύρει την εκθρόνηση της γεγονός που θα έθετε σημαντικά προσκόμματα στην ευόδωση του εγχειρήματος.¹¹ Η Εθνική ενέκρινε αρχικά την πρόταση, φρόντισε όμως να διαγράψει απ' αυτήν το θέμα του εκδοτικού προνομίου κάνοντας φανερό ότι δεν το διαπραγματευόταν.

Στις διαπραγματεύσεις μπλέχθηκε και ο ανταγωνιστής του Ευαγγέλη Βαλτατζή, ο Ανδρέας Συγγρός, ο οποίος με τη σειρά του διεκδίκησε με κάθε μέσο τη δημιουργία μιας τράπεζας που θα κατείχε το δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμμάτων. Η εξέλιξη αυτή¹² οδήγησε αρχικά (τον Απρίλιο του 1872) στη δημιουργία δύο ξεχωριστών πιστωτικών ιδρυμάτων, της Τράπεζας Κινητής Πίστεως της Ελλάδος από τον Ευαγγέλη Βαλτατζή και της Εμπορικής και Πιστωτικής Τράπεζας από τον Συγγρό. Ένα μήνα μετά ο Συγγρός κατάφερε να επιβάλλει τους όρους του στον ανταγωνιστή του και οι δύο τράπεζες συγχωνεύθηκαν σε μία, στη Γενική Πιστωτική Τράπεζα. Οι εργασίες της νέας τράπεζας (όπως περιγράφονταν στο καταστατικό της που εγκρίθηκε τον Οκτώβριο του 1872¹³) ξέφευγαν από τις παραδοσιακές τραπεζικές δραστηριότητες που μέχρι τότε ασκούσαν από την Εθνική και περιελάμβαναν εκτός των βραχυπρόθεσμων χορηγήσεων, την έκδοση ομολογιών και τη συμμετοχή στο κεφάλαιο εταιρειών "σκοπόν έχουσών την ανάπτυξη της εθνικής βιομηχανίας και της γεωργίας ..."¹⁴ Το πρότυπο για τη νέα τράπεζα ήταν αυτή τη φορά το Credit Mobilier¹⁵ που είχε συστηθεί 20 χρόνια νωρίτερα από τους αδελφούς Perreire στη Γαλλία ως επιχειρηματική τράπεζα με κάθε είδους επενδυτικές δραστηριότητες, μια "banque a tout faire" κατά την εύστοχη έκφραση του Gregory.¹⁶

¹¹ Γ.Δερτιλής, *Το Ζήτημα των Τραπεζών*, ό.π., 10.

¹² που περιγράφεται από τον Δερτιλή, ό.π., 18-45.

¹³ Στο ίδιο, παράρτημα VI, 272-88.

¹⁴ Στο ίδιο, 277.

¹⁵ Στο ίδιο, 46 κ.ε.

¹⁶ *An Introduction to Tooke and Newmarch's ...*, ό.π., 118-9. Για μια εξιστόρηση της δραστηριότητας των Perreire και του Credit Mobilier βλ. R.Cameron, *France and the Economic Development of Europe, 1800-1914*, Princeton 1961, 134-95.

Η πορεία της Γενικής Πιστωτικής τα επόμενα χρόνια θα κάνει φανερό ότι οι ιδιοκτήτες της ενδιαφέρονταν να αναλάβουν μια σειρά δημόσιων επενδυτικών προγραμμάτων που θα τους επέφεραν σίγουρο και μεγάλο κέρδος. Αυτό δεν πρέπει να ξενίζει μιας και οι δημόσιες επενδύσεις ήταν τότε (όπως και σήμερα) από τις σημαντικότερες δραστηριότητες της ελληνικής οικονομίας· εκεί ήταν το "κρήμα" και όχι στις χορηγήσεις κεφαλαίων προς την μικρή βιομηχανική παραγωγή. Αν η νέα τράπεζα περιοριζόταν σε χορηγήσεις προς τον ιδιωτικό τομέα, ο ρόλος της θα ήταν περιορισμένος αφού δεν υπήρχε μεγάλη έκτασης παραγωγή και η βιομηχανία, όπως είναι ευρύτερα αποδεκτό ήταν "σχεδόν ανύπαρκτη"¹⁷. Το κράτος παρόλα τα δημοσιονομικά του προβλήματα ήταν ο μεγαλύτερος πελάτης, μ' αυτό επιδίωξαν οι τολμηροί κεφαλαιούχοι "ευεργέτες" να κάνουν business. Ο Συγγρός ενδιαφερόταν για το κέρδος· οι δουλειές με το κράτος είχαν το μεγαλύτερο κέρδος, ειδικά αν συνοδεύονταν από το εκδοτικό προνόμιο. Η τακτική που ακολούθησαν σχετικά με το τελευταίο ήταν, εκμεταλλευόμενοι και τις διατάξεις του νόμου της 19.8.1841, να το διεκδικήσουν για όσες επαρχίες η Εθνική δεν είχε συστήσει υποκαταστήματα. Όταν η Εθνική δεσμεύθηκε ότι θα προχωρούσε σε δημιουργία υποκαταστημάτων για να κατοχυρώσει το προνόμιο της, στράφηκαν προς τη διεκδίκηση του αποκλειστικού εκδοτικού δικαιώματος για τα Επάνησα, εκδοτικό προνόμιο που κατείχε η Ιονική και έληγε το 1879. Ο κίνδυνος απώλειας του προνομίου είχε ωθήσει το διοικητή της Ιονικής Κάρολο Μέρλιν σε συζητήσεις το 1871 με την κυβέρνηση Βούλγαρη για μετατροπή του εκδοτικού της προνομίου σε αποκλειστικό και παράταση του ως το 1904. Η συμφωνία είχε επιτευχθεί αλλά δεν ίσχυσε, γιατί την παραμονή της υπογραφής της (6 Ιουλίου 1872) η κυβέρνηση Βούλγαρη αποπέμφθηκε από τον Γεώργιο και στη θέση του ανέλαβε ο Ε.Δεληγεώργης.¹⁸ Η νέα κυβέρνηση οδήγησε σε αδιέξοδο τις συνομιλίες με την Ιονική και το Νοέμβριο του 1872, έπειτα από διαπραγματεύσεις με τη Γενική Πιστωτική, παραχώρησε στην τελευταία το εκδοτικό προνόμιο στα Επάνησα και στις επαρχίες που δεν υπήρχαν υποκαταστήματα της Εθνικής. Η απόφαση της κυβέρνησης Δεληγεώργη να παραχωρήσει στην τράπεζα του Συγγρού το εκδοτικό προνόμιο δεν ήταν

¹⁷ Γ.Δερτιλής, *Το Ζήτημα ...*, ό.π., 54.

¹⁸ Στο ίδιο, 91 κ.ε.

αποτέλεσμα μόνο των προσβάσεων που διέθετε ο τελευταίος στο παλάτι. Κατά τη γνώμη μας αποτελεί ένδειξη ότι το η πολιτική ηγεσία της εποχής εκείνης επιδίωξε αφ' ενός να ελαττώσει την ολοένα και αυξανόμενη ισχύ της Εθνικής, η οποία πήγαζε κυρίως από το εκδοτικό προνόμιο, αφ' ετέρου να δημιουργήσει μια νέα πηγή δανεισμού για το ίδιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι με τη σύμβαση της 2.11.1872 η Γενική Πιστωτική υποχρεώθηκε να παραχωρήσει το 20% του κεφαλαίου της σε δάνειο με τη μορφή ανοικτού λογαριασμού προς την κυβέρνηση σε αντάλλαγμα για το προνόμιο έκδοσης στα Επάνησα και 20% επιπλέον για το προνόμιο στις επαρχίες της "παλαιάς" Ελλάδας.¹⁹

Όσοι η πορεία των γεγονότων που ακολούθησαν την επόμενη χρονιά, το 1873, δεν είχε ευτυχή κατάληξη για τη Γενική Πιστωτική. Η προσωρινή λύση του Λαυρεωτικού ζητήματος με την εξαγορά της εταιρείας των Roux-Serpieri τον Φεβρουάριο του 1873 από τον Συγγρό και η κερδοσκοπία που ακολούθησε με τις μετοχές της εταιρείας τους επόμενους μήνες, οδήγησε σε πτώση τη κυβέρνηση του Δεληγεώργη (Φεβρουάριο του 1874) και επανέφερε στα πράγματα τον Βούλγαρη. Ο Δεληγεώργης δεν πρόλαβε να επιτύχει την κοινοβουλευτική επικύρωση των νέων συμβάσεων που είχε υπογράψει στις 18 Μαΐου 1873, με συνέπεια το εκδοτικό προνόμιο να παραμείνει στην κατοχή της Ιονικής, ενώ και η Εθνική απαλλάχτηκε από την υποχρέωση δημιουργίας υποκαταστημάτων στις επαρχίες που δε διέθετε.²⁰

Ό,τι δεν πέτυχε το 1874 ο Συγγρός, το κατάφερε επτά, περίπου, χρόνια αργότερα. Εν τω μεταξύ είχε πρωτοστατήσει στη διευκόλυνση χορήγησης εξωτερικών δανείων προς το ελληνικό κράτος και στην ανάπτυξη ιδιαίτερων σχέσεων με την πολιτική ηγεσία της χώρας. Οι δραστηριότητες του αυτές ήταν που του επέτρεψαν να διεκδικήσει και τελικά να επιτύχει την παραχώρηση του εκδοτικού προνομίου στις άρτι προσαρτηθείσες περιοχές της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Συγκεκριμένα, με το νόμο ΩΠΖ' (30.12.1880) η κυβέρνηση Κουμουνδούρου έλαβε δάνειο 120 εκατομμυρίων δρχ. από τις τράπεζες Κωνσταντινουπόλεως (που ανήκε στον Συγγρό) και Εθνική, και ταυτόχρονα τους παραχώρησε το δικαίωμα ίδρυσης προνομιούχου τραπεζής (της Τραπεζής Ηπειροθεσσαλίας) στις νέες επαρχίες. Έτσι από τη δεκαετία του 1880,

¹⁹ Συνολικά δηλαδή το 40% των ιδίων κεφαλαίων της, ό.π., 159-60.

²⁰ Στο ίδιο, 172-3.

διαμορφώθηκε ένας ιδιόμορφος τραπεζικός "χάρτης", στον οποίο τρεις τράπεζες (Εθνική, Ιονική και η νεοϊδρυθείσα Ηπειροθεσσαλίας) κατείχαν το εκδοτικό δικαίωμα, καθιερώνοντας ένα, τρόπον τινά, σύστημα "μονοπωλιακού ανταγωνισμού" το οποίο μπορεί να μην εκπλήρωσε τις εξαγγελίες και τις ευχές των πολιτικών για ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής, αποτέλεσε όμως την κύρια "δεξαμενή" φθηνών πόρων για το κράτος.

Οι συζητήσεις στο κοινοβούλιο

Οι συζητήσεις που έλαβαν χώρα στη Βουλή κυρίως την περίοδο Ιουνίου-Ιουλίου 1873, με αφορμή τις συμβάσεις της 18ης Μαΐου 1873 που είχε υπογράψει ο Δεληγεώργης και τις οποίες εισήγαγε προς ψήφιση, παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον γιατί μας δίνουν τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε τη συνάρθρωση πολιτικών αντιλήψεων με δόγματα της κλασικής πολιτικής οικονομίας, για την υπεράσπιση συμφερόντων ή πολιτικών που θεωρούνταν ότι προήγαγαν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Πρώτη φορά ακούστηκαν τόσα πολλά ονόματα κλασικών διανοητών της οικονομικής σκέψης στην αίθουσα του κοινοβουλίου και διαβάστηκαν ολόκληρα αποσπάσματα από βιβλία πολιτικής οικονομίας, για να τεκμηριωθεί η μία ή η άλλη άποψη. Επίσης έγιναν προσπάθειες θεωρητικής θεμελίωσης, καθώς η πορεία των συζητήσεων οδήγησε αρκετούς ν' αναζητήσουν θεωρητικά ερείσματα από αντίστοιχες συζητήσεις στο εξωτερικό. Όπως ήταν αναμενόμενο τα ερείσματα αυτά βρέθηκαν στις συζητήσεις που είχαν προηγηθεί στη Γαλλία και που όπως έχει επισημανθεί²¹, υπήρξαν οι πιο γόνιμες από θεωρητικής πλευράς.

²¹ C.Rist, *History...*, ό.π., 233, 237-8 και V.Smith, *The rationale...*, ό.π., 3, 92 κ.ε. η οποία συνοψίζει τις συζητήσεις που έλαβαν χώρα το 1857 στη *Societe d'Economie Politique* με θέμα "La Liberte des Banques". Ας αναφέρουμε εδώ εν παρόδω, την αναβίωση αυτών των συζητήσεων που επικειρήθηκε πρόσφατα στις Ηνωμένες Πολιτείες, από νεοαυστριακούς οικονομολόγους που συσπειρώνονται γύρω από το ινστιτούτο Cato, με την εκ νέου αμφισβήτηση του εκδοτικού μονοπωλίου· βλ. ενδεικτικά, εκτός της προαναφερθείσας μελέτης της V.Smith, τη μονογραφία του L.White, *Free Banking in Britain: Theory, Experience, and Debate, 1800-1845*, New York 1984 και το λήμμα της A.J.Schwartz, "Banking School, Currency School, Free Banking School", *The New Palgrave*, ό.π., I, 182-6. Τη θέση των δύο τελευταίων ότι υπήρξε ξεχωριστή free banking school αμφισβήτησε ο A.Arnon, "Free (and not so

Απ' όσους μίλησαν διαμορφώθηκε μια βραχεία πλειοψηφία (11 έναντι 8) υπέρ της διατήρησης του εκδοτικού μονοπωλίου, έναντι όσων υποστήριξαν το λεγόμενο *pluralite des banques*. Μεταξύ των υποστηρικτών της πρώτης άποψης αξίζει να επισημάνουμε τη σοβαρή παρουσία του φιλελεύθερου Φαναριώτη πολιτικού Νικόλαου Μαυροκορδάτου με συγκροτημένες ιδέες για το συγκεκριμένο ζήτημα, καθώς και τους Επτανήσιους βουλευτές Λομβάρδο και Ζωχιό που τάχθηκαν με το μέτωπο αυτό υπερασπίζοντας όχι τόσο τη θεωρητική και πρακτική ανωτερότητα του "ενιαίου" όσο τη διατήρηση του μονοπωλίου της Ιονικής. Την υπεράσπιση του εκδοτικού μονοπωλίου επωμίσθηκε κατά κύριο λόγο ο Ε.Κεχαγιάς, ενώ το ρόλο αυτό για το αντίπαλο "στρατόπεδο" ανέλαβε ο Δεληγεώργης. Ο Δεληγεώργης ήταν ικανότατος δικηγόρος και άριστος ρήτορας, στερούνταν όμως της θεωρητικής και πρακτικής εμπειρίας του Κεχαγιά. Αυτή η έλλειψη εξέθεσε τον Δεληγεώργη ορισμένες φορές, όταν ο Κεχαγιάς εξυπνότητα αποδείκνυε τις ανακρίβειες του, ενώ τον εμπόδιζε να εκμεταλλευτεί σε όλο τους το πλάτος τις αδυναμίες των επιχειρημάτων του υποδιοικητή της Εθνικής.

Ο Δεληγεώργης εισάγοντας το νομοσχέδιο για τις τράπεζες, διακήρυξε ότι η φιλοσοφία του δεν τάσσεται ούτε με τον απόλυτο συναγωνισμό ούτε με το μονοπώλιο της μιας τράπεζας, αλλά εμπεριείχε "και το εν σύστημα και το άλλο, με το δικαίωμα της Βουλής να εκλέξη οιονδήποτε, ή το αποκλειστικόν δικαίωμα ή τον ελεύθερον συναγωνισμόν."²² Στην παρατήρηση του Λομβάρδου ότι τα περί ελεύθερου συναγωνισμού αποτελούσαν φενάκη διότι η παραχώρηση του αποκλειστικού εκδοτικού προνομίου εξίσου σε Ιονική και Γενική Πιστωτική απέκλειε κάθε άλλη τράπεζα που θα επιθυμούσε να ιδρυθεί στα Επτάνησα,²³ ο Δεληγεώργης υπεραμύνθηκε της επιλογής του, η οποία κατ' αυτόν δεν αναιρούσε ότι θα υφίστατο ανταγωνισμός. Αυτό που είχε αποφευχθεί ήταν ο "ακραίος" ανταγωνισμός που θα δημιουργείτο αν επιτρεπόταν η ελεύθερη έκδοση τραπεζογραμμάτων: "[...] το σύστημα, το οποίον σας προτείνομεν δια των τριών συμβάσεων, είναι κατά την γνώμην ημών το άριστον, διότι μετέχει των πλεονεκτημάτων αμφοτέρων των συστημάτων και αποκλείει

Free) Banking Theories among the Classics", *History of Economic Thought-Newsletter*, 51(1993), 12-4.

²² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', ό.π., 406.

²³ ό.π.

αμφοτέρων τας καταχρήσεις· δεν είναι δε σύστημα το οποίον δεν είναι άξιον του ονόματος, δεν είναι τυχαία περίπτωσις τραπεζικών συνδυασμών, αλλ' είναι αληθές σύστημα, και έναν μόνον οικονομολόγον της Ευρώπης αρκεί να σας παραθέσω, το όνομα του κ. Michel Chevalier, όστις ενθέρμως το συνιστά και το υποστηρίζει.

ΛΟΥΝΤΖΗΣ: Οι άλλοι έχουν τον Wolowski.

ΔΕΛΗΓΕΩΡΓΗΣ: Δεν τους κατακρίνω ..."²⁴

Η επίκληση του ονόματος του Chevalier προκάλεσε την αντίδραση του Κεχαγιά, ο οποίος κατηγόρησε τον Δεληγεώργη για σκόπιμη παρερμηνεία των απόψεων του Γάλλου οικονομολόγου, που είχε υποστηρίξει την αποχή της κυβέρνησης από την εκδοτική δραστηριότητα: "Ο Michel Chevalier δεν εννοεί, εμπαιζει μάλιστα την ελευθερίαν των τραπεζών, όταν η κυβέρνηση έχει το δικαίωμα δια νόμου να κανονίζει τον τρόπον των εργασιών, το ποσόν των δυναμένων να εκδοθώσι τραπεζικών γραμματίων, και άλλα τοιαύτα[...]

ΔΕΛΗΓΕΩΡΓΗΣ: Ο Michel Chevalier υποστηρίζει la dualite des banques. Αυτό το οποίον λέγετε, δεν αρνείται κανείς. Ούτε ο Βολόβσκη[sic], ούτε κανείς μονοπωλητής λέγει, ότι είναι δικαίωμα, αλλά θέλομεν να εξασφαλίσωμεν την κοινωνίαν απέναντι των τραπεζών.

ΚΕΧΑΓΙΑΣ: Ο Michel Chevalier είναι υπέρ της pluralite des banques καθ' ον τρόπον ανωτέρω εξήγησα."²⁵

Η πρόταση περί dualite des banques που επικαλέσθηκε ο Δεληγεώργης δεν είχε εκφραστεί από τον Chevalier (όπως ορθά επισήμανε ο Κεχαγιάς) αλλά από έναν άλλο σαινσιμονιστή, τον Isaac Perreire, ο οποίος επιδίωξε (όπως και οι επίδοξοι μιμητές του στην Ελλάδα) την παραχώρηση από το γαλλικό κράτος του εκδοτικού δικαιώματος στο Credit Mobilier, χάριν της ανάπτυξης της "συναγωνισμού" και του πιστωτικού συστήματος αφού, όπως είχε ισχυρισθεί, μια τέτοια εκχώρηση θα λειτουργούσε ως αντίβαρο στη μονοπωλιακή θέση της Τράπεζας της Γαλλίας.²⁶ Η συμμετοχή όμως του Credit Mobilier σε αγοροπωλησίες χρεωγράφων και σε κερδοσκοπικά παιχνίδια στο χρηματιστήριο, απέτρεψε τη γαλλική κυβέρνηση να εκχωρήσει και σ' αυτό το

²⁴ ό.π., 427.

²⁵ ό.π., 431.

²⁶ V.Smith, *The Rationale ...*, ό.π., 98· R.Cameron, *France ...*, ό.π.

εκδοτικό δικαίωμα, πέραν της μεγάλης ισχύος και των διασυνδέσεων μεταξύ κράτους και Τραπεζής της Γαλλίας. Ο Κεχαγιάς εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία να τονίσει τους σοβαρούς κινδύνους που θα συνεπάγονταν η σύμφυση τολμηρών τραπεζικών εγχειρημάτων με το εκδοτικό δικαίωμα²⁷ και θύμισε ότι οι δραστηριότητες του Credit Mobilier που έγιναν στη Γαλλία "υπό του Bereira [sic]" επέφεραν αρχικά μυθικά κέρδη στους ιδιοκτήτες του, αλλά η τελική κατάληξη ήταν η χρεοκοπία.²⁸ Το Credit Mobilier όμως δεν εξέδιδε γραμμάτια και έτσι το κακό περιορίσθηκε μόνο σε όσους είχαν εμπλακεί στις δραστηριότητες του, ενώ στην Ελλάδα η κυβέρνηση χορηγούσε το εκδοτικό δικαίωμα στην Πιστωτική και οι συνέπειες θα ήταν καταστροφικές για όλη την κοινωνία.²⁹

Ο Κεχαγιάς είχε τη φήμη έμπειρου τραπεζίτη με στέρεες γνώσεις στα τραπεζικά ζητήματα, τις οποίες είχε αποκτήσει τόσο ως στέλεχος της Εθνικής όσο και από την παραμονή του το 1852 (για 8 μήνες) στη Γαλλία όπου και μελέτησε τις λειτουργίες και το μηχανισμό της Τραπεζής της Γαλλίας. Η ιδιότητα του ως υποδιοικητή της Εθνικής δημιουργούσε αιτιάσεις ως προς τα κίνητρα της τοποθέτησης του, τις οποίες ο ίδιος προσπάθησε ν' αποσείσει: "Ουδείς άλλος σκοπός, ουδεμία άλλη πρόθεσις με αναγκάζει να λαλήσω σήμερον, ει μη μόνον το καθήκον να υποστηρίξω την παρ' ημίν επικράτησιν ιδεών και αρχών υγιών, τας οποίας παραδεχθέντα άλλα έθνη ανεπύχθησαν και προήχθησαν οικονομικώς."³⁰ Άλλωστε, όπως υπενθύμισε, το εκδοτικό μονοπώλιο δεν αποτελούσε ελληνική πρωτοτυπία, αλλά θεωρούνταν "αρχή

²⁷ Τον κίνδυνο αυτό είχαν επισημάνει παλαιότερα τόσο ο Ricardo όσο και ο Newmarch, βλ. A.Arnon, "Free ...", ό.π. και T.E.Gregory, *An Introduction ...*, ό.π.

²⁸ *Εφημερίς ...*, ό.π., 448.

²⁹ ό.π., 449.

³⁰ ό.π., 428. Ας υπενθυμίσουμε εδώ ότι ο Κεχαγιάς υπήρξε "μαθητής" του Lemaitre, ο οποίος είχε ταχθεί υπέρ του εκδοτικού μονοπωλίου. Για την υπεράσπιση της επιλογής αυτής ο Lemaitre μετέφρασε το 1840 στα γαλλικά, το βιβλίο του αμερικανού οικονομολόγου Condy Raguet, *A Treatise on Currency and Banking*, στο οποίο παρουσιάζονταν με μελανά χρώματα οι συνέπειες της ελεύθερης εκδοτικής δραστηριότητας στην αμερικάνικη οικονομία. Η μετάφραση αυτή αποτέλεσε ουσιαστικά τη μοναδική συνεισφορά του Lemaitre στην οικονομική βιβλιογραφία, βλ. V.Smith, ό.π., 92.

γενικώς παραδεδεγμένη."³¹ Η έκδοση τραπεζογραμματίων, υποστήριξε, ήταν μια πολύ ιδιόμορφη δραστηριότητα που απαιτούσε λεπτούς χειρισμούς και γνώση της λειτουργίας των οικονομικών νόμων. Τα τραπεζογραμμάτια εκπληρούσαν και τη λειτουργία των μεταλλικών νομισμάτων και γι' αυτό έπρεπε να προσεγγίζουν κατά το δυνατόν τα προσόντα τους: "[...] το τραπεζικόν γραμμάτιον ίνα εκπληροί τον προορισμόν του, ήτοι ν' αναπληροί εν ταις συναλλαγαίς το μεταλλικόν νόμισμα, πρέπει να ήναι ομοιόμορφον, της αυτής αξίας, των αυτών εγγυήσεων ήτοι πρέπει να έχη περιφέρειαν κυκλοφορίας όσον είναι δυνατόν μεγαλειτέραν τουλάχιστον καθ' όλην την έκτασιν μιας επικρατείας."³² Εάν μια τράπεζα (όπως η Εθνική) που κατείχε το εκδοτικό προνόμιο, "αντί να μεταχειρίζεται το μεταλλικόν νόμισμα, το οποίον έχει εις το ταμείον της, μεταχειρίζεται πιστωτικά όργανα, αντιπροσωπεύοντα το μέταλλον, δηλαδή τραπεζικά γραμμάτια, γίνεται ως εκ τούτου πολλαπλασιασμός του νομίσματος και συνεπεία του πολλαπλασιασμού τούτου είναι η αφθονία του νομίσματος, η δε αφθονία αύτη συνεπιφέρει ελάττωσιν των τόκων."³³ Η ποσότητα έκδοσης των τραπεζογραμματίων δεν ήταν αυθαίρετη, αλλά υπαγορευόταν από τις ανάγκες της οικονομίας. Οι τράπεζες δεν μπορούσαν να επηρεάσουν την ποσότητα τους γιατί η νομισματική κυκλοφορία καθοριζόταν από τη ζήτηση για κυκλοφοριακά μέσα και όχι από τη βούληση των τραπεζών, κι αυτό αποτελούσε κατά τον Κεχαγιά αναμφισβήτητη "μαθηματική αλήθεια".³⁴ Αν όμως η οικονομία λειτουργούσε μ' αυτόν τον τρόπο, τότε θα έπρεπε κανείς με λογική συνέπεια να παραδεχθεί ότι δεν υπήρχε ανάγκη κρατικής εποπτείας στην εκδοτική δραστηριότητα που επικαλέστηκε ο Κεχαγιάς, ούτε επίσης υφίστατο ο κίνδυνος υπέρ-έκδοσης σ' ένα σύστημα πολλών εκδοτικών τραπεζών. Γιατί τι θέση έχει η επιτήρηση της εκδοτικής δραστηριότητας από το κράτος όταν ο κίνδυνος πληθωρικής έκδοσης και άρα έκπτωσης των τραπεζογραμματίων δεν υπήρχε, αφού η ζήτηση του κοινού καθορίζει τη νομισματική κυκλοφορία και "εγγυάται", μέσω της μετατρεψιμότητας, τη διατήρηση της αξίας των τραπεζογραμματίων; Αν ο "στόμαχος"³⁵ της αγοράς

³¹ ό.π., 430.

³² ό.π., 431.

³³ ό.π., 432.

³⁴ ό.π., 434.

³⁵ ό.π., 435.

(κατά την έκφραση του Κεχαγιά) μπορούσε να χωρέσει ορισμένη ποσότητα τραπεζογραμματίων, τούτο δε σημαίνει ότι χωρούσε μόνο τα γραμμάτια μιας τράπεζας (της Εθνικής εν προκειμένω), αλλά τα γραμμάτια περισσότερων τραπεζών κατανεμημένα βάσει των αναγκών και των προτιμήσεων του κοινού. Υπό το πρίσμα αυτό ήταν εύστοχο το σκώμμα που απηύθυνε στον Κεχαγιά ο βουλευτής της συμπολίτευσης Μακρής, ότι τα "κεφάλαια τα ίδια της Τραπεζής[=Εθνικής] τα κωνεύει [η αγορά], τα άλλα κεφάλαια δεν τα κωνεύει· είναι δύσπεπτα ή έχουν τόκον βαρύτερον; Λοιπόν ο τόπος έχει ανάγκη κεφαλαίων και τα κεφάλαια δεν δύνανται να συναγωνισθώσι παρά μόνον δια των πολλών Τραπεζών."³⁶

Η κατηγορία των ανεπαρκών χορηγήσεων και της ελλιπούς κάλυψης των αναγκών της (γεωργικής κυρίως) παραγωγής από την Εθνική, αποτέλεσε ισχυρό επιχείρημα εναντίον του εκδοτικού μονοπωλίου. Ο Κεχαγιάς επιχείρησε ν' αποδείξει ότι η ευθύνη για την κατάσταση αυτή έπρεπε ν' αναζητηθεί στη πλευρά της πολιτικής ηγεσίας, που είχε επιβάλλει περιοριστικούς όρους στη λειτουργία της Εθνικής, ενώ στις προτάσεις των ομογενών κεφαλαιούχων έδειχνε δείγματα ενδοτικότητας. Η σημαντικότερη αιτία για τη μη ικανοποίηση από την Εθνική του συνόλου των αναγκών της αγοράς για χορηγήσεις, ήταν κατά τη γνώμη του ο περιορισμός που είχε επιβάλλει το κράτος στο ύψος του επιτοκίου. Υποστήριξε δηλαδή ότι η Εθνική θα ανταποκρινόταν καλύτερα στις ανάγκες της αγοράς, εάν ο τόκος καθοριζόταν ελεύθερα από το ύψος της ζήτησης του κοινού για χρηματικά κεφάλαια και όχι όπως ίσχυε με κυβερνητική απόφαση. Ο διοικητικός περιορισμός του επιτοκίου ωφελούσε, κατά την άποψη του, μόνο τους τοκογλύφους στους οποίους προσέφευγαν ο αγρότης και ο έμπορος όταν δεν μπορούσαν να δανεισθούν από την Εθνική. "Αφήσατε ελευθερίαν τόκου και θέλετε ιδεί, ότι περισσότερον θα ικανοποιηθώσιν οι έχοντες ανάγκην χρημάτων. Τι ωφελεί έναν κτηματίαν, αν δια νόμου ορισθή ο τόκος εις 6 τοις % και εν τούτοις δεν ευρίσκη να δανεισθή; όταν αυτός υπολογίξη, ότι θα ωφεληθή 15 τοις %, ευχαρίστως δίδει τόκον 8 ή και τι πλέον. Δεν τον ωφελήσατε λοιπόν ορίσαντες τον τόκον εις 6 τοις %, αφού με αυτόν δεν ευρίσκει χρήματα, αλλά τον εξημιώσατε. Αφήσατε την ελευθερίαν εις τους πολίτας· αυτοί θα κρίνουν

³⁶ ό.π., 453.

ποίαι επιχειρήσεις τους συμφέρουν, και τότε θα επιχειρήσωσι τοιαύτας, είτε χρηματικάς είτε κτηματικάς. Αφαιρέσατε την κηδεμονίαν αυτήν."³⁷ Η παραχώρηση του εκδοτικού προνομίου στην Εθνική δεν ήταν αρκετή για να μπορέσει αυτή ν' ανταπεξέλθει στις ανάγκες της οικονομίας. Έπρεπε να της χορηγηθούν και τ' ανάλογα μέσα για να μπορέσει να ασκήσει ολοκληρωμένη πολιτική, "το πρώτιστον δε μέσον είναι η κατάργησις του περιορισμού του τόκου."³⁸ Η παρουσία της πολιτείας ήταν απαραίτητη εκεί που υπήρχε ο φόβος κερδοσκοπίας από την τράπεζα, δηλαδή στην εκδοτική δραστηριότητα και όχι στις εμπορικές δραστηριότητες της. Το εκδοτικό μονοπώλιο έδινε τη δυνατότητα της εύκολης επιτήρησης από τις κυβερνήσεις, ενώ και μια σώφρων εκδοτική τράπεζα (διάβαζε Εθνική) μπορούσε να επιτηρεί καλύτερα τις εμπορικές συναλλαγές και ν' αποφεύγει τη χορήγηση κεφαλαίων σε επισφαλείς και επικίνδυνες εργασίες.³⁹ Η διεθνής εμπειρία, ισχυρίσθηκε ο Κεχαγιάς, αποδείκνυε το αληθές των λεγόμενων του, καθ' όσον στις χώρες όπου υπήρχε μόνο μια εκδοτική τράπεζα δεν υπήρξαν φαινόμενα χρεοκοπιών ή κρίσεων: "Απεναντίας παρουσιάζονται συνεχείς χρεωκοπίαι τραπεζών εις επικρατείας, εις τας οποίας υπάρχουν πολλαί τράπεζαι και ιδίως εν Αμερική ..." ⁴⁰ Αλλά και το παράδειγμα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας έδειχνε, κατ' αυτόν, ότι παρ' όλα τα μικροπροβλήματα το σύστημα τελικά είχε ευδοκιμήσει.⁴¹

Τη διεθνή εμπειρία επικαλέσθηκε και ο Λομβάρδος, ο οποίος "καίτοι μη σπουδάσας, καίτοι μη μελετήσας, καίτοι μη εγκύψας εις οικονομολογικά ζητήματα και συγγράμματα, έχω ακούσει ότι εις όλην την Ευρώπην εθεωρήθη και θεωρείται ως καταστρεπτικόν, ως μη προάγον τα συμφέροντα του τόπου, ως αντιοικονομικόν το σύστημα του πολλαπλασιασμού των γραμματίων υπό πολλών τραπεζών. Εις όλην την Ευρώπην εθεωρήθη και θεωρείται, ότι και η κοινωνία περισσότερο ωφελείται και τα τραπεζικά καταστήματα αναπτύσσονται και έτι περισσότερο την κοινωνίαν ωφελούν, όταν μία και μόνη τράπεζα έχει το προνόμιον αυτό του εκδίδειν χαρτονόμισμα.

³⁷ ό.π., 445.

³⁸ ό.π., 446.

³⁹ ό.π., 432.

⁴⁰ ό.π., 433.

⁴¹ ό.π., 434.

ΛΟΥΝΤΖΗΣ: Μόνον εις την Σκωτίαν παραδέχονται την υπό πολλών Τραπεζών έκδοσιν γραμματίων.

ΜΑΚΡΗΣ: Εις την Πρωσσίαν; εις την Αμερικήν;

ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ: Εις την Ιταλίαν δεν υπάρχουν;"⁴²

Το επιχείρημα αυτό ήταν έωλο και εσφαλμένο για τους αντίπαλους του εκδοτικού μονοπωλίου, ενώ παρέβλεπε ένα σημαντικό στοιχείο του όλου ζητήματος που ήταν οι ιδιαίτερες συναλλαγές που ανέπτυσαν οι προνομιούχες τράπεζες με το κράτος. Όπως υποστήριξε ένας από αυτούς, ο Αθανάσιος Παραμυθιώτης: "Αι πλείσται των Τραπεζών, κύριοι, αι οποίαι απήλαυσαν αποκλειστικώς το δικαίωμα τούτο, το απήλαυσαν ουκί συνεπεία των οικονομολογικών αρχών, ας σας ανέφερον, αλλά δια τας ανάγκας των κυβερνήσεων και των κρατών [...], δεν εγένετο δεκτόν χάριν της επιστήμης, εγένετο δεκτόν χάριν των συμφερόντων των κυβερνήσεων"⁴³, λησιμονώντας ίσως ότι και η εκχώρηση του ίδιου δικαιώματος στη Γενική Πιστωτική που γινόταν στο όνομα του "ελεύθερου συναγωνισμού", ήταν αποτέλεσμα των σχέσεων αυτών που περιέγραφε με μελανά χρώματα. Ο Παραμυθιώτης πίστευε ότι η λύση δεν έπρεπε ν' αναζητηθεί στην θεωρία αλλά "οφείλομεν να την αναζητήσωμεν εις τας ιδιαίτερας περιστάσεις του τόπου ..." ⁴⁴

Αδύνατη θεωρούσε την απόδειξη της θεωρητικής υπεροχής του ενός ή του άλλου συστήματος ο υπουργός των οικονομικών της κυβέρνησης του Δεληγεώργη Δημήτριος Χρηστίδης, αυτός που θεωρείτο ως ένας από τους

⁴² ό.π., 406. Είναι άξιον απορίας γιατί ο Όθωνας Πυλαρινός (1833-99), που υπήρξε αρχικά καθηγητής του Ρωμαϊκού Δικαίου και της Πολιτικής Οικονομίας στην Ιόνιο Ακαδημία (1859-64) και κατόπιν έκτακτος καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1864-7), αλλά και βουλευτής Πάλης (ανήκε δηλαδή σε εκλογική περιφέρεια που θιγόταν από τη σύμβαση της κυβέρνησης), δεν έλαβε μέρος στη συζήτηση αυτή, παρά μόνο σ' αυτό το σημείο. Η παρέμβαση αυτή, σε συνδυασμό με τη στάση που κράτησε στις ψηφοφορίες, δείχνουν ότι ήταν ενάντια στο αποκλειστικό εκδοτικό προνόμιο. Άλλωστε σε ομιλία του που αφορούσε τη σύμβαση των σιδηροδρόμων που συζητούνταν ταυτόχρονα, διακήρυξε την απέχθεια του για τα μονοπώλια και για το ανεπίτρεπτο της κρατικής παρέμβασης: "Η Κυβέρνησις δεν δύναται να αναδεχθή εργολάβου έργα· ο σύγχρονος πολιτισμός καθιέρωσε την αρχήν, ότι ο κάκιστος επιχειρηματίας και εργολάβος είναι το δημόσιον ...", ό.π., 497.

⁴³ ό.π., 479. Πρβλ. την ομιλία του Μακρή ό.π., 451.

⁴⁴ ό.π., 478.

μεγαλύτερους έλληνες οικονομολόγους και *autorite* (κατά την έκφραση του Κεχαγιά) σε ζητήματα οικονομικής πολιτικής.⁴⁵ "Κατ' εμέ", έλεγε ο Χρηστίδης, "η Πολιτική Οικονομία δεν έχει αρχάς στερεάς, διότι εάν είχε τοιαύτας παντού εις όλα τα πράγματα, εις όλα τα μέρη ήθελεν εφαρμόζεσθαι απαραλλάκτως και συμφωνώ με την γνώμην ενός σπουδαίου ανδρός, συγγράψαντος εσχάτως εν Γαλλία, ότι η Πολιτική Οικονομία δεν έφθασεν ακόμα εις τον βαθμόν της επιστήμης, διότι άλλως ήθελον παντού εφαρμόζεσθαι αι αρχαί της και εις τα μεγάλα και εις τα μικρά κράτη και εις τα πτωχά και εις τα πλούσια."⁴⁶

Ένας άλλος βουλευτής, ο Ν.Καράπαυλος, αντιτάχθηκε στην αντίληψη αυτή και έδειξε ότι η Πολιτική Οικονομία αξίζει τον τίτλο της επιστήμης, γιατί είχε αρχές "αναλλοιώτους και αναμφισβητήτους"⁴⁷. Η πρώτη δε αρχή της, που αποτελούσε και τη βάση της ήταν ο ελεύθερος συναγωνισμός.⁴⁸ Και παρ' ότι στην τραπεζική πρακτική το μονοπώλιο αποτελούσε τον κανόνα, στη θεωρία αντιθέτως επικρατούσε η αρχή του ελεύθερου συναγωνισμού: "Μόνον ο συγγραφεύς, τον οποίον σας ανέγνωσεν [ο Κεχαγιάς], ο Βολόβσκις, αγχινούντα [sic] τω όντι υπερασπίσθη το μονοπώλιον των Τραπεζών· αλλ' απέναντι του υπό την έποψιν, υπό την οποίαν εκαρακτήρισε την ελευθερίαν των Τραπεζών, έρχεται σμήνος όλων άλλων περιδόξων συγγραφέων, ο Chevalier, ο Horn, ο Macleod, ο Mill. Πάντες ούτοι μονονουχί, κύριοι, υπεστήριξαν την ελευθερίαν των Τραπεζών ..."⁴⁹

Άλλοι, όπως ο Αριστομένης Βαλέππας και ο υπουργός των ναυτικών Δ.Δρόσος προχώρησαν ακόμα παραπέρα. Αφού το δόγμα της ελευθερίας των συναλλαγών αποτελούσε καθολική αρχή, όποιος την αποδεχόταν δεν μπορούσε παρά να επιθυμεί συνεπώς την καθιέρωση του συναγωνισμού σε όλες τις εκφάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας. Κατά τον Βαλέππα το

⁴⁵ ό.π., 429. Ο χαρακτηρισμός του Χρηστίδη ως οικονομολόγου μπορεί να μη συνάδει με τα σημερινά κριτήρια, ας έχουμε όμως κατά νου την εύστοχη παρατήρηση του Fetter, ότι την εποχή εκείνη "γινόσουν οικονομολόγος, δημοσιεύοντας κάτι που σχετιζόταν με κάποιο οικονομικό πρόβλημα, και ίσως ανακοινώνοντας ο ίδιος ότι ήσουν οικονομολόγος", *The Economist in Parliament 1780-1868*, Durham 1980, 6.

⁴⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., τ.Β', 41.

⁴⁷ ό.π., 59.

⁴⁸ ό.π.

⁴⁹ ό.π.

ερώτημα "ελευθερία ή εκδοτικό μονοπώλιο" ήταν μια ειδική περίπτωση του ζητήματος "προστατευτισμός ή ελευθερία του εμπορίου"⁵⁰. Ζήτημα το οποίο οι οικονομολόγοι είχαν λύσει από την εποχή του Smith, καθόσον είχε καταστεί "αξίωμα της Πολιτικής Οικονομίας, ότι η ελευθερία εν τη εργασία, η ελευθερία εν τω εμπορίω είναι αναντίρρητον ότι είναι το μόνον ελατήριο, δι' ου προάγονται τα έθνη και η οικονομολογική αυτών κατάστασις βελτιούται."⁵¹ Η άρνηση του συναγωνισμού στις τραπεζικές δραστηριότητες, υποστήριξε ο Δρόσος, αποτελούσε οπισθοδρόμηση και οδηγούσε τη χώρα στην καθυστέρηση και στην απομόνωση από το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών όπου έθαλλε η αρχή του laissez faire, με προφανή αποτελέσματα την πρόοδο και τη δημοκρατία: "Από του Αδάμ Σμιθ, του αρχηγού της νεωτέρας σχολής των οικονομολόγων, επεκράτησαν αι ιδέαι της ελευθερίας του εμπορίου, της βιομηχανίας, παντός βιοποριστικού έργου, του συναγωνισμού, και αι ιδέαι αύται επικρατούν μέχρι σήμερον, και δικαίως. Η ελευθερία και ο συναγωνισμός ενίσχυσαν την άμιλλαν, την δραστηριότητα, την ανάπτυξιν των τεχνών, την πρόοδον, την ελάττωσιν των τόκων, τον πλουτισμόν, την ευημερίαν των εθνών. Το προνόμιον, απ' εναντίας, υποθάλπει την νωθρότητα, την αδράνειαν, την στασιμότητα· πλησίον όμως αυτών των ιδεών υπάρχει εν μέγα συμφέρον, το συμφέρον της επικρατείας."⁵²

Η "ελευθερία των έργων" αποτελούσε το κυρίαρχο leitmotiv και δεν αμφισβητήθηκε ούτε απ' όσους υποστήριξαν το εκδοτικό μονοπώλιο. "Και εγώ, κύριοι", έλεγε ο Ιωάννης Χατζίσκος, "είμαι υπέρ της ελευθερίας και πάντες ημείς [...] Επίσης μοι αρέσκει ο προστατευτικός δασμός [sic]. Είμαι μεν υπέρ της ελευθερίας του εμπορίου, αλλ' είμαι και υπέρ των προστατευτικών δασμών εκείνων, οι οποίοι θα συντελέσωσιν εις την πρόοδον της εθνικής βιομηχανίας της εκούσης τα στοιχεία της προόδου. Συμπεραίνω λοιπόν, λέγω, συμφώνως προς την επιστήμην και την πείραν, ότι μόνον το ενιαίον προνομιούχου

⁵⁰ Ας αναφέρουμε εδώ, εν παρόδω, ότι το ζήτημα αυτό αποτέλεσε ένα από τα πιο επίμαχα και πολυσυζητημένα οικονομικά θέματα από τους έλληνες διανοούμενους τον 19ο αιώνα, βλ. σχετικά Μ.Ψαλιδόπουλος (επ.), *Κείμενα για την ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη ή προστασία;* Αθήνα 1994, και τις σχετικές παρατηρήσεις μας παρακάτω, στο κεφ. Χ.

⁵¹ *Εφημερίς* ..., ό.π., 460.

⁵² ό.π., τ.Β', 53.

Τραπεζής πολλαπλασιάζει τα κεφάλαια άνευ κινδύνων εν τη κοινωνία. Την γνώμην μου δε ταύτην στηρίζω και εις την αυθεντίαν διδασκάλων της ανθρωπότητας."⁵³

Ο φιλελευθερισμός κατείχε υψηλή θέση στο χρηματιστήριο των πολιτικών αξιών εκείνης της περιόδου. Φιλελεύθεροι άλλωστε ήταν (ή έστω έτσι εκλάμβαναν τους εαυτούς τους) όλοι όσοι πήραν μέρος στη συζήτηση αυτή, είτε τάχθηκαν με την "ελευθερία των τραπεζών", είτε με το εκδοτικό μονοπώλιο. Όμως στην ιδεολογική τους αντιπαράθεση το πλεονέκτημα θα το είχε η "παράταξη" εκείνη η οποία θα κατάφερνε να πείσει ότι η δική της ερμηνεία του φιλελεύθερου ιδεώδους ήταν η "αληθινή" και αντιπροσώπευε το πνεύμα των κλασικών κτλ. Εάν οι υπερασπιστές της "ελευθερίας των τραπεζών" επιτύγχαναν να ερμηνεύσουν δεσμευτικά το φιλελεύθερο ιδεώδες στο πεδίο της οικονομίας, και πιο συγκεκριμένα στο ζήτημα της τραπεζικής δραστηριότητας και να πείσουν για την ερμηνεία τους, θα επέφεραν ένα σημαντικό πλήγμα στις θέσεις των αντιπάλων τους. Η παρέμβαση του Κεχαγιά στην ομοβροντία ομολογιών πίστεως στο φιλελευθερισμό, είχε σκοπό να εμποδίσει αυτή την εξέλιξη και να αφαιρέσει το μονοπώλιο ερμηνείας του από το "αντίπαλο στρατόπεδο", διεκδικώντας με τη σειρά του το δικαίωμα "ορθής" ερμηνείας του περιεχόμενου του *laissez faire*: "Συκοφαντούν, κύριοι, και την ελευθερίαν αυτήν και τους συγγραφείς."⁵⁴ Η ελευθερία των συναλλαγών που διακήρυξαν ο Cobden, ο Peel και ο Gladstone, αφορούσε κατά τον Κεχαγιά την κατάργηση των εμπορικών προστατευτικών δασμών και όχι την εκδοτική ελευθερία: "Προς τι λοιπόν, κύριοι, φέρουσι εις το μέσον την ελευθερίαν του εμπορίου; τι κοινόν μεταξύ της αρχής του μονοπωλίου των Τραπεζών, της εκδόσεως τραπεζικών γραμματίων, και της άλλης αρχής, της ελευθερίας του εμπορίου; [...]"

ΔΡΟΣΟΣ: Η αυτή αρχή είναι.

ΚΕΧΑΓΙΑΣ: Θέλομεν, λένουν, την ελευθερίαν των Τραπεζών, και έχομεν προς υποστήριξιν συγγραφείς σπουδαίους. Έχομεν τον Horn, είπεν ο κ.Βαλέπας, τον Michel Chevalier μας είπεν ο πρόεδρος της Κυβερνήσεως, τον Adam Smith, είπε σήμερον ο κ.Δρόσος. Συκοφαντείτε, το επαναλαμβάνω, και την ελευθερίαν και τους συγγραφείς. Ακούσατε τι εννοούν ελευθερίαν Τραπεζών

⁵³ ό.π., 483.

⁵⁴ ό.π., τ.Β', 55.

και ιδέτε αν πλησιάζη εις την διάνοιαν αυτών των ανδρών η ελευθερία των Τραπεζών όπως την φαντάζονται οι επικαλεσθέντες αυτούς."⁵⁵

Ο συναγωνισμός των τραπεζών, υπερθεμάτιζε ένας άλλος θιασώτης του εκδοτικού μονοπωλίου (ο Μίλησης, ο οποίος διετέλεσε υπουργός παιδείας σε κατοπινή κυβέρνηση του Κουμουνδούρου), οδηγούσε σε άμετρη έκδοση τραπεζογραμματίων, με συνέπεια τη φυγάδευση του μεταλλικού νομίσματος, την ύψωση του τόκου και τις αυξήσεις σε βασικά προϊόντα, γεγονότα που οδηγούσαν σε οικονομική κρίση. Και εάν τέτοιου τύπου κρίσεις συνέβησαν στην Αμερική που ήταν πλούσια χώρα, τι θα μπορούσε να συμβεί στην Ελλάδα που ήταν ενδεής και με τη βιομηχανία σε νηπιώδη κατάσταση; "Ίδού που σας φέρει το σύστημα το οποίον παρουσιάζεται υπό το απατηλόν όνομα της ελευθερίας."⁵⁶ Το παράδειγμα της Βρετανίας ήταν κατά τη γνώμη του ιδιαίτερα διδακτικό για χώρες όπως η Ελλάδα που επιθυμούσαν να βαδίσουν το δρόμο της ανάπτυξης: "Ο μέγας Πηλ, του οποίου η φήμη διατηρείται ακμαία μέχρι σήμερον, εύρε πολλὰς Τραπεζὰς εν τη πατρίδι του, η δε δόξα του συνίσταται ουκί εις τον πολλαπλασιασμόν ή την διατήρησιν αυτών, αλλά τουναντίον εις τον περιορισμόν αυτών και τον κανονισμόν δια μέτρων συνειών και σωτηρίων."⁵⁷ Άλλωστε ο συναγωνισμός που επαγγέλονταν οι υποστηρικτές του νομοσχεδίου του Δεληγεώργη ήταν, κατά τον βουλευτή από τα Επάνησα Αρ.Κοντογούρη, φενάκη. Ο πραγματικός συναγωνισμός προϋπόθετε τη διαφανή λειτουργία και ανεξαρτησία των υγιών δυνάμεων της αγοράς: "[...] εννοώ συναγωνισμόν πραγματικόν, στηριζόμενον εις ίδια κεφάλαια, εις το ίδιον μεταλλικόν, εις τας ίδιαις δυνάμεις [...] ουκί δε εις το προνόμιον του εκδίδειν τραπεζικά γραμμάτια."⁵⁸

Ένα άλλο επιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε απ' όσους υποστήριζαν τον "εκδοτικό πλουραλισμό", ήταν ότι με τη λειτουργία πολλών εκδοτικών τραπεζών θ' αύξανε η ποσότητα των κεφαλαίων που τόσο είχε ανάγκη ο τόπος. Στο επιχείρημα αυτό (το οποίο είναι λίγο-πολύ ταυτόσημο μ' αυτό που υποστήριζαν οι υποστηρικτές της ίδρυσης κρατικής τράπεζας) ενδημεί η αντίληψη ότι η ανάπτυξη της παραγωγής, η δημιουργία βιώσιμης βιομηχανίας και ο

⁵⁵ ό.π., 46.

⁵⁶ ό.π., 47.

⁵⁷ ό.π., 52.

⁵⁸ ό.π., 9.

εκουγχρονισμός της αγροτικής δραστηριότητας θα μπορούσαν να επιτευχθούν με την αύξηση των χορηγήσεων από το πιστωτικό σύστημα της χώρας. Το πιστωτικό σύστημα φαίνεται ότι αποτελούσε γι' αυτούς κεντρικό μοχλό ανάπτυξης της οικονομίας. Η εκχώρηση του εκδοτικού προνομίου στη Γενική Πιστωτική πίστευαν ότι θα ωφελούσε τον τόπο, καθώς θ' αύξανε τα πιστωτικά μέσα. "Αντί λουπόν", υπερθεμάτιζε ο Στ.Μακρής, "να έχωμεν φόβους δια την σύστασιν νέων τραπεζών πρέπει να ενθαρρυνθώμεν, πρέπει να αναγνωρίσωμεν τας ανάγκας του τόπου και να μη θέλωμεν δια των φόβων να εξογκώνωμεν τα κακά, τα οποία δύνανται να προκύψωσιν εκ του πολλαπλασιασμού των γραμματίων."⁵⁹ Η καθυστέρηση στην ανάπτυξη των παραγωγικών διαδικασιών δεν οφειλόταν σε εγγενείς αδυναμίες του κοινωνικοοικονομικού συστήματος της χώρας, αλλά σε έλλειψη κεφαλαίων. "Όταν λοιπόν τα κεφάλαια τούτα ευρεθώσιν", πρόσθετε ο Βαλέπας, "η κυκλοφορία των τραπεζικών γραμματίων θα αυξηθή, διότι θα αυξηθή η εργασία, διότι τα κεφάλαια αυτά αντιπροσωπεύουν συναλλαγές και θα καταναλωθούν."⁶⁰ Στην παρατήρηση του Κεχαγιά ότι συνέχεε "τα δάνεια με τα κεφάλαια, με το ποσόν των τραπεζικών γραμματίων"⁶¹ ο Βαλέπας επέμεινε ότι η αύξηση της ποσότητας των κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων θα οδηγούσε σε αύξηση των κεφαλαίων, με τα οποία θα αυξάνονταν οι συναλλαγές και θα ζωογονούνταν το εμπόριο: "[...] η πρόοδος της Ελλάδος και η μεγαλειτέρα ανάπτυξις του εμπορίου και της βιομηχανίας επιφέρωσι και την λύσιν των δεσμών τούτων και ανακυρηχθή η πλήρης ελευθερία των Τραπεζών, ήτις με την πρόοδον του εμπορίου και της βιομηχανίας και την αύξησιν των κεφαλαίων θα καταστή αναπόφευκτος."⁶²

Η αντίληψη αυτή παράβλεπε τη βασική θέση της κλασικής πολιτικής οικονομίας για τις τρεις βασικές προϋποθέσεις ανάπτυξης βιομηχανικής παραγωγής, όπως εκφράσθηκαν από τον Smith:⁶³ την επαρκή προσφορά πρώτων υλών, μέσων παραγωγής και μισθωτής εργασίας. Όπως σωστά επισήμανε ο Ν.Μαυροκορδάτος, η αιτιώδης σχέση που υπονοούσε το σχήμα των υποστηρικτών της εκδοτικής ελευθερίας, είχε ακριβώς την αντίστροφη

⁵⁹ *Εφημερίς* ..., ό.π., 454.

⁶⁰ ό.π., 462.

⁶¹ ό.π., 463.

⁶² ό.π., 465.

⁶³ *An Inquiry* ..., ό.π., 295· πρβλ. J.S.Mill, *Principles* ..., ό.π., 63 κ.ε.

σειρά: "Όταν τόπος τις προβαίνει εις το εμπόριον και την βιομηχανίαν, όταν αναπτύσσονται οι πόροι αυτού, τότε αυξάνει η κυκλοφορία του χρήματος."⁶⁴ Αυτό το αναγνώριζαν και ορισμένοι θια σώτες του "εκδοτικού πλουραλισμού", όπως ο Δ.Ζέγγελης, ο οποίος προειδοποιούσε τους "ομοϊδεάτες" του ότι για την ευδοκίμηση της "ελευθερίας" προϋπόθεση ήταν η ύπαρξη κεφαλαίων, η ανάπτυξη της παραγωγής και λαός εξασκημένος, "ικανός να διαγνώση τας πλοκάς και τας παγίδας, τας οποίας ηδύναντο να στήσωσιν ευφυείς κεφαλαιούχοι", αμφιβάλλοντας σοβαρά κατά πόσο "οι υμέτεροι συμπολίται ήναι κατά τούτο ώριμοι."⁶⁵

Τα τελευταία αυτά λόγια του Ζέγγελη αποδείχθηκαν προφητικά τους επόμενους μήνες, με την κερδοσκοπία επί των μετοχών της εταιρείας του Λαυρίου. Επίσης οι εξελίξεις που ακολούθησαν με τη διάσπαση των ομογενών και την ίδρυση της Τράπεζας επί της Βιομηχανικής Πίστεως της Ελλάδος (με τη σύμπραξη της Εθνικής), κατέδειξαν από τη μια πλευρά ότι αυτό που έλλειπε από την ελληνική οικονομία δεν ήταν μόνο τα κεφάλαια, αλλά και ο συνδυασμός των παραγόντων που αναφέραμε παραπάνω. Από την άλλη πλευρά όμως, ο αντικειμενικός παρατηρητής δεν μπορεί παρά να διαπιστώσει ότι, όπως η Εθνική δεν υπήρξε η εθνοσώτριά τράπεζα (όπως επιθυμούσαν να την παρουσιάσουν πλείστοι όσοι καταγραφείς της ιστορίας της), έτσι και οι εθνοευεργέτες ομογενείς κεφαλαιούχοι δεν ενδιαφέρθηκαν για την οικονομική ανάπτυξη της πτωχής πατρίδας των. Δεν ήταν ο πατριωτισμός τους που τους ώθησε ν' αναλάβουν επιχειρήσεις στην Ελλάδα, αλλά οι προοπτικές υψηλών και σίγουρων κερδών που πρόσφεραν χρηματιστηριακά και εργολαβικά εγχειρήματα (όπως αυτό των σιδηροδρόμων).

Οι αντιπαραθέσεις των οικονομολόγων

Οι συζητήσεις που έγιναν στο κοινοβούλιο δε μπορούσαν ν' αφήσουν ασυγκίνητους τους καθ' ύλην αρμόδιους στο ζήτημα αυτό, δηλαδή τους οικονομολόγους. Οι αμφισβητήσεις ορισμένων βουλευτών περί της "επιστημονικότητας" της πολιτικής οικονομίας καθώς και οι συχνές πυκνές

⁶⁴ *Εφημερίς ...*, ό.π., 456.

⁶⁵ ό.π., τ.Β', 14.

αναφορές τους σε οικονομολόγους-αυθεντίες της εποχής εκείνης, έκανε αναπόδραστο το καθήκον όσων αυτοπροσδιορίζονταν ως οικονομολόγοι ν' αποκαταστήσουν το κύρος της επιστήμης τους. Από την άλλη, η πάλη στο ιδεολογικό μέτωπο απαιτούσε να ορισθούν δεσμευτικά έννοιες όπως "προνόμιο" και "ανταγωνισμός" και να προταχθούν με τα ανάλογα πρόσημα.

Ο πρώτος που ρίχθηκε με ζέση στην ιδεολογική κονίστρα ήταν ο Α.Βερναρδάκης,⁶⁶ ο οποίος ανέλαβε ν' ανασκευάσει με επιστημονικό τρόπο τις "ανακρίβειες" που είχαν, κατ' αυτόν, εκφέρει ο Χατζίσκος και ο Κεχαγιάς και να διασκεδάσει τις εντυπώσεις που είχαν δημιουργήσει, ότι τάχα οι πλείστοι οικονομολόγοι είχαν ταχθεί υπέρ του εκδοτικού μονοπωλίου.⁶⁷ Ο Βερναρδάκης υπενθύμισε στους αναγνώστες του ότι το ζήτημα του εκδοτικού προνομίου είχε τεθεί αρχικά στη Μ.Βρετανία το 1844, όταν κυριάρχησε η "μεταλλική σχολή".⁶⁸ Τα γεγονότα που ακολούθησαν όμως απέδειξαν, κατά τη

⁶⁶ Ο Αθανάσιος Βερναρδάκης (1844-1912) δικαιοματικά θεωρούσε τον εαυτό του οικονομολόγο, αφού πλην των άρθρων και των μελετών που συνέγραψε και αφορούσαν τρέχοντα ζητήματα οικονομικής πολιτικής, δημοσίευσε μια σειρά μελετών οικονομικής ιστορίας στη *Journal des Economistes*, οι οποίες διερευνούσαν νομισματικά ζητήματα της Αρχαίας Ελλάδας. Οι μελέτες αυτές εκδόθηκαν αυτοτελώς από το γαλλικό εκδοτικό όικο Guillaumin et Cie.

⁶⁷ "Το ακατανόητον μονοπώλιον των τραπεζών εν Ελλάδι και οι υπερασπισταί αυτού", *Εφημερίς των Συζητήσεων*, 11.7., 19.7. και 21.7.1873. Η *Εφημερίς των Συζητήσεων* ήταν από τις εφημερίδες που υποστήριξε τη σύμβαση του Δεληγεώργη, με μια σειρά άρθρων με τίτλο "Η τραπεζική της αντιπολιτεύσεως", 23.6., 27.6. και 7.7.1873. Στο ίδιο κύμα κινήθηκε και η εφημερίδα της Σύρου *Ερμούπολις* με τα άρθρα της "Σύμβασις Γενικής Πιστωτικής Τραπεζής", 16.6.1873 και "Η ελευθερία των τραπεζών σώζει τους λαούς", 30.6.1873. Υπέρ της ελεύθερης σύστασης εκδοτικών τραπεζών τάχθηκε και το *Μέλλον* με σειρά άρθρων του με τίτλο "Η ελευθερία των τραπεζών", 15.6., 19.6., 22.6., 26.6., 29.6. και 6.7.1873. Η εφημερίδα δεν παρέλειψε ωστόσο να κατακρίνει την κυβέρνηση Δεληγεώργη γιατί δεν εισήγαγε τον ανταγωνισμό αλλά το δυοπώλιο (19.6.1873), ενώ πρότεινε την εισαγωγή διάταξης στο υπό συζήτηση νομοσχέδιο η οποία θα έδινε το δικαίωμα στις εκδοτικές τράπεζες να κρατούν ως ασφάλειες δημόσια χρεόγραφα, κατά το παράδειγμα της πολιτείας της Νέας Υόρκης (22.6. και 29.6.1873).

⁶⁸ "Το ακατανόητον ...", ό.π., 11.7.1873. Προφανώς ο Βερναρδάκης δεν εννοεί τους Bullionists αλλά τη λεγομένη Currency School, της οποίας κανένας εκπρόσωπος της

γνώμη του, το "κενόν της μεταλλικής σχολής" που πίστευε ότι οι ρυθμίσεις που επέβαλλαν στην εκδοτική δραστηριότητα θα συνέτειναν στην ελάττωση των οικονομικών κρίσεων, "ενώ αποδείχθη ότι τα μέτρα ταύτα τας προκαλούσι και αυξάνουσι [...] το δε οικοδόμημα του Peel κατεκριμνήσθη μετά πάταγον."⁶⁹ Οι κρίσεις που είχαν συμβεί ως εκείνη τη στιγμή στην Ευρώπη, δεν είχαν πυροδοτηθεί από την ελεύθερη έκδοση τραπεζογραμματίων, αλλά "το αίτιον των κρίσεων εισίν αυταί αι προνομιούχαι τράπεζαι, όπερ υποσχόμεθα να αποδείξωμεν, όποταν θέλη ο κ.Κεχαγιάς."⁷⁰ Οι προνομιούχες τράπεζες πίστευε ότι ήταν προϊόντα πολιτικών επιλογών των κρατών, "ελλείπει πάσης αληθούς επιστημονικής ιδέας" και αποτελούσαν το "προχειρότερον ταμείον"⁷¹ απ' όπου αντλούσαν οι κυβερνήσεις πόρους. Το επιχείρημα που εφέρετο από ορισμένους, ότι το εκδοτικό προνόμιο είχε παρακωρηθεί με αντάλλαγμα τον περιορισμό του τόκου, ήταν σαθρό κατά την άποψη του γιατί, όπως είχε αποδειχθεί στην περίπτωση της Ελλάδας, η τοκογλυφία είχε αυξηθεί αντί να μειωθεί: "[...] δια τας προνομιούχας όμως τραπεζας το πράγμα διαφέρει, διότι δεν είναι περιορισμός τόκου, αλλ' αντάλλαγμα ωφελειών και ευκολιών μεταξύ κυβερνήσεως και προνομιούχων τραπεζών."⁷² Ο ίδιος πρόσβευε ότι ο προσδιορισμός του τόκου έπρεπε να καθορίζεται από τις δυνάμεις της αγοράς και να μην επαφίεται στην πρόνοια του νομοθέτη. Η μείωση του τόκου μπορούσε να επιτευχθεί μόνον εάν υπήρχαν πολλές ανταγωνιζόμενες τράπεζες, παρά όταν διατηρείτο το μονοπώλιο. Η εμπειρία της Σκωτίας, ισχυρίσθηκε ο Βερναρδάκης, έδειχνε το πόσο ανυπόστατοι ήταν οι φόβοι για άμετρη έκδοση τραπεζογραμματίων. Τέτοιο ενδεχόμενο υπήρχε μόνο στην περίπτωση της έκδοσης χαρτονομίσματος από το κράτος, γιατί το κρατικό χαρτονόμισμα κυκλοφορούσε αναγκαστικά ενώ τα γραμμάτια των τραπεζών επέστρεφαν σ' αυτές για εξαργύρωση.⁷³

στην Αγγλία δεν υποστήριξε το free-banking· βλ. V.Smith, *The Rationale ...*, ό.π., 71 κ.ε. και 132-45.

⁶⁹ Στο ίδιο.

⁷⁰ 19.7.1873.

⁷¹ Στο ίδιο.

⁷² 21.7.1873.

⁷³ 19.7.1873.

Αλλά και σε θεωρητικό επίπεδο, υποστήριξε ο Βερναρδάκης, το εκδοτικό προνόμιο είχε καταδικασθεί, "διότι εκτός του Wolowski ουδείς άλλος, κατά το μάλλον ή ήττον διακεκριμένος οικονομολόγος, έγραψεν υπέρ του ενιαίου συστήματος."⁷⁴ Αυτή η πλέον μεροληπτική άποψη μπορεί να μην ικανοποιούσε το κριτήριο της "αντικειμενικότητας", εξυπηρετούσε όμως την κανονιστική πρόθεση των επιχειρημάτων του που επιθυμούσε να εμφανίσει μάλλον ως αναχρονισμό την άποψη των αντιπάλων, των οποίων οι ιδέες χαρακτηρίστηκαν ως συρραφή "εκ διαφόρων αγνώστων ή πλανωμένων συγγραφέων και μη ανήκουσαι κυρίως εις ουδεμίαν σχολήν, εισίν ολέθριαι δια πάντα τόπον και μάλιστα δια την Ελλάδα ..."⁷⁵ Αυτό ήταν κατά τον Βερναρδάκη το ποιόν των ιδεών όσων υποστήριζαν το εκδοτικό προνόμιο· αλλά, "που να ήξευρεν ο πτωχός Wolowski ότι επτά έτη βραδύτερον θα εύρισκεν χορείαν ομοφρονούντων εν Ελλάδι εκ των κ.Χατζίσκου, Λομβάρδου και Ευθ.Κεχαγιά !"⁷⁶

Πρωταθλητής όμως στη διάδοση της ιδέας της σύστασης πολλών εκδοτικών τραπεζών, ήταν χωρίς αμφιβολία ο Αριστείδης Οικονόμος, ο οποίος δημοσίευσε αρκετά άρθρα στην *Οικονομική Επιθεώρηση*⁷⁷ που σκοπό είχαν να αποδείξουν τη βιωσιμότητα και την υπεροχή του εκδοτικού πλουραλισμού. Ο Οικονόμος χαρακτήρισε το τραπεζικό προνόμιο ως ιδέα που "στηρίζεται κυρίως εις τας περί κηδεμονίας των λαών σεσαθρωμένας ιδέας του απολυτισμού."⁷⁸ Η επιτήρηση της εκδοτικής δραστηριότητας από το κράτος δεν αποτελούσε παρά αστυνομική επιτήρηση η οποία στην πράξη αποδεικνυόταν "σωρός άμμου", καθώς μεταξύ των κυβερνήσεων και των προνομιούκων τραπεζών δημιουργείτο "πιστωτικός έρως".⁷⁹ Ως γνήσιος φιλελεύθερος θεωρούσε ότι κάθε μονοπώλιο "είναι φόρος, πληρονόμενος υπό της ενεργητικότητας εις την αδράνειαν και την

⁷⁴ Στο ίδιο.

⁷⁵ 21.7.1873.

⁷⁶ 11.7.1873.

⁷⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα άρθρα, "Αι τράπεζαι των Ηνωμένων Πολιτειών", V(1877), 337-41, "Σουηδικαί Τράπεζαι", V(1877), 415-8 και "Γερμανικαί Τράπεζαι", VII(1879), 241-4.

⁷⁸ "Περί Ελευθερίας των Τραπεζών", *Οικονομική Επιθεώρησης*, I(1873), 229-35, εδώ 231.

⁷⁹ ό.π.

αρπαγήν"⁸⁰, και το αποτέλεσμα εφαρμογής του στην εκδοτική δραστηριότητα ήταν εμφανή στην περίπτωση της Εθνικής, η οποία "κατέφυγε τοςάκις εις την μεταμόρφωσιν του τραπεζικού αυτής γραμματίου εις χαρτονόμισμα, ώστε οι υπερασπισταί αυτής δεν πρέπει να ομιλώσι μετά στόμφον."⁸¹ Παρ' ότι θεωρούσε πως η οικονομική ανάπτυξη επιτυγχάνεται στον ανώτατο βαθμό μόνο με την απόλυτη οικονομική ελευθερία, πίστευε ότι αποτελούσε μεγάλη πρόοδος (σε σχέση με το προηγούμενο καθεστώς) η έκδοση γραμματίων από περισσότερες της μία τράπεζες.⁸²

Ο Ζωγράφος έψεξε τον "πάντοτε ελευθεριάζων συντάκτη" της *Οικονομικής Επιθεώρησης*,⁸³ επισημαίνοντας ότι η ιδέα της "ελευθερίας" μπορεί να ασκούσε γοητεία σ' αρκετούς, αλλά πόρρω απέιχε από μια σώφρονα τραπεζική διοργάνωση: "Αληθώς μέγα βοήθημα έχει τις υποστηρίζων θεωρίας, υπέρ των οποίων δύναται αφειδώς να κάμνη χρήσιν της θελκτικής λέξεως ελευθερία· αλλά δεν πρέπει να λησμονώμεν τον αληθή ιστορικών χαρακτηρισμόν της, ότι είναι και αυτή επικίνδυνον όργανον δια τον μη αρκούντως ησκημένον περί την διαχείρισιν της."⁸⁴ Για τον Ζωγράφο το εκδοτικό μονοπώλιο ήταν προτιμότερο, μιας και η εμπειρία εφαρμογής της ελεύθερης έκδοσης τραπεζογραμματίων στην Αμερική και τη Σκωτία είχε οδηγήσει σε σοβαρές διαταραχές στις οικονομικές συναλλαγές των χωρών αυτών.⁸⁵ Το πλέον δυσάρεστο όμως ήταν ότι "δια της πολυκλάδου μηχανής του νομίσματος ταραττονται εν γένει αι οικονομικαί αυτού σχέσεις."⁸⁶

Αντίθετα από τον Ζωγράφο, η εμπειρία του εκδοτικού μονοπωλίου στην Ελλάδα, φαίνεται πως έκαμψε τους όποιους δισταγμούς είχε εκφράσει αρχικώς ο Σούτσος για την ασφάλεια και τις δυνατότητες εφαρμογής ενός μοντέλου "εκδοτικού πλουραλισμού".⁸⁷ Ο Σούτσος θεωρούσε εξ αρχής λυσιτελέστερη για

⁸⁰ ό.π., 232.

⁸¹ ό.π., 233.

⁸² ό.π., 234.

⁸³ *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., I, 39.

⁸⁴ Στο ίδιο.

⁸⁵ Στο ίδιο, 38.

⁸⁶ Στο ίδιο, 40.

⁸⁷ *Εγχειρίδιον Δημοσιολογίας*, ό.π., 125.

την οικονομία την ύπαρξη πολλών εκδοτικών τραπεζών,⁸⁸ αναγνώριζε ωστόσο ότι "η ενάσκησης του ιδιωτικού τούτου δικαιώματος δεν πρέπει να μένη όλως ακανόνιστος."⁸⁹ Στην *Πλουτολογία* εξέτασε διεξοδικότερα το ζήτημα και τάχθηκε αναφανδόν υπέρ της κατάργησης του εκδοτικού μονοπωλίου, του οποίου τα σημαντικότερα μειονεκτήματα ήταν κατά τη γνώμη του τα ακόλουθα: 1ον, η παρακώλυση της ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων. Οι τράπεζες που στερούνταν του εκδοτικού δικαιώματος, δεν είχαν τον όγκο των συναλλαγών μιας προνομιούχου τράπεζας και αδυνατούσαν να προχωρήσουν σε μεγάλη επέκταση των εργασιών τους, αναγκαζόμενες να διοχετεύουν τα κεφάλαια τους σε άλλες χρήσεις ή να τα καταθέτουν στην προνομιούχο (κεντρική) τράπεζα. Όμως έτσι η κοινωνία στερούνταν χρηματικών πόρων, ενώ η προνομιούχος πολλαπλασίαζε τα κέρδη της, κέρδη που δικαιωματικά ανήκαν στο σύνολο της κοινωνίας.⁹⁰ 2ον, ο υψηλότερος τόκος που επέβαλλε η προνομιούχος τράπεζα. Στην περίπτωση που το ύψος του τόκου περιοριζόταν νομοθετικά (όπως στην περίπτωση της Ελλάδας) το αποτέλεσμα ήταν οι περιορισμένες χορηγήσεις και η χρηματική στενότητα που επέβαλλε η προνομιούχος τράπεζα.⁹¹ 3ον, η χορήγηση του εκδοτικού προνομίου αποκλειστικά σε μια τράπεζα δημιουργούσε ιδιότυπες σχέσεις εξάρτησης της από την εκάστοτε κυβέρνηση, με συνέπεια μεγάλο μέρος των κεφαλαίων της να όδευε προς το δημόσιο ταμείο και όχι προς τη βιομηχανία, όπως συνέβαινε σε μια σειρά χώρες "και εν Ελλάδι".⁹² 4ον, η έλλειψη ανταγωνισμού δημιουργούσε στους μετόχους και διοικούντες της προνομιούχου τραπεζής κλίμα εφησυχασμού και ευφορίας από τα υψηλά κέρδη της εκδοτικής δραστηριότητας, με αποτέλεσμα να μη συναισθάνονταν τις ευθύνες τους έναντι της κοινωνίας και παράλληλα να παρατηρούνται φαινόμενα σπατάλης και νεοπλουτισμού.⁹³ Από την άλλη πίστευε ότι ένα σύστημα πολλών εκδοτικών τραπεζών, μπορούσε να εξυπηρετήσει καλύτερα τις χρηματικές ανάγκες του

⁸⁸ Στο ίδιο, 126-7.

⁸⁹ Στο ίδιο, 128.

⁹⁰ *Πλουτολογία*, ό.π., II, 410.

⁹¹ Στο ίδιο, 411.

⁹² Στο ίδιο, 412.

⁹³ Στο ίδιο. Υπενθυμίζεται εδώ ότι ο Σούτσος υπήρξε σύμβουλος και μέτοχος της Εθνικής ως τις αρχές της δεκαετίας του 1880.

τόπου, με την προϋπόθεση ότι οι εκδοτικές τράπεζες θα φρόντιζαν πάντα για τη διατήρηση του δέοντος μεταλλικού αποταμιεύματος και την αδιάλειπτη εξαργύρωση των γραμματίων τους, ενώ θεωρούσε απαραίτητο να υπήρχε ευρεία δημοσιότητα στις οικονομικές τους καταστάσεις προκειμένου το κοινό να είχε πάντα μια καθαρή εικόνα για τις ενέργειες τους.⁹⁴

Μειριοπαθέστερες απόψεις για το ίδιο ζήτημα εξέφρασε ο Γουναράκης μιας και θεωρούσε ότι και οι δύο εναλλακτικές επιλογές μοιράζονταν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, ώστε "οι υπέρ εκατέρου των συστημάτων συνηγορούντες λόγοι συμψηφίζονται."⁹⁵ Αναγνώριζε ωστόσο ότι "η μεγάλη τράπεζα η μονοπωλιακή έχει εν εξαιρετικόν ίδιον προσόν, ότι δηλαδή ένεκα του μεγέθους της κέκταται μείζονα πίστιν ή αι μικραί, βοηθουμένη δ' εν ανάγκη και υπό της πολιτείας δύναται εν χρόνοις κρίσεων, καθ' ους η πίστις μειούται, να συντρέχη προς αναπλήρωσιν της μειωθείσης πίστεως δι' εκδόσεως τραπεζικών γραμματίων και δια των ένεκα αυτού λόγου συρρεουσών καταθέσεων εις αυτήν ..."⁹⁶

Αντιστικτικά προς την άποψη του Γουναράκη, ο Καζάζης υποστήριξε ότι το πιστωτικό σύστημα και η οικονομική δραστηριότητα γενικότερα, προάγονταν με τη λειτουργία πολλών εκδοτικών τραπεζών, αφού το μονοπώλιο οδηγούσε σε στασιμότητα και αδράνεια. Παρά ταύτα δεν ήταν αντίθετος στην ύπαρξη περιορισμών στην εκδοτική δραστηριότητα και στην εποπτεία της πολιτείας, χάριν αποφυγής καταχρήσεων του δικαιώματος αυτού.⁹⁷

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 το ενδιαφέρον των ελλήνων οικονομολόγων για το ζήτημα του εκδοτικού προνομίου είχε χάσει την αίγλη του. Η πτώχευση του 1893, η φθίνουσα πορεία της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας και η συγκώνευση της με την Εθνική μετά το θάνατο του Συγγρού, είχαν ως αποτέλεσμα η χώρα να επανέλθει στο εκδοτικό καθεστώς που υπήρχε αμέσως μετά τη μεταπολίτευση του 1863, με την Εθνική σαφώς πιο ενισχυμένη. Οι εξελίξεις αυτές συνδυάστηκαν, μετά και την επίδραση των απόψεων του W.Bagehot τη δεκαετία του 1870, με μια διεθνή τάση για συγκέντρωση της εκδοτικής δραστηριότητας σ' ένα κεντρικό φορέα, με κύρια αρμοδιότητα τη

⁹⁴ Στο ίδιο, 415.

⁹⁵ *Στοιχεία ...*, ό.π., 199.

⁹⁶ Στο ίδιο.

⁹⁷ *Γενικαί Αρχαί της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα 1894, 334-5.

διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας. Για την Ελλάδα το ρόλο αυτό επωμίσθηκε στις αρχές του 20ου αιώνα κυρίως η Εθνική και το διατήρησε μέχρι το 1928, όταν ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος. Για τους έλληνες οικονομολόγους του 19ου αιώνα, η προοπτική ενός κεντρικού νομισματικού φορέα, κατά το πρότυπο του αμερικάνικου Federal Reserve (που ιδρύθηκε στις αρχές του επόμενου αιώνα) ή μιας κεντρικής κρατικής τράπεζας δεν ήταν θεμιτή, αφού σύμφωνα με τα λόγια ενός εξ αυτών⁹⁸ η ιδέα αυτή ήταν αντίθετη με το πνεύμα των σύγχρονων κοινωνιών και "φαίνεται μάλλον συμβιβασμένη προς παλαιότερας μοναρχικής ή απολυταρχικής εποχής."⁹⁹

⁹⁸ Κ.Βουρνάζος, *Σύστημα ...*, ό.π., ΙΙ, 462-3.

⁹⁹ Στο ίδιο, 463.

Δ' ΜΕΡΟΣ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ ΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΙΧ. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΔΡΑΧΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΔΥΝΑΜΙΕΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Η δημιουργία εθνικού νομίσματος αποτέλεσε, όπως αναφέρθηκε (κεφ. ΙΙΙ), μια από τις πρώτες μέριμνες των κυβερνήσεων του νεότευκτου ελληνικού κράτους. Την επιλογή αυτή επέβαλλαν αφ' ενός η αδήριτη ανάγκη ύπαρξης ενός ομοιόμορφου κυκλοφοριακού μέσου, με το οποίο θα διενεργούνταν οι συναλλαγές και θα εισπράττονταν τα έσοδα του κράτους, αφ' ετέρου λόγοι "εθνικής αξιοπρέπειας". Η πανοπερμία τουρκικών (κυρίως) και άλλων φθαρμένων νομισμάτων διαφόρων χωρών, δημιουργούσε προσκόμματα στις συναλλαγές, ευνοούσε την κερδοσκοπία ενώ δημιουργούσε προβλήματα και στις εξωτερικές πληρωμές, καθώς τα νομίσματα αυτά δεν ήταν πάντα αποδεκτά (και πάντως όχι στην ονομαστική τους αξία) στις διεθνείς συναλλαγές.

Υπάρχει όμως και μια άλλη διάσταση. Οι οικονομικές συναλλαγές την εποχή εκείνη στην Ελλάδα ήταν απομονωμένες και διενεργούνταν, ως επί το πλείστον, στη βάση του αντιπραγματισμού, ενώ τα (ξένα) νομίσματα χρησιμοποιούνταν κυρίως στο εξωτερικό εμπόριο. Όπως είναι γνωστό, η λειτουργία του χρήματος η οποία εξαρτάται από τον χαρακτήρα και τις σχέσεις των διαφόρων παραγόντων της οικονομικής διαδικασίας, χρησιμεύει ως ενοποιητικός δεσμός αυτής της διαδικασίας. Η δημιουργία και διασπορά του εθνικού νομίσματος θα βοηθούσε στον εκκρηματισμό των οικονομικών συναλλαγών, θα δημιουργούσε τους όρους εμφάνισης ολόπλευρων ανταλλακτικών σχέσεων και θα έθετε τις αναγκαίες (αλλά όχι απαραίτητα και ικανές) προϋποθέσεις για την ανάπτυξη σύγχρονων (καπιταλιστικών) κοινωνικοοικονομικών σχέσεων.

Τα παραπάνω, κατά τη γνώμη μας, αποτελούν την κύρια αιτία για την οποία η Αντιβασιλεία, με την έλευσή της στην Ελλάδα, έθεσε ως μια από τις

πρώτες προτεραιότητές της τη δημιουργία εθνικού νομίσματος. Το νέο νόμισμα έφερε αρχαία ελληνική ονομασία - "δραχμή" - και ως βάση του λήφθηκε ο άργυρος. Το νέο νόμισμα αντικαθιστούσε την προηγούμενη αποτυχημένη αλλά ταυτόσημη σε περιεχόμενο απόπειρα του Καποδίστρια, τον φοίνικα, και ήταν μεγαλύτερης περιεκτικότητας σε άργυρο απ' αυτόν. Συγκεκριμένα, στο Β.Δ. που εκδόθηκε και αφορούσε την διαρρύθμιση του νομισματικού συστήματος, η δραχμή αποτελούνταν κατά τα $\frac{9}{10}$ από άργυρο (4,029 γραμμάρια) και κατά το $\frac{1}{10}$ από χαλκό (0,448 γρ.), ενώ δηλωνόταν ότι "δεν θέλουν εμβή εις λογαριασμόν παντελώς τα έξοδα της εκτυπώσεως."¹ Η διάταξη αυτή θα αποτελέσει ένα από τα τρωτά του νέου συστήματος, καθώς η πραγματική αξία του νέου νομίσματος εμπεριείχε τον ανώτατο βαθμό καθαρότητας και ήταν ταυτόσημη με την ονομαστική, αφού δεν είχαν συμπεριληφθεί τα έξοδα εκτύπωσής του (seignorage). Μια άλλη αδυναμία του νέου συστήματος ήταν ότι στο ίδιο Β.Δ. καθοριζόταν "προσωρινώς και μέχρι νεωτέρας διαταγής" η διατίμηση των ξένων νομισμάτων που κυκλοφορούσαν εντός της ελληνικής επικράτειας στην ονομαστική τους αξία, παρά το γεγονός ότι τα περισσότερα ήταν ελλειποβαρή και φθαρμένα, ενώ ορισμένα από αυτά γίνονταν δεκτά στα ταμεία του κράτους.² Αν και η διάταξη αυτή απέβλεπε στην ομαλή μετάβαση στο νέο σύστημα καθώς και σε ταμειακές ανάγκες του κράτους, ωστόσο η αποδοχή αυτών των νομισμάτων στην ονομαστική τους αξία πρόσφερε ευρύτατο πεδίο κερδοσκοπικής δραστηριότητας αφού οι δραχμές μπορούσαν να ανταλλάγουν με αυτά και στη συνέχεια να εξαχθούν. Μια τρίτη (και ίσως η βασικότερη) αδυναμία του νέου συστήματος ήταν οι μικρές, για τις ανάγκες κυκλοφορίας, ποσότητες του νέου νομίσματος που κόπηκαν και κυκλοφόρησαν. Συγκεκριμένα, κατά την τριετία 1832-1834 κόπηκαν στο νομισματοκοπείο του Μονάχου συνολικά 4.259.500 δρχ., ενώ δεν έχουμε ακριβή δεδομένα για τον αριθμό των νομισμάτων που κόπηκαν στο Παρίσι.

Τις κερδοσκοπικές πιέσεις που ασκήθηκαν στη δραχμή ήρθε να αντιμετωπίσει το Β.Δ. της 17 (29) Αυγούστου 1833, με το οποίο απαγορευόταν

¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 22.2.1833. Βλ. επίσης Κ. Βαρβαρέσου, "Ιστορία και προβλήματα του ελληνικού νομισματικού συστήματος", *Επιθεώρηση Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*, 8(1939), 3-31 και Β. Δαμαλάς, "Σύντομος Ιστορία της Δραχμής (Από του 1833 μέχρι του 1953)", *Σπουδαί*, 9/9-10 (1959), 33-45.

² *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ό.π.

"επί ποινή δημεύσεως" η κυκλοφορία των τουρκικών νομισμάτων. Η κρατική αυτή παρέμβαση δεν μπόρεσε ουσιαστικά να διακόψει τη ροή των τουρκικών νομισμάτων, λόγω και των εμπορικών ανταλλαγών με πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα στα επόμενα χρόνια η ροή αυτή να πάρει την μορφή πλημμυρίδας.

Τα επόμενα χρόνια τα ελληνικά νομίσματα σχεδόν εξαφανίστηκαν από την κυκλοφορία. Η δραχμή εμφανιζόταν πλέον ως ονομασία μόνο στα τραπεζογραμμάτια της Εθνικής Τράπεζας, η οποία όπως έχουμε αναφέρει, τα αντάλλαξε με τα διάφορα αλλοδαπά νομίσματα και τα οποία, ούτως ή άλλως, είχαν εδραιώσει τη θέση τους στην κυκλοφορία του τόπου. Η κατάσταση αυτή ήταν, όπως παρατήρησε και ο Αριστείδης Οικονόμος, "αναπόφευκτος"³, αφού οι ανάγκες των εσωτερικών συναλλαγών και το εξωτερικό εμπόριο απαιτούσαν ένα μέσο.

Η ιδιόμορφη αυτή κατάσταση παγιώθηκε με το πέρασμα του χρόνου, δημιουργώντας σε πολλούς τη πεποίθηση ότι η φτωχή Ελλάς δεν μπορούσε να αποκτήσει δικό της νόμισμα και ότι ήταν μοιραίο να χρησιμοποιεί αλλοεθνή έως ότου αποκτούσε τη δυνατότητα και τα μέσα για να εκτυπώσει επαρκείς ποσότητες. Αυτή την αντίληψη μοιράζονταν αρκετοί πολιτικοί και ανάμεσά τους ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο πολιτικός που είχε υπογράψει, ως υπουργός οικονομικών, το διάταγμα για την εισαγωγή της δραχμής. Η κυβέρνησή του, δια του υπουργού οικονομικών Π. Αργυρόπουλου, έφερε το 1855 νομοσχέδιο στη Βουλή με το οποίο γίνονταν παραδεκτά στα δημόσια ταμεία τα τουρκικά νομίσματα, βάσει διατίμησης.⁴ Με το νομοσχέδιο αυτό νομιμοποιούνταν μια ευρύτατα διαδεδομένη συνήθεια, ενώ παράλληλα είχε σαν κύριο σκοπό "να μη φέρη οπισθοδρόμησιν εις την είσπραξιν των δημοσίων εσόδων του Κράτους [...]"⁵ Με το νομοσχέδιο επιβαρυνόταν η Εθνική Τράπεζα αφού έκτοτε ήταν υποχρεωμένη να δέχεται τα τουρκικά νομίσματα στην ονομαστική τους αξία όταν αυτά εμφανίζονταν στα ταμεία της. Η Εθνική, οχυρωμένη μέχρι τότε πίσω από το Β.Δ. της 17(29) Αυγούστου 1833, αρνείτο

³ "Ελληνικόν Νόμισμα", *Οικονομική Επιθεώρησης*, I (1874), 481-96.

⁴ Βλ. την έκθεση του Αργυρόπουλου στα *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύνοδος Β', Περίοδος Δ', Συνεδρίαση 23.5.1855, τ. 2ος, 202-5.

⁵ ό.π., 204.

την παραδοχή τους και την ανταλλαγή τους με τραπεζογραμμάτια είτε στις πληρωμές οφειλών των πελατών της.

Το νομοσχέδιο παραπέμφθηκε προς μελέτη σε επιτροπή της Βουλής, η οποία δύο μήνες μετά συνέταξε έκθεση. Η έκθεση παρουσιάστηκε στη συνεδρίαση της 24ης Σεπτεμβρίου 1855, γιατί στο μεταξύ είχε μεσολαβήσει κυβερνητική αλλαγή. Η έκθεση προερχόταν από τη γραφίδα του Ευθυμίου Κεχαγιά, της οποίας άλλωστε ήταν ο εισηγητής.⁶ Ο Κεχαγιάς αφού κατέδειξε επαρκώς τις αδυναμίες του συστήματος που είχε εισάγει η Αντιβασιλεία, υποστήριξε μια ριζική αντιμετώπιση του προβλήματος. Συγκεκριμένα πρότεινε να επιτρέψει η Βουλή, με αυστηρά προσωρινό χαρακτήρα, την αποδοχή των τουρκικών νομισμάτων και παράλληλα την προετοιμασία του Κράτους για τη δημιουργία βιώσιμου εθνικού νομισματικού συστήματος. Ο Κεχαγιάς κατέκρινε όσους αρνούνταν τη δυνατότητα ύπαρξης εθνικού νομίσματος, καθ' όσον η έλλειψή του "δεν είναι ένδειξις πενίας, όπως εσφαλμένως τινές φρονούσιν, αλλ' απόδειξις ελαττωματικής διοργανώσεως [...]"⁷ Παρά την οικονομική στενότητα που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος την περίοδο εκείνη η λύση του προβλήματος, υποστήριζε ο Κεχαγιάς, ήταν εφικτή. Κατά την άποψη της επιτροπής της οποίας προήδρευε τρεις ήταν οι δυνατοί τρόποι επίλυσης του προβλήματος: α. Η μετατύπωση από το κράτος όλων των αλλοδαπών νομισμάτων που κυκλοφορούσαν, σε εθνικά με την υπόσχεση προς τους πολίτες ότι θα ανταλλάσσονταν εντός ορισμένου χρονικού διαστήματος, με το πέρας του οποίου θα έπαυε η ισχύουσα διατίμηση.⁸ Ο τρόπος αυτός ήταν κατά τον Κεχαγιά "ορθότερος και δικαιότερος, αλλά δύσκολος εις την εφαρμογήν" γιατί απαιτούσε την ύπαρξη ικανού αποθέματος ξένων νομισμάτων στα ταμεία του κράτους και ακριβή προσδιορισμό του διαστήματος ανταλλαγής τους με τα εθνικά, πριν οι κερδοσκόποι προλάβουν να τα εξάγουν και να εισάγουν στη θέση τους ελλειποβαρή αλλοδαπά νομίσματα.⁹ β. Ο δεύτερος τρόπος πρόβλεπε την αλλαγή της ισχύουσας διατιμήσεως, ειδικότερα την υποτίμηση όλων των αλλοδαπών νομισμάτων έναντι της δραχμής. Η υποτίμηση αυτή θα ήταν ανάλογη της δαπάνης για τη μετατύπωση

⁶ *Πρακτικά...*, ό.π., 726-40.

⁷ Στο ίδιο, 740.

⁸ Στο ίδιο, 731.

⁹ Στο ίδιο, 732.

αυτών των νομισμάτων σε εθνικά καθώς και της φθοράς που είχαν υποστεί, έτσι ώστε η μετατύπωσή τους να μην ήταν ζημιογόνα για το κράτος. Η μεθόδευση αυτή κρινόταν από τον Κεχαγιά ως "εύκολος" μεν για το κράτος, ζημιογόνα δε για τους κατόχους αυτών των νομισμάτων αλλά και γενικότερα για κάθε οφειλέτη, άρα μη παραδεκτή.¹⁰

γ. Μια τρίτη λύση ήταν η διατήρηση της υφιστάμενης διατίμησης των ξένων νομισμάτων με παράλληλη μείωση του βάρους της δραχμής, ώστε κατά την μετατύπωση των νομισμάτων αυτών σε δραχμές να μπορούσε να καλυφθεί το κόστος του νομισματοκοπείου. Η λύση αυτή θεωρήθηκε από την επιτροπή ως η προσφορότερη, γιατί "και εύκολος είναι κατά την εφαρμογήν όπως ο δεύτερος και πάσαν σχεδόν ζημίαν προλαμβάνει."¹¹ Σύμφωνα με την πρόταση αυτή, το βάρος της νέας δραχμής σε άργυρο έπρεπε να μειωθεί από 4,029 γραμμάρια που ήταν έως τότε σε 3,960 γρ. και του χρυσού εικοσάδραχμου από 5,199 σε 5,110 γραμμάρια, ενώ το κόστος εκτύπωσης υπολογιζόταν στο 1,75 %.¹² Η επιτροπή πρότεινε επίσης να ισχύσει η παραδοχή της σχετικής αξίας των χρυσών και αργυρών νομισμάτων σε αναλογία 1 προς 15¹/₂, όπως είχε καθοριστεί από τον αρχικό νόμο της Αντιβασιλείας, διότι αν και "αναγνωρίζουσα το πλημμελές του μικτού συστήματος" έκρινε ότι το πρόβλημα αυτό ήταν ένα παγκόσμιο ζήτημα, η λύση του οποίου ήταν "πρόωρος βέβαια δι' ημάς εισέτι."¹³

Στη συζήτηση που επακολούθησε ο Κεχαγιάς, ως πρόεδρος της επιτροπής, έδωσε σκληρή μάχη και επικαλέστηκε πλήθος επιχειρημάτων για να αποδείξει την αναγκαιότητα και το εφικτό της πρότασής του, παρά την επικρατούσα στα έδρανα του κοινοβουλίου "σφαλερά ιδέα του ότι δεν δυνάμεθα να έχωμεν εθνικόν νόμισμα, διότι δεν έχομεν χρυσόν και

¹⁰ Στο ίδιο, 731-2.

¹¹ Στο ίδιο, 732-3.

¹² Στο ίδιο, 734.

¹³ Στο ίδιο. Η άποψη αυτή καθώς και όλες οι απόψεις της επιτροπής είναι ταυτόσημες με τις απόψεις που εξέθεσε ο Κεχαγιάς το 1867 στη Βουλή και αργότερα στη μονογραφία του *Το Νέον Νομισματικόν Σύστημα*, (Αθήνα 1875), και επιβεβαιώνει, πιστεύουμε, την άποψη μας ότι δηλαδή οι απόψεις της επιτροπής ήταν στην ουσία οι απόψεις του Κεχαγιά.

άργυρον."¹⁴ Τελικά η Βουλή αγνόησε ουσιαστικά τις υποδείξεις του Κεχαγιά αφού παραδέχθηκε παμψηφεί μόνο το νομοσχέδιο για την αποδοχή των τουρκικών νομισμάτων στα κρατικά ταμεία, ενώ τις προτάσεις της επιτροπής για εκτύπωση εθνικών νομισμάτων τις παρέπεμψε στις ελληνικές καλένδες.¹⁵

Ο Κεχαγιάς όμως δεν άφησε ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία που του είχε δοθεί και ζήτησε τη συμβουλή του γάλλου οικονομολόγου Michel Chevalier για την αντιμετώπιση του νομισματικού προβλήματος της Ελλάδος. Το όνομα του Chevalier την εποχή εκείνη απολάμβανε μεγάλου κύρους, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά γενικότερα στην Ευρώπη και η άποψη του είχε ιδιαίτερη βαρύτητα. Στην επιστολή του ο Chevalier¹⁶ πρότεινε τη μεταβολή του ελληνικού νομισματικού συστήματος κατά τρόπο ώστε αυτό να ήταν απολύτως συμβατό με το αντίστοιχο γαλλικό και την σύνδεση της δραχμής με το γαλλικό φράγκο. Στα πλεονεκτήματα μιας τέτοιας μεταρρύθμισης ο Chevalier, μεταξύ άλλων, πρόταξε το επιχείρημα ότι η Ελλάδα δε θα αντιμετώπιζε πλέον έλλειψη νομίσματος, γιατί όπως η δραχμή θα κυκλοφορούσε στη Γαλλία και στις άλλες χώρες που είχαν ομοιόμορφο μ' αυτή νομισματικό σύστημα, έτσι και το φράγκο θα μπορούσε να αναπληρώσει τις εποχικές ελλείψεις της δραχμής που πιθανόν να εμφανίζονταν στην εγχώρια κυκλοφορία.

Τα πλεονεκτήματα της πρότασης αυτής δε σταματούσαν εκεί. Μια πιθανή σύνδεση της δραχμής με το φράγκο πρόσφερε προοπτική λύσης και σε ένα άλλο χρόνιο πρόβλημα του νομισματικού συστήματος της χώρας: της υπερτίμησης του συναλλάγματος. Το πρόβλημα αυτό ήταν ιδιαίτερα οξύμενο σε περιοχές όπως η Σύρος, με σημαντικό εξωτερικό εμπόριο και με αυξημένες συναλλαγματικές ανάγκες, όπου οι συναλλαγματικές αποκλίσεις δημιουργούσαν σημαντικά εμπόδια στις συναλλαγές.¹⁷ Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι αρχικά εκεί βρήκε γόνιμο έδαφος για να βλαστήσει η πρόταση του Chevalier και να υποστηριχθεί με θερμή από την εφημερίδα *Χρηματιστήριο*, "όργανον εμπορικών, ναυτικών και βιομηχανικών" όπως εμφατικά δήλωνε στη

¹⁴ Συνεδρίαση της 17.10.1855 και της 18.10.1855, ό.π., 816-31, εδώ 817.

¹⁵ 18.10.1855, ό.π., 831. πρβλ. Ι Σούτσος, *Εγχειρίδιον Δημοσιολογίας* ..., ό.π., 95-8.

¹⁶ Ένα τμήμα της βρίσκεται δημοσιευμένο στα βιβλία των Σούτσου, *Εγχειρίδιον* ..., ό.π., 98-100 και Κεχαγιά, *Το Νέον*..., ό.π., 12-5.

¹⁷ Μ.Ρηγίνος, *Η κίνηση των συναλλαγμάτων* ..., ό.π., 53-6.

ρουμπρικά της.¹⁸ Ο διευθυντής της εφημερίδας χαρακτήριζε τραγέλαφο τη νομισματική κατάσταση που επικρατούσε στη Σύρο· κι αυτό γιατί η δραχμή, το επίσημο νόμισμα του κράτους, μόνο κατ' όνομα υφίστατο ενώ η χρήση των ποικίλων μειοβαρών αλλοδαπών νομισμάτων δημιουργούσε προσκόμματα στις συναλλαγές και συνέτεινε στην απομόνωση του νησιού από την υπόλοιπη επικράτεια. Κατά την άποψή του, η πολιτειακή μεταβολή και η ενθρόνιση του Γεωργίου πρόσφεραν την ευκαιρία για να αποκτήσει η χώρα βιώσιμο νόμισμα, με την προτομή του νέου μονάρχη, που θα την έφερνε πλησιέστερα στην υπόλοιπη Ευρώπη. Πρότεινε δε την υιοθέτηση του γαλλικού νομισματικού συστήματος και την κοπή εθνικού νομίσματος που θα εμπεριείχε την αυτήν αξία με το γαλλικό φράγκο.¹⁹ Ισχυρίστηκε επίσης ότι με μια τέτοια ενέργεια θα ήταν πλέον δυνατή και η ενεργοποίηση του γαλλικού συστήματος μέτρων και σταθμών, το οποίο παρ' ότι είχε εγκριθεί η εισαγωγή του από την εποχή του Όθωνα είχε περιπέσει σε αχρηστία.²⁰

Στη Σύρο η έκρυθμη νομισματική κατάσταση παρέμεινε για αρκετά χρόνια ακόμα και η υπερτίμηση του συναλλάγματος, αλλά και του τραπεζογραμματίου της Εθνικής, είχε γίνει "οιονεί" καθεστώς.²¹ Την κατάσταση αυτή δε στάθηκε δυνατό να αναχαιτίσει το νομοσχέδιο που ψηφίστηκε στο Κοινοβούλιο το 1869 και το οποίο πρόβλεπε πως "πάσα σύμβασις ή συναλλαγή, γινομένη εις δραχμάς, πρέπει να γίνηται εις δραχμάς λογιζομένας κατά την επίσημον διατίμησιν της δραχμής. Πάσα δε εναντία προφορική ή έγγραφος σύμβασις ή συναλλαγή είναι άκυρος και μη ούσα."²² Τα οικονομικά φαινόμενα όμως δε συμμορφώνονται κατά το δοκούν με αστυνομικά μέτρα, μέτρα που δημιουργούσαν συνθήκες παράλληλης- μαύρης αγοράς συναλλάγματος, οι οποίες, δια στόματος Κεχαγιά, οδηγούσαν σε "αλλοίωσιν της

¹⁸Γ.Α.Κ[αλαποδόπουλος], "Το νομισματικόν σύστημα εν Ελλάδι", 23.11. και 7.12.1863.

¹⁹ό.π., 23.11.1863.

²⁰ό.π., 7.12.1863.

²¹Ν.Κουγέας, *Η τιμή του συναλλάγματος ...*, ό.π., 157-172, Μ. Ρηγίνος, *Η κίνηση ...*, ό.π.

²²*Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, Περ. Γ', Συν. Α', Αθήνα 1869, συνεδρίαση 13.11.1869, 712.

νομισματικής μονάδος".²³ Η συζήτηση που προηγήθηκε ανέδειξε επαρκώς ότι τα αίτια της κατάστασης που επικρατούσε στη Σύρο ήταν βαθύτερα και είχαν σχέση:

1ον, με τη διατίμηση που είχε επιβληθεί από την Αντιβασιλεία για την αντιμετώπιση της χρηματοδείας και εξομοίωσε τα ξένα νομίσματα με το ελληνικό, καθιστώντας τα "νόμιμα και υποχρεωτικά δια τον τόπον".²⁴

2ον, Με την έλλειψη επαρκών ποσοτήτων χρυσών και αργυρών νομισμάτων για την εξυπηρέτηση των αναγκών του συριανού εμπορίου, με αποτέλεσμα οι συριοί έμποροι να πληρώνουν υπερτίμηση για την προμήθεια τους.²⁵

3ον, Με την υπέρμετρη κυκλοφορία χάλκινων νομισμάτων που είχαν μετατραπεί από κέρματα σε κύρια νομίσματα, προς βλάβη της κυκλοφορίας.²⁶

Τα προβλήματα αυτά και όχι μόνο το ελληνικό κράτος επιδίωξε να τα λύσει με τη συμμετοχή του το 1867 στην άρτι συσταθείσα Λατινική Νομισματική Ένωση. Η πρωτοβουλία αυτής της κίνησης ανήκε στον Α. Κουμουνδούρο και τον Ευθύμιο Κεχαγιά, πρωθυπουργό και υπουργό οικονομικών αντίστοιχα την περίοδο εκείνη.²⁷ Με την απόφαση αυτή υλοποιούνταν η προτροπή του Chevalier και το ελληνικό κράτος ευελπιστούσε (μάταια όπως αποδείχτηκε) ότι θα αποκτούσε βιώσιμο και σταθερό νόμισμα.

Το νέο σύστημα, παρά τις επιθέσεις που δέχθηκε κυρίως από τον κοινοβουλευτικό χώρο, έτυχε αποδοχής παρά τις επιμέρους επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν. Το πιο χαρακτηριστικό αλλά και σημαντικότερο παράδειγμα ήταν αυτό του Σούτσου, λόγω της βαρύτητας που είχε η γνώμη του στα

²³ Στο ίδιο, 717.

²⁴ Ομιλία Σωτηρόπουλου, στο ίδιο, 719.

²⁵ Ομιλία Ν.Καϊρή, στο ίδιο, 718.

²⁶ Ομιλία Ζέγγελη, στο ίδιο, 715.

²⁷ Με την ευκαιρία αυτή αξίζει να επισημάνουμε την υποτίμηση από τη σύγχρονη ιστοριογραφία της πολιτικής προσωπικότητας του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, έναντι της υπερτιμημένης μεγαλεπήβολης πολιτικής της άλλης μεγάλης προσωπικότητας, του Χαρίλαου Τρικούπη. Ως δείγματα της ουσιαστικής εκσυγχρονιστικής πολιτικής του στον οικονομικό τομέα αρκεί να αναφέρουμε τη δημιουργία του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας το οποίο διενήργησε την πρώτη μεγάλη στατιστική έρευνα στην Ελλάδα, τις μεταρρυθμίσεις που προώθησε στη δημόσια διοίκηση, τη διανομή (μέρους έστω) των εθνικών γαιών κ.ο.κ. Βλ. και τη μονογραφία του Κ. Παπαθανασόπουλου, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Σχόλια για μια βιογραφία*, Αθήνα 1993.

οικονομικά ζητήματα. Ο Σούτσος χαιρέτησε τη μεταρρύθμιση, χαρακτηρίζοντάς τη ως "εκ των σπουδαιότερων έργων της πολιτείας".²⁸ Η προσπάθεια αυτή πίστευε πως έβγαζε την Ελλάδα από την οικονομική απομόνωση που την είχε καταδικάσει η νομισματική αναρχία, θεωρούσε ότι δεν διέφερε ουσιαστικά από το Αγγλικό (που στηριζόταν στον κανόνα χρυσού) παρά μόνο στη χρήση του αργύρου που χρησιμοποιούνταν ως συμπληρωματικό νόμισμα. Έσπευσε δε να καθησυχάσει όσους προέβλεπαν αύξηση των τιμών των προϊόντων που θα επιβάρυναν τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα· τέτοιος κίνδυνος δεν θα υφίσταντο (τουλάχιστον μακροχρόνια) γιατί "η τιμή των πραγμάτων ρυθμίζεται εν γένει δυνάμει του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης και υπό το κράτος του ελεύθερου διαγωνισμού επανακάμπτει κάποτε εις το φυσικόν αυτής κέντρον, την παραγωγικὴν δαπάνην...".²⁹

Όμως παρά το γεγονός ότι η αυθεντία του Σούτσου περιέβαλλε τη μεταρρύθμιση με το μανδύα της επιστημονικότητας και παρά το γεγονός ότι η μεταβολή έγινε σε μια συγκυρία διεθνή που προδιέγραφε καλούς καιρούς για την ευόδωση της προσπάθειας, ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες την εμπόδισαν και έτσι τα προβλήματα της ταλαιπωρης δραχμής δεν θα φτάσουν στο τέλος τους όπως πίστευαν οι εμπνευστές της προσπάθειας. Πάντως, με αφορμή το εγχείρημα αυτό έγινε εμφανέστατη πλέον η ανικανότητα του πολιτικού συστήματος της εποχής να θέσει σε κίνηση τις αλλαγές αυτές που θα βοηθούσαν στον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο των οικονομικών σχέσεων (που τόσο ηχηρά επαγγελοτάν) και παράλληλα σηματοδοτεί τη χαμένη ευκαιρία να συμμετάσχει ενεργά η Ελλάδα στη νεότευκτη νομισματική ένωση και να επιλύσει (προοδευτικά) χρόνιες αδυναμίες του νομισματικού της συστήματος.

Πρέπει όμως να εξεταστούν ορισμένες πλευρές της εύθραυστης αυτής οντότητας που ονομάστηκε Λ.Ν.Ε. και τον περιθωριακό ρόλο που διαδραμάτισε η Ελλάδα σ' αυτήν.

²⁸ " Περὶ Μεταρρυθμίσεως του Νομισματικού Συστήματος", *Αἰών*, 6.4.1867.

²⁹ *ό.π.*

Η Διαμόρφωση της Λατινικής Ένωσης

Ελάχιστες αποφάνσεις στο χώρο της πολιτικής οικονομίας απολάμβαναν την αποδοχή του συνόλου των οικονομολόγων του προηγούμενου αιώνα για ζητήματα που σχετιζόνταν με το χρήμα. Μια από αυτές ήταν η αδήριτη ανάγκη καθιέρωσης ενός ενιαίου και ομοιόμορφου νομισματικού συστήματος το οποίο θα βοηθούσε στην ευκολία και ανάπτυξη των συναλλαγών, στη δημιουργία σταθερού κλίματος στις αγορές και στη μείωση φαινομένων κρίσης που είχαν ως αφορμή νομισματικές διαταραχές. Διαφωνούσαν όμως στο σύστημα που έπρεπε να εφαρμοσθεί, μιας και στον ευρωπαϊκό τουλάχιστον χώρο υπήρχαν δύο τέτοια συστήματα, που το καθένα είχε να επιδείξει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα.

Από τη μια πλευρά ήταν το σύστημα του κανόνα χρυσού (gold standard) με σημαντικότερο παράδειγμα εφαρμογής του τη Μ. Βρετανία, την παγκόσμια οικονομική δύναμη της εποχής. Ο κανόνας χρυσού ήταν το νομισματικό σύστημα το οποίο στηριζόταν στη χρήση του χρυσού ως κύριου νομίσματος και ως εκφραστή της νομισματικής μονάδας μιας χώρας. Στο σύστημα αυτό ο άργυρος χρησιμοποιούνταν ως συμπληρωματικό νόμισμα κυρίως σε υποδιαιρέσεις της βασικής νομισματικής μονάδας. Η Μ. Βρετανία αν και είχε χρησιμοποιήσει τον άργυρο ως κύριο νόμισμα παράλληλα με το χρυσό στα τέλη του 17ου αιώνα, εγκαθίδρυσε de facto τον κανόνα χρυσού το 1717, λόγω και της υποτίμησης που υπέστη ο άργυρος την εποχή εκείνη. Αργότερα το 1774, ακολούθησε και η de jure αναγνώρισή του και η νομισματοποίηση του αργύρου περιορίστηκε σημαντικά και η χρήση του περιορίστηκε στις συναλλαγές που δεν υπερέβαιναν τις 25 λίρες.³⁰

Το σύστημα αυτό υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλές στη Μ. Βρετανία καθώς ήταν ευρέως διαδεδομένη η αντίληψη ότι η εφαρμογή του εξασφάλιζε σταθερότητα στις συναλλαγές. Επίσης πολλοί οικονομολόγοι θεωρούσαν ότι η

³⁰L.Yeager, *International Monetary Relations: Theory, History and Policy*, New York 1976, 295, 299· C.R. Fay, *Great Britain from Adam Smith to the Present Day. An Economic and Social Survey*, London 1935, 91-4· F.A.Hayek, "Genesis of the Gold Standard in response to English coinage policy in the 17th and 18th centuries", *The Trend...*, ό.π., 127-54· H.D.Macleod, *The Theory ...*, ό.π., 489 κ.ε.

εφαρμογή του βοηθούσε στον καθορισμό της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας από "φυσικούς νόμους" και πως σε κάθε περίπτωση το σύστημα αυτό δεν ευνοούσε την κρατική παρέμβαση στη νομισματική κυκλοφορία. Όλα αυτά σε συνδυασμό με τους περιορισμούς που είχε επιβάλλει ο Peel στην Τράπεζα της Αγγλίας το 1844, θεωρείτο ότι έκανε το νομισματικό σύστημα αυτό ιδιαίτερα ευαίσθητο σε κρατικές δαπάνες οι οποίες ήταν παρεμβατικού χαρακτήρα.³¹ Ήταν αυτός, κυρίως, ο λόγος που ο κανόνας χρυσού αποτελούσε "άρθρο πίστης" για την πλειοψηφία των οικονομολόγων σ' αυτή τη χώρα (και όχι μόνο) και η αιτία που φωνές οι οποίες υποστήριζαν τη χρήση του αργύρου ως νόμιμο νόμισμα (με προεξάρχουσα αυτή του μεγαλοτραπεζίτη Alexander Baring) δεν βρήκαν σχεδόν καμία ανταπόκριση.³²

Υπάρχει όμως και μια άλλη (σημαντικότερη) διάσταση στο θέμα αυτό. Η Βρετανία ήταν το 19^ο αιώνα ο "παγκόσμιος" πιστωτής. Μεγάλο μέρος των κεφαλαίων της είχαν επενδυθεί σε δάνεια προς κυβερνήσεις διαφόρων χωρών (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα) και είχαν συναφθεί με σταθερό επιτόκιο. Η νομισματοποίηση του αργύρου από τις χώρες αυτές (λόγω μικρότερου κόστους έναντι του χρυσού) πρόσφερε τη δυνατότητα εκτύπωσης φθηνού, σχετικά, χρήματος και συνεπικουρούσε στην εμφάνιση πληθωριστικών τάσεων στις οικονομίες τους. Αυτό το γεγονός διακύβευε τις αποδόσεις των βρετανικών κεφαλαίων που είχαν δοθεί ως δάνεια στις χώρες αυτές, ενώ η αποδοχή του κανόνα χρυσού έκανε απαγορευτική την παρέμβαση του κράτους με "πληθωριστικές δαπάνες". Η επιμονή και εν τέλει η επιβολή του κανόνα

³¹J.A. Schumpeter, *History of ...*, ό.π., 405-6, L. von Mises, *The Theory of Money and Credit*, Indianapolis 1981, 456-63, όπου ο Mises ασκεί δριμύτατη κριτική στους υποστηρικτές "πληθωριστικών αντιλήψεων".

³²F.W.Fetter, *Development...*, ό.π., 181-2. Μια εναλλακτική εξήγηση για την επικράτηση του κανόνα χρυσού στη Μ. Βρετανία δίνει η A. Redish με το άρθρο της "The Persistence of Bimetallism in Nineteenth Century France", *Economic History Review*, XLVIII, 4(1995): 717-36. Η γνώμη της είναι ότι η εφαρμογή του κανόνα χρυσού στη Βρετανία οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο επιτεύγμά της να δημιουργήσει και να διατηρήσει ένα υγιές σύστημα κλασματικών νομισμάτων (fractional money). Αυτό έγινε κατορθωτό λόγω της τεχνολογικής της ικανότητας να παράγει τέτοια νομίσματα. Αυτή την ικανότητα, υποστηρίζει, δεν την είχε η Γαλλία μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα· αργότερα, όταν αυτό έγινε εφικτό λόγω τεχνολογικών μεταβολών, έγινε δυνατή η καθιέρωση του κανόνα χρυσού σε διεθνές επίπεδο.

χρυσού σε παγκόσμιο επίπεδο προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, είχε άμεση σχέση με την απόδοση των επενδυμένων κεφαλαίων της Βρετανίας στην Ευρώπη και αλλού. Το γεγονός επίσης ότι ο αιώνας αυτός ήταν στη μεγαλύτερη διάρκειά του αντιπληθωριστικός, οφειλόταν στην ηγεμονική θέση της Βρετανίας η οποία απολάμβανε κατ' αυτόν τον τρόπο υψηλές αποδόσεις των κεφαλαίων της, αφού το επιτόκιο, όπως αναφέραμε, ήταν διαχρονικά σταθερό.

Αντιθέτως ο κανόνας χρυσού ήταν λιγότερο δημοφιλής στις κυβερνήσεις και τους πολιτικούς των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης οι οποίοι τον θεωρούσαν αρκετά περιοριστικό. Η Γαλλία, οι Κάτω Χώρες, η Πρωσία μαζί με τα άλλα Γερμανικά κρατίδια καθώς και μια σειρά άλλες ευρωπαϊκές χώρες, είχαν μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα νομισματικό σύστημα που βασιζόταν στο διμεταλλισμό. Ο διμεταλλισμός ήταν το σύστημα το οποίο, σύμφωνα με έναν ακραιφνή υποστηρικτή του³³, "καθιερώνει το δικαίωμα του οφειλέτη (debtor) να εξοφλήσει τις υποχρεώσεις του επιλέγοντας ένα εκ των δύο μετάλλων (χρυσού ή αργύρου) σε αναλογία η οποία καθορίζεται βάσει του νόμου".³⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ # 3

Περίοδος	Ετήσια Παραγωγή σε Λίρες Αγγλίας		Αγοραία Αναλογία τιμής Χρυσού-Αργύρου
	Χρυσού	Αργύρου	
1841-1850	7.638.800	6.867.650	15,83
1851-1860	27.982.675	8.127.650	15,36
1861-1870	26.536.620	10.975.100	15,45
1871-1875	24.250.000	17.250.000	15,98
1876-1880	24.060.000	19.100.000	17,87
1881-1885	21.630.000	21.040.000	18,63
1886-1890	23.282.000	23.894.000	21,02

Πηγή: Γ. Κατσελίδης, *Το νόμισμα*, ό.π., 61

³³Leonard Darwin, *Bimetallism. A Summary and Examination of the Arguments for and against a Bimetallic System of Currency*, New York 1898. Ο Darwin μαζί με τους Francis Walker και Samuel Dana Horton ήταν από τους επιφανέστερους εκπροσώπους του ισχυρού κινήματος υπέρ του διμεταλλισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες.

³⁴ ό.π., 5.

Η Γαλλία ενδιαφερόταν για τη διατήρηση του αργύρου στις συναλλαγές ως νόμιμου χρήματος γιατί τα $\frac{2}{3}$ περίπου της νομισματικής της κυκλοφορίας το αποτελούσαν αργυρά νομίσματα, ενώ και η Τράπεζα της Γαλλίας διατηρούσε μεγάλο όγκο αργυρών νομισμάτων ως μεταλλικό απόθεμα έναντι των τραπεζογραμματίων της.³⁵ Υπήρχαν τέλος ορισμένες χώρες (όπως η Ρωσία) οι οποίες βρίσκονταν υπό καθεσώς μόνιμης σχεδόν αναγκαστικής κυκλοφορίας χαρτονομισμάτων και το ενδιαφέρον τους για τη χρήση του ενός ή του άλλου συστήματος ήταν εκ των πραγμάτων περιορισμένο.

Η διατάραξη των νομισματικών σχέσεων στην Ευρώπη όπως επίσης και της αναλογίας με την οποία ανταλλάσσονταν ο χρυσός με τον άργυρο (βλ. Πίνακα # 3) ήταν αποτέλεσμα των ανακαλύψεων νέων κοιτασμάτων χρυσού στο Σακραμέντο της Καλιφόρνιας το 1848· αυτό που επακολούθησε ήταν ένας "πυρετός χρυσού" που εντάθηκε τα επόμενα χρόνια. Οι ποσότητες χρυσού που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως νόμισμα αυξήθηκαν το 1850, όταν αυξήθηκε σημαντικά η ετήσια παραγωγή του στα χρυσωρυχεία της Σιβηρίας και το 1851, όταν ανακαλύφθηκαν νέα χρυσωρυχεία, αυτή τη φορά στην Αυστραλία και τη Ν. Ζηλανδία.³⁶ Όπως επισημαίνει ο Hobsbawm, "οι ανακαλύψεις πολλαπλασίασαν τα μέσα πληρωμής που διέθετε η παγκόσμια οικονομία και τερμάτισαν την παραλυτική ταμειακή στενότητα [...] Μέσα σε επτά χρόνια τα παγκόσμια αποθέματα χρυσού έγιναν έξι ως επτά φορές μεγαλύτερα, ενώ η ποσότητα χρυσού που έκοβαν σε νομίσματα η Βρετανία, η Γαλλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες αυξήθηκε από ένα ετήσιο μέσο όρο 4,9 εκατομμυρίων στερλινών το 1848-49, σε 28,1 εκατομμύρια λίρες στερλίνες ετησίως ανάμεσα στο 1850 και το 1856."³⁷ Αυτή η πλημμυρίδα χρυσού και η αυξημένη χρήση του ως νόμισμα δημιούργησε σε αρκετούς οικονομολόγους φόβους για εκπεσμό της αξίας του και κατά συνέπεια την εμφάνιση πληθωριστικών φαινομένων. Ένας από αυτούς, ο Michel Chevalier, περιέγραψε με μελανά χρώματα τις κοινωνικοοικονομικές συνέπειες από την αποκλειστική

³⁵C. P. Kindleberger, *A Financial...*, ό.π. 59-60.

³⁶P.Vilar, *A History of Gold and Money 1450-1920*, London and New York 1991, 324-

7· L.Yeager, *International ...*, ό.π., 95-8

³⁷E.Hobsbawm, *Η εποχή του Κεφαλαίου...*, ό.π., 61και 99-104.

χρήση του χρυσού ως κύριου νομίσματος και πρότεινε την υιοθέτηση σε παγκόσμιο επίπεδο της χρήσης του αργύρου ως κύριου νομίσματος πλάι στο χρυσό, κατά το παράδειγμα του γαλλικού συστήματος.³⁸ Ο Chevalier βάλθηκε να αποδείξει ότι το γαλλικό διμεταλλικό σύστημα πρόσφερε μεγαλύτερη ευλυγισία έναντι του κανόνα χρυσού, αφού μπορούσε να απορροφήσει τις αυξανόμενες ποσότητες χρυσού και να εξάγει τον άργυρο προς την Ανατολή, διαδραματίζοντας έτσι έναν εξισορροπητικό ρόλο στις παγκόσμιες τιμές.³⁹ Όπως είπαμε παραπάνω, ο Chevalier δεν είχε διστάσει να προτείνει το γαλλικό σύστημα και στην Ελλάδα, όταν ζητήθηκε η γνώμη του από τον Κεχαγιά. Η Ελλάδα δεν ήταν η μόνη χώρα που αναζητούσε λύσεις στα νομισματικά της προβλήματα. Και άλλα κράτη αναζητούσαν προοπτική διεξόδου στα προβλήματα που φαινόταν να θέτει η ραγδαία αύξηση της παραγωγής χρυσού. Μικρές χώρες (όπως η Ελβετία, το Πεδεμόντιο και το Βέλγιο) οι οποίες είχαν μεγάλο όγκο συναλλαγών με τη Γαλλία και το γαλλικό πεντόφραγκο κυκλοφορούσε με μεγάλη συχνότητα στις επικράτειές τους, επιδίωξαν να βρουν μια καλή λύση σε συνεργασία με τη Γαλλία, από τα τέλη της δεκαετίας του 1850.

Η Γαλλία που επιθυμούσε την εδραίωση της πολιτικής της επιρροής, αλλά και την ανάκτηση της οικονομικής ηγεμονίας που είχε απωλέσει εδώ και έναν αιώνα από την Μ. Βρετανία, επιδίωξε οι επαφές αυτές να καταλήξουν σε μια μόνιμη συνεργασία, με θεσμική κάλυψη που θα καθιέρωνε το γαλλικό φράγκο ως το "οιονεί" ευρωπαϊκό νόμισμα. Αυτή η επιδίωξή της τελεσφόρησε το 1865 και με την πίεση της κοινής γνώμης που επιτακτικά ζητούσε

³⁸M. Chevalier, *On the Probable Fall in the Value of Gold: the commercial and social consequences which may ensue and the measures which it invites*, Manchester 1859.

³⁹Αυτό είναι το λεγόμενο "parachute effect", η ικανότητα δηλαδή που είχε ο διμεταλλισμός στο να απορροφά το υποτιμημένο νόμισμα και να απελευθερώνει το υπερτιμημένο, διατηρώντας το επίπεδο τιμών σταθερό, ό.π. Παρ' ότι η εξήγηση αυτή του Chevalier απορρίφθηκε ως μη σημαντική από τους Jevons και Cairnes, ωστόσο, όπως παραδέχονται και σύγχρονοι θεωρητικοί αντίπαλοι του διμεταλλισμού, το σύστημα πρόσφερε μεγαλύτερη σταθερότητα τιμών έναντι του μετέπειτα εφαρμοζόμενου του κανόνα χρυσού, M.D. Bordo "Bimetallism", *The New Palgrave*, ό.π., I, 243-5.

συντονισμό της νομισματικής δράσης. Η συνδιάσκεψη που συγκλήθηκε από τη Γαλλία το φθινόπωρο του 1865 στο Παρίσι, κατέληξε σε συμφωνία και έτσι στις 23 Δεκεμβρίου αυτού του έτους υπογράφηκε η συνθήκη που ίδρυε τη *Λατινική Νομισματική Ένωση*⁴⁰ και που η έναρξη της ισχύος της ορίστηκε την 1η Αυγούστου 1866.

Τη συνθήκη υπέγραψαν η Γαλλία, το Βέλγιο, η Ιταλία και η Ελβετία και έγινε αποδεκτή ένα χρόνο αργότερα από τα παραπάνω κράτη. Με τη συνθήκη καθιερωνόταν ένα κοινό νομισματικό σύστημα που στηριζόταν στο διμεταλλισμό και που έκανε αποδεκτή την αναλογία χρυσού-αργύρου $1/15,5$ που είχε καθιερώσει η Γαλλία από τις αρχές του αιώνα και η οποία ήταν σχεδόν ταυτόσημη με την αγοραία αναλογία των δύο μετάλλων (βλ. Πίνακα # 3). Επίσης ως κοινή νομισματική μονάδα ορίστηκε το γαλλικό πεντόφραγκο, η καθαρότητα του οποίου (σε άργυρο) ήταν 900%, σε αντίθεση με το φράγκο του οποίου η καθαρότητα είχε μειωθεί 3 χρόνια πριν σε 835%.⁴¹

Η αποδοχή της συνθήκης της Λατινικής Νομισματικής Ένωσης από τα υπόλοιπα, εκτός της Γαλλίας, κράτη δε σήμαινε και την ανεπιφύλακτη αποδοχή του διμεταλλισμού. Αντίθετα πρέπει να ειπωθεί ως μία από κοινού προσπάθεια λύσης των νομισματικών προβλημάτων τους, με συντονισμένες κινήσεις που απώτερο σκοπό είχαν την καθιέρωση ενός κοινά αποδεκτού νομισματικού συστήματος, το οποίο θα στηριζόταν μάλλον στο χρυσό παρά και στα δύο μέταλλα. Αυτό έγινε εμφανές στη Νομισματική Συνδιάσκεψη που συνήλθε στο Παρίσι, τον Ιούνιο του 1867⁴², με αφορμή τη Διεθνή Έκθεση που γινόταν εκεί και στην οποία συμμετείχαν 18 ευρωπαϊκά κράτη (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα⁴³) και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Το αποτέλεσμα της Συνδιάσκεψης αυτής ήταν μία ομόφωνα αποδεκτή πρόταση για την καθιέρωση ενός παγκόσμιου Κανόνα Χρυσού, που βάση του θα ήταν το χρυσό εικοσιπεντόφραγκο και το οποίο θα ήταν ελαφρύτερο 0,9% από τη χρυσή Λίρα

⁴⁰H.P. Willis, *A history of the Latin Monetary Union. A Study of International Monetary Action*, New York 1968, 33-60.

⁴¹ό.π., 71-3.

⁴²H.B.Russell, *International Monetary Conferences*, London & New York 1898, 34-86 και H.P.Willis, *A History ...*, ό.π., 77-80.

⁴³Την οποία εκπροσώπησε ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, βλ. H.B.Russell, ό.π., 48-9.

της Αγγλίας και 3,6% από το χρυσό δεκαδόλλαρο των Η.Π.Α.⁴⁴ Αυτό δείχνει ότι η Γαλλία ίσως ήταν διατεθειμένη να αποδεχθεί τον Κανόνα Χρυσού αν έμπαινε επικεφαλής του, με την καθιέρωση του δικού της νομίσματος σε παγκόσμια κλίμακα. Την τελεσφόρηση αυτής της πρότασης εμπόδισε το ξέσπασμα του Γάλλο-Πρωσικού πολέμου το 1870, αλλά πριν απ' όλα η άρνηση της Βρετανίας να δεχθεί μείωση της καθαρότητας σε χρυσό της Λίρας της κατά 1%. Η δήλωση του εκπροσώπου της Βρετανίας στη συνδιάσκεψη Rivers Wilson κατέδειξε ότι η χώρα του δεν ήταν διατεθειμένη να ακολουθήσει το γαλλικό "άρμα" και η κυβέρνηση του δεν επιθυμούσε την, με κάθε τρόπο, παγκόσμια νομισματική ομοιομορφία, εκτός εάν υιοθετείτο από τις άλλες χώρες ο κανόνας χρυσού.⁴⁵

Η θέση της Ελλάδας στη Λ.Ν.Ε.

Η Ελλάδα αποδέχθηκε το σύστημα της Λ.Ν.Ε. το 1867 με το νόμο ΣΔ' της 10ης Απριλίου του ιδίου έτους και προσχώρησε στην Ένωση το 1868 με το νόμο ΣΠ' της 5ης Νοεμβρίου 1868.⁴⁶ Η πρωτοβουλία ανήκε στον υποδιοικητή της Εθνικής και υπουργό οικονομικών της κυβέρνησης Κουμουνδούρου Ευθύμιο Κεχαγιά, ο οποίος όπως δείξαμε είχε έντονα δραστηριοποιηθεί αρκετό καιρό πριν. Η ενεργοποίηση του δεν ήταν, πιστεύουμε, τυχαία αλλ' αντανakλούσε το ενδιαφέρον της Εθνικής Τράπεζας για την ομαλοποίηση των νομισματικών σχέσεων της χώρας. Αλλά για το ρόλο της Εθνικής στη μεταρρύθμιση θα αναφερθούμε λίγο παρακάτω.

Δεν είναι δύσκολο να φαντασθεί κανείς τους λόγους που οδήγησαν την κυβέρνηση Κουμουνδούρου στην ένταξη της χώρας στη Λατινική Νομισματική Ένωση. Κατ' αρχήν, η κυβέρνηση προσδοκούσε ότι με την αποδοχή της

⁴⁴J.A.Schumpeter, *History...*, ό.π., 1076· A.Redish, "The Persistance ...", ό.π., 734. Η πρόταση είχε γίνει από τον εκπρόσωπο της Πορτογαλίας, η οποία μαζί με τη Βρετανία ήταν οι μόνες ευρωπαϊκές χώρες που είχαν εγκαθιδρύσει τον κανόνα χρυσού, H.B.Russell, *International ...*, ό.π., 57. Είναι αξιοσημείωτο ότι την πρόταση αυτή την είχε υποστηρίξει και ο Jevons, βλ. D.Laidler, *The Golden Age ...*, ό.π., 46.

⁴⁵ H.B.Russell, *International ...*, ό.π., 73-4.

⁴⁶ "Ελληνικόν Νόμισμα", *Οικονομική Επιθεώρησις*, ό.π., I. Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 63.

Ελλάδας στην Ένωση η χώρα θα αποκτούσε επιτέλους δικό της νόμισμα, ενώ παράλληλα θα απαλλασσόταν από την πληθώρα των φθαρμένων αλλοδαπών νομισμάτων που κυριαρχούσαν στην κυκλοφορία της. Αυτά ακριβώς τα νομίσματα που βρίσκονταν στα κρατικά ταμεία και στα "σεντούκια" της Εθνικής, θα αποτελούσαν την "πρώτη ύλη" για την εκτύπωση της νέας δραχμής (της οποίας η αναλογία με την παλαιά δραχμή ορίστηκε σε $1/1,12$). Δηλαδή, ακολουθήθηκε η πρόταση που είχε κάνει ο Κεχαγιάς 12 χρόνια πριν.

Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο ήταν ότι την Ελλάδα την εξυπηρετούσε τη δεδομένη στιγμή η αποδοχή του διμεταλλικού συστήματος της Λ.Ν.Ε. Κι αυτό γιατί τα νομίσματα που θα χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή της νέας δραχμής, ήταν στην πλειοψηφία τους αργυρά. Έτσι τη συνέφερε η διατήρηση της νομισματοποίησης του αργύρου γιατί αποτελούσε μια φθηνή πρώτη ύλη. Επιπλέον, με την προβληματική κατάσταση των δημόσιων οικονομικών, η αποδοχή του κανόνα χρυσού και η εκτύπωση χρυσών νομισμάτων θεωρείτο, την εποχή εκείνη, μάλλον "πολυτέλεια" για την πτωχή Ελλάδα. Ο διμεταλλισμός επίσης, στα τέλη της δεκαετίας του 1860, φαινόταν μάλλον ως επικρατέστερο σύστημα καθώς είχε προηγηθεί η πώση της τιμής του χρυσού και η αποδοχή αυτού του συστήματος και από άλλες περιφερειακές χώρες σαν την Ελλάδα (λ.χ. η Ρουμανία, η Ισπανία κ.ά.).⁴⁷ Εκτός αυτού, η κυβέρνηση προσδοκούσε ότι η αποδοχή του γαλλικού φράγκου, ως ταυτόσημη νομισματική μονάδα με τη νέα δραχμή, εγγυώταν τρόπον τινά ότι η ελληνική οικονομία θα διατηρούσε πάντοτε ικανές ποσότητες νομισμάτων για τις ανάγκες της κυκλοφορίας της. Η προσδοκία αυτή βασιζόταν στην υπόθεση ότι η κυκλοφορία των νομισμάτων των χωρών της Ένωσης θα κάλυπτε το κενό που τυχόν θα εμφανιζόταν στην εγχώρια κυκλοφορία, στην περίπτωση που δεν καθίστατο δυνατό να εκτυπωθούν αρκετά εθνικά

⁴⁷ Συνολικά 18 χώρες είχαν αποδεχθεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, το γαλλικό σύστημα, βλ. H.P.Willis, *A History ...*, ό.π., 84. Την πιθανότητα να επικρατήσει ο διμεταλλισμός θεωρούσε ως την πιθανότερη και ο Κεχαγιάς με την ομιλία του στη Βουλή στις 13.11.1869, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Γ', Σύνοδος Α'*, Αθήνα 1869, 724. Επίσης ας μην λησμονηθεί ότι την προτροπή για την αποδοχή του γαλλικού συστήματος την είχε απευθύνει ο Chevalier, οικονομολόγος που έχαιρε μεγάλης εκτίμησης και που η άποψη του βάρυνε αναμφίβολα στο ιδεολογικό τοπίο της Ελλάδας.

νομίσματα, μιας και θα υπήρχε αδιάλειπτη εισαγωγή τους μέσω του εξωτερικού εμπορίου, ο μεγαλύτερος όγκος του οποίου διενεργούνταν με αυτές τις χώρες.⁴⁸ Σε όλα τα παραπάνω πρέπει να συνυπολογισθεί και η ομοιομορφία του νέου νομισματικού συστήματος με το (γαλλικό) μετρικό σύστημα που είχε αποδεχθεί από την εποχή του Όθωνα η Ελλάδα, παρ' όλες τις δυσκολίες που είχαν εμφανισθεί κατά την εφαρμογή του. Το μετρικό σύστημα της Γαλλίας είχε υπερισχύσει του αντίστοιχου αγγλικού, αφού το είχε αποδεχθεί η πλειοψηφία των ευρωπαϊκών χωρών.⁴⁹

Η αποδοχή της Ελλάδας ως μέλους της Λατινικής Ένωσης δεν ήταν εύκολη, καθ' όσον τα υπόλοιπα μέλη της (εκτός της Γαλλίας) δεν έβλεπαν ευνοϊκά την ένταξη της. Αυτό δεν πρέπει να μας ξενίζει αφού η Ελλάδα ούτε δικό της νόμισμα ουσιαστικά είχε, ενώ αντιμετώπιζε και σημαντικά δημοσιονομικά προβλήματα που έκαναν εκ των πραγμάτων προβληματική τη συμμετοχή της.⁵⁰ Κατά τον Willis⁵¹ βάρυνε η εμμονή της Γαλλίας η οποία επιθυμούσε τη συμμετοχή της Ελλάδας για λόγους εξάπλωσης και ενδυνάμωσης της πολιτικής της επιρροής.

Παρά ταύτα, η Ελλάδα αν και αποδέχθηκε το νέο σύστημα δεν το εισήγαγε στις εγχώριες συναλλαγές, παραμένοντας τυπικά μέλος της Ένωσης. Αρχικά η εφαρμογή του είχε προσδιορισθεί, όπως προαναφέραμε, με το νόμο ΣΔ' για την 1η Ιανουαρίου 1869. Νέος νόμος (Σ4ΣΤ') όρισε ως νέα ημερομηνία την πρώτη ημέρα του επόμενου χρόνου και εν τέλει, ο νόμος ΤΝΣΤ' (21.11.1869) την ανέβαλε επ' αόριστον με τη δικαιολογία της καλύτερης προετοιμασίας της.⁵²

⁴⁸ Αυτή είναι και η άποψη του Οικονόμου, βλ. *Οικονομική Επιθεώρησης*, ό.π., 484.

⁴⁹ C.P.Kindleberger, *A financial ...*, ό.π., 148.

⁵⁰ βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 21994, 135.

⁵¹ *A History of ...*, ό.π., 81.

⁵² *Οικονομική Επιθεώρησης*, ό.π., 496. Από το 1870 ως και το 1881 εκδίδονταν ετησίως διατάγματα, τα οποία έφεραν το στερεότυπο τίτλο "Περί αναβολής της εφαρμογής του νέου νομισματικού συστήματος", βλ. Ε.Πρόντζας, *Η αυθεντία του νομίσματος στην νεοελληνική κοινωνία. Η περίοδος των διατακτικών κερμάτων (1885-1910)*, Αθήνα 1995, παράρτημα Α', 165-6.

Πίνακας # 4

Εκτύπωση Μεταλλικών Νομισμάτων από την Ελλάδα την Περίοδο 1866-1898.

Α. ΧΡΥΣΟΣ

ΕΤΟΣ	100 Δρχ	50 Δρχ	20 Δρχ	10 Δρχ	5 Δρχ	Σύνολο Δρχ
1866-1875	—	—	—	—	—	—
1876	7.600	9.100	747.240	189.590	46.470	1.000.000
1877-1883	—	—	—	—	—	—
1884	—	—	11.000.000	—	—	11.000.000
1885-1898	—	—	—	—	—	—
Σύνολο	7.600	9.100	11.747.240	189.590	46.470	12.000.000

Β. ΑΡΓΥΡΟΣ

ΕΤΟΣ	5 Δρχ	2 Δρχ	1 Δρχ	50 Λεπτά	20 Λεπτά	Σύνολο Δρχ
1866-1867	—	—	—	—	—	—
1868	—	94.838	328.547	—	—	423.385
1869	—	—	151.135	30	—	151.165
1870-1872	—	—	—	—	—	—
1873	—	1.678.862	1.802.211	—	—	3.481.073
1874	—	—	2.249.465	2.250.286,50	444.625,40	4.944.376,90
1875	5.988.995	—	—	—	—	5.988.995
1876	9.429.345	—	—	—	—	9.429.345
1877	44.525	—	—	—	—	44.525
1878-1882	—	—	—	—	—	—
1883	—	500.000	800.000	300.000	200.000	1.800.000
1884-1898	—	—	—	—	—	—
Σύνολο	15.462.865	2.273.700	5.331.358	2.550.316,50	644.625,40	26.262.864,90

Πηγή: H.P. Willis, *A History of the Latin ...*, ό.π., 313.

Η έξαρση του Κρητικού ζητήματος και η επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας το 1868, για τον εσπευσμένο δανεισμό του κράτους από την Εθνική για πολεμικές προπαρασκευές, δεν αποτελούσαν βεβαίως ευνοϊκές συνθήκες για την εφαρμογή της μεταρρύθμισης, σε συνδυασμό με τις συνεχείς εναλλαγές πολιτικών στον κυβερνητικό θώκο. Δεν αποτελούσαν όμως και ουσιαστική δικαιολογία, καθ' όσον το Ανατολικό ζήτημα παρέμενε "ανοικτό" όλο το επόμενο διάστημα. Αλλά και όταν η Κρητική επανάσταση καταλάγιασε δεν έγινε κανένα ουσιαστικό βήμα για την εφαρμογή του συστήματος. Η ελληνική πολιτική ηγεσία είχε άλλες προτεραιότητες, για άλλα θέματα τύρβαζε.⁵³ Ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης που ηγήθηκε της μακροβιότερης κυβέρνησης αυτής της περιόδου (από τον Ιούλιο του 1872 έως το Φεβρουάριο του 1874), δεν έκρυψε την αποστροφή του για το διμεταλλικό σύστημα και την προτίμηση του στον κανόνα χρυσού, χωρίς βέβαια να λάβει κάποιο μέτρο προς την καθιέρωση του τελευταίου.⁵⁴ Ίσως θα πρέπει να συνεκτιμηθεί στα παραπάνω και η αντίθεση μερίδας πολιτικών σε μεταρρυθμίσεις που ανέτρεπαν παγιωμένες συνήθειες παραδοσιακών κοινωνικών στρωμάτων.⁵⁵

Όπως φαίνεται στον Πίνακα #4, κατά την πενταετία 1868-1872, εκτυπώθηκαν μόνο αργυρά νομίσματα συνολικής αξίας 574.550 νέων δραχμών, ποσό ασήμαντο για τις ανάγκες της κυκλοφορίας. Επόμενο ήταν λοιπόν, ο ρόλος της Ελλάδας στο πλαίσιο της Λατινικής Ένωσης να ήταν

⁵³ Εννοούμε το ζήτημα με τις εκβολάδες του Λαυρίου, καθώς και το πρόβλημα με το εκδοτικό προνόμιο που ανακίνησε η ίδρυση τραπεζικών ιδρυμάτων από τους ομογενείς κεφαλαιούχους.

⁵⁴ Δείγματα αυτής της στάσης του βρίσκουμε στη συζήτηση για το νομισματικό ζήτημα, βλ. *Ωρα*, 15.12.1875, σ. 2-8. Δε γνωρίζουμε αν η αντίθεσή του προς το σύστημα της Λ.Ν.Ε. 'μπορεί να θεωρηθεί απλώς ως "αντίπαλη θέση" προς τις απόψεις των αντιπάλων του (ιδιαίτερα του Τρικούπη), ή προερχόταν από αυθεντική πεποίθηση προς τον κανόνα χρυσού.

⁵⁵ Χαρακτηριστική είναι η αντίθεση του βουλευτή και υπουργού στρατιωτικών, Σ. Πετμεζά, στην εφαρμογή όχι μόνο του νέου νομισματικού συστήματος, αλλά και του γαλλικού μετρικού συστήματος, που είχε εισαχθεί, ούτως ή άλλως, πριν από 30 χρόνια: "Ημείς την οκά και την πήχυν την έχομεν αιωνίως και δεν εμπορούμεν να τα αποβάλωμεν.", *Ωρα*, ό.π., 7.

ασήμαντος και να περιορισθεί απλώς στην παρακολούθηση των εξελίξεων που, από τις αρχές της δεκαετίας του '70 ήταν πλέον ταχύτατες.

Το μετέωρο βήμα της μεταρρύθμισης

Πέντε χρόνια μετά την αποδοχή από μέρους της Ελλάδας του συστήματος της Λατινικής Ένωσης, σημειώθηκαν μια σειρά εξελίξεις που άλλαξαν το παγκόσμιο νομισματικό τοπίο και διαμόρφωσαν νέα δεδομένα, που κάθε χώρα (πολύ περισσότερο η Ελλάδα) έπρεπε να σταθμίσει και να αξιολογήσει για να αποφύγει οδυνηρές επιπτώσεις στη νομισματική της κυκλοφορία.

Ο Γάλλο-Πρωσικός πόλεμος που ξέσπασε το 1870 και που κατέληξε σε ήττα της Γαλλίας, οδήγησε στη συνθήκη του Λονδίνου και τη δημιουργία μιας στρατιωτικής και οικονομικής δύναμης στην Ευρώπη της Γερμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία θα υποσκελίζε παραδοσιακές δυνάμεις του χώρου όπως η Γαλλία και η αυτοκρατορία των Αψβούργων. Η Γαλλία υποχρεώθηκε να καταβάλει σημαντική αποζημίωση, μέρος της οποίας χρησιμοποιήθηκε από τη Γερμανία για τη δημιουργία νέου, ομοιόμορφου νομισματικού συστήματος μιας και μέχρι τότε κάθε γερμανικό κρατίδιο είχε δικό του ξεχωριστό νόμισμα. Το νέο γερμανικό κράτος υιοθέτησε την περίοδο 1871-73 τον κανόνα χρυσού, ακολουθώντας το επιτυχημένο εγχείρημα της Βρετανίας, εξάγοντας παράλληλα μεγάλες ποσότητες αργυρών νομισμάτων ενώ αγόραζε χρυσό για την κοπή της ενιαίας νομισματικής μονάδας της, του Μάρκου.⁵⁶ Την ίδια εποχή ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Αυστρία, εκδήλωσαν την επιθυμία τους να εγκαθιδρύσουν νομισματικό σύστημα που θα στηριζόταν αποκλειστικά στο κανόνα χρυσού, ενώ και στη Γαλλία διαμορφώθηκε με το χρόνο ένα ισχυρό ρεύμα υπέρ του χρυσού.⁵⁷ Την πορεία των πραγμάτων είχε επηρεάσει η πτώση της τιμής του αργύρου και η προοδευτική του υποτίμηση (από το 1866) έναντι

⁵⁶E.Helm, *The joint standard. A plain exposition of monetary principles and of monetary controversy*, London 1894, 191-200 και "Νομισματική εν Γερμανία Μεταβολή", *Οικονομική Επιθεώρησης*, I (1873), 378-80.

⁵⁷"Συναλλακτικά Μέσα εν Αυστρία και ο Χρυσός ως Νομισματική Βάσις (Εκ της Allgemeine Augsburger Zeitung, Μετάφραση Στ.Στρέιτ)", *Οικονομική Επιθεώρησης*, III (1875), 274-88 και 309-18.

του χρυσού (βλ. Πίνακα # 3), η οποία ήταν αποτέλεσμα της εμφάνισης νέων αργυρωρυχείων.

Οι εξελίξεις αυτές επέδρασαν αρνητικά το νομισματικό σύστημα των χωρών της Λατινικής Ένωσης και έθεταν σε κίνδυνο τη βιωσιμότητά του. Το ενδεχόμενο της εξαφάνισης των χρυσών νομισμάτων από την κυκλοφορία τους και της υπέρ-πλήρωσης του κενού που αυτά θα άφηναν από τα αργυρά νομίσματα που εξήγαγε η Γερμανία, ήταν πλέον υπαρκτό. Η πλημμυρίδα αργυρών νομισμάτων, παράλληλα με την πώση της αξίας του αργύρου θα δημιουργούσε σοβαρά πληθωριστικά φαινόμενα στις χώρες αυτές και θα διατάρασσε τις νομισματικές σχέσεις τους. Για το λόγο αυτό τα κράτη-μέλη της Ένωσης αποφάσισαν στη συνδιάσκεψη του 1874, τη θέσπιση ανώτατων ορίων εκτύπωσης αργυρών νομισμάτων ανά χώρα, η οποία (εκτύπωση) ορίσθηκε για το σύνολο της Ένωσης στα 120 εκατομμύρια φράγκα.⁵⁸ Έχει υποστηριχθεί⁵⁹ ότι η απόφαση αυτή η οποία ήταν πρακτικά μια απόφαση ενάντια στη διπλή νομισματική βάση, οδήγησε στην καθιέρωση ενός "χαλαρού" κανόνα χρυσού (limping gold standard).⁶⁰ Η Γαλλία όμως δεν ήταν διατεθειμένη να εγκαταλείψει ένα σημαντικό απόθεμα αργυρών νομισμάτων, ιδιαίτερα από το 1875 και μετά όταν η αγοραία τιμή του αργύρου είχε μειωθεί αρκετά, σε τέτοιο σημείο ώστε η νομισματοποίηση του ήταν επικερδής, ενώ παράλληλα σημαντικές ποσότητες είχαν φθάσει στο γαλλικό νομισματοκοπείο.⁶¹ Το 1875 'το όριο της εκτύπωσης αργυρών νομισμάτων ανέβηκε στα 150 εκατομμύρια φράγκα, ενώ για το 1876 η Συνδιάσκεψη που συνήλθε στο Παρίσι (20.1.-3.2.1876) αρχικά περιόρισε το ποσό αυτό στα 111.600.000 φράγκα, τα οποία κατανεμήθηκαν ως ακολούθως:⁶²

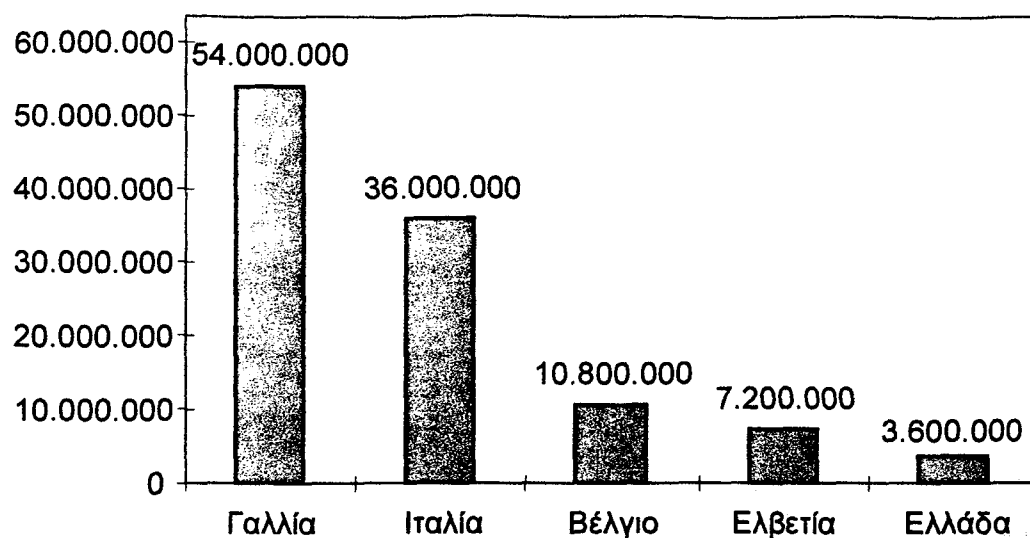
⁵⁸ H.P.Willis, ό.π., 160.

⁵⁹ Από τον Willis, στο ίδιο, 163.

⁶⁰ A.Redish, "The Latin Monetary Union and the emergence of the international gold standard" στο M.Bordo-F.Capie (eds), *Monetary Regimes in Transition*, Cambridge 1993, 68-85, ιδ. 79 κ.ε. και L.Yeager, *International ...*, ό.π., 296-7.

⁶¹ A. Redish, "The persistence ...", ό.π., 734.

⁶² "Νομισματική Έρις", *Οικονομική Επιθεώρησης*, IV (1876), 366-70.

Το ποσό που επιτράπηκε σε κάθε χώρα να εκτυπώσει, προέκυπτε αναλογικά βάσει του πληθυσμού τους, αφού λογικά μια μεγαλύτερη πληθυσμιακά χώρα είχε μεγαλύτερες συναλλακτικές ανάγκες. Ωστόσο για την Ελλάδα το ποσό που καθορίστηκε θεωρήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση ανεπαρκές, γιατί οι ποσότητες εθνικών νομισμάτων που διατηρούνταν στην κυκλοφορία της χώρας ήταν ισχνότατες. Γι' αυτό η ελληνική αντιπροσωπεία ζήτησε κατά τη διάρκεια των εργασιών της συνδιάσκεψης να επιτραπεί στην Ελλάδα, κατ' εξαίρεση, η κοπή συνολικά 25 εκατομμυρίων φράγκων προκειμένου οι ποσότητες του νομίσματος της να ήταν επαρκείς για την εδραίωση του στις εγχώριες συναλλαγές.⁶³ Το αίτημα της Ελλάδας συνάντησε την έντονη αντίδραση των άλλων χωρών και ιδιαίτερα της Ελβετίας, η οποία, παρεπιμπτόντως, είχε εναντιωθεί και στην απόφαση για το ποσό που είχε αποφασιστεί για όλη τη Λατινική Ένωση, υποστηρίζοντας ότι αυτό θα έπρεπε να ορισθεί στα 60 εκατομμύρια φράγκα. Η θέση της Ελβετίας ήταν ότι έπρεπε να υπάρξει δραστική μείωση, αν όχι πλήρη παύση, της εκτύπωσης αργυρών νομισμάτων λόγω των δυσμενών συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί σε βάρος τους. Ειδικότερα για την Ελλάδα, η Ελβετία επέμενε να μην της δοθεί το δικαίωμα κοπής επιπλέον νομισμάτων, αντιπροτείνοντας την προμήθεια του επιπλέον ποσού διαμέσου του εμπορίου.

⁶³ Οικονομική Επιθεώρησης, στο ίδιο, H.P.Willis, ό.π., 162.

Τελικά ως συμβιβαστική φόρμουλα επιτράπηκε στην Ελλάδα η κοπή επιπλέον 8.400.000 φράγκων, δηλαδή συνολικά 12 εκατομμυρίων φράγκων.⁶⁴ Την ίδια εποχή λαμβάνονται από το ελληνικό κράτος τα πρώτα μέτρα για την ανακαίτιση της μαζικής εισροής εκπεσμένων αργυρών νομισμάτων της Γερμανικής Αυτοκρατορίας. Η πρώτη κυβέρνηση Τρικούπη είναι αυτή που θα πιστωθεί με την πρώτη προσπάθεια εφαρμογής της μεταρρύθμισης του 1867. Πιο συγκεκριμένα, στις 11 Ιουλίου 1875, δημοσιεύθηκε Βασιλικό Διάταγμα περί διατίμησης όλων των αλλοδαπών αργυρών νομισμάτων (εκτός αυτών που προέρχονταν από τις χώρες της Λ.Ν.Ε.) σύμφωνα με το οποίο η αξία τους στις συναλλαγές θα ήταν μειωμένη κατά 3%. Παράλληλα γίνονταν και ορισμένες σοβαρές προσπάθειες κοπής νέων ελληνικών δραχμών, όταν ο Τρικούπης ήρθε σε συνεννόηση με την Εθνική Τράπεζα για τη μετατροπή μέρους του μεταλλικού της αποθέματος σε νομίσματα νέων δραχμών.⁶⁵

Η προσπάθεια του Τρικούπη παρέμεινε ημιτελής και δεν κατάφερε να εφαρμόσει ουσιαστικά τη νομισματική μεταρρύθμιση του 1867. Μια ολοκληρωμένη απόπειρα απαιτούσε δύο συντονισμένες ενέργειες: 1η, την οριστική κατάργηση και όχι τη διόρθωση της διατίμησης των ξένων νομισμάτων που είχε επιβληθεί το 1833. Η ύπαρξη της διατίμησης νομιμοποιούσε την κυκλοφορία των διαφόρων μειοβαρών αλλοδαπών νομισμάτων και άφηνε σημαντικά περιθώρια κερδοσκοπικών δράσεων, όπως παραδεχόταν και ο ίδιος ο Τρικούπης.⁶⁶ 2η, την κοπή ικανών ποσοτήτων νέων (αργυρών και χρυσών) δραχμών και την κατάργηση της παλαιάς οθωνικής δραχμής. Όπως ήταν φανερό σε αρκετούς επαΐοντες της εποχής εκείνης, όσο η Ελλάδα δεν αποκτούσε δικό της συναλλακτικό μέσο και παρέμενε η διατίμηση του 1833,

⁶⁴ *Οικονομική Επιθεώρησης*, ό.π.. Ο Οικονόμος στηλίτευσε τη στάση της Ελβετίας και τη χαρακτήρισε ως "ήκιστα δημοκρατική" ενέργεια επιβολής της θέλησης του ισχυρού στον ασθενέστερο. Αναγνώριζε ωστόσο το βάσιμο του σκεπτικού της Ελβετίας για περιορισμό της νομισματοποίησης του αργύρου, πίστευε όμως ότι η Λατινική Ένωση δεν ήταν ακόμα ώριμη για την πλήρη εξάλειψή του από τη νομισματική της κυκλοφορία, ό.π.

⁶⁵ Ι.Βαλαωρίτης, *Η Ιστορία ...*, ό.π., 63.

⁶⁶ "Αγόρευσις του κ. Χαριλάου Τρικούπη, περί του Νομισματικού Συστήματος. Συνεδρίασις της 11 Δεκεμβρίου 1875", *Ωρα*, 15.12.1875.

γιατί έθεσε εμπόδια στο να βαδίσει η χώρα την ατραπό του μονομεταλλισμού του χρυσού. Με τα δεδομένα που είχαν διαμορφωθεί, δύο τρόποι υπέρβασης του προβλήματος υποστήριζε ότι υπήρχαν, αμφότεροι όμως ήταν "επιζήμιοι και ατελείς, και το χείριστον, κατ' ανάγκην προσωρινοί".⁷⁶ Ο πρώτος ήταν η εφαρμογή του συστήματος της Λατινικής Ένωσης και η αποδοχή των νομισμάτων της, αφού άμεση απαγόρευση των αργυρών νομισμάτων θα οδηγούσε σε μεγαλύτερες ζημιές για την ελληνική οικονομία. Με τον τρόπο αυτό θα απομακρύνονταν τα υπόλοιπα αργυρά νομίσματα και θα επερχόταν προσωρινά επαναφορά του συναλλάγματος στο άρτιο.

Ο δεύτερος τρόπος (τον οποίο πρόκρινε η εφημερίδα) ήταν η υποτίμηση των αργυρών νομισμάτων κατά 13%, ενέργεια που θα αποκαθιστούσε την πραγματική ισοτιμία μεταξύ του χρυσού και του αργύρου, ενώ θα "διανοίγομεν και λειάνομεν την οδόν την μετάγουσαν εις το έτερον, το φυσικόν και λογικόν σύστημα, το της απλής νομισματικής βάσης, της του χρυσού."⁷⁷ Η προετοιμασία για την αποδοχή από την Ελλάδα του κανόνα χρυσού ήταν επιτακτική γιατί, κατά την εφημερίδα, οι ζημιές θα ήταν μεγαλύτερες με τη λήξη της σύμβασης της Λατινικής Ένωσης καθώς η ανανέωση της προβλεπόταν, από αυτήν, ως αδύνατη.⁷⁸

Η παραπάνω επιχειρηματολογία εξέφραζε μια μερίδα των διαφωνούντων στην εισαγωγή της μεταρρύθμισης. Υπήρχαν και αυτοί (όπως ο Δεληγεώργης και κάποιοι βουλευτές) που υποστήριζαν την παραμονή στο υπάρχον σύστημα, καθώς η εισαγωγή της νέας δραχμής θα επέφερε αναστάτωση στις συναλλαγές και θα οδηγούσε σε αυξήσεις τις τιμές των βασικότερων προϊόντων, οδηγώντας έτσι τα φτωκά στρώματα σε μεγαλύτερη ανέχεια. Το έωλο αυτό επιχείρημα ήταν, κατά τον Τρικούπη, σαθρό γιατί τις τιμές της καθόριζε "ο συναγωνισμός" και ο "ανώτατος νόμος" της προσφοράς και ζήτησης, ο οποίος θα εξισορροπούσε τις τιμές και ο εργάτης θα απολάμβανε ό,τι και πρωτύτερα.⁷⁹

Το ερώτημα που προκύπτει λοιπόν είναι, γιατί ο Τρικούπης δεν προχώρησε στην πλήρη εφαρμογή της μεταρρύθμισης του 1867. Μήπως κατά

⁷⁶ Μέλλον, 9.3.1876.

⁷⁷ Στο ίδιο· επίσης 8.4. και 10.4.1876.

⁷⁸ Μέλλον, 14.8.1876.

⁷⁹ "Αγόρευσεις ...", Ωρα, 15.12.1875, σ.7.

βάθος ήταν αντίθετος κι αυτός στο σύστημα της Λατινικής Ένωσης; Τα κείμενα δείχνουν το αντίθετο. Ο Τρικούπης είχε υπερασπισθεί όπως είδαμε τη μεταρρύθμιση του 1867 και την είχε χαρακτηρίσει βήμα προόδου για την Ελλάδα, αφού την έβγαζε από τη νομισματική της απομόνωση. Επίσης όσοι αποκήρυτταν το σύστημα της Λατινικής Ένωσης και προπαγάνδιζαν την εφαρμογή του μονομεταλλισμού του χρυσού είχαν, κατά την άποψη του, άγνοια των εξελίξεων που είχαν συμβεί στο εσωτερικό της Ένωσης. Ο περιορισμός της εκτύπωσης του αργύρου από τα κράτη της Ένωσης είχε ως αποτέλεσμα "η διπλή νομισματική βάση [να] υφίσταται μόνο εν τω γράμματι και ουχί εν τη εννοία του συστήματος."⁸⁰ Ο Τρικούπης επέμεινε ότι ο περιορισμός της εκτύπωσης αργυρών νομισμάτων είχε καταστήσει αυτά "οιονεί" κέρματα και εγκαθίδρυε *de facto* τον κανόνα χρυσού. Ο ίδιος αν και εμφανίσθηκε να εκτιμά εξίσου τον κανόνα χρυσού, ήταν πεπεισμένος την εποχή εκείνη, ότι τυχόν επικράτηση του θα γινόταν στη γαλλική και όχι στην αγγλική του εκδοχή: "[...] εάν όμως παραβάλωμεν τα συστήματα των άλλων επικρατειών προς το γαλλικόν, πειθόμεθα ότι τούτο έχει περισσοτέραν πιθανότητα να καταστή γενικόν νόμισμα της Ευρώπης."⁸¹

Μήπως τότε δεν πρόλαβε λόγω του βραχύβιου της κυβερνητικής του θητείας; Μπορεί. Σημασία όμως έχει ότι η προσπάθεια του παρέμεινε ατελής, όπως ατελής ήταν και η επόμενη παρέμβαση του Κουμουνδούρου με το Βασιλικό Διάταγμα της 29.3.1876 (που κυρώθηκε με το νόμο ΦΠΔ' της 17.12.1876), το οποίο απαγόρευε την αποδοχή όλων των αργυρών νομισμάτων (εκτός αυτών των χωρών της Λατινικής Ένωσης) από τα δημόσια ταμεία, ενώ επιβάρυνε την εισαγωγή τους με τέλος 10%.⁸² Η προσπάθεια του Κουμουνδούρου να εξοστρακίσει τα υποτιμημένα αργυρά νομίσματα, δεν ήταν ολοκληρωμένη και δεν προφύλασσε τη χώρα από τον κίνδυνο εισροής τους. Κι αυτό γιατί, όπως κατέδειξε ο Οικονόμος⁸³ ο αποκλεισμός τους αφορούσε μόνο τις συναλλαγές των πολιτών με το κράτος και όχι τις μεταξύ τους συναλλαγές, στις οποίες μπορούσαν τα νομίσματα αυτά να χρησιμοποιούνταν ακώλυτα

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 6.

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 7.

⁸² Ι. Βαλαωρίτης, ό.π., 64.

⁸³ "Νομισματικόν της Ελλάδος παρόν", *Οικονομική Επιθεώρησης*, IV (1876), 256-69, εδώ 263 κ.ε.

αφού παρέμενε ακόμα σε ισχύ η διατίμηση του 1833 και η οποία για να καταργηθεί έπρεπε να υπάρξει συνολική νομοθετική ρύθμιση.⁸⁴ Η παρατήρηση αυτή του Οικονόμου, σε συνδυασμό με τις αλληπάλληλες προσφυγές τόσο του Τρικούπη όσο και του Κουμουνδούρου στην πρακτική των Βασιλικών Διαταγμάτων, δείχνουν ότι υπήρχε μια σταθερή κοινοβουλευτική πλειοψηφία την εποχή εκείνη που αντιδρούσε στην εφαρμογή της μεταρρύθμισης και στη συνολική αντιμετώπιση του προβλήματος.

Αυτές τις αντιδράσεις προσπάθησε να εξουδετερώσει ο Κεχαγιάς με την πραγματεία του *Το Νέον Νομισματικόν Σύστημα* (Αθήνα 1875), η οποία φέρει εμφανώς τα σημάδια της αντιπαράθεσης που ελάμβανε χώρα τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ο πολεμικός χαρακτήρας της μονογραφίας του τη διαπερνά στο σύνολο της και είχε στόχο τους θιασώτες του παλαιού νομισματικού συστήματος που χαρακτηρίζονταν συλλήβδην "οπισθοδρομικοί", εμποδίζοντας την πρόοδο της χώρας.⁸⁵

Ο Κεχαγιάς υπερασπίσθηκε κι εδώ (όπως το είχε κάνει και μερικά χρόνια πριν, όταν την εισήγαγε) τη μεταρρύθμιση του 1867, τονίζοντας ξανά ότι η Ελλάδα έβγαине από την ιδιότυπη απομόνωση της και τις προοπτικές που διανοίγονταν για την απόκτηση βιώσιμου νομίσματος.⁸⁶ Θεωρούσε δε υπερβολικούς τους φόβους για την αύξηση τιμών σε βασικά, κυρίως, προϊόντα, αφού η αγορά μπορούσε να εξουδετερώσει πρόσκαιρες ανισορροπίες διά του "ακοιμήτου ανταγωνισμού", τον οποίο πάντως για καλό και για κακό θα συνέδραμε "ευθύς ως ο νόμος λάβη εφαρμογήν, αστυνομική διατίμησης επί τη βάσει της νέας δραχμής [...]".⁸⁷ Ως εσφαλμένη επίσης κρίθηκε από τον Κεχαγιά η άποψη που διατείνεται ότι τα νέα νομίσματα που θα εκτυπώνονταν θα έπαιρναν το δρόμο προς την αλλοδαπή, εξαιτίας του ελλειμματικού ισοζυγίου πληρωμών. Στο επιχείρημα αυτό βέβαια υπέβασκε η θεωρία ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε ν' αποκτήσει δικό της νόμισμα όσο θα είχε ελλειμματικό ισοζύγιο. Ο Κεχαγιάς αντέκρουσε τον ισχυρισμό αυτό, καθώς και την άποψη σύμφωνα με την οποία αποδιδόταν στο ελλειμματικό ισοζύγιο η υπερτίμηση του συναλλάγματος. Κατ' αυτόν η τιμή του συναλλάγματος παρέμενε υπέρ το άρτιο

⁸⁴ Στο ίδιο.

⁸⁵ *Το Νέον ...*, ό.π., 40 και *passim*.

⁸⁶ Στο ίδιο, 17.

⁸⁷ Στο ίδιο, 25.

ακόμα και κατά τη διάρκεια του χρόνου που υπήρχαν σημαντικές εξαγωγές σταφίδας, τότε δηλαδή που υπήρχε ροή συναλλάγματος προς τη χώρα.⁸⁸ Το φαινόμενο της υπερτίμησης του συναλλάγματος πίστευε ότι είχε βαθύτερα αίτια και πως ήταν αποτέλεσμα της ατέλειας του παλαιού νομισματικού συστήματος, το οποίο έκανε δεκτά, κατόπιν διατίμησης, τα φθαρμένα και αποσυρμένα από την κυκλοφορία άλλων χωρών νομίσματα, με τα οποία πληρώνονταν οι εξαγωγές της σταφίδας. Για το λόγο αυτό πρότεινε και την κατάργηση των άρθρων 14 και 15 του νόμου του 1867, με τα οποία γινόταν επιτρεπτή η νόμιμη κυκλοφορία όλων των ξένων αργυρών και χρυσών νομισμάτων: "Αλλ' η διάταξις αυτή, αν και κατά το 1867, ότε εψηφίσθη, δεν ήτο επιβλαβής [...] σήμερον όμως μετά την επελθούσαν σπουδαίαν έκπτωσιν του αργύρου είνε επικίνδυνος, και διά τούτο πρέπει να καταργηθή, μη επιτρεπομένης της νομίμου κυκλοφορίας των αλλοδαπών νομισμάτων [...]"⁸⁹

Ο Κεχαγιάς έκρινε σκόπιμο να απαντήσει επίσης σε όσους υποστήριζαν την υιοθέτηση του κανόνα χρυσού από την Ελλάδα και απέρριπταν το σύστημα της Λατινικής Ένωσης. Παραδεχόταν ότι ο διμεταλλισμός "παρουσιάζει μέγιστον οικονομικόν σολοικισμόν"⁹⁰ γιατί καθόριζε διά νόμου την αναλογία ανταλλαγής των δύο μετάλλων, πίστευε όμως ότι θα ήταν επιζήμια η κατάργηση της νομισματοποίησης του αργύρου. Και οι λόγοι, όπως τους εξέθεσε, ήταν οι εξής: "α) ότι, αφού άπαξ Επικράτεια τις παραδέχθη το σύστημα της διπλής μεταλλικής βάσεως, ήτοι την νομισματοποίησιν του τε χρυσού και του αργύρου, εις μεγάλας δυσχερείας και ζημίας θέλει υποβληθή, εάν θελήση ν' αποκλείση της νομισματοποιήσεως το έτερον των πολυτίμων τούτων μετάλλων· και β) ότι και αυτή η εκλογή του ετέρου των δύο μετάλλων, ως δυναμένου να έχη σταθερωτέραν του αποκλειομένου αξίαν, είνε λίαν επισφαλής, διότι τούτο εξαρτάται ιδίως από την ανακάλυψιν των εν τοις εγγάτοις της γης ευρισκομένων μεταλλείων χρυσού ή αργύρου [...]"⁹¹

Για τον Κεχαγιά το ζήτημα είχε ως εξής: η Ελλάδα ό,τι αποθέματα νομισμάτων είχε, ήταν κυρίως σε άργυρο· η απόσυρση των αργυρών νομισμάτων από την κυκλοφορία θα απαιτούσε την αντικατάστασή τους από

⁸⁸ Στο ίδιο, 33.

⁸⁹ Στο ίδιο, 46.

⁹⁰ Στο ίδιο, 49.

⁹¹ Στο ίδιο, 57.

αργυρο και επομένως ήταν προς το συμφέρον της να το νομισματοποιήσει από το να τον ανταλλάξει ως απλό μέταλλο: "Την ζημίαν εκ της εκτυπώσεως του αργύρου υπέστημεν άπαξ, εάν δε δεν μας χρησιμεύη πλεονάζον τι ποσού αυτού ως νόμισμα, είναι περιττόν να το χρησιμοποιήσωμεν εξαπατώμενοι προσκαίρως διά της δήθεν ελαττώσεως της ζημίας, αφού μάλιστα η τοιαύτη διατήρησις αυτού ενδέχεται να επιφέρη και έτι μείζονα ζημίαν. Έπρεπε λοιπόν να εξετασθή μεθ' όλης της σπουδαιότητος το ζήτημα περί του ποιον ποσόν και ποίαν αναλογίαν νομισματοποιημένου χρυσού και αργύρου χρειαζόμεθα διά την κίνησιν της εθνικής μας οικονομίας. Ιδού το ζήτημα."¹⁰³

Ο Ζωγράφος ήταν επίσης της γνώμης ότι οι αποτρεπτικές ενέργειες των κυβερνήσεων, με την έκδοση Βασιλικών Διαταγμάτων για την απαγόρευση των ξένων νομισμάτων, δεν πρόσφεραν σημαντικές ωφέλειες¹⁰⁴ εάν δεν λαμβάνονταν συγκεκριμένα μέτρα για την εγκαθίδρυση μόνιμου νομισματικού συστήματος. Και ως τέτοιο μέτρο θεωρούσε την κοπή χρυσών νομισμάτων, κατά το ήμισυ του συνόλου της χρηματικής κυκλοφορίας. Αλλά στο μέτρο αυτό διέκρινε την αντίθεση του ισχυρότερου οικονομικού παράγοντα: της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας.

Ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας

Η Εθνική Τράπεζα, ως ο μεγαλύτερος πιστωτικός οργανισμός την εποχή εκείνη, δεν παρέμεινε αδιάφορη για τις εξελίξεις ούτε στάθηκε αμέτοχη στην προσπάθεια διαρρύθμισης του νομισματικού συστήματος, ζήτημα που άπτετο των συμφερόντων της και των προοπτικών της. Δε θα ήταν, πιστεύουμε, παρακινδυνευμένο αν τη χαρακτηρίζαμε σκαπανέα και υποκινητή όλης αυτής της προσπάθειας ορθολογικοποίησης των νομισματικών αδυναμιών. Δεν ήταν τυχαίο άλλωστε ότι την πρωτοβουλία για τη νομισματική μεταβολή την είχε, ως υπουργός οικονομικών, ο υποδιοικητής της Ευθύμιος Κεχαγιάς, ενώ και την τελική εισαγωγή του συστήματος της Λατινικής Ένωσης το 1882 (ασχέτως αν

¹⁰³ Στο ίδιο, 75.

¹⁰⁴ Πάντως παραδεχόταν ότι "εγένετο λίαν ορθώς κατά το παρελθόν θέρος η διά Β. Διατάγματος νομισματική διατίμησις υπό του υπουργείου Τρικούπη, του αναπτύξαντος εν γένει τας υγιεστέρας ως προς το ζήτημα τούτο αρχάς.", στο ίδιο, 58.

αυτή εξυπηρέτησε τελικά κι άλλες επιδιώξεις), την προώθησε ένας άλλος δικός της άνθρωπος, ο διάδοχος του Κεχαγιά στη θέση του υποδιοικητή της, ο Παύλος Καλλιγιάς.

Η ουσιαστική έλλειψη εθνικού νομίσματος και η επακόλουθη χρησιμοποίηση στις συναλλαγές των φθαρμένων ξένων νομισμάτων, τα οποία ήταν αναγκασμένη να δέχεται η Εθνική ως νόμιμα νομίσματα λόγω της διατίμησης της Αντιβασιλείας, της δημιουργούσε σημαντικά προσκόμματα στη λειτουργία της ενώ επηρέαζε και την κερδοφορία της. Κι αυτό γιατί η Εθνική ήταν υποχρεωμένη να πληρώνει μια υπερτίμηση όταν χρησιμοποιούσε τα νομίσματα αυτά για πληρωμές εμβασμάτων στο εξωτερικό, ή όταν ήταν αναγκασμένη να προμηθευθεί νομίσματα αποδεκτά στις ευρωπαϊκές αγορές. Την υπερτίμηση αυτή η Εθνική προσπαθούσε να μετακυλήσει στους πελάτες της, με συνέπεια η τιμή του συναλλάγματος να είναι υπέρ το άρτιο και να παρατηρούνται φαινόμενα όπως αυτά της Σύρου. Αυτό κατέδειξε με ενάργεια και ο Κεχαγιάς στη μονογραφία του, όταν απέδιδε την υπερτίμηση του συναλλάγματος στην ατέλεια του νομισματικού συστήματος. Ο Κεχαγιάς δικαιολόγησε την πρακτική της Εθνικής να λαμβάνει ως προμήθεια 4 έως 5% στις πωλήσεις χρυσών νομισμάτων ή συναλλάγματος, αφού, κατ' αυτόν, η επιβάρυνση για την προμήθεια αυτών των νομισμάτων ήταν σημαντική για την Εθνική.¹⁰⁵ Με την εφαρμογή του συστήματος της Λατινικής Ένωσης, το μεταλλικό απόθεμα της Εθνικής θα αποτελούνταν από τα νέα εθνικά νομίσματα καθώς και από τα αντίστοιχα των υπολοίπων χωρών της Ένωσης, και έτσι "δεν θέλει πλέον υφίστασθαι την ζημίαν, ήτις την επιβαρύνει σήμερον διά την επικαταλλαγὴν του χρυσού ή των πενταφράγκων."¹⁰⁶ Η αποδοχή του νομισματικού συστήματος θα ωφελοῦσε τα μέγιστα την Εθνική, αφού με την εφαρμογή του "η Τράπεζα πρώτον μεν δεν θέλει του λοιπού επιβαρύνεσθαι, ως νυν, με δαπάνην διὰ την μεθ' υπερτιμήσεως αγοράν του εις το εξωτερικόν αποστελλομένου μεταλλικού προς πληρωμὴν των τραβηγμάτων αυτής· δεύτερον δε, γινομένου του συναγωνισμού [...] θέλει αγοράζει τας ἐπὶ του εξωτερικού συναλλαγματικὰς εἰς κατωτέραν τιμὴς της σημερινῆς[...]"¹⁰⁷

¹⁰⁵ *Το Νέον Νομισματικόν Σύστημα*, ό.π., 41-2.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, 43.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, 44.

δραχμών, είχε στενέψει σημαντικά τα κυκλοφοριακά μέσα με συνέπεια η αυξανόμενη ζήτηση να κατευθύνεται στα γραμμάτια της Εθνικής. Η Εθνική αποδεχόμενη μόνο τα γραμμάτια της στις συναλλαγές, έβαζε φραγμό στη ζήτηση αυτή καθώς, όπως σωστά έχει επισημανθεί, "δεν ήταν διατεθειμένη να αναλάβει το κόστος της αλλαγής του νομισματικού συστήματος εις βάρος της σχετικής αξίας των τραπεζογραμμάτων της."¹¹⁴

Ένα άλλο περιστατικό που συνέβηκε την ίδια εποχή, έρχεται να ρίξει περισσότερο φως στα γεγονότα του 1875, αλλά και στο ρόλο της Εθνικής. Ο Michel Chevalier, ο υποβολέας της πρότασης για εισδοχή της Ελλάδας στη Λατινική Νομισματική Ένωση, με άρθρο του στη γαλλική *Επιθεώρηση των Δύο Κόσμων*,¹¹⁵ παραμερίζοντας υποσύνες και τυπικές αβρότητες, κατηγορήσε την Ελλάδα για παρελκυστική τακτική και υστεροβουλία. Συγκεκριμένα ο Chevalier κατηγορήσε το Βέλγιο και την Ιταλία για εγωιστικούς υπολογισμούς και για κερδοσκοπική συμπεριφορά, γιατί χρησιμοποιώντας τους όρους της σύμβασης προέβηκαν στην εκτύπωση αργυρών νομισμάτων επωφελούμενη της υποτίμησης του αργύρου, εκπληρώνοντας τους όρους της Ένωσης σε βάρος της Γαλλίας και της Ελβετίας. Παρατήρησε επίσης ότι οι χώρες αυτές "ενσωμάτωσαν [στο σχέδιο αυτό και] την Ελλάδα, για την οποία είμαστε ιδιαίτερα έκπληκτοι να τη βλέπουμε να εμφανίζεται σ' αυτήν την υπόθεση."¹¹⁶ Τέλος, αφού με αρκετή δόση ρητορικότητας αναρωτιόταν τους λόγους που ώθησαν (force d'adhesion) την Ελλάδα να προσχωρήσει στη Λ.Ν.Ε., κατέληγε κατηγορώντας την ότι "στη [χρηματική] ανάγκη που βρίσκεται έκανε τους ίδιους υπολογισμούς με τους Βέλγους και τους Ιταλούς και χαίρεται γι' αυτήν τη συγκυρία."¹¹⁷ Ο Chevalier ήταν καυστικός για τη συνέχιση της νομισματοποίησης του αργύρου από τις τρεις χώρες, γιατί διέβλεπε τον κίνδυνο να μετατραπεί η Γαλλία σε τόπο συγκέντρωσης των αργυρών νομισμάτων, ενώ παράλληλα κινδύνευε ν' απεκδυθεί τα δικά της χρυσά νομίσματα.

¹¹⁴ Ν. Κουγέας, *Η τιμή του συναλλάγματος ...*, ό.π., 293. Μην ξεχνάμε επίσης ότι αυτή τη χρονική περίοδο η Εθνική αποφάσισε και το κλείσιμο των ανοικτών λογαριασμών.

¹¹⁵ M. Chevalier, "La nouvelle depreciation de l'argent", *Revue des deux mondes*, 16(1876), 621-43.

¹¹⁶ ό.π., 635.

¹¹⁷ Στο ίδιο.

Στις αιτιάσεις του Chevalier επιχείρησε να απαντήσει ο Κεχαγιάς με επιστολή του προς το γάλλο οικονομολόγο, η οποία δημοσιεύθηκε στον ημερήσιο τύπο.¹¹⁸ Ο Κεχαγιάς αφού υπέμνησε στον Chevalier ότι αυτός ήταν που είχε προτείνει την αποδοχή εκ μέρους της Ελλάδας του γαλλικού συστήματος, αρνήθηκε τις αιτιάσεις για κερδοσκοπία με το επιχείρημα ότι την εποχή εκείνη που αποφασίσθηκε η μεταβολή του νομισματικού συστήματος (το 1867), ο άργυρος ήταν υπερτιμημένος έναντι του χρυσού: "Είναι επομένως αναντίρρητον, ότι ο δι' ελπιζόμενον κέρδος υπολογισμός (le calcul), εις ον αποδίδετε, κύριε, την προσχώρησιν της Ελλάδος εις την νομισματικήν σύμβασιν, δεν είχε λόγον υπάρξεως εν η εποχή εγένετο αύτη· απέβλεπε πράγματι εις το πλεονέκτημα, όπερ και υμείς εκτιμάτε δεόντως εν τη υμετέρα επιστολή [εννοεί την επιστολή του Chevalier προς αυτόν το 1856, την οποία ήδη αναφέραμε], του να έχωμεν εθνικόν νόμισμα κυκλοφορούν εις μεγάλας αγοράς, οίαι αι της Γαλλίας, Ιταλίας, Βελγίου και Ελβετίας."¹¹⁹

Όσον αφορά την εκτύπωση 17 εκατομμυρίων νέων δραχμών από την Ελλάδα τα δύο τελευταία έτη (δηλ. 1875-6), ο Κεχαγιάς παραδεχόταν ότι θα μπορούσε να αποφέρει κέρδος, αυτό όμως δε συνέβηκε στην περίπτωση της Ελλάδας. Κι αυτό γιατί "[...] η πληρωμή του αντιτίμου του αγορασθέντος αργύρου διά την κατά το παρελθόν έτος εκκοπήν των 5.000.000 δραχμών γενομένη είτε διά συναλλάγματος είτε διά χρηματαποστολών εκ χρυσού, αγορασθέντων αμφοτέρων με υπερτίμησιν δεν ηδύνατο να αφήση κέρδος υπέρ της Ελλάδος."¹²⁰ Το επιχείρημα του Κεχαγιά ελέγχεται, καθ' όσον η Εθνική την περίοδο αυτή αγόραζε άργυρο δίνοντας χρυσό κερδίζοντας από τη διαφορά της τιμής τους, όπως παραδεχόταν και η διοίκηση της, ασχέτως αν προσπαθούσε να υποβαθμίσει το ύψος της ωφέλειας: "[...] εξετυπώσαμεν, (εκτός των κατά τα προηγούμενα έτη κατασκευασθέντων κερμάτων) συνεννοηθέντες απ' ευθείας μετά του των Παρισίων νομισματοκοπείου ποσόν πέντε εκατομμυρίων (5.000.000) ελληνικών δραχμών του νέου νόμου, ίσων προς πέντε εκατομμύρια (5.000.000) φράγκα εις νόμισμα πενταδράχμων νέων ενός εκατομμυρίου (1.000.000). Εκ της εργασίας ταύτης προέκυψεν όφελος, μετ'

¹¹⁸ *Ωρα*, 18.8.1876

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 3.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 4.

αφαίρεσιν των δαπανών αποστολής και επιστροφής, δραχμών 234.000 περίπου, υπολογισθέντος του εικοσαφράγκου προς δρ. 22,60. Επειδή όμως τον διατεθέντα χρυσόν είχομεν αγοράσει εν προγενεστέρα εποχή εκ διαλυμάτων εις ανωτέραν της σημειωθείσης τιμήν, δεν δύναται το ανωτέρω ποσόν ολόκληρον να θεωρηθή ως καθαρά ωφέλεια. Την ωφέλειαν δ' άλλως ταύτην ηθέλομεν έχει και αν αντί της εκτύπωσης νομίσματος διετιθέμεθα τον εν τω αποθεματικώ ημών χρυσόν κατά την σημερινήν αυτού υπερτίμησιν."¹²¹ Ο Κεχαγιάς δικαιολόγησε την αποκλειστική σχεδόν εκτύπωση αργυρών νομισμάτων, με το επιχείρημα ότι αποτελούσαν έτσι ή αλλιώς, αναλογικά με τις συναλλακτικές ανάγκες, σχετικά μικρή ποσότητα και ότι "εν η περυτώσει ήθελε καταργηθή το σύστημα της διπλής μεταλλικής βάσεως και γείνη δεκτόν το ενιαίον εκ χρυσού παρά τω συμβληθείσών δυνάμεων, μόλις θα επαρκή διά τας μικράς δοσοληψίας του τόπου, ενώ αι άλλαι μετά της Ελλάδος συμβλειθήσαι δυνάμεις, ως είνε γνωστόν, έχουσι πολύ ανώτερον ποσόν σχετικώς προς τον πληθυσμόν αυτών."¹²² Αν και ο Κεχαγιάς είχε δίκιο όταν τόνιζε την έλλειψη εθνικού νομίσματος, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η Ελλάδα είχε όντως παραβιάσει το πλαφόν εκτύπωσης αργυρών νομισμάτων που της είχε επιβάλλει η συνδιάσκεψη της Ένωσης το 1875, όπως προκύπτει από τον Πίνακα # 4.

Θέση στην αντιπαράθεση Chevalier-Κεχαγιά πήρε και ο Ζωγράφος, ο οποίος παραδέχθηκε το βάσιμο των καταγγελιών του γάλλου οικονομολόγου, στο ζήτημα της προμήθειας του αργύρου: "Τι την έμελλε την Γαλλίαν, εάν ημείς έχομεν χαρτονόμισμα εκπεσμένον εν τω τόπω μας;"¹²³ Κατά τον Ζωγράφο η άποψη του Κεχαγιά δεν ήταν παρά ένα σόφισμα καθ' όσον, "Παρά φύσιν ύψωσις της εξωτερικής επισυναλλαγής [την οποία είχε επικαλεσθεί ο Κεχαγιάς] δεν σημαίνει άλλο ει μη εκπεσμόν του εγχωρίου κυκλοφορούντος χρήματος, και εκπεσμός τούτου δεν σημαίνει παντάπασιν εκπεσμόν των απείρων άλλων αξιών των κυκλοφορούντων εν πολιτεία τινί, ώστε να δύναται τις λογικώς να παραβή την τελείαν εκπλήρωσιν των προς ξένους υποχρεώσεων του λέγων ότι θέλει να τους πληρώση με εγχώριον υποτετιμημένον νόμισμα, ενώ

¹²¹ *Απολογισμός του έτους 1875*, ό.π.

¹²² *Ωρα*, ό.π., σ. 5.

¹²³ *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., I, 137.

πραγματικώς σχετικώς προς την υποτίμησιν του εντοπίου νομίσματος αυξάνει η περιουσία του συγκρινομένη προς τούτου."¹²⁴ Η Ελλάδα, πίστευε ο Ζωγράφος, είχε σαφώς ευνοηθεί από την αποδοχή της σύμβασης της Λατινικής Ένωσης, αφού το κέρδος από τη νομισματοποίηση του αργύρου ήταν περίπου 20%, "και δικαίως παραπονούνται οι Γάλλοι ότι ενομισματοποιήσαμεν ουδόλως σχεδόν χρυσόν, αλλά μόνον άργυρον, αδιάφορον, εννοείται, εις αυτούς, εάν το κέρδος εσφετερίσθησαν κατ' ελάχιστον μεν μέρος οι εισάγοντες αργυρά νομίσματα κερδοσκόποι, κατά το πλείστον δε αι Τράπεζαι εξ αιτίας της απειρίας των εν Ελλάδι κυβερνώντων."¹²⁵ Η μονομερής, ως επί το πλείστον, νομισματοποίηση του αργύρου πίστευε πως θα δημιουργούσε μελλοντικά σημαντικά προσκόμματα και ανωμαλίες στο εγχώριο νομισματικό σύστημα, ανάλογες αυτών που είχαν προκληθεί από την κυκλοφορία των φθαρμένων νομισμάτων στο παρελθόν, καθ' όσον ο χρυσός όλο και περισσότερο έπαιζε το ρόλο του παγκόσμιου χρήματος και διατηρούσε την αξία του, σε αντίθεση με τον άργυρο. Η Ελλάδα έπρεπε να σπεύσει να νομισματοποιήσει χρυσό για να αποφύγει τις περαιτέρω συνέπειες της υποτίμησης του αργύρου, αλλά και τον κίνδυνο της απομόνωσης στην οποία κινδύνευε η χώρα να βρεθεί. "Μόνον διά την Εθνικήν Τράπεζαν θέλει προκύψει διά του νέου συστήματος η απέναντι των κολοσσιαίων εκ του χαρτονομίσματος κερδών της μικρά ενόκλησις της αληθούς εξαργυρώσεως αυτού· αλλ' η ενόκλησις αύτη και ίσως κατά καιρούς μικρά ανάλογος ζημία προς διατήρησιν της αξίας του, θέλει έτι μάλλον επιρρώσει την εν τη πολιτεία θέσιν της. Διά τούτο ημείς εθεωρήσαμεν το νομισματικόν ζήτημα ως ταυτοχρόνως και τραπεζικόν ζήτημα διά την Ελλάδα."¹²⁶

Ο Ζωγράφος συμφωνούσε με τον Κεχαγιά, ότι το υφιστάμενο νομισματικό σύστημα ευνοούσε την ύψωση της τιμής του συναλλάγματος,¹²⁷ πίστευε όμως ότι η γενεσιουργός αιτία ήταν άλλη από αυτή που επικαλούνταν ο υποδιοικητής της Εθνικής.¹²⁸ Η ανωμαλία αυτή πίστευε ότι προερχόταν από την υπέρμετρη έκδοση τραπεζογραμμάτων από την Εθνική και τη συνακόλουθη έκπτωση τους κατά 5%, η οποία ενισχυόταν από την ατέλεια του

¹²⁴ Στο ίδιο, 138.

¹²⁵ Στο ίδιο, 149.

¹²⁶ Στο ίδιο, 78.

¹²⁷ Στο ίδιο, 83.

¹²⁸ "Επλησίασεν και εννοεί ίσως την αλήθειαν κάλλιον παντός άλλου ...", στο ίδιο, 85.

νομισματικού συστήματος και από την άρνηση της τράπεζας να εξαργυρώνει τα γραμμάτια της με ακέραιης αξίας νομίσματα.¹²⁹ Εκτός αυτού θεωρούσε ότι η Εθνική είχε και "ατελείς ιδέες περί των όρων του τελείου νομισματικού συστήματος, διότι ενώ υπεστήριζε λ.χ. ότι διά μόνης της εισαγωγής του νέου νομίσματος ήθελε να τακτοποιηθή η εξωτερική επισυναλλαγή, ουδόλως επιήλθε τοιούτον αποτέλεσμα κατά την προ της παρούσης αναγκαστικής κυκλοφορίας εποχήν, αλλά τουναντίον το μόνον αποτέλεσμα του φράγκου είναι μέχρι σήμερον η ύψωσις της τιμής πολλών μικρών ειδών παρά τας προσδοκίας των παρά τη Τραπεζή πρωτουργών."¹³⁰

Οι επικρίσεις του Ζωγράφου δεν έμειναν αναπάντητες από την Εθνική, η οποία χαρακτήρισε "σφαλερά" την άποψη του, χωρίς να τον κατονομάσει.¹³¹ Η Εθνική αρνήθηκε ότι ήταν υπεύθυνη για την υπερτίμηση του συναλλάγματος και προσπάθησε να μετακυλήσει την ευθύνη για το γεγονός αυτό στην κυβέρνηση, υποδεικνύοντας ως αιτία το υπερβάλλον ποσό τραπεζογραμματίων, "μείζονος του εις τας συναλλαγάς αναγκαίου."¹³² Ένας επιπλέον λόγος που είχε προκαλέσει, κατά τις εκτιμήσεις της, αυτή την υπερτίμηση ήταν ο μεγάλος όγκος εμβασμάτων προς το εξωτερικό, "αιτίων έχοντα ουχί τόσον τας εμπορικές συναλλαγάς, ομολογουμένως ένεκα του πολέμου ελπιωθείσας, όσον τας μεγάλας κυβερνητικές προμηθείας."¹³³ Είναι η εποχή του Ρωσοτουρκικού πολέμου και της κορύφωσης του Ανατολικού Ζητήματος που θα οδηγήσει την Ελλάδα σε πολεμικές προετοιμασίες, η χρηματοδότηση των οποίων θα γίνει με δάνειο από την Εθνική και στη θέσπιση, τον Ιούνιο του 1877, της τρίτης αναγκαστικής κυκλοφορίας. Το δημοσιονομικό άνοιγμα που προκλήθηκε από τα παραπάνω γεγονότα και η πορεία του συναλλάγματος τα αμέσως επόμενα χρόνια, θα οδηγήσουν πολιτικούς (όπως ο Χ.Τρικούπης) που στήριξαν τις ελπίδες τους για ομαλοποίηση των εγχώριων νομισματικών συνθηκών στο σύστημα της Λατινικής Νομισματικής Ένωσης, να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους και ν' αναζητήσουν νέες πανάκειες.

¹²⁹ Στο ίδιο, 85-6, 138.

¹³⁰ Στο ίδιο, 113. Σημειώνεται ότι οι εκτιμήσεις αυτές του Ζωγράφου γίνονται μετά την επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας του 1877.

¹³¹ *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Απολογισμός του έτους 1877*, ό.π., 10.

¹³² Στο ίδιο, 11.

¹³³ Αυτόθι.

Στον αστερισμό του Κανόνα Χρυσού

Η υποτίμηση του αργύρου στα τέλη της δεκαετίας του 1870, ήταν αύξουσα και ενισχύονταν από τις αποφάσεις των ευρωπαϊκών χωρών να περιορίσουν ή να καταργήσουν εντελώς τη νομισματοποίηση του. Οι Η.Π.Α., κατ' εξοχήν αργυροπαραγωγός χώρα, ενδιαφερόταν για τη διατήρηση του ως νόμισμα στις διεθνείς συναλλαγές αφ' ενός, αφ' ετέρου στις εσωτερικές της συναλλαγές στις οποίες επικρατούσε χρηματική στενότητα. Οι Η.Π.Α. είχαν καταργήσει την νομισματοποίηση του αργύρου από το 1873 και το αργυρό δολλάριο χρησιμοποιούνταν ως συμπληρωματικό νόμισμα για πληρωμές μέχρι πέντε δολλαρίων. Η αμερικάνικη οικονομία ήταν μια οικονομία σε ανάπτυξη, εξέλιξη που όμως επιβράδυνε η ύπαρξη περιορισμένων μέσων συναλλαγών. Η επαναφορά το 1878 της ελεύθερης νομισματοποίησης του αργύρου και της ισότιμης αποδοχής του ως μέσο συναλλαγών με τον περίφημο νόμο Bland-Bill, αυτήν την ανάγκη ήρθε να θεραπεύσει.¹³⁴

Οι Αμερικάνοι ενδιαφέρονταν για την επαναφορά του αργύρου και στις διεθνείς συναλλαγές. Για το λόγο αυτό συγκάλεσαν τον Αύγουστο του 1878 Διεθνή Νομισματική Συνδιάσκεψη με τη συμμετοχή των περισσότερων και ισχυρότερων ευρωπαϊκών κρατών (εκτός της Γερμανίας που δεν πήρε τελικά μέρος).¹³⁵ Εκεί οι Αμερικάνοι πρότειναν την επανέναρξη, από τα ευρωπαϊκά κράτη, της νομισματοποίησης του αργύρου και την καθιέρωση μιας μόνιμης, κοινά αποδεκτής αναλογίας (ratio) που θα ίσχυε στην ανταλλαγή χρυσού με άργυρο. Η πρόταση των Αμερικάνων δεν έτυχε ευμενούς υποδοχής από τους αντιπροσώπους των άλλων χωρών. Η Μ. Βρετανία, χώρα η οποία είχε ως πάγιο νομισματικό σύστημα τον κανόνα χρυσού, αντιτάχθηκε σθεναρά στις προσπάθειες των Αμερικανών να εγκαθιδρύσουν ένα διεθνές διμεταλλικό σύστημα. Από την άλλη, ενδιαφερόταν ζωηρά για τη διατήρηση περιορισμένης νομισματοποίησης του αργύρου, κυρίως λόγω των σημαντικών επενδύσεων της στην Ινδία και του μεγάλου όγκου συναλλαγών με αυτήν τη χώρα. Το

¹³⁴ M.Friedman-A.J.Schwartz, *A Monetary History of the United States*, ό.π., 89-134· L.Yeager, *International ...*, ό.π., 297· Γ. Αντωνιάδης, "Νομισματοποίησις του αργύρου εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις", *Οικονομική Επιθεώρησις*, VI(1878), 55-61· Γ. Κατσελίδης, *Το Νόμισμα*, ό.π., 103-7.

¹³⁵ H.B.Russell, *International ...*, ό.π., 200-49.

πλεόνασμα στο ισοζύγιο πληρωμών της Βρετανίας στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στο εμπόριο με την Ινδία, της οποίας η κύρια νομισματική μονάδα, η ρουπία, ήταν αργυρό νόμισμα.¹³⁶ Η Βρετανία αντιδρούσε στην πλήρη απονομισματοποίηση του αργύρου γιατί ανησυχούσε ότι μια τέτοια ενέργεια θα προκαλούσε παγκόσμια οικονομική κρίση, μιας και δεν υπήρχαν αρκετές ποσότητες χρυσού που θα αντικαθιστούσαν τον άργυρο.¹³⁷

Η βασική στρατηγική των Αμερικάνων εκπροσώπων ήταν να προσεταιριστούν τη Γαλλία και κατ' επέκταση τις χώρες-μέλη της Λατινικής Ένωσης. Όμως ο Leon Say, εκπρόσωπος της Γαλλίας και επιφανής οικονομολόγος, αρνήθηκε να παραδεχθεί τη θεσμοθέτηση σταθερής αναλογίας για τα δύο νομίσματα, αλλά αποδέχθηκε την πρόταση για τη νομισματοποίηση του αργύρου.¹³⁸ Κατά τη γνώμη του μια διεθνής εγκαθίδρυση του διμεταλλισμού ήταν αδύνατη αφού, όπως με γλαφυρότητα υποστήριξε, "αν και θεωρητικώς ίσχυε ο διμεταλλισμός στη Γαλλία και στη Λατινική Νομισματική Ένωση, πρακτικώς δεν υφίστατο."¹³⁹ Παράλληλα διακήρυξε ότι πρόθεση της Γαλλίας ήταν να μη μετακινηθεί προς το σύστημα του κανόνα χρυσού. Ο αντιπρόσωπος της Ελλάδας στη συνδιάσκεψη, ο Νικόλαος Π. Δηλιγιάννης, συμφώνησε πλήρως με τις απόψεις που εξέφρασε ο Say και έκανε φανερό ότι η κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου επιθυμούσε η Ελλάδα να παραμείνει δεμένη στο άρμα της Γαλλίας. Συγκεκριμένα δήλωσε πως η Ελλάδα "[...] σύμμαχο κράτος με τη Γαλλία βάσει της συνθήκης του 1865, συμφωνούσε απολύτως με τις ιδέες που είχαν εκφραστεί από τον πρόεδρο της συνδιάσκεψης [δηλ. τον Say]. Οι οδηγίες που του είχαν δοθεί ήταν να μην

¹³⁶ E.J.Hobsbawm, *Industry and Empire. From 1750 to the Present Day*, Harmondsworth 1990, 141-53.

¹³⁷ Βλ. και την πολύ ενδιαφέρουσα ομιλία του Goschen, που ήταν εκ των αντιπροσώπων της Βρετανίας στη συνδιάσκεψη αυτή, στα πρακτικά της που εκδόθηκαν με τον τίτλο *International Monetary Conference, held in compliance with the invitation extended to certain governments of Europe by the government of the United States, in pursuance of the second section of the Act of Congress of February 28, 1878, in Paris, in August 1878, under the auspices of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of France. Proceedings and exhibits*, Washington 1879, 49-52.

¹³⁸ Στο ίδιο, 55-8.

¹³⁹ Αυτόθι.

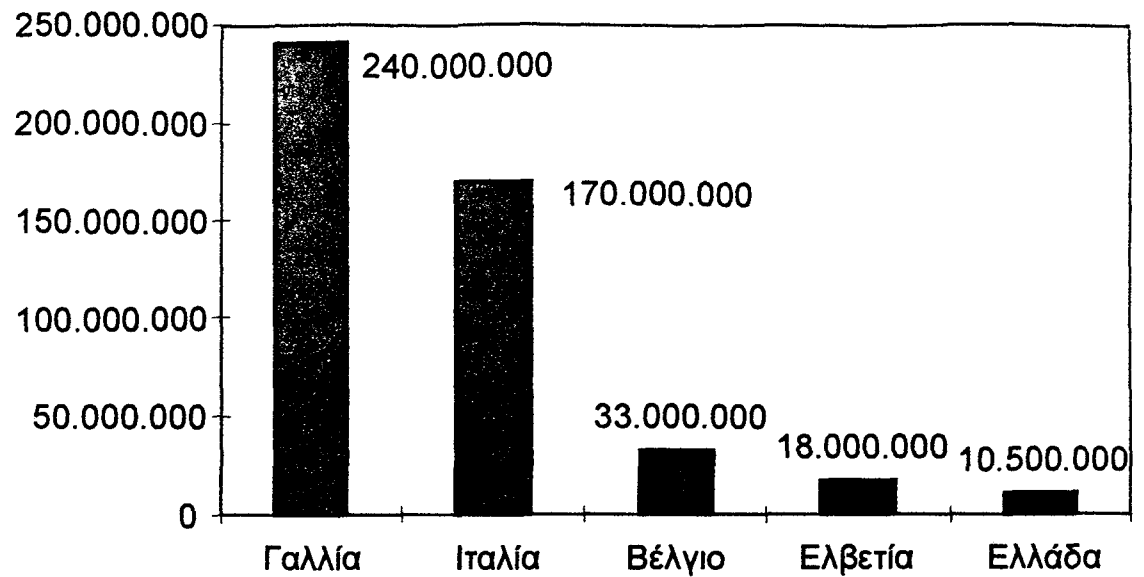
υποστηρίξει οποιεσδήποτε λύσεις οι οποίες θα δημιουργούσαν την εντύπωση ότι απαρνιόταν τη στάση αναμονής, όπως είχε ορισθεί από τον κ. Say, και το κίνητρο της όπως είχε ξεκάθαρα εξηγηθεί απ' αυτόν."¹⁴⁰

Από τη συνδιάσκεψη δεν προέκυψε κάποια σημαντική απόφαση πέραν της μη-απαγόρευσης της νομισματοποίησης του αργύρου. Έγινε όμως σαφές ότι τα περισσότερα κράτη που συμμετείχαν σ' αυτήν ήταν υπέρ της καθιέρωσης ενός διεθνούς νομισματικού συστήματος που θα στηριζόταν στο χρυσό, ενώ ο άργυρος θα ήταν συμπληρωματικό νόμισμα, κυρίως για τις μικρές εσωτερικές συναλλαγές. Το κλίμα αυτό ήταν κυρίαρχο και στη συνδιάσκεψη των χωρών της Λατινικής Ένωσης που έλαβε χώρα δύο μήνες μετά, η οποία, συν τοις άλλοις, έπρεπε ν' αποφασίσει για το ζήτημα της ανανέωσης της συνθήκης που έληγε στο τέλος του 1879.¹⁴¹ Η συνδιάσκεψη ασχολήθηκε με το ζήτημα του περιορισμού της νομισματοποίησης του αργύρου και την επαναφορά της μετατρεψιμότητας για τα χαρτονομίσματα της Ιταλίας. Αναγκαστική κυκλοφορία είχε και η Ελλάδα εκείνη την εποχή, αλλά κανείς δεν ασχολήθηκε με την περίπτωση της. Η Ελλάδα εξακολουθούσε να έχει περιθωριακό ρόλο στη Λατινική Ένωση, ενώ δεν είχε εφαρμόσει, 10 περίπου χρόνια μετά, το σύστημα. Η Ελλάδα μαζί με την Ιταλία, λόγω των κοινών νομισματικών συνθηκών (βλ. αναγκαστική κυκλοφορία) ήταν οι χώρες που αντιδρούσαν στην επιβολή ορίων στη νομισματοποίηση του αργύρου. Τα άλλα μέλη όμως (ιδιαίτερα το Βέλγιο και η Ελβετία) επείγονταν στην απαγόρευση της νομισματοποίησης του αφού, όπως διακήρυξαν, η Ένωση ήταν πολύ επιβαρυνμένη με άργυρο ώστε η παραμικρότερη αύξηση θα δημιουργούσε δυσάρεστα αποτελέσματα, μιας και η πορεία των συναλλαγών καθοριζόταν από το χρυσό. Εν τέλει αποφασίστηκε, κάθε χώρα μέλος να μην θέσει σε κυκλοφορία αργυρά νομίσματα πλέον των 6 φράγκων ανά κάτοικο και με βάση την πληθυσμιακή πυκνότητα ορίστηκαν οι παρακάτω ποσότητες για κάθε μέλος:¹⁴²

¹⁴⁰ Στο ίδιο, 58.

¹⁴¹ Αναλυτικά για τη συνδιάσκεψη αυτή βλ. H.P.Willis, *History ...*, ό.π., 181-92.

¹⁴² H.P.Willis, ό.π., 191· II, "Ανανέωση της Νομισματικής Ενώσεως", *Οικονομική Επιθεώρησης*, VIII (1880), 371-8. Ο Βαλαωρίτης μάλλον με απογοήτευση σχολίαζε πως "Εν τω αγώνι δε τούτω δεν ήτο δυνατόν ή να υποκύψωσι τα Κράτη, τα ήσσονα οικονομικήν ευρωστίαν κεκτημένα." *Ιστορία ...*, ό.π., 93.

Επίσης αποφασίστηκε η ανανέωση της συνθήκης της Ένωσης ως το τέλος του 1885. Η ανανέωση ήταν το αποτέλεσμα συμβιβασμού μεταξύ της Γαλλίας και των υπολοίπων μελών (εκτός της Ελλάδας). Η Γαλλία αποδέχθηκε τον περιορισμό της αργυράς νομισματοποίησης ως αντάλλαγμα για τη διατήρηση της Ένωσης· από την άλλη τα άλλα κράτη παρέμειναν στην Ένωση αν και επιθυμούσαν διακαώς την (επίσημη) μετατόπιση τους σε ένα αμιγές μονομεταλλικό σύστημα χρυσού. Ο Willis¹⁴³ επισημάνει και μία τρίτη παράμετρο που έκανε δυνατή την διατήρηση της Ένωσης: Η Γαλλία κατείχε συγκριτικά με τα άλλα μέλη, μεγαλύτερο ποσό νομισμάτων τους από το ποσό των γαλλικών νομισμάτων που είχαν όλες οι άλλες χώρες. Μια πιθανή διάλυση θα τα επιβάρυνε με το σημαντικό κόστος ανταλλαγής και απόσυρσης τους από το γαλλικό κράτος.

Την ανανέωση της Λατινικής Ένωσης αποδέχθηκε και η Ελλάδα με το Β.Δ. της 18ης Οκτωβρίου 1879, που επικυρώθηκε με το νόμο ΩΗ' της 10.4.1880 από τη βραχύβια κυβέρνηση Τρικούπη.¹⁴⁴ Το κλίμα όμως είχε μεταστραφεί στο εσωτερικό της χώρας μετά τις τελευταίες εξελίξεις. Ο Κουμουνδούρος, ο πολιτικός που είχε βάλει την Ελλάδα στην Λατινική Ένωση,

¹⁴³ *History ...*, ό.π., 181. Την άποψη του αναπαράγει και η Redish, "The Latin Monetary Union ...", ό.π., 81.

¹⁴⁴ *Οικονομική Επιθεώρησης*, "Ανανέωσις ...", ό.π., 371.

αναλαμβάνοντας εκ νέου την πρωθυπουργία έδειξε απρόθυμος να προχωρήσει στην εφαρμογή της μεταρρύθμισης. Στη Διεθνή Νομισματική Διάσκεψη του 1881 που έγινε πάλι στο Παρίσι, ο Πέτρος Βράιλας-Αρμένης ως εκπρόσωπος της Ελλάδας, δήλωνε την απaréσκεια της χώρας του προς το διμεταλλισμό και με έμφαση τόνιζε πως "[...] υπό την ιδιότητα του ως εκπροσώπου ενός Κράτους που έχει αποδεχθεί το μονομεταλλισμό [sic], του ήταν αδύνατο να συμφωνήσει σε οποιοδήποτε μέτρο θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια αλλαγή του συστήματος αυτού."¹⁴⁵

Στη συνδιάσκεψη αυτή είχαν αποτύχει (όχι βεβαίως εξαιτίας της Ελλάδας) οι τελευταίες, από κοινού, προσπάθειες της Γαλλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών να πετύχουν τη διεθνή εγκαθίδρυση του διμεταλλισμού.¹⁴⁶

Η Ελλάδα βέβαια ούτε μονομεταλλισμό του χρυσού είχε, ούτε διμεταλλισμό. Τις συναλλακτικές της ανάγκες τις κάλυπταν τα τραπεζογραμμάτια της Εθνικής που κυκλοφορούσαν αναγκαστικά και ο αριθμός των οποίων αύξανε συνεχώς εξαιτίας των απαντών δανείων, ενώ τα μόνα μεταλλικά νομίσματα που κυκλοφορούσαν ευρέως ήταν οι χάλκινες υποδιαιρέσεις της δραχμής. Ούτε βεβαίως είχαν εκτυπωθεί τα προηγούμενα χρόνια μεγάλες ποσότητες χρυσών νομισμάτων ώστε να δικαιολογείται ο όρος "αποδοχή" του κανόνα χρυσού από την Ελλάδα. Η δήλωση του Βράιλα-Αρμένη, κατά τη γνώμη μας, εκφράζει τη σταδιακή μετατόπιση των πολιτικών αντιλήψεων από την αποδοχή της Λατινικής Ένωσης προς τον κανόνα χρυσού και αποτελεί αντανάκλαση της καμπύλης της ευρωπαϊκής νομισματικής πολιτικής. Γι αυτό και η εφαρμογή της συνθήκης της Λατινικής Ένωσης 15 χρόνια μετά την αποδοχή της, μόνο ως αναχρονισμός μπορεί να θεωρηθεί. Η εισαγωγή του νέου συστήματος με το Β.Δ. της 26ης Οκτωβρίου 1882 από την κυβέρνηση Τρικούπη δεν άλλαξε ουσιαστικά πολλά πράγματα. Όπως εύστοχα

¹⁴⁵ *Proceedings of the International Monetary Conference, held in compliance with the invitation extended to European Governments by the Governments of France and of the United States in Paris, in April, May, June, and July, 1881, under the auspices of the Ministry of Foreign Affairs of French Republic*, Washington 1887, 33-4.

¹⁴⁶ H.B.Russell, *International ...*, ό.π., 270-322· "Τελευταία Νομισματική Διάσκεψις", *Οικονομική Επιθεώρησις*, IX (1881), 307-11.

παρατήρησε ο Ζωγράφος, "μάλλον απλή λογιστική διαρύθμισης των συναλλαγών και των υπολογισμών"¹⁴⁷ έλαβε χώρα.

Ο Τρικούπης υπερασπίστηκε την πρωτοβουλία του, υποστηρίζοντας ότι η Ελλάδα όφειλε να εφαρμόσει τη συνθήκη που είχε υπογράψει 15 χρόνια νωρίτερα, γιατί η συνεχής αναβολή την είχαν καταστήσει αναξιόπιστη στα μάτια των άλλων χωρών-μελών. Επίσης ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν μπορούσαν να υπεκφεύγουν επ' άπειρον και να κωλυσιεργούν, οχυρωμένες πίσω από διάφορες δικαιολογίες.¹⁴⁸ Παράλληλα με τη νομοθετική ρύθμιση ήρθε σε συμφωνία (την 21η Νοεμβρίου) με τις Τράπεζες Ηπειροθεσσαλίας και Κωνσταντινουπόλεως (στις οποίες κύριος μέτοχος ήταν ο Α. Συγγρός) για την εκτύπωση νέων (αργυρών) δραχμών, συνολικής αξίας 1.800.000 . Οι τράπεζες θα κρατούσαν ποσό 1 εκατομμυρίου και το υπόλοιπο θα το παρέδιδαν στην Κυβέρνηση.¹⁴⁹ Στην Βουλή σκιαγράφησε την οικονομική πολιτική που ευαγγελιζόταν, οι πτυχές της οποίας ήταν:

1. Η ισοσκέλιση του κρατικού προϋπολογισμού
2. Η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, και
3. Η αποκατάσταση της πίστης και η κυκλοφορία εθνικού νομίσματος που θα διευκόλυνε τις συναλλαγές με την υπόλοιπη Ευρώπη και θα κυκλοφορούσε σε επαρκείς ποσότητες για την εξυπηρέτηση των εγχώριων συναλλαγών.

Η εισαγωγή της νέας δραχμής (που αντιστοιχούσε σε 1,12 παλαιές δραχμές) εξυπηρετούσε, σύμφωνα με την αντίληψη του Τρικούπη και τους τρεις στόχους. Το ισοζύγιο στον προϋπολογισμό μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με αύξηση των φόρων και των εισαγωγικών τελών. Η αποδοχή της νέας νομισματικής μονάδας συνεισέφερε στην αύξηση των φόρων κατά 12%, ενώ όπως τόνιζε: "Δεν ήτο αξιοπρεπές, ευθύς ως παραδεχόμεθα την αρχή της αυξήσεως της φορολογίας κατά γενικών κανόνων, επί τη βάσει του νέου νομίσματος, να μη παραδεχθώμεν και την νομικήν ύπαρξιν του νομίσματος τούτου."¹⁵⁰ Η ισοσκέλιση του προϋπολογισμού πίστευε πως θα βοηθούσε στην

¹⁴⁷ *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., ΙΙΙ, 101.

¹⁴⁸ "Λόγος Χαριλάου Τρικούπη, πρωθυπουργού, εκφωνηθείς εν τη συνεδριάσει της 4 Νοεμβρίου, περί του νέου νομισματικού συστήματος", *Αιών*, 8.11.1882.

¹⁴⁹ Γ.Δ., "Αργυρά Κέρματα", *Οικονομική Επιθεώρησις*, ΧΙ (1883), 58-62. Η εκτύπωση των νομισμάτων αυτών έγινε εντός του 1883.

¹⁵⁰ *Αιών*, ό.π.

εξόφληση από το κράτος των υποχρεώσεων του προς τις τράπεζες και στη μείωση των κυκλοφορούντων τραπεζογραμμάτων, με συνέπεια την επαναφορά της μετατρεψιμότητας τους.

Ο Ζωγράφος παρενέβει άμεσα και με άρθρο του επιχείρησε να αντικρούσει τους ισχυρισμούς του Τρικούπη, χαρακτηρίζοντας το μέτρο "άσκοπον, επιζήμιον και ατυχές".¹⁵¹ Για τον Ζωγράφο το επιχείρημα της ηθικής υποχρέωσης της Ελλάδας έναντι των υπολοίπων χωρών της Ένωσης ήταν αβάσιμο. Η Ελλάδα βρισκόταν υπό καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας και με υποτιμημένο χαρτονόμισμα, ενώ δεν εκπλήρωνε στο ελάχιστο τους όρους της σύμβασης γιατί δεν είχε αρκετές ποσότητες χρυσών και αργυρών νομισμάτων. Η εισαγωγή του νέου συστήματος υπό αυτές τις συνθήκες δεν θα είχε κανένα αποτέλεσμα στη νομισματική κυκλοφορία, αφού "η μετάβασις εγένετο από ιδανικής εις ιδανικήν μονάδα..."¹⁵² Η ομαλοποίηση των νομισματικών σχέσεων στην οποία απέβλεπε η εισαγωγή της νέας δραχμής, θεωρήθηκε απ' αυτόν ως ευσεβής πόθος, "καθ' όσον από τούδε μετεβλήθη απλώς ο υπολογισμός των δοσοληψιών, αίτινες εις το μέλλον, μέχρι άρσεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας, κανονίζονται επί τη βάσει μονάδος, μήποτε εν τόπω υπάρξαις."¹⁵³

Ο Ζωγράφος πίστευε ότι η εισαγωγή της νέας δραχμής έγινε προκειμένου να παρουσιάσει ο Τρικούπης ισοσκελισμένο προϋπολογισμό, χάριν πολιτικού εντυπωσιασμού. Το εγχείρημα αυτό, κατά την άποψη του, ήταν αμφίροπο και υπονόμειε τη μετάβαση προς μια υγιή δημοσιονομική διαχείριση, το μέτρο ήταν κατ' αυτόν "απλώς λογιστική τις ευκολία", που

¹⁵¹ "Παρατηρήσεις τινές επί της άρτι διαταχθείσης εφαρμογής του νέου νομισματικού συστήματος", *Αιών*, 10.11.1882 και "Περί του νέου νομισματικού συστήματος", *Αιών*, 12.11.1882. Πρέπει να επισημάνουμε τη μετστροφή της γνώμης του Ζωγράφου για τον Τρικούπη και να σημειώσουμε ότι συνέπεσε με την απόλυσή του από το Πανεπιστήμιο, λίγους μήνες νωρίτερα, με νόμο του Τρικούπη που απέλυε όλους ανεξαιρέτως τους καθηγητές που δεν είχαν εκλεγεί στη θέση τους. Πάντως τα αμέσως επόμενα χρόνια ο Ζωγράφος ανέλαβε ζωηρή δραστηριότητα στον πολιτικό χώρο με το κόμμα του Θ. Δηλιγιάννη, βλ. G.Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, München 1992, 578. Τα παραπάνω δεν αφαιρούν σε τίποτα από την ουσία της κριτικής του η οποία, όπως θα δούμε, ήταν αρκετά εύστοχη.

¹⁵² *Αιών*, 10.11.1882

¹⁵³ Στο ίδιο.

σκοπό είχε να αυξήσει τεχνηέντως τα έσοδα του κράτους.¹⁵⁴ Το μόνο αποτέλεσμα που πίστευε ότι θα είχε, ήταν η διατάραξη των μικρών συναλλαγών και η εμφάνιση φαινομένων κερδοσκοπίας στην αγορά. Κατά τη γνώμη του η κυβέρνηση μπορούσε ν' αποφύγει τις αρνητικές συνέπειες, εάν εισήγαγε τη νέα δραχμή ταυτόχρονα με την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας.¹⁵⁵

Ο Ανδρεάδης, ανασκοπώντας το 1925 τη νομισματική μεταρρύθμιση του 1882 και με ευμενή διάθεση προς τον Μεσολλογγίτη πολιτικό, απέριψε την εξήγηση του Ζωγράφου περί λογιστικού τεχνάσματος. Κατ' αυτόν, "η μεταρρύθμιση ωφείλετο εις γενικωτέρας αντιλήψεις" οι οποίες πίστευε ότι ήταν ορθές, αλλά η "εισαγωγή του νέου συστήματος δύναται να κατακριθή ως πρόωρος, καθ' όσον πάσα αύξησης φόρων και δαπανών ώφειλε να αποβλέπη αποκλειστικώς εις στρατιωτικός παρασκευάς."¹⁵⁶ Η άποψη του Ανδρεάδη ελέγχεται, αφού η ομιλία του Παύλου Καλλιγιά στη Βουλή στις 29 Οκτωβρίου 1882 αποδευκνύει, κατά τη γνώμη μας, ότι η γνώμη του Ζωγράφου βρισκόταν μάλλον πλησιέστερα στην αλήθεια. Στην ομιλία αυτή ο υπουργός οικονομικών του Τρικούπη περιέγραψε, όπως θα δούμε με αρκετή λεπτομέρεια, πως η κυβέρνηση, με την εισαγωγή του νέου συστήματος, πέτυχε όχι μόνο την ισοσκέλιση αλλά και την εμφάνιση πλεονάσματος στον προϋπολογισμό που είχε εισάγει. Έλεγε λοιπόν:

"Έννοείτε ως εκ τούτου πως εξηγείται και το έτερον μέτρον της εισαγωγής του νέου νομίσματος από τούδε. Η αύξησης εγένετο προ καιρού εις τους εμμέσους φόρους, καθ' ους αντι παλαιών δραχμών οφείλονται νέαι[...] Αλλ' ιδού τι συμβαίνει. Εφηρμόσαμεν τον νόμο του '67 όπως υπάρχει, εν αυτώ δε προβλέπονται τα εξής: ότι, άμα τη εφαρμογή του νόμου, ο φόρος του καρτοσήμου μετατρέπεται από παλαιάς δραχμής εις νέαν αυτοδικαίως, και ως εκ τούτου έπεται, ότι ήδη από της 1ης Νβρίου το καρτόσημον, το οποίον ηγόραζε τις δια παλαιάς δραχμής, πρέπει να αγοράζη δια νέας. Η αύξησης είναι και εδώ 12 τοις εκατό· αλλά δεν είναι μόνον 12 τοις εκατόν, διότι δι' ετέρου νόμου του '77 προσετέθη εν

¹⁵⁴ Στο ίδιο· επίσης *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., ΙΙΙ, 34, 37, 61.

¹⁵⁵ Στο ίδιο. Με την άποψη αυτή συμφωνούσε και ο Βερναρδάκης, *Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου*, Αθήνα 1885, 262. Πρβλ. επίσης το άρθρο με τίτλο "Το Νόμισμα" στον *Ερμή*, 7.11.1882.

¹⁵⁶ *Έργα*, ό.π., ΙΙ, 399.

δεκατημόριον, ώστε αντί μιας δραχμής δίδομεν 1,10 [...] Ως εκ τούτου εν τω προϋπολογισμῷ δεν συμπεριελάβομεν αυτό το δεκατημόριον εκ του καρτοσήμου, αλλά περιωρίσθημεν εις μόνην την αύξησιν των δύο λειπῶν κατά δραχμήν, και ούτως αυξάνοντες και αθροίζοντες όλα εκείνα τα ποσά, τα οποία είχαν την τιμήν να εκθέσω ενώπιον σας ευρίσκομεν, ὅτι ἔχομεν προσθήκην εσόδων εκ νέων δραχμῶν 12 εκατομμυρίων. Εάν τα 65.000.000 τα αναγάγωμεν εις νέας δραχμὰς, διότι ο προϋπολογισμὸς υποβάλλεται εις νέας δραχμὰς, ἔχομεν 60.000.000 και εκατοντάδας τινὰς χιλιάδων, και αν προσθέσωμεν τα 12.200.000 φθάνομεν εις το ποσὸν εσόδων 73.113.610 νέων δραχμῶν. Τι γίνονται τα ἔξοδα; Τα ἔξοδα εἶπομεν, ανήλθον κατά το παρελθὸν ἔτος εις 80.436.000· πρέπει να προσθέσωμεν ὅμως τας δαπάνας τας οποίας θεωροῦμεν αναγκαίας ως προερχομένας είτε εξ υποχρεώσεων, εἴη δια τας υπηρεσίας[...] Φθάνομεν λοιπὸν εις ποσὸν 82.751.000 παλαιῶν δραχμῶν. Αλλά γίνονται εκπώσεις εκ των εξόδων, ὅσα αποδεικνύονται μη πραγματοποιημένα, 2.671.000 και τοιουτοτρόπως μένουν αι δαπάναι 80.080.000, αἵτινες αναγόμεναι εις νέας δραχμὰς απαρτίζουν το ποσὸν 72.072.000 νέων δραχμῶν. Ἰδού το πλεόνασμα ἐνὸς εκατομμυρίου και εκατὸ χιλιάδων."¹⁵⁷

Ἡ ὅλη μεθόδευση θα μπορούσε να χαρακτηρισθεῖ "λογιστικὴ αλχημεία" και επιβεβαιώνει τους ισχυρισμοὺς της αντιπολίτευσης την εποχὴ εκείνη για κατὰ κόρον χρῆση τεχνασμάτων ἀπὸ τον Τρικούπη στη σύνταξιν των προϋπολογισμῶν.

Δεν εἶναι στις προθέσεις μας να αναλύσουμε τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ του Τρικούπη, ἀλλὰ απλῶς να δείξουμε πῶς ἡ νομισματικὴ μεταρρύθμιση του 1882 εξυπηρέτησε τὴν ισοσκέλιση του προϋπολογισμοῦ και τὴν εμφάνιση μιᾶς εικόνας δημοσιονομικῆς εξυγίανσης, οικονομικῆς σταθερότητας, αν ὀχι ευμάρειας των οικονομικῶν δεικτῶν. Ἦταν για το λόγο αὐτὸ που ο Ζωγράφος κατέκρινε τὴν εισαγωγὴν του νέου συστήματος και τὴν χαρακτήρισε ὡς "ἀκαιρὴ και ἀπρομελέτητη".¹⁵⁸ Ἡ κριτικὴ του δεν εἶχε ὡς αφετηρία τις ιδεολογικὲς ἐνστάσεις που εἶχε για το σύστημα τῆς Λατινικῆς Ἐνωσης, ὅσο ὅτι ἡ εφαρμογὴ

¹⁵⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλῆς, Περίοδος Θ', Σύνοδος Β',* Αθήνα 1883, 10-1.

¹⁵⁸ *Δημοσιονομικαὶ Μελέται*, ὁ.π., III, 36.

δεν ήταν ουσιαστική και ειλικρινής, όπως διατεινόταν ο Τρικούπης. Αν και ο ίδιος θεωρούσε το μονομεταλλισμό του χρυσού ως το πλέον κατάλληλο νομισματικό σύστημα,¹⁵⁹ αυτό που τον απασχολούσε περισσότερο ήταν η απόκτηση από την Ελλάδα ενός σταθερού συστήματος.

Στάση θετική προς τη μεταρρύθμιση του Τρικούπη κράτησε ο Σούτσος, που τη θεωρούσε ως το πρώτο θετικό βήμα για την εφαρμογή στη χώρα ενός βιώσιμου νομισματικού συστήματος.¹⁶⁰ Δεν παρέλειψε όμως να τονίσει ότι "το νομισματικόν σύστημα, το οποίον εσχάτως παρεδέχθημεν, είναι σύστημα μεταβατικόν και παροδικόν και θέλει υποχωρήσει μίαν ημέραν εις σύστημα τι λογικώτερον και πρακτικώτερον καθ' ο η σχέσις των δύο πολυτίμων μετάλλων δεν θέλει ορίζεται υπό του νόμου."¹⁶¹ Πίστευε δε ότι έπρεπε να αποφεύγετο η απονομισματοποίηση του αργύρου γιατί ο χρυσός δεν επαρκούσε για την κάλυψη των παγκόσμιων συναλλακτικών αναγκών.¹⁶²

Σε αντίθεση με τον Σούτσο, ένας άλλος θιασώτης του κανόνα χρυσού, ο Αθανάσιος Βερναρδάκης, έβλεπε ως αρνητική εξέλιξη την παραδοχή του συστήματος της Λατινικής Ένωσης το οποίο, κατ' αυτόν, "κατεκρίθη ευθύς εξ αρχής υπό της επιστήμης."¹⁶³ Για το λόγο αυτό η κυβέρνηση Τρικούπη "διέπραξε το σπουδαιότατον αμάρτημα να εφαρμόση το νομισματικόν τούτο σύστημα από της 1 Νοεμβρίου 1882."¹⁶⁴ Ο Βερναρδάκης πίστευε πως το μεγαλύτερο σφάλμα των τελευταίων κυβερνήσεων ήταν η καθυστερημένη εφαρμογή του συστήματος κατά 15 χρόνια, με συνέπεια να χαθεί η ευκαιρία να τυπώσει η Ελλάδα μεγάλες ποσότητες αργυρών νομισμάτων, "ίνα ωφεληθή την διαφοράν της τιμής του αργύρου μετά της ονοματικής αυτού αξίας"¹⁶⁵, λησμονώντας (;) βέβαια ότι ο ίδιος είχε αντιταχθεί το 1876 σε μια τέτοια προσπάθεια, χαρακτηρίζοντας την τότε ως "νομισματικό πραξικόπημα".

¹⁵⁹ ό.π., I, 8-11.

¹⁶⁰ *Πλουτολογία*, ό.π., II, 475.

¹⁶¹ Στο ίδιο, 487.

¹⁶² *Πλουτολογία*, ό.π., I, 394.

¹⁶³ *Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου*, ό.π., 260· *Τα μετά την καταστροφήν ...*, ό.π., 108.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, 261.

¹⁶⁵ Στο ίδιο.

Η ετερόδοξη άποψη του Ν.Γουναράκη

Καθ' όλην την περίοδο που εξετάζουμε, το διμεταλλικό σύστημα της Λατινικής Ένωσης δεν ήταν αποδεκτό από κανέναν, απ' όσο γνωρίζουμε, έλληνα οικονομολόγο. Ακόμα κι αυτοί που προώθησαν την εφαρμογή του (όπως ο Κεχαγιάς), το θεωρούσαν ως ένα μεταβατικό στάδιο για την Ελλάδα το οποίο θα την οδηγούσε, εν καιρώ, προς το σύστημα του κανόνα χρυσού. Το ιδεολογικό αυτό ρεύμα υπέρ του κανόνα χρυσού έλαβε βαθμηδόν το χαρακτήρα "νομισματικής ορθοδοξίας", ενώ ο διμεταλλισμός αποτελούσε "οικονομικό σολοικισμό" και καταδικαζόταν ως ανάθεμα από την πλειοψηφία των πολιτικών. Στην κατάσταση αυτή που είχε διαμορφωθεί, η προσπάθεια του Γουναράκη να υπερασπισθεί σε θεωρητικό επίπεδο το διμεταλλικό σύστημα και ν' αποδείξει την ανωτερότητα του έναντι του κανόνα χρυσού, μόνο ως αιρετική μπορεί να χαρακτηριστεί.¹⁶⁶ Ο ίδιος παραδεχόταν πως "επί μακρόν χρόνον κατίσχυσεν εν τη επιστήμη η γνώμη, καθ' ην η σταθερότης της αξίας του χρήματος εύρηται εν τη χρήσει του ετέρου μόνον των πολυτίμων μετάλλων...", δηλαδή του χρυσού.¹⁶⁷ Στην Ελλάδα η γνώμη αυτή είχε βρει τον πιο ένθερμο υποστηρικτή της στο πρόσωπο του "κορυφαίου του τόπου μας οικονομολόγου, γηραιού καθηγητού του Πανεπιστημίου Ιω.Σούτσου",¹⁶⁸ ο οποίος με το κύρος του και την αναμφισβήτητη ικανότητα του προπαγάνδισε τον κανόνα χρυσού και έτσι "επόμενον ήτο όπως επικρατήσει εν Ελλάδι, εις άπαντα τα ολιγάριθμα οικονομολογικά συγγραμμάτια απαντώνσι και μέχρι σήμερον ακόμη[...], δεσμεύσαντος το πνεύμα των επιστημόνων [...], εσκότισε δια της λάμπσεως της την φαινομένην αλήθειαν της γνώμης ταύτης"¹⁶⁹, δηλαδή της υπεροχής του διμεταλλισμού. Για τον Γουναράκη, η παράλληλη χρήση του

¹⁶⁶ *Περί Μεταλλικού Νομίμου Χρήματος, ιδία δε περί Διμεταλλισμού*, Αθήνα 1882.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, 38.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, 39.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, 40. Για την πραγματεία του Κεχαγιά πίστευε ότι ήταν "άξια μελέτης[...] αποδεικνύουσας ιδίαν του γράφοντος πεποίθησιν μορφωθείσαν εκ μελέτης και γνώσεως των πραγμάτων. Δυστυχώς μεγίστην αποτελεί αντίθεσιν το τρίτο μέρος [στο οποίο ο Κεχαγιάς υποστηρίζει την υπεροχή του κανόνα χρυσού], το πραγματευόμενον το ημέτερον ζήτημα, συρραφή ούσα ξένων γνώμων και εστερημένον αυθυπαρξίας.", ό.π., 50.

χρυσού και του αργύρου ως νόμιμου χρήματος με καθορισμένη νομοθετικά της μεταξύ τους ανταλλακτικής σχέσης, καθιστούσε δυνατή τη σταθερότητα του νομίσματος. Ο νομοθετικός καθορισμός της σχέσης των δύο μετάλλων ήταν για τον Γουναράκη (όπως και για όλους τους θεωρητικούς του διμεταλλισμού) σημαντικός γιατί, όπως έδειξε το παράδειγμα της Γαλλίας, "η νομοθεσία αυτή επέδρα επί την αγοραϊαν σχετικήν αξίαν του χρυσού προς τον άργυρον."¹⁷⁰ Το επιχείρημα της αντίπαλης πλευράς, ότι ο νομοθετικός καθορισμός ερχόταν σε αντίθεση με το βασικότερο αξίωμα της Πολιτικής Οικονομίας, ο Γουναράκης ισχυρίσθηκε ότι η αξία τους δεν μπορούσε να υπολογισθεί επ' ακριβώς, αφού η παραγωγή τους εξαρτώταν μάλλον από την τύχη: "Αι κοινωνίαι περιέβαλλον τον χρυσόν και τον άργυρον με αξίαν σπανιότητος ανεξαρτήτως των παραγωγικών αυτών δαπανών. Επί τη βάσει δε της επικρατούσης κατά καιρούς αξίας ταύτης γίνεται η εκμετάλλευσις τούτων. Ωστε η τρέχουσα αξία κανονίζει την παραγωγήν, ουχί δε αι παραγωγικαί δαπάναι την αξίαν τούτων, ως επί των λοιπών εμπορευμάτων συμβαίνει."¹⁷¹ Οι διαφορές στην αξία των μετάλλων έτειναν να εξισορροπηθούν μέσω της προσφοράς και ζήτησης τους, με συνέπεια "όταν το εν των πολυτίμων μετάλλων γίνεται ευθυνότερον, τότε, επειδή όλοι οι οφειλέται έχουσι συμφέρον ν' αποτίσωσι την οφειλήν των εις το ευθυνότερον νόμισμα, θα επέλθη ζήτησις *μεγαλειτέρα* διά το ευθυνότερον μέταλλον, ήτις *εξουδετερούσα την μεγαλυτέραν προσφοράν*, θα τείνη να επαναφέρη το ευθυνότερον μέταλλον εις την υπό του νόμου ορισθείσαν αναλογίαν αυξάνουσα την αξία του· διότι η ζήτησις αυξάνει την τιμήν."¹⁷² Ο όλος μηχανισμός προσομοίαζε, κατά τον Γουναράκη, με δύο συγκοινωνούντα δοχεία που η ποσότητα τους τείνει προς το αυτό επίπεδο.

Ένα σημαντικό πλεονέκτημα που πίστευε πως είχε ο διμεταλλισμός έναντι του κανόνα χρυσού, ήταν η σταθερότητα του νομίσματος, μιας και ο κανόνας χρυσού "υπόκειτο εις μεταβολήν κατά μικρότερα μεν χρονικά διαστήματα αλλά μεγίστην, κατά δε το έτερον σύστημα υπόκειται αύτη τις συκνοτέραν μεν μεταβολήν, αλλά ελαχίστην."¹⁷³ Κατ' αυτόν τον τρόπο οι ενδεχόμενες ζημιές στην αξία του χρήματος στο διμεταλλικό σύστημα ήταν

¹⁷⁰ Στο ίδιο, 49, 55.

¹⁷¹ Στο ίδιο, 79-80.

¹⁷² Στο ίδιο, 42.

¹⁷³ Στο ίδιο, 45.

μικρές και ανεπαίσθητες σε σχέση με τις μεταβολές του κανόνα χρυσού: "Κυρίως δια του συστήματος τούτου σκοπείται η επίτευξις της δυνατής σταθερότητας της αξίας του χρήματος[...] και ο σκοπός ούτος κατορθούται, διότι διατηρήται η δύναμις δια του συστήματος τούτου του να επανέρχεται εκάστοτε το φυγαδευόμενον μέταλλον εν τω εσωτερικώ."¹⁷⁴

Όμως η βιωσιμότητα του διμεταλλισμού ήταν εξαρτημένη από την ύπαρξη διεθνούς συνθήκης που θα καθόριζε την αναλογία των δύο μετάλλων. Γι' αυτό συνιστούσε *"όπως όλα ή τα πλείονα μάλλον οικονομικώς ανεπτυγμένα κράτη της Ευρώπης και Αμερικής υποχρεωθώσι δια διεθνούς συνθήκης, ίνα επιτρέψωσιν ελευθέρως την εκτύπωσιν χρυσών και αργυρών νομισμάτων εν τοις νομισματοκοπείοις αυτών, υπό την επίβλεψιν βεβαίως της πολιτείας, καθ' ορισμένην αναλογίαν της σχετικής αξίας του χρυσού προς τον άργυρον, ήτις συμφέρον είναι να ορισθή ως 1:15¹/₂ ..."*¹⁷⁵ Η πιθανή επικράτηση σε διεθνές επίπεδο του κανόνα χρυσού, πίστευε πως θα οδηγούσε σε αύξηση της τιμής του χρυσού, λόγω της ανεπάρκειας του για τις χρηματικές ανάγκες της Ευρώπης και της Αμερικής. Η απαγόρευση της νομισματοποίησης του αργύρου θα καθιστούσε ακριβότερο το "διεθνές χρήμα", με προφανή συνέπεια οι χώρες οι οποίες είχαν μεγάλο εξωτερικό χρέος (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα) να επιβαρύνονταν σημαντικά στην προσπάθεια τους να συνεχίσουν την αδιάλειπτη εξυπηρέτηση του.

Η παραπάνω εξέλιξη θα είχε επίσης ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση του χρυσού στις πλούσιες χώρες, ένεκα των μεγαλύτερων κυκλοφοριακών αναγκών τους, και θα οδηγούσε τα λιγότερο εύπορα κράτη στο καταφύγιο της αναγκαστικής κυκλοφορίας: *"Αύτη έσεται η τύχη της Ελλάδος ιδίως, όπως διάγη βίον χαρτονομισματικών με όλην την θέλησίν της και τους αγώνας προς απόκτησιν χρυσού. Διότι δεν πρόκειται μόνον περί αγοράς χρυσού αναγκαίου προς χρηματικήν κυκλοφορίαν εν τη χώρα αλλά και περί του τρόπου της διατηρήσεως αυτού, ήτις έσται δυσκολωτάτη, εφ' όσον η αλλοδαπή και τα μεγάλα και πλούσια κράτη θα έχωσιν απόλυτον ανάγκην μεγάλου κατά το δυνατόν ποσού χρυσού."*¹⁷⁶ Η επαναφορά της μετατρεψιμότητας υπό αυτές τις συνθήκες γινόταν, κατά την άποψη του, ακόμα πιο δύσκολη για χώρες όπως η

¹⁷⁴ Στο ίδιο, 52.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, 69 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

¹⁷⁶ Στο ίδιο, 117-8.

Ελλάδα η οποία, εκτός των άλλων, στερούνταν και τους πόρους για την προμήθεια της ανάλογης ποσότητας χρυσού που ήταν αναγκαία για την κυκλοφορία της.

Συμπερασματικά, η Ελλάδα έπρεπε να στηρίξει τη διατήρηση του διμεταλλικού συστήματος και να διακήρυτε στις διεθνείς νομισματικές διασκέψεις την υποστήριξη της στο σύστημα της Λατινικής Ένωσης, γιατί "ενδιαφέρεται πλειότερων όλων των λοιπών κρατών υπέρ της υποστηρίξεως και παραδοχής του Διμεταλλισμού, δι ου και μόνον καθίσταται δυνατός ο προσδιορισμός της σχετικής αξίας του χρυσού προς τον άργυρον και δι' ου θα εισαχθή κοινόν νομισματικόν σύστημα εις όλα τα κράτη, μεθ' ων συνδέεται εμπορικώς και θα παύση του λοιπού η εξωτερική επισυναλλαγή, ήτις περιορίζει το εξωτερικόν εμπόριον και την ανάπτυξιν του εθνικού πλούτου."¹⁷⁷ Για τον Γουναράκη, όπως και για αρκετούς άλλους υποστηρικτές του διμεταλλισμού, η διατήρηση του αργύρου ως νομίμου χρήματος έκανε δυνατή την αύξηση της ποσότητας του χρήματος και συνεπώς αποτελούσε διεγερτικό παράγοντα για την εγχώρια παραγωγή. Η υποβόσκουσα αντιπληθωριστική πολιτική που εξασφάλιζε ο κανόνας χρυσού του ήταν αντιπαθής, μιας και περιόριζε τις δυνατότητες μιας αναπτύκτουσας οικονομίας, όπως η ελληνική, να δημιουργήσει ισχυρή παραγωγική βάση, συνεπικουρούμενη από μια προστατευτική πολιτική. Τέλος η χρησιμοποίηση του αργύρου ως μεταλλικό αποταμίσμα των εκδοτικών τραπεζών, μπορούσε να βοηθήσει μια ενεργητική επέκταση της πίστης (χάριν της βιομηχανίας), χωρίς τις αγκυλώσεις και τις δεσμεύσεις του χρυσού κανόνα.

Έριδες για το μέλλον της Ελλάδας στη Λατινική Νομισματική Ένωση

Οι προτάσεις του Γουναράκη αποτέλεσαν την "παραφωνία" στην "αρμονία" της ελληνικής οικονομικής σκέψης που είχε ως basso continuo (για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο του baroque) την πίστη στον κανόνα χρυσού. Η πίστη αυτή έβαινε όλο και ισχυρότερη, καθώς κυριάρχησε η εντύπωση πως και στο εξωτερικό η πλειοψηφία των οικονομολόγων υποστήριζε την εφαρμογή

¹⁷⁷ Στο ίδιο, 183.

του κανόνα χρυσού. Ήδη στον οικονομικό τύπο θα εμφανισθούν αναδημοσιεύσεις άρθρων ξένων οικονομολόγων (όπως του διάσημου γάλλου οικονομολόγου Paul Leroy-Beaulieu¹⁷⁸ και του επίσης γνωστού πορτογάλου Rodrigo de Freitas¹⁷⁹ μεταξύ άλλων) που επιχειρηματολογούσαν υπέρ του κανόνα χρυσού, προσδίδοντας περιωπή "αληθείας" στο σύστημα αυτό, το οποίον πλέον θεωρούνταν ως "άρθρο πίστης" στην ιδεολογία της εποχής. Η αντιπολίτευση προπαγάνδιζε την κατάργηση του συστήματος της Λατινικής Ένωσης,¹⁸⁰ ενώ και η κυβέρνηση Τρικούπη σταδιακά αλλά σταθερά θεωρούσε την εφαρμογή του κανόνα χρυσού ως το πλέον ενδεδειγμένο νομισματικό σύστημα για την χώρα. Για το λόγο αυτό προχώρησε, το 1884, στην εκτύπωση της μεγαλύτερης ποσότητας χρυσών δραχμών που είχε έως τότε επιχειρηθεί, συνολικής αξίας 11 εκατομμυρίων (βλέπε Πίνακα #4). Με αφορμή επίσης την ανανέωση της Λατινικής Ένωσης που θα συζητείτο στο τέλος του 1884, γίνεται γνωστό ότι η Ελλάδα θα αποχωρούσε από την Ένωση και θα έκανε παραδεκτό τον κανόνα χρυσού.

Το ζήτημα αυτό απασχόλησε την εφημερίδα *Ερμής*, της οποίας το ενδιαφέρον για τα νομισματικά ζητήματα παρέμεινε ζωηρό καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Η Εφημερίδα διαπίστωνε ότι μιας και η Ελλάδα δεν είχε το δικαίωμα να εκτυπώσει αργυρά νομίσματα πλέον των 25,5 εκατομμυρίων δραχμών και παράλληλα η χρήση των αργυρών νομισμάτων στις υπόλοιπες χώρες της Λ.Ν.Ε. ήταν μάλλον συμπληρωματική, ήταν "ανάγκη πάσα ν' αποδεχθώμεν και ημείς τον χρυσόν ως κύριον νόμισμα, τον δε άργυρον ως συμπλήρωμα."¹⁸¹ Επίσης πρότεινε να εκτυπωθούν 3 εκατομμύρια αργυρά νομίσματα καθώς, μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και ενός μέρους της Ηπείρου, η Ελλάδα είχε το δικαίωμα αυτό γιατί η σύμβαση που

¹⁷⁸ "Το νομισματικόν ζήτημα και η ανανέωσις της Λατιν.[ικής] Ενώσεως", *Ερμής*, 1.4.1884.

¹⁷⁹ "Η νομισματική βάσις", *Ερμής*, 13.3. και 20.3.1883

¹⁸⁰ Όπως πληροφορούμαστε από τον *Ερμή* (9.9.1884) "ο μακαρίτης Κουμουνδούρος εθεώρει τοσούτω [το σύστημα] επιζήμιον, ώστε κατά τας αρχάς του 1883, ότε η επάνοδος αυτού εις την εξουσίαν εθεωρείτο βεβαία, διεκύρησεν απροκαλύπτως, ότι μεταξύ των πρώτων αυτού πράξεων, επανερχομένου εις τα πράγματα, θα ήτο η ανάκλυσις του ολεθρίου τούτου μέτρου."

¹⁸¹ "Η άρσις της αναγκαστικής κυκλοφορίας και η Λατινική Ένωσις", 26.2.1884.

είχαν υπογράψει τα μέλη της Λ.Ν.Ε. πρόβλεπε ως ανώτατο όριο εκτύπωσης αργυρών νομισμάτων ανά κάτοικο τις 6 δραχμές. Πρότρεψε δε την κυβέρνηση να ζητήσει την αναβίβαση του ορίου αυτού στις 12 δραχμές, αλλά και να προβεί σε εκτύπωση χρυσών νομισμάτων ανώτερου ποσού από τα αργυρά, "προς αποφυγήν των προκυψωμένων ζημιών εν η περιπτώσει το νομισματικόν σύστημα μεταβληθή και γίνη παραδεκτός μόνον ο χρυσός."¹⁸²

Όμως λίγο αργότερα η στάση της εφημερίδας θα αλλάξει και θα αντιταχθεί στην αποχώρηση από την Λ.Ν.Ε., πράγμα που θα προκαλέσει αντιπαράθεση με τον Γ. Κατσελίδη από τις στήλες ενός άλλου οικονομικού εντύπου, του *Οικονομολόγου*. Η αντιπαράθεση είχε, συν τοις άλλοις, και πολιτικό χαρακτήρα μιας και ο *Ερμής* ήταν "δηλιγιαννικός", ενώ ο *Οικονομολόγος* σταθερά υποστήριζε την πολιτική του Τρικούπη. Ο *Ερμής* υποστήριζε ότι η απόφαση αποχώρησης ήταν άκαιρη και τολμηρή αφού η συμφωνία της Λατινικής Ένωσης θα ανανεωνόταν υπό το πνεύμα "της εν τω μέλλοντι επικρατήσεως της αρχής του μονομεταλλισμού."¹⁸³ Εάν η Ελλάδα αποχωρούσε, θα υποχρεωνόταν να ανταλλάξει με χρυσά νομίσματα τα δικά της αργυρά που κυκλοφορούσαν στις υπόλοιπες χώρες της Ένωσης, με συνέπεια να προκαλείτο ζημιά περίπου 18%. Μια απότομη εφαρμογή του κανόνα χρυσού και της συνακόλουθης απονομισματοποίησης του αργύρου, θα οδηγούσε σε ελάτπωση της κυκλοφορίας των τραπεζογραμμάτων της Εθνικής, γιατί όλοι θα προτιμούσαν να κατέχουν χρυσά νομίσματα με συνέπειες βλαβερές για το εμπόριο και τη βιομηχανία.¹⁸⁴ Η έλλειψη χρυσών νομισμάτων από την κυκλοφορία της χώρας δεν ήταν αποτέλεσμα της εισροής αργυρών νομισμάτων, αλλά οφείλετο στην ύψωση της τιμής του συναλλάγματος "πέραν του αρτίου", και μπορούσε ν' αντιμετωπισθεί με την προμήθεια από τις τράπεζες ικανών ποσοτήτων συναλλάγματος.¹⁸⁵ Τέλος ένας σημαντικός λόγος που η Ελλάδα δεν έπρεπε να αποχωρήσει από τη Λατινική Ένωση, ήταν "ο φόρος ευγνωμοσύνης" που όφειλε να δείξει προς την Γαλλία η οποία είχε

¹⁸² "Το Νομισματικόν Ζήτημα", 8.7.1884.

¹⁸³ "Η Ελλάς και η Λατινική Ένωσις", 9.9.1884.

¹⁸⁴ Στο ίδιο.

¹⁸⁵ "Η Ελλάς εν τη Λατινική Ενώσει", 4.11.1884.

βοηθήσει στην είσοδο της σ' αυτήν, ενώ υπήρξε αρωγός της στα διάφορα αιτήματα της.¹⁸⁶

Η απάντηση του Κατσελίδη στις αιτιάσεις του *Ερμή*, εστιάσθηκε στο γεγονός, ότι η Ελλάδα είχε πολύ μικρή βαρύτητα στις υποθέσεις της Λ.Ν.Ε. και επομένως η πιθανή αποχώρηση της δεν θα επηρέαζε την πορεία της Ένωσης. Αντιθέτως η παραμονή της σ' αυτήν θα είχε αρνητικές συνέπειες για τις συναλλαγές, αφού θα εκτείθετο "εις τον κίνδυνον του ν' αντιπροσωπεύηται η αξία του χρήματος, και επομένως το μέτρον των περιουσιών δια νομίσματος έχοντος πραγματικήν αξίαν κατά 18% κατωτέρα εκείνης δι' ην κυκλοφορεί."¹⁸⁷ Αυτή κατάσταση θα προκαλούνταν από την ανταλλαγή των χρυσών νομισμάτων που η κυβέρνηση σκόπευε να θέσει στην κυκλοφορία, με φθαρμένα γαλλικά πεντόφραγκα που κυκλοφορούσαν σε όλες τις χώρες της Λ.Ν.Ε. "Η δε ζημία των 18% [που] θα υποστή δήτην η Ελλάς εκ της δια χρυσού ανταλλαγής [...] είναι ιδανικήν [=μη πραγματική], δηλαδή είναι στέρησις κέρδους όπερ θα εκαρπούτο, αν μη υπάρχουσης της υποχρεώσεως της ανταλλαγής ταύτης, προέβαινεν εις νομισματοποιίαν των δια το εσωτερικόν αυτής απαιτουμένων αργυρών νομισμάτων."¹⁸⁸ Η Ελλάδα, πίστευε είχε συμφέρον να αποχωρήσει από την Λ.Ν.Ε. και να προετοιμαζόταν για την παραδοχή του κανόνα χρυσού. Όσο για τη "δήθεν" ηθική υποχρέωση προς τη Γαλλία, αυτά περί θεμάτων οικονομικών ήταν "αναχρονισμός ασύγγνωστος"¹⁸⁹ για όσους ασχολούνταν με οικονομικά θέματα.

Με νέο άρθρο του υπό τον ίδιο τίτλο,¹⁹⁰ χαρακτήρισε ορθή την απόφαση για την αποχώρηση της Ελλάδας, ενώ συνεχάρη την κυβέρνηση Τρικούπη η οποία ενώ μπορούσε να επωφεληθεί εκτυπώνοντας αργυρά νομίσματα και ελαφρύνοντας τον προϋπολογισμό, αυτή διάλεξε έτερο δρόμο, "υπό κοινωφελούς πολιτικής ορμώμενη..."¹⁹¹ Ο Κατσελίδης πίστευε ότι ο χρυσός θα ήταν το νόμισμα που θα κυριαρχούσε στις διεθνείς συναλλαγές και ότι ήταν πάντοτε υποτιμημένος έναντι του αργύρου. Παραδεχόταν ότι η μετατροπή του

¹⁸⁶ 9.9.1884.

¹⁸⁷ "Η Λατινική Ένωση και η Ελλάς", *Ο Οικονομολόγος*, 1.11.1884.

¹⁸⁸ Στο ίδιο.

¹⁸⁹ Στο ίδιο.

¹⁹⁰ *Ο Οικονομολόγος*, 22.11.1884.

¹⁹¹ Στο ίδιο.

προβληματικό και δεν απεικονίζει σε όλες της τις πτυχές την ιστορική πραγματικότητα. Ούτε οι φιλελεύθεροι (*laissez faire*) οικονομολόγοι υποστήριζαν παντού και πάντα τον κανόνα χρυσού, ούτε οι θιασώτες του προστατευτισμού ήταν πάντα στην πλευρά των υποστηρικτών του διμεταλλισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η Ένωση υπέρ του Διμεταλλισμού που είχε ιδρυθεί το 1873 στη Γαλλία, κυρίως με πρωτοβουλία του M.Cernushi, είχε υποστηρικτές τόσο από τους κύκλους των οπαδών του ελεύθερου εμπορίου (όπως τον υπερ-φιλελεύθερο Courcelle-Seneuil), όσο και από αυτούς που υποστήριζαν τον προστατευτισμό.²⁰¹ Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και στη Βρετανία, ενώ ο βέλγος φιλελεύθερος οικονομολόγος Emile de Laveleye είχε την ιδέα ίδρυσης μιας Ένωσης που θα συγκέντρωνε όσους υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου τάσσονταν υπέρ του διμεταλλισμού ως εναλλακτική στάση ενάντια στην προστατευτική πολιτική της Γαλλίας και Γερμανίας.²⁰² Επίσης δεν μπορεί να παραβλεφθεί το γεγονός της βαθμιαίας επικράτησης του κανόνα χρυσού τόσο στην Ευρώπη, όσο και παγκοσμίως, η οποία συνδυάστηκε στις δεκαετίες του 1870 και 1880 με μια προστατευτική πολιτική (χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η Γερμανία).

Από την άλλη, όπως δείξαμε στο κεφάλαιο αυτό, ο κανόνας χρυσού ήταν ένα νομισματικό σύστημα που βασιζόταν στη στεργλίνα και έτσι καθιέρωνε το Λονδίνο ως το παγκόσμιο οικονομικό κέντρο. Η αποδοχή του κανόνα χρυσού και του δόγματος της ελευθερίας του εμπορίου (που θεωρούνταν, κυρίως από τους βρετανούς οικονομολόγους, ως τα απόλυτα *credo* της Πολιτικής Οικονομίας²⁰³), στην ουσία προωθούσαν την παγκόσμια οικονομική πρωτοκαθεδρία της Βρετανίας. Συχνά η κριτική στον κανόνα χρυσού δεν υποδήλωνε μόνο μια αμφισβήτηση του ελεύθερου εμπορίου, αλλά και την

E.H.H.Green, "The Bimetallic Controversy: empiricism belimed or the case for the issues", CV (1990), 673-83.

²⁰¹ E. Helm, *The Joint Standard ...*, ό.π., 200 κ.ε., C.Rist, *History of ...*, ό.π., 250. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Laidler, ότι η χρησιμοποίηση της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος από τους διμεταλλιστές, ανάγκασε τους θιασώτες του κανόνα χρυσού να την απορρίψουν (χάριν των αναγκών της τακτικής ενάντια στους αντιπάλους τους), *The Golden Age ...*, ό.π., 164.

²⁰² A. C. Howe, "Bimetallism..." ό.π., 388 κ.ε.

²⁰³ J.A.Schumpeter, *History ...*, ό.π., 770.

επιθυμία υπόσκαψης της κοσμοπολίτικης οικονομίας της Αγγλίας. Για πολλούς οικονομολόγους της Ηπειρωτικής Ευρώπης, κυρίως, τα δόγματα του κανόνα χρυσού και του ελεύθερου εμπορίου δεν ήταν αποδεκτά, επειδή αποτελούσαν συστατικά στοιχεία μιας κοσμοπολίτικης ιδεολογίας η οποία παρέβλεπε τις ειδικές ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των λιγότερο αναπτυγμένων κρατών.²⁰⁴

Για να επιστρέψουμε στην Ελλάδα και να κλείσουμε το κεφάλαιο, η προσπάθεια που έκανε η κυβέρνηση Τρικούπη για την ένταξη της χώρας στην ομάδα των κρατών που είχαν αποδεχθεί τον κανόνα χρυσού, έληξε μάλλον άδοξα. Η Ελλάδα συμμετείχε στη συνδιάσκεψη της Λατινικής Ένωσης τον Οκτώβριο του 1885, η οποία αποφάσισε, παρά τους ενδοιασμούς του Βελγίου και των άλλων χωρών (εκτός της Γαλλίας), την ανανέωση της συνθήκης για έξι ακόμα χρόνια. Στην απόφαση αυτή συνετέλεσε η αποφασιστικότητα της Γαλλίας, η οποία απαιτήσε σε περίπτωση διάλυσης της Ένωσης, να γινόταν σε χρυσό η εκκαθάριση των απαιτήσεων της που αφορούσαν τα γαλλικά φράγκα που κυκλοφορούσαν στις υπόλοιπες χώρες.²⁰⁵ Κάτι τέτοιο θα ήταν ιδιαίτερα επώδυνο για τις άλλες χώρες και ιδιαίτερα για την Ελλάδα, η δημοσιονομική κατάσταση της οποίας δεν επέτρεπε τέτοιες "πολυτέλειες". Έτσι το "μεγάλο άλμα" προς τον κανόνα χρυσού είχε σύντομη διάρκεια, αφού κράτησε μόνον εννέα μήνες, από τον Ιανουάριο έως τον Σεπτέμβριο του 1885, όταν η χώρα επέστρεψε οριστικά στην "χαρτονομισματική κυκλοφορία".²⁰⁶ Το θέμα της καταλληλότερης νομισματικής βάσης απασχόλησε περιοδικά τους έλληνες οικονομολόγους, περισσότερο ως "θεωρητικό ζήτημα", παρά ως άμεσο πρόβλημα της οικονομικής πολιτικής²⁰⁷, ενώ η ελληνική κοινωνία είχε ν' αντιμετωπίσει κι άλλα σημαντικά προβλήματα.

²⁰⁴ E.H.H.Green, "The Bimetallic Controversy ...", ό.π., 677 κ.ε.

²⁰⁵ H.B.Russell, *International ...*, ό.π., 335.

²⁰⁶Τις εξελίξεις σχετικά με το ζήτημα αυτό θα τις εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

²⁰⁷Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Νεοκλή Καζάζη, ο οποίος υποστήριζε ότι οι ιδέες του διμεταλλισμού "εκπίπτουσιν" και έτσι "κατ' ουσίαν ανεγνωρίζετο το σύστημα του μονομεταλλισμού", αν και αναγνώριζε ότι η Λατινική Ένωση "δύναται να θεωρηθή ως αφετηρία της λύσεως του μεγάλου τούτου των νεωτέρων κοινωνιών προβλήματος.", *Γενικαί Αρχαί της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π., 307-11. Πρβλ. επίσης τις μετριοπαθέστερες (σε σχέση με τα προαναφερθέντα άρθρα) απόψεις του Γ.Κατσελίδη

δημιουργηθούν τετελεσμένα με τη δύναμη των όπλων, τα οποία ως γνωστό δύσκολα ανατρέπονται.

Τον Μάιο του 1876 επαναστατούν οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι και ένα μήνα μετά, η Σερβία και το Μαυροβούνιο κήρυξαν τον πόλεμο κατά της Τουρκίας.² Τον Μάρτιο του 1877 η Ρωσία ξεκίνησε πολεμικές προπαρασκευές και τον επόμενο μήνα, στις 12(24).4.1877 κήρυξε με τη σειρά της τον πόλεμο κατά της Τουρκίας. Τα γεγονότα αυτά δεν ήταν δυνατό ν' αφήσουν ανεπηρέαστη την πολιτική ηγεσία της Ελλάδας. Το ζήτημα της απελευθέρωσης του υπόδουλου ελληνισμού που βρισκόταν υπό οθωμανική κατοχή, αποτέλεσε καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα μείζον θέμα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας και επηρέασε ως ένα βαθμό την πορεία του τόπου. Η τελεσφόρηση της πολιτικής ουδετερότητας που αρχικά είχε υιοθετήσει η Ελλάδα στις παραπάνω εξεγέρσεις, αμφισβητούνταν εκ των πραγμάτων καθώς την οδηγούσε σε απομόνωση και σε ρόλο θεατή στην επικείμενη, όπως διαφαινόταν, αναδιανομή εδαφών στη Βαλκανική χερσόνησο. Πολιτικοί όπως ο Τρικούπης αλλά και ο Γεώργιος, που μέχρι τότε τηρούσαν επιφυλακτική στάση, άλλαξαν άρδην συμπεριφορά υπό την πίεση της κοινής γνώμης που ζητούσε την ανάληψη στρατιωτικών πρωτοβουλιών.³ Η οικουμενική κυβέρνηση Κανάρη που συστάθηκε τον Μάιο του 1877 με σκοπό την αντιμετώπιση της κατάστασης και την ανάληψη δράσης, ξεκίνησε πυρετώδεις πολεμικές προετοιμασίες, ενώ στρατιωτικές δυνάμεις συγκεντρώθηκαν στα βόρεια σύνορα και ομάδες άτακτων επέδραμαν στη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Οι προετοιμασίες αυτές, όπως ήταν φυσικό, απαιτούσαν σημαντικούς οικονομικούς πόρους, πόρους που το ελληνικό κράτος στερούνταν, ενώ παρέμενε κλειστή και η διέξοδος των ξένων χρηματαγορών, λόγω της εκκρεμότητας των δανείων της ανεξαρτησίας (1824-5). Δεν απέμενε λοιπόν παρά να ακολουθηθεί κι αυτή τη φορά (όπως και το 1868) η λύση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Αλλά, για να θυμηθούμε τον Θουκυδίδη, τον πόλεμο τον συντηρούν τα μεγάλα αποθέματα και όχι οι αναγκαστικές εισφορές· κι αυτό θα είναι μια εμπειρία που βίωσε η πολιτική

² D.Dakin, *Η ενοποίηση ...*, ό.π., 195 κ.ε.

³ Ε.Κωφός, "Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., ΙΓ, 327.

ηγεσία αργότερα.⁴ Εν πάση περιπτώσει, αυτή τη φορά τουλάχιστον έλειψαν οι "ακρότητες" του 1868, και η συνεννόηση μεταξύ της κυβέρνησης και των τραπεζών έγινε σε ήρεμο κλίμα. Έτσι στις 19 Ιουνίου 1877 υπογράφηκε σύμβαση μεταξύ της κυβέρνησης και της Εθνικής και Ιονικής, με την οποία οι δύο τράπεζες δάνεισαν στην κυβέρνηση συνολικά 20 εκατομμύρια δρχ. (εκ των οποίων τα μισά σε μεταλλικά νομίσματα) με τη μορφή του ανοικτού λογαριασμού και με τόκο 2%. Την επόμενη ημέρα ανεστάλη η μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμματίων τους και ορίσθηκε ανώτατο όριο έκδοσης το ποσό των 61 εκατομμυρίων δρχ. (49 εκ. για την Εθνική και 12 εκ. για την Ιονική).⁵ Πέντε μήνες αργότερα, στις 7 Νοεμβρίου 1877, υπογράφηκε νέα σύμβαση (που κυρώθηκε με το νόμο ΧΜΘ' στις 21.11.1877), με την οποία η συμμετοχή της Εθνικής στο παραπάνω δάνειο έφθασε τα 21 εκατομμύρια, αλλά με μείωση του επιτοκίου στο 1%.⁶ Εν τω μεταξύ η αναποφασιστικότητα και η αδράνεια της οικουμενικής κυβέρνησης, που ήταν αποτέλεσμα των ετερόκλητων πολιτικών απόψεων και αντιλήψεων για την αντιμετώπιση της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος και η παρέμβαση του Γεωργίου που επιθυμούσε πλέον τη συμμετοχή της χώρας σ' έναν βαλκανικό πόλεμο, την οδήγησε σε παραίτηση. Η εντολή δόθηκε στον Κουμουνδούρο, με σκοπό τη σύσταση κυβέρνησης "ενεργείας" που θα οδηγούσε τη χώρα στην απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών.⁷ Από τις πρώτες ενέργειες του Κουμουνδούρου ήταν η υπογραφή νέας σύμβασης (στις 20.1.1878) με την Εθνική για την αύξηση κατά 10 εκατομμύρια δρχ. του δανείου της προς το κράτος και την ισόποση αύξηση του ανώτατου ορίου κυκλοφορίας των

⁴ Βλ. ενδεικτικά τις συζητήσεις στη Βουλή το Μάιο-Ιούνιο του 1885.

⁵ Η σύμβαση αυτή κυρώθηκε με το νόμο ΧΛΗ' στις 29.6.1877, βλ. L.C.Palamas, *History of monetary enactments in Greece*, Athens 1930, 37 κ.ε., Σ.Π.Σκιαδάς, "Η Αναγκαστική Κυκλοφορία εις τα διάφορα κράτη του κόσμου και εν Ελλάδι, και τα εντεύθεν πορίσματα περί της οικονομικής καταστάσεως της Ελλάδος", *Παρνασσός* 12(1895), 728-9.

⁶ Σ.Π.Σκιαδάς, ό.π. Ήταν αυτή σύμβαση που έκανε τον Ζωγράφο να μιλήσει για τις ιδιόζουσες σχέσεις κράτους-Εθνικής, βλ. κεφ. VI.

⁷ Κ.Παπαθανασόπουλος, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος*, ό.π., 47 κ.ε.

γραμματίων της.⁸ Ακολούθησε η εισβολή του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία και η επιστροφή του στην οροθετική γραμμή, μετά από τις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και τη διαβεβαίωση τους ότι θα ετίθετο το ζήτημα των επαναστατημένων περιοχών στην επικείμενη διάσκεψη ειρήνης.⁹

Η "ενδιάμεση" συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, με τα απογοητευτικά της αποτελέσματα για τα ελληνικά συμφέροντα, ανάγκασε τον Κουμουνδούρο να επισείσει και πάλι την απειλή πολέμου με την Τουρκία, παρά τα οικονομικά προβλήματα της χώρας και την αμφίβολη ικανότητα του ελληνικού στρατού να επιβάλλει στρατιωτική λύση στις διεκδικήσεις της Ελλάδας.¹⁰ Η προέλαση των Ρώσων προς την Ανδριανούπολη και η εξέγερση των Κρητών, δημιούργησαν κύμα διαδηλώσεων στην Αθήνα και οδήγησαν τον Κουμουνδούρο στην ενθάρρυνση των εξεγέρσεων που λάμβαναν χώρα στη Μακεδονία. Η προσπάθεια του Κουμουνδούρου για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, με την απόδοση των οφειλών του κράτους προς τις τράπεζες εγκαταλείφθηκε, αφού οι συνθήκες δεν επέτρεπαν την εξυγίανση της νομισματικής κατάστασης. Έτσι στις 16 Σεπτεμβρίου 1878 το Δημόσιο υπέγραψε νέα σύμβαση με την Εθνική για νέο δάνειο 5 εκατομμυρίων δρχ., με αποτέλεσμα το ανώτατο όριο κυκλοφορίας με τις δύο τελευταίες συμβάσεις (που επικυρώθηκαν με το νόμο ΨΛ' στις 7.12.1878) να αναβιβασθεί στα 75 εκατομμύρια δρχ.¹¹

Η συνθήκη που υπογράφηκε στο Βερολίνο από τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Οθωμανική Αυτοκρατορία τον Ιούλιο του 1878 και στην οποία διατυπώθηκε (με αρκετή ασάφεια) η παραχώρηση της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου στην Ελλάδα, περιέπλεξε τα πράγματα και προσανατόλισε σχεδόν αποκλειστικά την προσοχή της πολιτικής ηγεσίας και της κοινής γνώμης στο ζήτημα αυτό. Η παρελκυστική τακτική των Τούρκων και η αδυναμία της ευρωπαϊκής διπλωματίας να συνεννοηθεί για την οριστική διευθέτηση του

⁸ Η σύμβαση επικυρώθηκε με το νόμο ΧΟΖ' στις 25.1.1878, βλ. Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία* ..., ό.π., 72.

⁹ Κ.Παπαθανασόπουλος, ό.π., 50-1.

¹⁰ Στο ίδιο, 54.

¹¹ Είχε προηγηθεί (στις 18.5.1878) η ανάληψη από την Εθνική του υπολοίπου των αδιάθετων κρατικών ομολογιών των δύο προηγούμενων ετών, συνολικού ποσού 2.262.443 δρχ., βλ. Ν. Παντελάκης, *Δημόσια Δάνεια*. Αθήνα 1995, 47 και 82-3, όπου βρίσκεται αναλυτικός χρονολογικός πίνακας των δανείων της περιόδου 1848-85.

προβλήματος αυτού, ανάγκασε τον Τρικούπη (τον Ιούλιο του 1880) να παίξει για άλλη μια φορά το "χαρτί" της επιστράτευσης και της απειλής πολέμου.¹² Παρά την απογοήτευση που σκόρπισε στην κοινή γνώμη¹³ η οριστική συμφωνία που υπογράφηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις, την Πύλη και την κυβέρνηση Κουμουνδούρου το 1881, έθεσε πρακτικά τέλος στο διπλωματικό αγώνα της Ελλάδας και το ενδιαφέρον στράφηκε στην ενσωμάτωση των νέων εδαφών και στα οικονομικά προβλήματα της χώρας. Ήδη, από τον Δεκέμβριο του 1878, είχαν λάβει τέλος οι διαπραγματεύσεις των ελληνικών κυβερνήσεων με τους ξένους κεφαλαιούχους για τα λεγόμενα δάνεια ανεξαρτησίας που είχε λάβει η Ελλάδα το 1824-5 και άνοιξαν ξανά οι πόρτες των ευρωπαϊκών κεφαλαιαγορών για το ελληνικό κράτος. Οι διαπραγματεύσεις αυτές είχαν ξεκινήσει το 1867, όταν το ελληνικό κράτος είχε προτείνει την αποπληρωμή του ενός εκατομμυρίου αγγλικών λιρών σε χρεόγραφα με επιτόκιο 5% και χρεολύσιο 0,5%. Η πρόταση αυτή τελικά ναυάγησε και οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1870, με πρωταγωνιστή τον Ιωάννη Γεννάδιο, επιτετραμμένο της Ελλάδας στην πρεσβεία του Λονδίνου.¹⁴ Την 8η Δεκεμβρίου 1878 η κυβέρνηση Κουμουνδούρου αναγνώρισε τις οφειλές από τα δάνεια ανεξαρτησίας και συμφώνησε στη μετατροπή τους σε ομολογίες συνολικού ποσού 1.200.000 λιρών, με επιτόκιο 5% και ετήσιο χρεολύσιο 150.000 λίρες.¹⁵

Η επανέναρξη του εξωτερικού δανεισμού, δημιούργησε προσδοκίες τόσο για την επαναφορά της νομισματικής ομαλότητας, όσο και για οικονομική ανάπτυξη εν γένει. Η θέσπιση της αναγκαστικής κυκλοφορίας θεωρείτο ως μέτρο έκτακτο και προσωρινό και η επαναφορά της μετατρεψιμότητας αποτελούσε στόχο υψίστης προτεραιότητας. Όμως η επίτευξη του στόχου αυτού

¹² Ε. Κωφός, "Το ελληνοβουλγαρικό ...", ό.π., 353 κ.ε., 359-65·Κ. Παπαθανασόπουλος, ό.π., 73-4.

¹³ Κ. Παπαθανασόπουλος, ό.π., 79 κ.ε.

¹⁴ Λ.Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης-Ιωάννης Γεννάδιος. Αλληλογραφία 1863-1894*, Αθήνα 1991, 95-6· Ε. Κωφός, ό.π., 314· Γ. Δερτιλής, *Το ζήτημα ...*, ό.π., 88-9.

¹⁵ Κ.Παπαθανασόπουλος, ό.π. Για το ρόλο των δανείων αυτών στην άσκηση πολιτικής επέμβασης στην εσωτερική πολιτική ζωή από τις Μεγάλες Δυνάμεις, βλ. Γ.Δερτιλής, "Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση, 1824-1878", *Τα Ιστορικά*, 1(1983), 145-74.

εκλαμβάνετο πλέον όχι ως το αποτέλεσμα ουσιαστικών μεταβολών στη δημοσιονομική διαχείριση (μείωση εξόδων-αύξηση εσόδων), αλλά ως συνέπεια αναδιάρθρωσης του δημοσίου χρέους, με τη μετατροπή των εσωτερικών δανείων σε εξωτερικά. Μια πρώτη συνέπεια της πολιτικής αυτής ήταν ότι η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους γινόταν πλέον με επαχθέστερους όρους, μιας και τα δάνεια που είχαν συναφθεί με τις ελληνικές τράπεζες είχαν συνήθως μικρότερο επιτόκιο απ' ό,τι τα ευρωπαϊκά. Επίσης, αν ο εσωτερικός δανεισμός σημαίνει πρωτίστως μεταφορά πόρων από την παραγωγική διαδικασία προς το δημόσιο ταμείο για την κάλυψη καταναλωτικών κυρίως αναγκών του κράτους, ο εξωτερικός δανεισμός αποτελεί μελλοντική απώλεια πόρων σε εθνικό επίπεδο και απαιτεί την ύπαρξη ενός πλεονάσματος που θα παρακρατείται για την τακτική εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους. Βέβαια, το εξωτερικό δάνειο μπορεί να βοηθήσει στη μεγέθυνση του εθνικού εισοδήματος, υπό την προϋπόθεση ότι διατίθεται σε παραγωγικές δραστηριότητες και όχι για την κάλυψη βραχυπρόθεσμων αναγκών και παλαιότερων ελλειμμάτων.

Για να γυρίσουμε στην εξιστόρηση των γεγονότων, η πολιτική ηγεσία της εποχής εκείνης θεωρούσε ως μια καλή ευκαιρία να επαναφέρει τη μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμμاتیών μέσω εξωτερικών δανείων, προσδοκώντας την αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας και την εξομάλυνση των δημοσιονομικών αδυναμιών. Έτσι ο Κουμουνδούρος εκμεταλλεύθηκε πάραυτα την ανάκτηση της πρόσβασης του ελληνικού κράτους στις διεθνείς χρηματαγορές, και την 3η Ιανουαρίου 1879 ψηφίσθηκε ο νόμος ΨΟΒ', με τον οποίο δόθηκε η δυνατότητα στην κυβέρνηση να συνάψει εξωτερικό δάνειο 60 εκατομμυρίων δρχ., με σκοπό την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Τρεις μήνες μετά, η κυβέρνηση υπέγραψε σύμβαση με την Προεξοφλητική Τράπεζα του Παρισιού (Comptoir d'Escompte de Paris) και τους Κορωνιό-Συγγρό, οι οποίοι ανέλαβαν και την έκδοση του δανείου αυτού.¹⁶ Όμως ο στόχος της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας, "ματαιωθείς υπό των και αύθις αναφυσίων πολιτικών περιστάσεων" κατά την έκφραση του Βαλαωρίτη,¹⁷ τέθηκε εκ νέου στην ημερήσια διάταξη, αυτή τη φορά από την

¹⁶ Το δάνειο καλύφθηκε τελικά για 48 εκατομμύρια δρχ., αφού 24.000 ομολογίες δεν τέθηκαν σε δημόσια πώληση, βλ. Σ.Π.Σκιαδάς, ό.π., 729 και Ν.Παντελάκης, ό.π., 48-9.

¹⁷ *Ιστορία ...*, ό.π., 74.

κυβέρνηση Τρικούπη. Συγκεκριμένα, ένα χρόνο αργότερα (18.4.1880) ψηφίστηκε ο νόμος ΩΠ', με τον οποίο η κυβέρνηση έλαβε από την Εθνική 21 εκατομμύρια φράγκα, με επιτόκιο 6%, για την επαναφορά της μετατρεψιμότητας που τοποθετείτο χρονικά την 1η Ιανουαρίου 1881.¹⁸ Εν τούτοις ο Τρικούπης δεν κατάφερε να κρατηθεί στην εξουσία παρά μόνο μέχρι τον Οκτώβριο του 1880 και ο Κουμουνδούρος που επανήλθε στα πράγματα, φρόντισε να υπογράψει αμέσως (8.10.1880) νέα σύμβαση με την Εθνική, με την οποία χορηγήθηκε νέο δάνειο 52 εκατομμυρίων δρχ. (εκ των οποίων 25 εκατομμύρια σε μεταλλικό). Με την ίδια σύμβαση διευρύνθηκε η κυκλοφορία των τραπεζογραμμάτων της Εθνικής: "Εκανονίσθη ότι διαρκούσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας το ποσόν των εν κυκλοφορία τραπεζικών γραμματίων, πλην των υπό της κυβερνήσεως οφειλομένων, και το ποσόν των παρά τη Τραπέζη ατόκων καταθέσεων ομού δεν δύνανται να υπερβώσι το τριπλάσιον του μεταλλικού αποταμιεύματος, λογιζομένου όμως ως μέρος του αποταμιεύματος τούτου του ποσού του οφειλομένου υπό της κυβερνήσεως εις μεταλλικόν εκ των εις μεταλλικών δανεισθέντων αυτώ υπό της Τραπέζης εις τρεχούμενον λογαριασμόν 25 εκατομμυρίων."¹⁹ Βλέπουμε λοιπόν ότι η ίδια η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, με διασταλτικές ερμηνείες παρέκαμψε τους νόμους που είχαν θεσπισθεί για τον έλεγχο της εκδοτικής δραστηριότητας, προκειμένου να χρηματοδοτήσει βραχυπρόθεσμες κρατικές ανάγκες. Όπως είναι φανερό, το εγχείρημα της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας είχε πρακτικά εξασθενήσει σε μεγάλο βαθμό. Επίσημα εγκαταλείφθηκε με το νόμο ΩΞΖ' (2.12.1880), ενώ λίγες ημέρες αργότερα (16.12.1880) υπογράφηκε νέα σύμβαση με την Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως και την Εθνική, για νέο δάνειο 120 εκατομμυρίων φράγκων.²⁰

¹⁸ Σ.Π.Σκιαδάς, ό.π., 730, Ν.Παντελάκης, ό.π., 49.

¹⁹ Ι.Βαλαωρίτης, ό.π., 81 (η έμφαση δική μας). Είχε προηγηθεί η συνομολόγηση του λαχειοφόρου δανείου που σύναψε η Εθνική με την Banque Franco-Egyptienne το πρώτο εξάμηνο του ίδιου έτους, με το οποίο είχε βελτιώσει κατά πολύ το μεταλλικό της αποταμίευμα. Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς, ότι τα όρια της χρηματικής κυκλοφορίας είχαν επεκταθεί σημαντικά.

²⁰ Στο ίδιο, 79-80.

δημόσιον ταμείον, ότι αι εισπράξεις πάσαι γίνονται σήμερον εις τραπεζικά γραμμάτια, εις νόμισμα υποτιμημένον κατά 15 τοις %. Γίνονται μεν και πληρωμαί εις υποτιμημένον νόμισμα αλλ' αι πληρωμαί αύται είναι ολιγώτεραι των εισπράξεων των γινομένων εις υποτετιμημένον νόμισμα."²²

Για τον Τρικούπη η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας ήταν επιτακτική όχι μόνο για δημοσιονομικούς λόγους, αλλά και γιατί είχε στηρίξει μεγάλο μέρος της κυβερνητικής πολιτικής του στο όραμα της οικονομικής ανόρθωσης της χώρας και της τροχοδρόμησής της σε πορεία ανάπτυξης. Πίστευε ότι η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας θα του εξασφάλιζε ισχυρό πλεονέκτημα στις επόμενες εκλογές έναντι της αντιπολίτευσης και θα του χάριζε αναγνώριση στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα με απτά εκλογικά οφέλη: "ταύτα λέγω", τόνιζε στη συνεδρίαση της Βουλής στις 17.12.1883 "ιν' αποδείξω ότι η κατάσταση, άπαξ αναγνωρισθείσα εν ξένη αγορά, δυσκόλως μεταβάλλεται· ότι προς την μεταβολήν απαιτούνται εξωτερικά τινά γεγονότα, καταληπτά τοις χρηματιζομένοις, και ότι δεν πρέπει να νομίζητε, ότι επειδή εψηφίσαμεν βαρυτάτους φόρους και πλησιάζομεν εις το ισοζύγιον πρέπει αν ιδωμεν την πίστην ημών αμέσως ανθούσαν· θα επέλθει το αποτέλεσμα τούτο, αλλά θα επέλθει όταν ίδη ο κόσμος τ' αποτελέσματα της νέας ημών οικονομικής πολιτικής εν μορφή καταληπτή εις αυτόν, και τοιούτου αποτέλεσμα είναι η άρσις της αναγκαστικής κυκλοφορίας."²³

Όπως υποστήριξε και ο Ανδρεάδης²⁴ δύο από τους σημαντικότερους λόγους για τους οποίους ο Τρικούπης επέσπευσε την επαναφορά της μετατρεψιμότητας, ήταν η αρνητική εικόνα και η γενικότερη αντιπάθεια προς το καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας, ενώ και το προσφάτως επιτυχημένο παράδειγμα της άρσης της στην Ιταλία καλλιέργησε την ελπίδα ότι και η Ελλάδα δύνατο να ξεφύγει της "χαρτονομισματικής" κυκλοφορίας.²⁵

²² *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Θ', Σύνοδος Β', Αθήνα 1883, 869.

²³ Παρατίθεται από τον Αιώνα στις 7.6.1884 στο άρθρο "Απάντησις επιβαλλομένη", (Η έμφαση δική μας).

²⁴ *Εργα*, ό.π., II, 391-2.

²⁵ Πρβλ. λ.χ. την ομιλία του βουλευτή της αντιπολίτευσης και πρώην υπουργού Μεσσηνέζη στη συνεδρίαση της 28.4.1882: "Ευρέθη εις την ανάγκην κατά το 1880 η Ιταλία να λάβη μέτρα περί αυξήσεως των στρατιωτικών δυνάμεων. Αλλά βλέπετε, κύριοι, ότι έφθασεν εις το σημείον ουχί του ισοζυγίου του προϋπολογισμού, αλλά εις το

Η αντιπολίτευση κι αυτή με τη σειρά της υπερθεμάτιζε για την ανάγκη να εξορκιστεί το "κακό" που είχε καταστεί ενδημικό φαινόμενο της ελληνικής οικονομίας,²⁶ ενώ και ο φιλικός της τύπος περιέγραψε την υπάρχουσα κατάσταση με τα μελανότερα χρώματα και χαρακτήριζε το μέτρο της άρσης ως "ευεργέτημα μέγα δια την οικονομικώς εκτροχιασθήσαν κοινωνίαν, και θα συνετέλει μεγάλως εις την επάνοδον ταύτης εις την κανονικήν της τροχιάν."²⁷ Η παράταση της υφιστάμενης κατάστασης θα την καθιστούσε μη αναστρέψιμη, γι' αυτό «το κακόν δέεται *ταχίστης θεραπείας*, ταύτην δε μόνον δια της άρσεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας δυνάμεθα να το επιτύχωμεν."²⁸ Ο κίνδυνος πρόκλησης χρηματικής στενότητας στην αγορά ήταν βέβαια υπαρκτός, αλλά μιας και "ευρισκόμεθα εν μέσω δύο κακών [...] η άρσις της αναγκαστικής κυκλοφορίας ήθελεν είσθαι η προτιμότερα του σοβαρού τούτου ζητήματος λύσις."²⁹

Στην εσπευσμένη άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας αντιτάχθηκε ο υπουργός οικονομικών της κυβέρνησης Τρικούπη, ο Παύλος Καλλιγάς. Ο Καλλιγάς πίστευε ότι η δημόσια πίστη δεν ήταν σε κατάσταση που να επέτρεπε την αλλαγή του υφιστάμενου καθεστώτος σε σύντομο χρονικό διάστημα, εξαιτίας των απανωτών δανείων και των υποχρεώσεων που είχε αναλάβει το ελληνικό κράτος τα τελευταία χρόνια. Για την επαναφορά και σταθεροποίηση της μετατρεψιμότητας δεν αρκούσε μόνο η απόδοση των οφειλών του κράτους προς τις τράπεζες, αλλά απαιτούνταν η εξυγίανση της δημοσιονομικής κατάστασης, αρχικά με την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού και τη σταδιακή εμφάνιση πλεονασμάτων, που θα αποκαθιστούσαν την αξιοπιστία του κράτους

σημείον του περισσεύματος, και έφθασε και εις τι ακόμη; κατήργησε την κυκλοφορίαν του χαρτονομίσματος ηδυνήθη να κάμη εν δάνειον εξωτερικόν, και τοιουτοτρόπω, έπαυσεν η βίαιη κυκλοφορία του χαρτονομίσματος, και επήλθεν ούτως ανυπολόγιστος βελτίωσις εις το εμπόριον και εις όλους εν γένει τους κλάδους της εθνικής βιομηχανίας." *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Θ', Σύνοδος Α', Αθήνα 1882, 561.

²⁶ Ο Δηλιγιάννης χαρακτήριζε την αναγκαστική κυκλοφορία ως "νόσο καταβιβρώσκουσα τας οικονομικάς σάρκας των χωρών αίτινες προσέφυγον εις αυτήν." (Παρατίθεται από τον Ανδρεάδη, ό.π.)

²⁷ "Αναγκαστική Κυκλοφορία", *Ερμής*, 10.10.1882.

²⁸ "Άρσις της Αναγκαστικής Κυκλοφορίας", *Ερμής*, 29.5.1883 (η έμφαση δική μας).

²⁹ Στο ίδιο.

στο εσωτερικό και εξωτερικό. Για το λόγο αυτό ήταν υπέρμαχος ενός συστήματος "αυστηρών οικονομιών" που θα συμβάδιζε με τη βαθμιαία μείωση του δημόσιου χρέους και θα καθιστούσε εφικτή την επαναφορά και μακροήμερευση της μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων. Να τι έλεγε στη βουλή στις 29.10.1882:

"[...] περιμένω όμως να μάθω εάν πολιτικός τις ανήρ, όστις προΐσταται επί της πολιτικής σκηνής, δύναται ν' αναλάβη υποστηρίζων ότι δύναται να γείνη αμέσως η άρσις της αναγκαστικής κυκλοφορίας, είναι συνεπεία απαραίτητος, φυσική και άκοπος. Ήκουσα συζητούμενα τα κακά της αναγκαστικής κυκλοφορίας, ως αν υπάρχει τις λέγων, ότι δεν είναι μέγιστον κακόν, διότι αφαιρεί 15% παρ' εκάστου φορολογουμένου και μη φορολογουμένου. Το ζήτημα της άρσεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας είναι ζήτημα αριθμών. Δια ν' αρθή η αναγκαστική κυκλοφορία δεν αρκεί μόνη η προαίρεσις. Κατά τα συμπεφωνημένα, χρεωστέεται προς άρσιν αυτής η απόδοσις περίπου 70.000.000. Δια ποίων μέσων θέλετε τ' αποδώσει; [...] Ως είπον όμως, δότε σταθερόν προϋπολογισμόν πλεονάσματος επί δύο έτη και ανορθώσατε την πίστιν της Ελλάδος. [...] Τα ημέτερα δάνεια συνομολογήθησαν υπό βαρυτάτους όρους. Αυτό το σύστημα της συνομολογήσεως αυτών περιέχει βαρείαν πλάνην, ότι δήθεν συμφέρει εις το έθνος δάνειον χρεωλυτικόν επί βραχυπροθέσμω αποσβέσει [...] Λοιπόν δότε μακροχρόνιον χρεωλύσιον, συνομολογήσατε δάνειον επωφελές, και τα 24.000.000 θα γείνουν 20, θα γείνουν 18, 15, και όταν ανακουφίσητε τον προϋπολογισμόν κατά 6 και 8 εκατομμύρια, είσθε εις κατάστασιν να συνομολογήσετε δάνειον εις χρυσόν, δι' ου αποσύρεται ό,τι εισήχθη εκ της αναγκαστικής κυκλοφορίας, ενώ πλέον των 24.000.000 ο προϋπολογισμός δεν φέρει βάρος. Ούτω μόνον δύνασθε να προσθέσητε 5 εκατομμύρια δια το δάνειον των 70.000.000 προς άρσιν της αναγκαστικής κυκλοφορίας άνευ διαταράξεως του προϋπολογισμού."³⁰

Τον Μάιο του 1883 ο Καλλιγάς παραιτήθηκε από την κυβέρνηση και τη διαχείριση των δημοσίων οικονομικών ανέλαβε ο ίδιος ο Τρικούπης. Η διάσταση στις απόψεις των δύο ανδρών ήταν εμφανής, καθώς ο Τρικούπης

³⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων ...*, ό.π., 12-3.

επιδίωκε η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας να επιτευχθεί κατά τη διάρκεια της κυβερνητικής του θητείας. Όμως η εμφάνιση πλασματικών πλεονασμάτων στους προϋπολογισμούς που κατέθετε³¹ και η κρίση που μάστιζε την ελληνική οικονομία, κατέστησε εξ αρχής προβληματικό το εγχείρημα του.

Οι πρώτες αντιρρήσεις για την επαναφορά της μετατρεψιμότητας

Ο Καλλιγιάς δεν ήταν ο μόνος που αντιτάχθηκε στην ταχύτατη και άνευ όρων άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Ο Ι. Ζωγράφος για μια ακόμα φορά διαχώρισε τη θέση του από τη σχεδόν ομόφωνη γνώμη πολιτικών και δημοσιογράφων και έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου για τις συνέπειες αυτής της πολιτικής. Άσκησε δε κριτική στην κυβέρνηση Τρικούπη γιατί ενώ διακήρυττε την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού και την ανάγκη οικονομιών, "παρουσιάζει αιφνιδίως νέαν σημαίαν, την της άρσεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας"³² και διαπραγματευόταν τη σύναψη νέου δανείου για το σκοπό αυτό. Ο Ζωγράφος επέκρινε την απόφαση αυτή λέγοντας ότι η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας πριν τη διαρρύθμιση της δημοσιονομικής κατάστασης ήταν ακατάλληλη: "Το δε συμφερότερον και προτιμότερον είναι να πραγματώσωμεν την νομισματικήν ταύτην μεταβολήν ή μάλλον να επανέλθωμεν εις την μεταλλικήν κυκλοφορίαν βαθμιαίως και ανεπαισθήτως δίδοντες και ικανόν χρόνον δια την εν γένει τακτοποίησιν των μετά του εξωτερικού δοσοληψιών του εσωτερικού."³³ Προειδοποιούσε μάλιστα την κυβέρνηση και την αντιπολίτευση, ότι η απότομη άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας συνεπαγόταν σημαντικούς κινδύνους για την οικονομία, καθώς θα επέφερε "μεγίστας ζημίας εις τινάς κοινωνικάς τάξεις και [θα] προκαλέσει ίσως κρίσιν οικονομικήν εν τω τόπω ..."³⁴ Ο Ζωγράφος ήταν υπέρμαχος του συστήματος της μετατρεψιμότητας, διέβλεπε όμως ότι δεν υπήρχαν οι

³¹ Ο Ανδρεάδης πίστευε πως ο Τρικούπης "έπρεπε να είχε ακούσει την γνώμην του επί των οικονομικών υπουργού του Παύλου Καλλιγιά, καθ' ον δεν έπρεπε να βασισθούν νέα έξοδα επί φόρων μη εισέτι δοκιμασθέντων.", *Έργα*, ό.π., 397-8.

³² *Δημοσιονομικαί Μελέται*, ό.π., ΙΙΙ, 71.

³³ ό.π., 77.

³⁴ ό.π., 76.

μέσο (τα τραπεζογραμμάτια) για την τόνωση των συναλλαγών και την ενίσχυση της παραγωγής. Οι πληθωριστικές πιέσεις που ίσως ασκούσαν στην οικονομία, θα αποτελούσαν ένα κίνητρο για την αύξηση της παραγωγής, αντισταθμίζοντας έτσι την άδικη επίδραση τους στη διανομή του εθνικού προϊόντος. Από την άλλη, το άγχος της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας θα το επωμίζονταν κυρίως τα φτωχότερα στρώματα και θα το αισθάνονταν επίσης όλοι οι φορολογούμενοι, γιατί θα πλήρωναν "τους φόρους και τα τέλη ταύτα δια προϊόντων και εργασίας αξίας εις χρυσόν δρχ. 72 εκατομμυρίων και περιπλέον θέλουσι να επιβαρύνεσθαι δια του τόκου και του χρεωλυσίου του συνομολογηθησομένου προς άρσιν της αναγκαστικής κυκλοφορίας δανείου, τα οποία δεν θέλουν είσθαι έλαττον των 4¹/₂ εκατομμυρίων."⁴² Επίσης υποστήριξε τη θεωρία, ότι και για το κράτος ήταν επωφελής η διατήρηση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, υπό τον όρο βέβαια της αποκατάστασης των όρων της εκδοτικής δραστηριότητας. Το Δημόσιο, με την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας "και κατά συνέπειαν της δια χρυσού εις το άρτιον πληρωμής των τραπεζικών γραμματίων, θέλει υποστή προς όφελος των κομιστών των τραπεζικών γραμματίων την ζημίαν της διαφοράς μεταξύ της αξίας του χρυσού και της αξίας εις χρυσόν του υλικού και της εργασίας, τα οποία έλαβεν εις αντάλλαγμα όταν έθηκεν εις κυκλοφορίαν τα τραπεζικά γραμμάτια."⁴³

Την άποψη του Φλώρου ασπάσθηκε ανώνυμος συντάκτης άρθρου που δημοσίευσε ο *Ερμής*, προτάσσοντας κι αυτός την προτεραιότητα της ανάπτυξης της εγχώριας παραγωγής, έναντι του στόχου της νομισματικής σταθερότητας.⁴⁴ Κατά τον αρθρογράφο η αναγκαστική κυκλοφορία λειτουργούσε ως προστατευτικός δασμός για την εγχώρια παραγωγή και βοηθούσε στην εμψύκωση της εθνικής βιομηχανίας, αποθαρρύνοντας παράλληλα τους ξένους επενδυτές να ρευστοποιήσουν τα ελληνικά χρεόγραφα: "Η επανάληψις των μεταλλικών πληρωμών θα ευκολύνη τους εξωτερικούς πιστωτάς μας να διαπραγματεύονται εις τα ελληνικά χρηματιστήρια τα χρεόγραφα των και ν' αποσύρωσι τον χρυσόν τον οποίον θέλομεν εισαγάγει προς άρσιν της

⁴² 22.6.1883.

⁴³ ό.π.

⁴⁴ "Περί Καταναγκαστικής Κυκλοφορίας", *Ερμής*, 11.12.1883. Η ίδια εφημερίδα είχε δημοσιεύσει κι ένα άλλο άρθρο με αντίστοιχο περιεχόμενο στις 14.11.1882, με το στερεότυπο τίτλο "Αναγκαστική Κυκλοφορία".

καταναγκαστικής κυκλοφορίας. Όστε δεν πρέπει να ήνε τις μάντις όπως προΐδη, ότι εις την παρούσαν οικονομικήν κατάστασιν του έθνους θέλομεν αναγκασθή ταχέως να επανέλθομεν ταχέως εις την καταναγκαστικήν κυκλοφορίαν, και τούτο είναι το επιζήμιον, διότι πάσα τοιαύτη μεταβολή φέρνει κλονισμούς και κρίσεις."⁴⁵

Την πιο ολοκληρωμένη και πιο ενδιαφέρουσα αντίθεση, από την άποψη της ιστορίας των οικονομικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, στην προοπτική της άμεσης άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας, εξέφρασε ο Ν.Γουναράκης. Ο Γουναράκης πρόταξε την αντίληψη κατά την οποία ο "πραγματικός" τομέας της οικονομίας ήταν υπεύθυνος και καθόριζε εν πολλοίς τις εξελίξεις στο νομισματικό πεδίο και όχι το αντίστροφο. Οι ανωμαλίες και οι αδυναμίες της νομισματικής κυκλοφορίας δεν ήταν οι αιτίες της οικονομικής στασιμότητας, αλλά κι αυτές ήταν το αποτέλεσμα γενικότερων αδυναμιών της οικονομίας, οι οποίες και είχαν οδηγήσει στην μονιμοποίηση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Γι' αυτό και χαρακτήρισε ως εσφαλμένη την "επικρατούσα ιδέα, ήτις δύναται να φέρη εις πολλώ παρεξηγήσεις, ότι το χαρτονόμισμα ευρίσκεται εις έκπτωσιν."⁴⁶ Δεν αμφέβαλλε κι αυτός ότι η πληθώρα των μη-μετατρέψιμων τραπεζογραμμάτων είχε συντελέσει στην αύξηση της τιμής του συναλλάγματος και στην επιβάρυνση των δημοσίων οικονομικών,⁴⁷ δεν θεωρούσε όμως την αναγκαστική κυκλοφορία ως την πρωτογενή αιτία του φαινομένου αυτού, καθώς "η τιμή της επισυναλλαγής κανονίζεται αναλόγως του ισοζυγίου του εμπορίου μεταξύ των συναλλασσομένων χωρών."⁴⁸ Η Ελλάδα, πίστευε ο Γουναράκης, ήταν χώρα η οποία, "ουδεμίαν βιομηχανίαν έχουσα κοινήν προς τας χώρας μεθ' ων συναλλάσσεται"⁴⁹ και αναγκασμένη να "εισάγει εκ του εξωτερικού τα απολύτως αναγκαία, τα οποία όσω και αν υψωθώσι κατά την τιμήν, δεν θα παύωσιν εισαγόμενα"⁵⁰, οδηγούσε την αγορά σε μεγάλη ζήτηση χρυσών νομισμάτων - το διεθνές χρήμα - για την πληρωμή των υποχρεώσεων της προς το εξωτερικό, με συνέπεια να υπερτιμάται έναντι των εγχώριων

⁴⁵ 11.12.1883.

⁴⁶ *Περί Μεταλλικού ...*, ό.π., 173-4.

⁴⁷ ό.π., 177-8.

⁴⁸ ό.π., 159, 178.

⁴⁹ ό.π., 180.

⁵⁰ ό.π., 171.

τραπεζογραμμάτων. Όλα αυτά καθιστούσαν την Ελλάδα "υποχείρια εις το εξωτερικόν και ανεπαρκής όλως."⁵¹

Σε μεταγενέστερο σύγγραμμά του⁵² εξέτασε διεξοδικότερα το ζήτημα της αναγκαστικής κυκλοφορίας, με έμφαση στην αντιμετώπιση των συνεπειών της αλλά και στις δυνατότητες "ανάπτυξης εγχωρίου παραγωγής δια της αναγκαστικής κυκλοφορίας."⁵³ Κατά τον Γουναράκη, η αιτία που συνήθως οδηγούσε ένα κράτος στο να επιβάλει την αναγκαστική κυκλοφορία, ήταν η αφαίμαξη των μεταλλικών νομισμάτων.⁵⁴ Το αποτέλεσμα από την εφαρμογή της ήταν η υπερτίμηση του μεταλλικού χρήματος, το οποίο γινόταν όλο και σπανιότερο, και "η μεταβολή της υφισταμένης διανομής του εθνικού πλούτου μετά των δυσαρέστων οικονομικώς τε και ηθικώς συνεπειών αυτής."⁵⁵ Εκτός όμως των μειονεκτημάτων που είχε η αναγκαστική κυκλοφορία, είχε για τον Γουναράκη και μια θετική πλευρά για υπό-ανάπτυξη οικονομία σαν την ελληνική. Η πραγματική μείωση των μισθών των εργαζομένων καθιστούσε ανταγωνιστική την εγχώρια παραγωγή καθώς τα εγχώρια προϊόντα καθίσταντο φθηνότερα έναντι των εισαγομένων που η πληρωμή τους γινόταν σε μεταλλικό χρήμα. Έτσι η αναγκαστική κυκλοφορία λειτουργούσε ως "δασμός", δημιουργώντας παράλληλα τους όρους και τις προϋποθέσεις για την επαναφορά της μετατρεψιμότητας.⁵⁶ Παρ' όλα αυτά όμως, ο Γουναράκης δεν θεωρούσε ικανή συνθήκη για την ανάπτυξη την ύπαρξη της αναγκαστικής κυκλοφορίας, καθώς "μεθ' όλην την ευθυνίαν των ημερομισθίων ελλείπουσιν εν ταις νέαις εθνικαίς οικονομίαις εστερημέναις των φυσικών όρων της αναπτύξεως της βιομηχανίας οι όροι εκείνοι, ους η πληθύς των κεφαλαίων

⁵¹ ό.π., 171, 177-9.

⁵² *Στοιχεία Πολιτικής Οικονομίας*. ό.π., 220 κ.ε.

⁵³ Αυτός και ο τίτλος υποκεφαλαίου του, ό.π., 227.

⁵⁴ ό.π., 220-1.

⁵⁵ ό.π., 222.

⁵⁶ ό.π., 227-8. Η άποψη αυτή συνιστούσε μια παραλλαγή της γνωστής θεωρίας της αναγκαστικής αποταμίευσης (forced saving), που πρωτοαναπτύχθηκε στη Μ.Βρετανία κατά τη λεγόμενη αποπληθωριστική περίοδο (1819-25), αμέσως μετά την επαναφορά της μετατρεψιμότητας των γραμματίων της Τράπεζας της Αγγλίας, βλ. J.Viner, *Studies ...*, ό.π., 185-93.

αναπτύσσει προς διαγωνισμόν της εγχωρίας παραγωγής εν τη αλλοδαπή μετά των αλλοδαπών παραγωγών ομοειδών εμπορευμάτων."⁵⁷

Διερχόμενος τους τρόπους άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας, θεωρούσε πρωτίστως σημαντική την εδραίωση της πίστης του κράτους. Ο στόχος αυτός βεβαίως εξαρτώταν "ουχί απλώς εκ της καλής θελήσεως και της ικανότητος των κυβερνήσεων, αλλά και εκ της οικονομικής καταστάσεως της χώρας."⁵⁸ Αν η οικονομική κατάσταση δεν βοηθούσε στην αύξηση των εσόδων του κράτους και στη μείωση των εξόδων του, τότε "η άρσις είναι των αδυνάτων αδύνατος ...[και] ο χρόνος είναι ο ιατρός ..."⁵⁹

Οι προτάσεις αυτές του Γουναράκη, σε συνδυασμό με τις απόψεις του για το νομισματικό σύστημα που εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι φανερό ότι αποτελούσαν την παραφωνία στο γενικότερο πολιτικό και δημοσιογραφικό κλίμα της εποχής, που θεωρούσε την αναγκαστική κυκλοφορία ως την κύρια αιτία της οικονομικής στασιμότητας. Όμως αποτελούσαν και μια ρηξικέλευθη επιστημονική άποψη, που δεν έτρεφε αυταπάτες για την πρόοδο της ελληνικής οικονομίας και τις προοπτικές ανάπτυξης της που καλλιεργούσε η ρητορική τύπου *laissez-faire* που κυριαρχούσε στο επιστημονικό στερέωμα κυρίως λόγω της επίδρασης του Ι.Σούτσου. Η χειραφετητική πρόθεση του Γουναράκη ήταν εμφανής, όπως εξίσου εμφανής ήταν η πρόθεσή του να αμφισβητήσει τις παραδοσιακές φιλελεύθερες βεβαιότητες. Δεν είναι τυχαίο το χρονικό σημείο στο οποίο η κριτική στάση έναντι του φιλελεύθερου "παραδείγματος" έκανε την εμφάνισή της. Είναι η εποχή που τα ιδεολογήματα του κράτους-νυχτοφύλακα, της εργασίας, της φειδούς κλπ. έχαναν σταδιακά την αξιοπιστία τους, είχαν φθαρεί από την επανάληψη και δοκιμάζονταν ισχυρά από την πραγματικότητα. Όσοι για χρόνια προπαγάνδιζαν ν' αφεθούν τα πράγματα να κυλήσουν μόνα τους, έβλεπαν να μην κυλά σχεδόν τίποτα και να οδηγείται η κατάσταση σε αδιέξοδο. Μπορεί βέβαια να υποστήριζαν ότι γι' αυτό ήταν υπεύθυνο το κράτος που παρέκκλινε από το φιλελεύθερο δέον, αλλά αυτό ήταν αναγκασμένοι να το κάνουν αν δεν ήθελαν να απεμπολήσουν το δικαίωμά τους να ορίσουν

⁵⁷ *Στοιχεία ...*, ό.π., 228.

⁵⁸ ό.π., 229.

⁵⁹ Στο ίδιο.

κανονιστικά την "πραγματικότητα". Οι συζητήσεις που έλαβαν χώρα το επόμενο διάστημα με αφορμή την παρατεταμένη κρίση της ελληνικής οικονομίας, κατέγραψαν ωστόσο την σταδιακή υποχώρηση της φιλελεύθερης οικονομικής άποψης που ήταν το αποτέλεσμα και της έντονης κριτικής από το αντίπαλο στρατόπεδο.

Η κρίση της περιόδου 1883-85 και η "πρόωρος" άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας

Η τριετία 1883-85 υπήρξε καθοριστική, από κάθε άποψη, για την πορεία της ελληνικής οικονομίας τα επόμενα χρόνια. Οι εξελίξεις αυτής της περιόδου και οι πολιτικές αποφάσεις που ελήφθησαν, προδιέγραψαν σε σημαντικό βαθμό τα όρια και τις αντιφάσεις της οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε μέχρι την πτώχευση του 1893. Από τη δική μας σκοπιά, αξίζει ωστόσο να επισημάνουμε ότι η περίοδος αυτή υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμη, αφού οι συζητήσεις που διεξήχθησαν, αφ' ενός ήταν μεγάλης έντασης, αφ' ετέρου τέθηκαν προς συζήτηση ευρύτερα ζητήματα οικονομικής πολιτικής. Η δική μας προσέγγιση θα περιοριστεί κυρίως στα θέματα που άπτονταν της νομισματικής θεωρίας και πολιτικής και στη σύνδεσή τους με ζητήματα που αφορούν τις κρίσεις και το εξωτερικό εμπόριο.

Το έναυσμα για τις συζητήσεις αυτές αποτέλεσε η οικονομική κρίση που ενέσκηψε στην ελληνική οικονομία το 1883. Φαινόμενα δυσλειτουργίας είχαν εμφανιστεί από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1880, όταν άρχισαν να μειώνονται οι εξαγωγές της σταφίδας, του κυριότερου εξαγωγικού προϊόντος της Ελλάδας καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.⁶⁰ Όπως επεσήμαναν σύγχρονοι ερευνητές⁶¹ φαινόμενα δυσλειτουργίας είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους από το δεύτερο εξάμηνο του 1883, ενώ και ο Βαλαωρίτης⁶² έκανε λόγο για "εκραγείσα εμπορική και βιομηχανική [...] κρίση" το ίδιο διάστημα η οποία κορυφώθηκε το 1885. Το φαινόμενο αυτό, πέραν των εγγενών καταβολών του,

⁶⁰ Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος ...*, ό.π., 96-7, Μ. Συναρέλλη, "Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα", *Τα Ιστορικά*, Α/2(1984), 349-70.

⁶¹ Χ. Αγκριαντώνη, *Οι απαρχές ...*, ό.π., 310 κ.ε., Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά ...*, ό.π., 212 κ.ε.

⁶² *Ιστορία ...*, ό.π., 92.

σχετίζεται αναμφίλεκτα με την κρίση που είχε ξεσπάσει στη Γαλλία το 1882 και που προήλθε από την κερδοσκοπία στις μετοχές εταιρειών που ήταν εισηγμένες στο χρηματιστήριο.⁶³ Ο απόηχος των γεγονότων που συνέβησαν στη Γαλλία επηρέασαν το "κλίμα" στην ελληνική οικονομία, αφού όπως αναφέρει και ο Kindleberger⁶⁴ υπήρξε εκροή κεφαλαίων προς την νοτιοανατολική Ευρώπη από τις αρχές της δεκαετίας του 1880, με συνέπεια την ανάπτυξη των κερδοσκοπικών δραστηριοτήτων.⁶⁵ Φαινόμενα κερδοσκοπίας στο ελληνικό χρηματιστήριο θα παρατηρηθούν τους μήνες Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 1883 και το Μάιο του 1884, που θα συμπαρασύρουν σε πτώχευση αρκετούς τραπεζίτες και χρηματιστές.⁶⁶

Η συγκυρία αυτή θα συμπέσει με προβλήματα δημοσιονομικής διαχείρισης και μείωσης των κρατικών εσόδων, που κατά μια εκδοχή επέδρασαν στην οικονομική δραστηριότητα, "προκαλώντας της σχετική ύφεση."⁶⁷ Την ίδια εποχή η κυβέρνηση Τρικούπη κάνει γνωστή την πρόθεσή της να συνάψει δάνειο για την άμεση επαναφορά της μετατρεψιμότητας και η Εθνική κρίνει απαραίτητο να "υποβάλει εαυτήν εις τας δια του καταστατικού οριζόμενας περιοριστικές αναλογίας της κυκλοφορίας αυτών [των τραπεζογραμματίων]..."⁶⁸ για να "ανυψώσει" το χαρτοφυλάκιό της, ώστε να ήταν έτοιμη να επαναλάβει απρόσκοπτα την εξαργύρωσή τους. Η μείωση της κυκλοφορίας των γραμματίων της Εθνικής επέτεινε την οικονομική δυσπραγία, ιδιαίτερα μεταξύ του εμπορικού κόσμου και είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση κερδοσκοπικών πιέσεων στο ξένο συνάλλαγμα.⁶⁹ Την περίοδο αυτή θα εμφανιστούν άρθρα στον ημερήσιο τύπο με σκοπό αφ' ενός να διαγνώσουν τα

⁶³ C.P. Kindeberger, *Manias ...*, ό.π., 102. Κύριος υπεύθυνος χαρακτηρίστηκε η *Union Generale* που κατέρρευσε την άνοιξη του 1882, βλ. H.M. Hyndman, *Commercial Crises of the Nineteenth Century*, New York 1967, 128-41.

⁶⁴ ό.π., 257.

⁶⁵ Το φαινόμενο της μαζικής εισροής ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα επιβεβαιώνει και ο *Αιώνας* στις 13.9.1884.

⁶⁶ Χ. Αγριαντώνη, ό.π., 312.

⁶⁷ Π. Πετράκης (συνεργασία Χ. Πανώριος), *Τα σημεία καμπής...*, ό.π., 103· Ζ. Δεμαθάς, Θ. Καλαφάτης, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα 1880-1930*, Αθήνα 1991, 27.

⁶⁸ *Απολογισμός του έτους 1883*, Αθήνα 1884, 7.

⁶⁹ Χ. Αγριαντώνη, ό.π., Μ. Ρηγίνος, *Η κίνηση ...*, ό.π., 43 κ.ε.

αίτια της υφιστάμενης κρίσης, αφ' ετέρου να προσεγγίσουν θεωρητικά το φαινόμενο φιλοδοξώντας να το ερμηνεύσουν καθολικά και να προτείνουν από επιστημονικής πλευράς μέτρα για το ξεπέρασμά του. Οι πρωτόλειες αυτές επεξεργασίες αντανakλούσαν μεν το επίπεδο της θεωρητικής προόδου της εγχώριας επιστημονικής σκέψης, δεν αποτελούσαν όμως μόνο εθνική ιδιομορφία· η πολιτική οικονομία σε διεθνές επίπεδο δεν ευτύχησε, την περίοδο αυτή, στην ανάλυση του φαινομένου, καθώς οι σημαντικές συνεισφορές στην θεωρία των κρίσεων και του οικονομικού κύκλου ήταν αρκετά περιορισμένες συγκρινόμενες με την φιλολογία που αναπτύχθηκε στις αρχές του 20ου αιώνα.⁷⁰ Για να επιστρέψουμε στα καθ' ημάς, ένας από τους πρώτους που επιχείρησαν να διερευνήσουν το φαινόμενο ήταν ο Σ.Γ. Φλώρος.⁷¹ Ο Φλώρος θεωρούσε ως κύρια αιτία για το ξέσπασμα της κρίσης την οικονομική πολιτική του Τρικούπη και ιδιαίτερα τις προσπάθειες της κυβέρνησής του να συνάψει δάνειο για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Πίστευε πως η απόφαση αυτή είχε οδηγήσει το χρηματιστήριο σε κερδοσκοπία και την Εθνική στη μείωση των πιστώσεών της.⁷² Επίσης η καλλιέργεια προσδοκιών για την επαναφορά της μετατρεψιμότητας είχε ως αποτέλεσμα την τεχνητή ανατίμηση των τραπεζογραμμάτων με σκοπό όταν αρθεί η αναγκαστική τους κυκλοφορία ν' ανταλλαχθούν με συνάλλαγμα στην ονομαστική τους αξία και να κερδοσκοπήσουν: "Ούτως μάλιστα είναι εις εκ των λόγων, δι' ου η εμπορική και τραπεζική τάξις, ήτις γνωρίζει πως εξυπηρετούνται τα συμφέροντά της εκ των μέτρων της κυβερνήσεως, είναι μάλλον υπέρ της δια πάσης του δημοσίου θυσίας και δια πάσης της κοινωνίας ζημίας άρσεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας."⁷³

Ο Φλώρος πίστευε επίσης ότι μεγάλο μερίδιο ευθύνης για την όξυνση της κατάστασης είχε και η Εθνική, η οποία ασκώντας "συσταλτική" πολιτική είχε μειώσει τις πιστώσεις της προς τον εμπορικό κόσμο, τη στιγμή που οι επιχειρηματίες αναζητούσαν την αρωγή της για να επιβιώσουν της κρίσης.⁷⁴ Η

⁷⁰ T. W. Hutchison, *A Review of Economic Doctrines 1870-1929*, Oxford 1953, 344-
D. Laidler, *The Golden Age ...*, ό.π., 9 κ.ε., 89 κ.ε.

⁷¹ "Η Χρηματική Κρίσις", *Καρτερία*, 19.10., 22.10., 23.10., 28.10., και 29.10.1883.

⁷² 19.10.1883.

⁷³ 22.10.1883.

⁷⁴ 23.10. και 28.10.1883.

άσκηση αντικυκλικής πολιτικής από μέρους της Εθνικής, μπορούσε όχι μόνο ν' απαλύνει τις συνέπειες της κρίσης, αλλά και να έδινε ώθηση στην οικονομία, καθ' όσον "εν εποχή χρηματικής στεναχωρίας η ανάπτυξις των πιστώσεων δύναται να προλάβει τον πανικόν, και ότι ως κανόνα της αυξήσεως ή μειώσεως της κυκλοφορίας των γραμματίων της οίον να έχει η τράπεζα την υπερτίμησιν ή υποτίμησιν του μεταλλικού και επί του εξωτερικού συναλλάγματος",⁷⁵ συμφωνώντας έτσι με την άποψη που είχε εκφράσει, λίγα χρόνια νωρίτερα, ο Ζωγράφος. Η κατάσταση κατά τον Φλώρο ήταν αναστρέψιμη μόνο εάν η Εθνική μετέβαλλε την πολιτική της και η κυβέρνηση δεν προχωρούσε στη συνομολόγηση του εξωτερικού δανείου.⁷⁶

Οι εξελίξεις όμως για το δάνειο αυτό είχαν δρομολογηθεί. Ο Τρικούπης δεν περίμενε πλέον να ισοσκελισθούν τα δημόσια έξοδα με τα έσοδα για προχωρήσει στην άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η κρίση ήταν κατ' αυτόν σύμπτωμα της ανώμαλης νομισματικής κατάστασης η οποία οδηγούσε το κράτος σ' ένα φαύλο κύκλο ελλειμμάτων, αναπαράγοντας το φαινόμενο με μεγαλύτερη ένταση. Όπως έλεγε και ο ίδιος ένα χρόνο αργότερα, "αν το μέτρο της άρσεως δεν ελαμβάνετο ενωρίς, η κρίσις θα ήτο πολύ μεγαλύτερα· αν αφήσωμεν ολίγους μήνας να παρέλθωσι, χωρίς να λάβωμεν την περί άρσεως απόφασιν, θα είχομεν κρίσιν ουκί παροδικήν, ως την παρούσαν αλλ' άγουσαν ευθύ εις τον όλεθρον."⁷⁷ Η επιστροφή σ' ένα ομαλό νομισματικό σύστημα θεωρείτο από τον Τρικούπη (και όχι μόνο) ως απαραίτητος όρος για την οικονομική ανάπτυξη και την απρόσκοπτη λειτουργία της οικονομίας. Έτσι στις 24 Νοεμβρίου 1883, υπογράφηκε σύμβαση με τις τράπεζες Κωνσταντινουπόλεως (που αντιπροσώπευε τα συμφέροντα ομάδας γαλλικών τραπεζών), Εθνική, Ηπειροθεσσαλίας, Γενική Πιστωτική και Βιομηχανικής Πίστεως, για τη σύναψη δανείου 170 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων, το οποίο θα χρησιμοποιούνταν κυρίως για την εξόφληση των οφειλών του κράτους προς τις τράπεζες και την επαναφορά της μετατρεψιμότητας των γραμματίων τους. Το δάνειο τελικά καλύφθηκε μόνο για 100 εκατομμύρια και με όρους

⁷⁵ 28.10.1883.

⁷⁶ 29.10.1883.

⁷⁷ Συνεδρίαση της 12ης Νοεμβρίου 1884, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Θ', Σύνοδος Δ', Αθήνα 1885, 14-5.

επαχθέστερους απ' αυτούς που προβλέπονταν κατά την έκδοση του,⁷⁸ ενώ επιβάρυνε σημαντικά τον κρατικό προϋπολογισμό και δημιούργησε σοβαρές ανησυχίες στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, για το κατά πόσο μπορούσε η δημοσιονομική κατάσταση της χώρας ν' αντέξει το άγχος της εξυπηρέτησης του. Στον ελληνικό τύπο εμφανίσθηκαν άρθρα αγγλικών εφημερίδων που αναφέρονταν στον κίνδυνο αυτό και σε ενδεχόμενη μελλοντική αδυναμία του ελληνικού κράτους να εκπληρώνει τακτικά τις υποχρεώσεις του.⁷⁹ Στο δάνειο των 170 εκατομμυρίων φράγκων συμμετείχε και ο αγγλικός οίκος Hambro & Sons και οι αγγλικές εφημερίδες ενδιαφέρονταν για την διασφάλιση των συμφερόντων των άγγλων επενδυτών. Κατ' αρχήν επιδοκιμάσθηκε η απόφαση της κυβέρνησης Τρικούπη να προχωρήσει στην άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, πράξη που όπως επισημάνθηκε θα οδηγούσε σε ανατίμηση του εθνικού νομίσματος και θα βοηθούσε στη δημοσιονομική εξυγίανση.⁸⁰ Από την άλλη όμως ήταν κοινή διαπίστωση των δημοσιευμάτων αυτών, ότι το δάνειο αυτό είχε επιβαρύνει υπερβολικά το εξωτερικό χρέος της Ελλάδας και είχε προκαλέσει αμφιβολίες στους ξένους επενδυτικούς κύκλους σχετικά με την ομαλή εξυπηρέτηση του. Ο *Bullionist* όμως έθιξε και μια άλλη πτυχή του όλου ζητήματος. Οι άγγλοι κεφαλαιούχοι ενδιαφέρονταν για την απρόσκοπτη εξυπηρέτηση των δανείων τους από την ελληνική κυβέρνηση. Την εξέλιξη αυτή καθιστούσαν αβέβαιη τα εσωτερικά δάνεια που είχαν συναφθεί, με συνέπεια να "αφαιρούνσιν από των εξωτερικών πιστωτών σημαντικήν ενιαύσιον επιχορήγησιν, ήτις άλλως ήθελε χρησιμεύσει εις πληρωμήν των προς αυτούς οφειλομένων. Περιττόν ταύτα κυρίως κρατούνται [ελληνικοί] οίκοι, ενώ το εξωτερικόν χρέος οφείλεται κατά μείζον μέρος τοις αλλοδαποίς."⁸¹ Για το λόγο αυτό υποστηρίχθηκε πως ήταν προτιμότερο και για την ελληνική κυβέρνηση

⁷⁸ Η σύμβαση του δανείου είχε επικυρωθεί με το νόμο ΑΡΚΗ' στις 4.1.1884, βλ. Σ.Π.Σκιαδάς, ό.π., 731, Ν.Παντελάκης, ό.π., 52.

⁷⁹ Τα άρθρα αυτά είναι: "Το νέον ελληνικόν δάνειον και η Τράπεζα της Αγγλίας", *Ο Οικονομολόγος*, 1.11.1884 (αναδημοσίευση από τον *Economist*), "Τα Οικονομικά της Ελλάδος", *Αιών*, 7.12.1884 (αναδημοσίευση από τον *Bullionist*) και "Τα Οικονομικά της Ελλάδος", *Αιών*, 8.12.1884 (αναδημοσίευση από την *Saturday Review*).

⁸⁰ *Αιών*, 8.12.1884.

⁸¹ *Αιών*, 7.12.1884.

να είχε συναφθεί μικρότερο δάνειο και με καλύτερους όρους.⁸² Αντίστοιχες επισημάνσεις γίνονταν και από τον εγκώριο τύπο, καθώς διαπιστώθηκε ότι το δάνειο αυτό δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, αλλά και για τη χρηματοδότηση δημοσίων επενδύσεων (σιδηρόδρομοι κ.α.).⁸³

Στο μεταξύ η κρίση επιτάθηκε και οι εκκλήσεις για αρωγή της πολιτείας πλήθαιναν ολοένα στον ημερήσιο τύπο.⁸⁴ Την εποχή αυτή έκαναν την εμφάνισή τους μια σειρά άρθρα που επιχειρήσαν να εξηγήσουν την αιτία του φαινομένου αλλά και να προτείνουν λύσεις για την καταπολέμησή του. Για τον *Αιώνα*⁸⁵ τα γεγονότα που πυροδότησαν την κρίση ήταν η άκαιρη εφαρμογή του νομισματικού συστήματος της Λ.Ν.Ε., η πρόωρη άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η κερδοσκοπία στο χρηματιστήριο και τέλος οι κακές εσοδείες των προηγούμενων ετών.⁸⁶ Όμως για την εφημερίδα οι πραγματικές αιτίες ήταν βαθύτερες και είχαν σχέση με την πιστωτική πολιτική των τραπεζών, καθώς και με τις αντιλήψεις και πρακτικές πολλών επιχειρηματιών. Η αιφνίδια συρροή κεφαλαίων από την αλλοδαπή, η οποία ήταν αποτέλεσμα και της επανέναρξης του εξωτερικού δανεισμού και η δημιουργία νέων τραπεζών είχαν δημιουργήσει κλίμα ευφορίας στους επιχειρηματικούς κύκλους. Αυτή η κατάσταση οδήγησε αρκετές επιχειρήσεις σε δραστηριότητες αμφίβολης αποτελεσματικότητας και σε τολμηρά επιχειρήματα αφ' ενός, αφ' ετέρου σε επενδύσεις σε αντιπαραγωγικές δραστηριότητες, όπως αγορές οικοπέδων και άλλες ξένες προς το αντικείμενό τους πράξεις. Για την κατάσταση αυτή, η εφημερίδα πίστευε πως είχαν και οι τράπεζες ευθύνες και ιδιαίτερα η Εθνική, γιατί είχε χρηματοδοτήσει αδιακρίτως και με εκέγγυα αμφίβολης ποιότητας

⁸² 8.12.1884.

⁸³ "Η άρσις της αναγκαστικής κυκλοφορίας", *Αίωv*, 21.5.1884. Η κυβέρνηση, μέσω του ημιεπίσημου οργάνου της, της *Ωρας* (30.5.1884), παραδέχθηκε ότι το δάνειο χρησιμοποιήθηκε και για άλλες ενέργειες εκτός της άρσης, κάνοντας χρήση του δικαιώματος που της έδινε ο νόμος ΑΡΚΗ'. Πρβλ. το άρθρο του *Αιώνα*, "Απάντησις επιβαλλομένη", 4.6. και 7.6.1884.

⁸⁴ Βλ. για παράδειγμα την έκκληση ακτημόνων από την Πελοπόννησο στην *Παλιγγενεσία* με τίτλο "Οικονομική Κρίσις", 6.10.1884.

⁸⁵ "Οικονομική Κρίσις", 13.8. και 15.8.1884.

⁸⁶ 13.8.1884.

τίτλους, ενισχύοντας έτσι την κερδοσκοπία: "Ευτυχείς πρέπει να λογίζονται αυτοί που τράπεζαι, εάν τα επακολουθήματα της χρηματιστικής κρίσεως, εις ην τοιοῦτω τῷ τρόπῳ και αὐταὶ συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον, μὴ ἐπηρρεάσαν ικανῶς τὴν θέσιν αὐτῶν, μηδὲ θα ἔχωσιν ἄλλα σπουδαιότερα αποτελέσματα δι' αὐτάς."⁸⁷ Ἡ ἐφημερίδα πρότεινε στὴν κυβέρνησιν τὴν ἀναβολὴ τῆς ἄρσης τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας και τὴν ἀνοχὴ στὴν εἰσπραξὴ τῶν ἀπαιτήσεων ποὺ εἶχαν καθυστερήσει, μέχρι τὴν παρέλευσιν τῆς κρίσεως. Ἐπίσης τὴν ἀρωγὴ τῆς ἐθνικῆς πρὸς τοὺς δοκιμαζόμενους ἀπὸ τὴν κρίσιν ἐπιχειρηματίες με τὴν αὐξήσιν τοῦ μετοχικοῦ τῆς κεφαλαίου ἡ ὁποία θα ὀδηγοῦσε σὲ αὐξήσιν τῆς κυκλοφορίας τῶν γραμματίων τῆς. Ἔτσι κι ἄλλιῶς ἡ Ἐθνικὴ, ἐκτὸς τῆς παραπάνω μορφῆς ποὺ τῆς ἀπηύθυνε ἡ ἐφημερίδα, εἶχε συμπεριφερθεῖ με σωφροσύνη και "κατ' ἀντίθετον λόγον πρὸς τὴν κυβέρνησιν προέβη κατὰ μικρὸν και μετὰ πολλῆς τῆς συνενέσεως εἰς περιστολὴν τῶν πιστώσεων και εἰς περιορισμὸν τῶν ἐν κυκλοφορίᾳ τραπεζικῶν αὐτῆς γραμματίων",⁸⁸ προκειμένου νὰ ἦταν σὲ θέσιν νὰ ἐπαναλάμβανε τὴ μετατρεψιμότητα τῶν γραμματίων τῆς. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν *Αἰῶνα*, γιὰ τὸν *Οἰκονομολόγο* - τὴ φιλοτραπεζικὴ οἰκονομικὴ ἐφημερίδα - "τὰ πραγματικὰ αἰτία τῆς οἰκονομικῆς καχεξίας"⁸⁹ βρισκόνταν ἄλλοι. Ἐδῶ ἡ ἀναζήτησιν και ἐπισημάνσιν τῶν αἰτιῶν ἐξυτηρῆσεν τὴν ἀνάγκη τῆς δικαίωσης τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς και τῆς μετατόπισιν τῶν ἐυθυνῶν σὲ τρίτους. Κατὰ τὴν ἐφημερίδα οἱ αἰτίες τῆς κρίσεως ἦσαν ἡ πολιτικὴ τῆς Ἐθνικῆς και ἡ καταδίωξιν ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη τραπεζιτῶν - τοῦ λεγόμενου "Συνδικάτου" - ποὺ εἶχαν ἐμπελακεῖ σὲ κερδοσκοπικὰς δραστηριότητες στὸ χρηματιστήριον, ἐνέργεια ποὺ εἶχε δημιουργήσῃ κλίμα δυσπιστίας στὴν ἀγορὰ. Ἀς σταθούμε ὁμῶς στὴν πρώτη αἰτία γιὰτὶ ἐδῶ φωτίζονται πλευρὲς τῆς σχέσεως τῆς κυβερνήσεως με τὴν Ἐθνικὴν.

Ἡ ἐφημερίδα θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐνέργεια τῆς τράπεζας νὰ μειώσῃ τὴν κυκλοφορίαν τῶν γραμματίων τῆς εἶχε ἀσκήσῃ πιέσεις στὴν ἀγορὰ, ἐνῶ ἡ δικαιολογία τῆς καλύτερης προετοιμασίας τῆς ἐν' ὄψει τῆς ἄρσεως δὲν εὐσταθοῦσε, καθόσον ἡ κυβέρνησιν σκόπευε νὰ τῆς ἐπιστρέψῃ 70 ἑκατομμύρια δραχμαί, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 20 σὲ μεταλλικά νομίσματα. Ἡ

⁸⁷ 15.8.1884.

⁸⁸ ὁ.π.

⁸⁹ Αὐτὸς και ὁ πρωτοσέλιδος τίτλος ἀρθροῦ τῆς στίς 23.8.1884.

εφημερίδα πίστευε ότι η Εθνική έπρεπε ν' αυξήσει την κυκλοφορία στο ποσό των 100 εκατομμυρίων δραχμών και να επεδίωκε να συνεννοηθεί με την κυβέρνηση ώστε να της αποδιδόταν μεγαλύτερη ποσότητα μεταλλικού που θα βοηθούσε στην διατήρηση της αναλογίας (που προβλεπόταν από το νόμο) κάλυψης των γραμματίων της.

Σε επόμενο άρθρο του *Οικονομολόγου*⁹⁰ η συμπεριφορά της Εθνικής θεωρήθηκε ως "απόρροια υπερβολικής συντηρητικότητας".⁹¹ Η εφημερίδα πίστευε ότι "εν των προς την χρηματική διευκόλυνσιν της αγοράς μέτρων [έπρεπε να] είναι και η αύξηση των κεφαλαίων της Εθνικής Τραπέζης και ο πορισμός χρημάτων δια δανείου παρ' αυτής συνομολογηθησομένου, ουδεμίαν έχοντες αμφιβολίαν περί της δυνατής επιτεύξεως τούτου εις όρους ευλόγους."⁹² Μια τέτοια ενέργεια, όπως είναι φανερό, θα επιβάρυνε σημαντικά την Εθνική, καθώς θα ήταν υποχρεωμένη να συνάψει ένα ακόμα εξωτερικό δάνειο, όπως είχε κάνει δύο χρόνια νωρίτερα. Η Εθνική προτιμούσε μια πιο ομαλή μετάβαση στο καθεστώς της μετατρεψιμότητας, αποφεύγοντας έτσι ενδεχόμενες πιέσεις στο μεταλλικό της αποταμίσμα. Από την άλλη η κυβέρνηση είχε ως προτεραιότητα την άμεση επαναφορά της μετατρεψιμότητας με τη συνδρομή της Εθνικής, η οποία όμως ήταν απρόθυμη ν' αναλάβει το κόστος της πολιτικής αυτής. Ο *Οικονομολόγος* θεωρούσε ως υπεύθυνη την πολιτική της τράπεζας για την προϋούσα κατάσταση και την κατηγορήσε ευθέως για "έκμετρο κυκλοφορία χαρτονομίσματος" στο παρελθόν και για αβελτηρία στις χορηγήσεις της, δανείζοντας "εις αναξιοπίστους χρεώστας ή παρακινδυνευμένους επιχειρήσεις."⁹³ Αυτό που κάνει εντύπωση δεν είναι αυτές καθαυτές οι κατηγορίες που απηύθυνε η εφημερίδα, όσο το γεγονός ότι αυτές στο παρελθόν προέρχονταν κυρίως από τον αντιπολιτευόμενο τύπο, καθιστώντας πλέον εμφανές ότι μακροχρόνιες φιλίες είχαν διαρρηχθεί· μια εξέλιξη που η αφετηρία της βρισκόταν τουλάχιστον ένα χρόνο νωρίτερα με την παραίτηση του Καλλιγά και σ' αυτό το σημείο είχε κορυφωθεί, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

⁹⁰ "Η κατάσταση της αγοράς", 30.8. και 6.9.1884.

⁹¹ 30.8.1884.

⁹² 6.9.1884.

⁹³ ό.π.

Ο *Αιώνας* επανήλθε στο θέμα, κατηγορώντας τον *Ερμή* και τον *Οικονομολόγο* ότι είχαν εμποτιστεί με τα κομματικά πάθη και αδυνατούσαν "ν' αρθώσιν εις το ύψος της απαθούς και σοβαράς επιστημονικής συζητήσεως".⁹⁴ Κατά την εφημερίδα, "η πρώτη και κυριωτάτη αιτία" της κρίσης ήταν οι δικαστικές διώξεις των εμπλεκομένων σε κερδοσκοπικές δραστηριότητες στο χρηματιστήριο, οι οποίες είχαν δημιουργήσει δυσπιστία στο εμπόριο και εν γένει στις συναλλαγές. Γι' αυτό η κρίση χαρακτηρίστηκε "πρόσκαιρη" και θεωρήθηκε εφικτή η υπερπήδηση της: "Τω όντι άμα επανέλθη η πίστις τα πράγματα αμέσως θα μεταβάλωσιν όψιν."⁹⁵ Η απόδοση των αιτιών της κρίσης σε εξωοικονομικούς παράγοντες και η επιμελής αποφυγή ευθυνών στην κυβέρνηση και την Εθνική, είχε ως σκοπό να ενισχύσει την εικόνα της αμερόληπτης εξέτασης των πραγμάτων που θα εκφυλισθεί όμως σε εξωράιση της κυβερνητικής πολιτικής, εκθειάζοντας την "προορατικότητα του κ. πρωθυπουργού"⁹⁶ για την επιμονή του στην άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, που άλλοτε η εφημερίδα είχε κατακρίνει. Τέλος διαπίστωνε ότι "η άρσις δύναται από τούδε να θεωρηθή ως τετελεσμένον γεγονός", ενώ "ανυπόστατος τυγχάνει και η μομφή ότι η άρσις απεφασίσθη αποτόμως."⁹⁷

Με τις θέσεις που διατύπωσε ο *Αιώνας* διαφώνησε ο *Φλώρος*,⁹⁸ επισημαίνοντας (με πλήθος αναφορών στον Macleod) ότι τα αίτια της κρίσης έπρεπε ν' αναζητηθούν σε οικονομικούς παράγοντες και όχι στις δικαστικές αποφάσεις. Συνεπώς με τις απόψεις που είχε εκφράσει ένα χρόνο πρωύτερα, θεωρούσε ως γενεσιουργά αίτια της οικονομικής ανωμαλίας τη σύναψη του δανείου των 170 εκατομμυρίων που οδήγησε στην υποτίμηση των δημοσίων χρεογράφων, η οποία είχε ενισχυθεί και από την πολιτική της Εθνικής που είχε σπεύσει να προσφέρει κρατικούς τίτλους για να επιτύχει τη μείωση της

⁹⁴ "Τα αποτελέσματα της χρηματιστικής κρίσεως και η οφειλομένη προς την Κυβέρνησιν δικαιοσύνη", 7.9.1884. Βλ. επίσης την αντιπαράθεση του *Αιώνα* και του *Ερμή* στα άρθρα: "Οικονομικά", *Αιών* 25.8.1884 και "Αίτια Κρίσεως", *Ερμής* 13.9.1884.

⁹⁵ 7.9.1884.

⁹⁶ ό.π.

⁹⁷ ό.π.

⁹⁸ "Η χρηματική κρίσις", *Αιών*, 22.9., 24.9. και 26.9.1884.

κυκλοφορίας των γραμματίων της.⁹⁹ Ο Φλώρος επιτέθηκε με δριμύτητα κατά της Εθνικής και έκανε λόγο για "τραπεζική κερδοσκοπία", γιατί ενώ παλαιότερα πωλούσε το συνάλλαγμα με υπερτίμηση, "αγοράζει νυν τοιούτον ή ορθότερον ηγόρασεν, αλλ' ηγόρασεν αυτό δια τραπεζικών γραμματίων εις το άρτιον και εξησφάλισε την εκ της διαφοράς ωφέλειαν, αυξήσασα την περιουσίαν αυτής μέχρις 20 περίπου τοις εκατόν, προς ζημίαν όμως των εμπόρων, των χρηματιστών και της λοιπής κοινωνίας, της μετ' αγαθοπιστίας ενισχυούσης τα πονηρά των κερδοσκόπων τεχνάσματα."¹⁰⁰ Όμως τη σημαντικότερη ευθύνη για την αμηχανία της αγοράς, έφερε, κατά τον Φλώρο, η κυβέρνηση με την εμμονή της να επαναφέρει τη μετατρεψιμότητα, υπογραμμίζοντας με περίσσιο σαρκασμό ότι η "ενεστώσα άρα οικονομική κατάσταση οφείλεται εις τα μέτρα της προοδευτικής οικονομικής πολιτικής, ης την σημαίαν ύψωσε και υφ' ης την σημαίαν μάχεται κατά των υπέρ [sic] των οικονομικών οπισθοδρομικών αντιπάλων αυτής η ενεστώσα κυβέρνηση, είναι δηλαδή η ενεστώσα χρηματική κρίσις έργον αποκλειστικόν και γνήσιον του κ.Τρικούπη."¹⁰¹ Βρήκε μάλιστα την ευκαιρία να επαναλάβει την προηγούμενη πρόταση του για αναβολή της άρσης, τονίζοντας εμφατικά πως "η οικονομολογία [δηλ. ο Macleod] υποδεικνύει αξιωματικώς και δια κυρτών στοιχείων την αύξησιν των τραπεζτικών γραμματίων, ήτοι την αναγκαστικήν κυκλοφορίαν ως το μόνον δραστήριον φάρμακον κατά της χρηματικής κρίσεως."¹⁰²

Με τις απόψεις του Φλώρου δεν ήταν βέβαια δυνατό να συμφωνήσει ο Σούτσος στη δική του παρέμβαση, τη σημαντικότερη κατά τη γνώμη μας παρέμβαση στον τύπο της εποχής για το ζήτημα αυτό.¹⁰³ Ο Σούτσος επιχείρησε να εξετάσει το θέμα της κρίσης με το ψυχρό βλέμμα της επιστήμης, ξεφεύγοντας από δημοσιογραφικού τύπου αναλύσεις και αποστασιοποιούμενος

⁹⁹ 22.9. και 24.9.1884.

¹⁰⁰ 24.9.1884.

¹⁰¹ 26.9.1884.

¹⁰² ό.π.

¹⁰³ "Τίνα τα αίτια της σημερινής κρίσεως". Πρωτοδημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα* και αναδημοσιεύτηκε στον *Οικονομολόγο* στις 27.9.1884 και στον *Ερμή* στις 30.9.1884, δείχνοντας έτσι τη βαρύτητα που είχε η γνώμη του αειθαλούς οικονομολόγου (η δική μας αναφορά θα γίνει από τον *Οικονομολόγο*).

από τις πολιτικές διαμάχες. Η κρίση γι' αυτόν ήταν ένα φαινόμενο που σχετιζόταν κυρίως με αδυναμίες του χρηματοπιστωτικού συστήματος, παρά με εγγενείς ανεπάρκειες στην παραγωγική δραστηριότητα. Διαπίστωνε δε πως η περιοδικότητα αυτών των φαινομένων έκανε φανερό ότι "αύται παράγονται εκ της επιδράσεως φυσικού τινός νόμου."¹⁰⁴ Ειδικότερα για την περίπτωση της Ελλάδας, ο Σούτσος θεωρούσε ως σημαντικότερα αίτια αυτή την αναγκαστική κυκλοφορία, το άκαιρο μέτρο της άρσης της που είχε εξαγγείλει ο Τρικούπης και τον κερδοσκοπικό πυρετό που είχε συνεπάρει το χρηματιστήριο της Αθήνας. Ο Σούτσος έδωσε μεγάλη έμφαση στον ενισχυτικό ρόλο που έπαιξε στην Ελλάδα το πιστωτικό σύστημα στη δημιουργία και διασπορά της κρίσης. Οι (εκδοτικές κυρίως) τράπεζες, χορηγούσαν δάνεια σε κεφαλαιούχους με κριτήριο την οικονομική τους επιφάνεια, τα οποία στη συνέχεια χρησιμοποιούνταν για κερδοσκοπικές δραστηριότητες και για την απόκτηση γης. Υπό αυτές τις συνθήκες η εκδοτική δραστηριότητα δημιουργούσε πληθωριστικές πιέσεις στην οικονομία, ιδιαίτερα όταν τα τραπεζογραμμάτια δεν ήταν μετατρέψιμα σε μεταλλικά νομίσματα. Οι τράπεζες παραβίαζαν ουσιαστικές προϋποθέσεις της χρηστής εκδοτικής συμπεριφοράς, οδηγώντας έτσι την οικονομία σε ανισορροπία: "[...] αι τράπεζαι αι κεκτημέναι δια της συμβάσεως του 1880, το δικαίωμα της ευρυτέρας εκδόσεως των γραμματίων, επιδαψίλευσαν τας χορηγίας αυτών εις τους αιτούντας δάνεια και οι δανειζόμενοι υποθηκεύοντες τα κτήματα αυτών, ενεχυριάζοντας μετοχάς και δημόσια χρεώγραφα και υπογράφοντες συναλλάγματα, επεδόθησαν εις νέας επιχειρήσεις, ηγόρασαν οικοπέδα επί παραλόγω τιμήματι και αγρούς αντί οικοπέδων, ανήγειρον εργοστάσια και οικοδομάς και απέκτησαν κερδοσκοπούντες μετοχάς εταιρειών εις τιμάς αδικαιολογήτους, επί τη προσδοκία μείζονος υψώσεως και μετοχάς εν μέρει ανεξοφλήτους, non

¹⁰⁴ ό.π. Την ιδέα ότι οι κρίσεις ήταν κυρίως αποτέλεσμα κερδοσκοπικών δραστηριοτήτων του πιστωτικού συστήματος, επανέλαβε και στην *Πλουτολογία* του: "Αι δε λεγόμεναι νομισματικάί ή εμπορικάί κρίσεις προέρχονται εν γένει, ή εκ τινος οργανικής παθήσεως της πίστεως, ή εκ τινος σπουδαίας διαταράξεως των λειτουργιών των παραγωγικών οργάνων" και «εμφλοχωρούσιν εν πολιτείαις, εν αϊς η πίστις ρυθμίζει απάσας τας σχέσεις του οικονομικού βίου ...", ό.π., II, 508-9. Η αντίληψη αυτή, όπως σημειώνει και ο Laidler (*The Golden ...*, ό.π., 20-1) ήταν περίπου κοινός τόπος για την κλασική νομισματική θεωρία.

liberees."¹⁰⁵ Οι επενδύσεις των επιχειρηματιών σε πάγια κεφάλαια και σε κερδοσκοπικές δραστηριότητες, τους είχε οδηγήσει σε έλλειψη ρευστότητας, με αποτέλεσμα όταν ήρθε η ώρα της αποπληρωμής των δανείων τους να μην μπορέσουν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους και να κλονισθεί η πίστη στην αγορά. Την κατάσταση είχε επιδεινώσει και η επικείμενη άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η οποία είχε αναγκάσει τις τράπεζες ν' αλλάξουν τακτική και "εγένοντο και αυστηρότεροι και προφυλακτικώτεροι",¹⁰⁶ επιτείνοντας έτσι ακόμα περισσότερο τη δυσπραγία της αγοράς. Τέλος χαρακτήρισε ως ατυχή την "σύμπτωση αρχής εκτελέσεως της άρσεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας, εν εποχή μεγίστης χρηματικής στενώσεως και αναποδράστων ελλειμμάτων του προϋπολογισμού."¹⁰⁷ Κατά τη γνώμη του η επαναφορά της οικονομίας σε φυσιολογικούς ρυθμούς θα γινόταν μετά την παρέλευση του σάλου και την επανάκαμψη της ηρεμίας στην αγορά. Δεν ευνοούσε την παρέμβαση του κράτους και της Εθνικής τα πράγματα θα τραβούσαν το δρόμο τους και οι πάντες έπρεπε να επωφεληθούν από το στοιχειώδες δίδαγμα, "ότι δια της παραγωγικής εργασίας, της καλώς νοουμένης οικονομίας και δια της χρηστότητας περί τας συναλλαγάς, ήτις είναι η άριστη κερδοσκοπία και δι αυτών μόνον, αυξάνει ο τε εθνικός και ο ιδιωτικός πλούτος".¹⁰⁸ Ο Σούτσος πίστευε πως τα καλύτερα φάρμακα για την αντιμετώπιση της αρνητικής κατάστασης ήταν η ψυχραιμία και η φειδώ. Η γνώμη του ήταν ότι αρκετοί επιχειρηματίες είχαν οδηγηθεί σε κερδοσκοπικά εγχειρήματα στο χρηματιστήριο κ.α., με την προσδοκία του γρήγορου και υψηλού κέρδους. Τα γεγονότα όμως που ακολούθησαν διέψευσαν τις προσδοκίες τους, με συνέπεια αρκετοί από αυτούς να αντιμετωπίσουν πρόβλημα ρευστότητας και να προσβλέπουν στην κρατική αρωγή. Κατ'αυτόν όμως έπρεπε να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις και να επιδιώξουν με τη φειδώ και τη φιλοπονία να καλύψουν τις ζημιές τους. Από την άλλη πλευρά, θεωρούσε επιτακτική ανάγκη την εφαρμογή πολιτικής οικονομιών από το κράτος, μέσω της περικοπής κονδυλίων που κατευθύνονταν σε μη παραγωγικές δραστηριότητες καθώς και με τον περιορισμό της σπατάλης:

¹⁰⁵ 27.9.1884.

¹⁰⁶ ό.π.

¹⁰⁷ ό.π.

¹⁰⁸ ό.π.

"Λέγων δε οικονομίαν, δεν εννοώ την ακρωτηριάζουσαν και παραβλάπτουσαν την ενεργόν και σκόπιμον λειτουργία της Κυβερνήσεως, αλλά την περικόπτουσαν τας ανωφελείς δαπάνας και την προς επίτευξιν εφημέρων πολιτικών σκοπών γενομένην υπερβασίαν των εξόδων· εννοώ την έμφρονα και σώφρονα χρηματικήν διαχείρισιν, την θεραπεύουσαν μεν τας χρείας της δημοσίας υπηρεσίας, μη διακωλύουσαν δε τας ιδιωτικές αποταμιεύσεις και τον σχηματισμόν νέων κεφαλαίων, ων άνευ η εθνική βιομηχανία μαραίνεται και φθίνει, εστερημένη του κυριωτάτου ελατηρίου της αναπτύξεως αυτής."¹⁰⁹

Παρεκκλίνοντας ελαφρώς από τη χρονική ροή της αφήγησης μας και με αφορμή την παρέμβαση του Σούτσου, θα σταθούμε στο ζήτημα της θεωρητικής επεξεργασίας του φαινομένου των κρίσεων από τους έλληνες οικονομολόγους. Όπως έχει επισημανθεί αλλού,¹¹⁰ η ελληνική οικονομική σκέψη τον 19ο αιώνα, δεν εμβάθυνε ιδιαίτερα στο ζήτημα των κρίσεων και περιορίσθηκε σε σποραδικές αναφορές και στην παρατήρηση ότι αυτό αποτελούσε "φυσικό" φαινόμενο. Σημαντικό στοιχείο στην κατανόηση αυτής της στάσης είναι η υπόμνηση ότι ζούσαν σ' ένα καθυστερημένο οικονομικό περιβάλλον με ανανάπτυκτη βιομηχανική παραγωγή και αναχρονιστικό (από κάθε άποψη) γεωργικό τομέα. Δεν ήταν λοιπόν δυνατόν ν' αναλύσουν το φαινόμενο "κρίση" με όρους "υπερπαραγωγής" ή "υπερεπένδυσης", όπως συνέβαινε στην Αγγλία και τη Γαλλία,¹¹¹ από τη στιγμή που τέτοια φαινόμενα ήταν λίγο-πολύ άγνωστα για την ελληνική πραγματικότητα. Βεβαίως είχαν τη δυνατότητα να παρατηρήσουν αντίστοιχα φαινόμενα στις αναπτυγμένες χώρες και να ενημερωθούν για τις θεωρητικές αναφορές των ευρωπαίων συναδέλφων τους στο ζήτημα αυτό, ωστόσο δεν παρατηρούσαν αντίστοιχες εκδηλώσεις στο δικό τους περιβάλλον. Οι κρίσεις που είχαν λάβει χώρα στην ελληνική οικονομία την προηγούμενη περίοδο, εμφανίζονταν είτε ως αντίκτυπος αντίστοιχων ευρωπαϊκών, είτε λόγω κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία (όπως το 1869), είτε τέλος λόγω επέκτασης της πιστωτικής δραστηριότητας. Ήταν λοιπόν αναπόφευκτο ν' αποδίδουν τέτοια φαινόμενα στην επέμβαση του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα και την αύξηση της δημόσιας κατανάλωσης αφ'

¹⁰⁹ *Πλουτολογία*, ό.π., II, 690-1.

¹¹⁰ Μ.Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 ...*, ό.π., 139-50.

¹¹¹ T.Hutchison, *A Review ...*, ό.π., 34-55.

ενός, αφ' ετέρου να συσχετίσουν το φαινόμενο με την αύξηση της κυκλοφορίας των τραπεζογραμμάτων. Έτσι το φαινόμενο ταυτίστηκε κυρίως με τη διαστολή και συστολή των πιστωτικών δραστηριοτήτων, παρά με τις διακυμάνσεις στην παραγωγική δραστηριότητα. Οι αναφορές σε οικονομικό κύκλο είναι σχεδόν ανύπαρκτες, με εξαίρεση ένα άρθρο του Αριστείδη Οικονόμου,¹¹² αν και ο ίδιος έτεινε να συναποδεχτεί μάλλον μια πιστωτική ανάλυση για τις κρίσεις.¹¹³ Πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γουναράκη ο οποίος αν και έκανε λόγο για υπερπαραγωγή και υποκατανάλωση,¹¹⁴ θεωρούσε ότι τον κρισιμότερο ρόλο τόσο στη γέννηση όσο και στη διασπορά της κρίσης τον είχαν οι εκδοτικές τράπεζες, ιδιαίτερα σε περιόδους κερδοσκοπίας που συνέπιπτε με την αύξηση της κυκλοφορίας των τραπεζογραμμάτων, "δια της οποίας αύξονται τα κέρδη των τραπεζών."¹¹⁵ Οι κρίσεις, κατ' αυτόν, ήταν "το αναγκαίον παρακολούθημα της πίστεως και των τραπεζών, συνήθεις, έντονοι και τακτικά κατασταθείσαι."¹¹⁶ Ο ρόλος της πίστης στην εμφάνιση της κρίσης ήταν μεγαλύτερος όταν υπήρχε αναγκαστική κυκλοφορία. Με τη θέσπιση της αναγκαστικής κυκλοφορίας εξέπιπτε η αξία των τραπεζογραμμάτων και αυξανόταν η αξία των κυκλοφορούντων και παγίων κεφαλαίων των επιχειρήσεων. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την πραγματοποίηση μεγάλων κερδών από τις επιχειρήσεις, που προέκυπταν από την αύξηση της ζήτησης των προϊόντων τους και την εξόφληση των υποχρεώσεών τους σε υποτιμημένα τραπεζογραμμάτια. Η επιδίωξή τους να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους τους είχε οδηγήσει στην απόφαση αύξησης της παραγωγής και συνεπώς στην αναζήτηση νέων πιστώσεων από τις τράπεζες βαθμηδόν όμως γινόταν αντιληπτό ότι η παραγωγή υπερέβη την κατανάλωση, η πίστη σταματά και "η κρίσις εκρήγνυται. Ούτω εξηγείται πως η αναγκαστή κυκλοφορία και

¹¹² "Οικονομικός Κύκλος", *Οικονομική Επιθεώρησης*, VIII(1880), 337-41, όπου γίνεται και αναφορά στη θεωρία υπερπαραγωγής του Sismondi.

¹¹³ Βλ. σχετικά άρθρα του στην *Οικονομική Επιθεώρηση*, "Περί οικονομικών κρίσεων", I(1873), 127-33, και ιδιαίτερα το "Τράπεζαι και Εμπορικαί Κρίσεις", ό.π., VII(1879), 454-7, στο οποίο για πρώτη φορά αναφέρεται και το όνομα του πρωτοπόρου Γάλλου Clement Juglar και η θεωρία της περιοδικότητας των κρίσεων.

¹¹⁴ *Στοιχεία* ..., ό.π., 308-9.

¹¹⁵ ό.π., 208.

¹¹⁶ ό.π.

ανεξαρτήτως του κυκλοφορούντος ποσού του χαρτονομίσματος προκαλεί οικονομική κρίση, εντονωτέραν πάντως γιγνομένην όταν και το κυκλοφορούν ποσόν υπάρχει εν πληθυϊ υπερβαινούση τας ανάγκας της αγοράς, και η προκαλούση την έντασιν της πίστεως."¹¹⁷

Την αντίληψη του Γουναράκη για τον καταλυτικό ρόλο των τραπεζών στη διάδοση της κρίσης, την ασπαζόταν εν γένει η πλειοψηφία των άρθρων που εμφανίστηκαν το 1884. Ιδιαίτερα η παρέμβαση του Σούτσου με τους σαφείς υπαινιγμούς για το ρόλο της Εθνικής, δημιούργησε αρνητικές εντυπώσεις που η τράπεζα προσπάθησε να διασκεδάσει με άρθρο στον *Αιών* που έφερε τον τίτλο "Η οικονομική κρίσις και η Εθνική Τράπεζα".¹¹⁸ Εδώ δεν αμφισβητήθηκε ότι υπήρξε μείωση της κυκλοφορίας που ενίσχυσε την οικονομική δυσπραγία, όσο ο ισχυρισμός ότι αυτή δεν προκλήθηκε από τη μείωση των πιστώσεων της τράπεζας. Η χρηματική στενότητα, ισχυρίσθηκε ο Κεχαγιάς, είχε προέλθει από την απόδοση των οφειλών του κράτους προς τις τράπεζες, λόγω της επικείμενης άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Επίσης υποστήριξε ότι η αύξηση της κυκλοφορίας των προηγούμενων ετών δεν ήταν ουσιαστικά απόφαση της τράπεζας, αλλά προήλθε από την αύξηση του δανεισμού του κράτους. Κατ'αυτόν τον τρόπο, "διαψεύδεται άμα αριδήλως και η κατά των διοικούντων αυτήν άδικος κατάκρισις, ότι θέλοντες να περιποιήσωσιν αυτή πλείονα κέρδη προέβησαν κατά την διάρκειαν της αναγκαστικής κυκλοφορίας, δια της εξογκώσεως του ποσού των κυκλοφορούντων τραπεζικών γραμματίων, εις αφθόνους χορηγήσεις, ας όμως ευρέθησαν κατόπιν ηναγκασμένοι να περιστείλωσιν, ενώ τουναντίον εκ των εκτεθέντων καταδείκνυται, ότι οι διοικούντες τα της Τραπεζής εκ πνεύματος προνοίας ενήργουν πάντοτε εντός των ορίων του πρέποντος."¹¹⁹ Το μήνυμα ήταν σαφές: οι όποιες ευθύνες καταλογίζονταν στην Εθνική για την κρίση θα έπρεπε ν' αναζητηθούν στην άλλη πλευρά, δηλαδή στην κυβέρνηση. Η κυβέρνηση και όχι η Εθνική είχε αποφασίσει την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας η Εθνική έπραξε ως

¹¹⁷ ό.π., 223. Επίσης *Περί Μεταλλικού ...*, ό.π., 140-4.

¹¹⁸ 11.10.1884. Αναδημοσιεύτηκε (κατά την προσφιλή τακτική της Τράπεζας) στον *Ερμή* στις 14.10.1884. Το ύφος της γραφής, καθώς και η πολύπλευρη και πολυεπίπεδη ανάλυση των στοιχείων του ισολογισμού της Εθνικής, μας κάνει να πιστεύουμε ότι το άρθρο προερχόταν από τη γραφίδα του Κεχαγιά.

¹¹⁹ Στο ίδιο.

όφειλε, μειώνοντας την ποσότητα των γραμματίων της στα όρια που προδιέγραφε ο νόμος. Την πρωτοβουλία των κινήσεων είχε η κυβέρνηση και όχι η Εθνική, η οποία καθ' όλη τη διάρκεια της αναγκαστικής κυκλοφορίας είχε κρατήσει μετριοπαθή στάση, διατηρώντας πάντα σε υψηλά επίπεδα το μεταλλικό της απόθεμα, ώστε να ήταν έτοιμη ανά πάσα στιγμή να επαναλάβει τη μετατρεψιμότητα των γραμματίων της. Δεν είναι τυχαίο ότι το άρθρο έκλεινε με την υπόμνηση, ότι θα έπρεπε "η Κυβέρνησις και δια τον λόγον της κατά το χρόνον της άρσεως ισότητος του μεταλλικού νομίσματος προς το τραπεζικόν γραμμάτιον, αν όχι το όλον, αλλά πλείστον μέρος του ανωτέρου υπολοίπου εις τραπεζικά γραμμάτια χρέους αυτής θα πληρώση εις μεταλλικόν."¹²⁰

Μια ημέρα πριν, ο Κεχαγιάς είχε στείλει ανώνυμη επιστολή στην εφημερίδα, όπου ξεκαθάριζε τη θέση της τράπεζας απέναντι στην οικονομική πολιτική της κυβέρνησης.¹²¹ Εκεί γίνεται λόγος για επιστολές που είχαν σταλεί από τον ίδιο στον Τρικούπη, καθ' όσον υπήρξε "άλλοτε θαυμασताί της πολιτικής του κ.Τρικούπη και ιδόντες αυτόν κατόπιν ολισθαίνοντα περί τα του τόπου οικονομικά ...",¹²² επιστολές στις οποίες υποδείκνυε τους, κατά την άποψη του, λαθεμένους χειρισμούς του στο ζήτημα της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Ο Κεχαγιάς με τη λαγαρή του γλώσσα δεν δίστασε ν' απευθύνει σοβαρές κατηγορίες προς τον Τρικούπη, χρησιμοποιώντας κάπου-κάπου πρώτο ενικό πρόσωπο, δείγμα της οικειότητας που άλλοτε υπήρχε μεταξύ των δύο ανδρών, αλλά που πλέον είχε διαρρηχθεί. Αποδοκίμασε πρώτ' απ' όλα τη σύναψη του τελευταίου εξωτερικού δανείου που είχε, κατ' αυτόν, δημιουργήσει ανεπανόρθωτη ζημιά, γιατί "εξεβίασε την Εθνικήν Τράπεζαν να περιορίση τας πιστώσεις αυτής· η Κυβέρνησις δε πρώτη και ουχί η Τράπεζα περιέστειλε την κυκλοφορίαν των γραμματίων αυτής, χωρίς όμως να δώση εις το κοινόν το αντάλλαγμα αυτών εις νόμισμα, όπερ τα γραμμάτια παρ' ημίν αντιπροσωπεύον."¹²³ Η ενέργεια αυτή της κυβέρνησης δεν είχε κανένα όφελος για τη χώρα και είχε οδηγήσει σε φυγάδευση των ξένων κεφαλαίων από τη χώρα, ενώ οι μόνοι ωφελημένοι ήταν οι μεσάζοντες-κεφαλαιούχοι οι οποίοι απολάμβαναν τις υψηλές προμήθειες για τις

¹²⁰ Στο ίδιο.

¹²¹ "Οικονομικά", *Αιών*, 10.10.1884 (υπογράφει με το στοιχείο Ο*).

¹²² Στο ίδιο.

¹²³ Στο ίδιο.

"υπηρεσίες" που πρόσφεραν: "Το μέτρον αυτό του κυρίου Τρικούπη υπήρξε το θανατηφόρον τραύμα κατά της οικονομικής ημών καταστάσεως. Αν αντί συναλλάγματος, ελάμβανεν εις χρυσόν τας δόσεις της προκαταβολής του δανείου, τον δε χρυσόν αυτόν έφερε και έδιδεν εις την Τράπεζαν, θ' απέφευγε το έθνος την τοιαύτην κλόνησιν..."¹²⁴ Υπό το πνεύμα αυτό θεωρούσε ως μεροληπτικές και μη ικανοποιητικές τις απόψεις όσων έβλεπαν ως κύρια αίτια της κρίσης τη δικαστική δίωξη του "Συνδικάτου" και τις κακές εσοδείες των προηγούμενων ετών. Η κρίση, κατ' αυτόν, οφειλόταν αποκλειστικά στην ολισθηρή πολιτική του Τρικούπη που δεν έλαβε υπόψη του τις προειδοποιήσεις για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας και δεν τόλμησε να στηριχθεί στη βοήθεια που του είχε προσφέρει η Εθνική: "Όχι μόνον δεν εφρόντισεν, όχι μόνον δεν εκινήθη, αλλ' αποδεικνύεται ότι δεν έχει το προσωπικόν θάρρος να ζητήσει την συνδρομήν της Τραπεζής υπέρ του Έθνους, του πάσχοντος, του εις αποσύνθεσιν βαίνοντος ... Απηλπίσθημεν και ουδέν δυνάμεθα να ελπίζωμεν πλέον παρ' αυτού, αφού μανθάνομεν, μάλιστα, ότι την σοβαράν κρίσιν, εις ην διατελούμεν, θεωρεί δυσχέρειαν απλώς παροδικήν."¹²⁵ Η σκληρή γλώσσα που χρησιμοποίησε δεν τον εμπόδισε ωστόσο να προτείνει μέτρα που θα ανακούφιζαν την οικονομία, έστω και την ύστατη στιγμή. Κεντρικό ρόλο στις προτάσεις του κατείχε η Εθνική, η οποία με συντονισμένες ενέργειες με την κυβέρνηση που μπορούσε να οδηγήσει την αγορά στο δρόμο της ομαλότητας. Οι προτάσεις αυτές ήταν:

1. η αναβολή της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας για δύο τουλάχιστον έτη,
2. ο διπλασιασμός των κεφαλαίων της Εθνικής, με τη συνδρομή του κράτους, ενέργεια που θα έδινε τη δυνατότητα στην τράπεζα να μειώσει το επιτόκιο χορηγήσεων στο 6%,
3. η σύσταση Κτηματικής και Γεωργικής Τράπεζας από την Εθνική και το κράτος, με ονομαστικό κεφάλαιο 3 εκατομμυρίων δρχ.

Οι προτάσεις αυτές ήταν κατά τον Κεχαγιά η μόνη σανίδα σωτηρίας, αφού: "Εις το σημείον, εις ο οικονομικώς περιήλθομεν, αδύνατον δι' άλλον τρόπον να

¹²⁴ό.π. Νύξεις για το ρόλο των ομογενών κεφαλαιούχων στο δάνειο των 170 εκατομμυρίων φράγκων, είχε κάνει κι ο Βαλαωρίτης, βλ. Μ.Ρηγίνος, *Η κίνηση ...*, ό.π., 44.

¹²⁵ Στο ίδιο.

σωθώμεν. Αι επαγγελίαι του κ.Τρικούπη, ότι μετά την άρσιν θα εισρεύσωσιν ξένα κεφάλαια εις τον τόπον με μικρούς τόκους κλπ. είναι φρούδαι ... Ή μήπως νομίζει ο κ.Τρικούπης, ότι άμα τη δημοσιεύσει του διατάγματος, του ορίζοντος την εξαργύρωσιν των τραπεζικών γραμματίων ως εκ μαγείας θα μεταβληθή το παν εν Ελλάδι εις χρυσόν;"¹²⁶

Ο Τρικούπης όμως είχε πάρει τις αποφάσεις του, ενώ κι ο φιλικός του τύπος πίεζε να μην αναβληθεί η προγραμματισμένη άρση.¹²⁷ Η πρόταση να προηγηθεί η εξυγίανση των δημοσίων οικονομικών της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας, αποτελούσε για τον Τρικούπη μοιραίο πρωθύστερο, γιατί η αναγκαστική κυκλοφορία διαιώνιζε τα συμπτώματα οικονομικής παραλυσίας και συνέτεινε στην υποτίμηση των τραπεζογραμματίων. Ήταν σίγουρος ότι η άρση θα είχε θεαματικά αποτελέσματα, ιδιαίτερα στο φλέγον ζήτημα της εποχής, την υπερτίμηση του ξένου συναλλάγματος, γι' αυτό και ανέλαβε σημαιοφόρος στην προσπάθεια αυτή, παρά τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης η οποία, δια στόματος Θ.Δηλιγιάννη, αντιτάχθηκε όψιμα στην πολιτική αυτή προτείνοντας την αναβολή της άρσης: "Η αναγκαστική κυκλοφορία ήτο κακόν, αλλά δεν πρέπει να προσφεύγη τις πάντοτε εις άλλο κακόν ιν' αφαιρέση υπάρχον κακόν. Δια να αφαιρέσητε εν κακόν, πρέπει να έχητε την δύναμιν να το αφαιρέσητε. Είχετε δε την δύναμιν να αφαιρέσητε το κακόν της αναγκαστικής κυκλοφορίας; Επορίσθητε τα χρήματα, τα οποία ωφείλετε, και ένεκα της οφειλής των οποίων επεβάλατε την αναγκαστικήν κυκλοφορίαν;"¹²⁸

¹²⁶ Στο ίδιο. Βλ. και την απάντηση του Φλώρου στους ισχυρισμούς του Κεχαγιά, στο άρθρο "Η οικονομική κρίσις και η Εθνική Τράπεζα", *Αιών*, 18.10.1884, στο οποίο επέμεινε για τις ευθύνες της κυβέρνησης και της Εθνικής: "Ένεκεν του προνομίου της κυκλοφορίας των γραμματίων αυτής και ένεκεν του δικαιώματος της κυβερνήσεως προς κυκλοφορίαν καρτονομισμάτων και έτερων ίσως λόγων, η Εθνική Τράπεζα δεν δύναται να θεωρηθή ως εντελώς απηλλαγμένη εκ του επηρεασμού της Κυβερνήσεως ..."

¹²⁷ Βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο, "Διατί κατόπιν και όχι τώρα," στον *Οικονομολόγο* στις 11.11.1884, στο οποίο το μέτρο της άρσης χαρακτηριζόταν ως "το πρώτον θεμέλιον" για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

¹²⁸ Συνεδρίαση της 15.11.1884, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Θ', Σύνοδος Δ', Αθήνα 1885, 47. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Τρικούπης ανακαλώντας τα γεγονότα της περιόδου αυτής, σχολίασε σκωπτικά τη στάση αυτή του Δηλιγιάννη: "Ότε

Στις 31 Δεκεμβρίου 1884, δημοσιεύθηκε το Β.Δ. που επανέφερε και πάλι, μετά από 7 χρόνια, τη μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμμάτων, γεγονός που θεωρήθηκε ως επίτευγμα της σταθερής και συνεπής πολιτικής του πρωθυπουργού. Ωστόσο η επανάκαμψη στη νομισματική ομαλότητα και η επίτευξη της δημοσιονομικής εξυγίανσης, με την ολική απόδοση των οφειλών του κράτους προς τις τράπεζες, παρά τις θριαμβολογίες της τρικουπικής παράταξης, αποδείχθηκαν επίπλαστες. Λίγες μέρες μετά την επαναφορά της μετατρεψιμότητας η κυβέρνηση αντιμετώπισε προβλήματα ρευστότητας και κατέφυγε και πάλι στην Εθνική, ζητώντας την προεξόφληση εντόκων γραμμάτων ποσού 4 εκατομμυρίων δρχ.¹²⁹ Η Εθνική αποδέχθηκε, αλλά μόνο για 3 εκατομμύρια, ίσως άλλο ένα δείγμα των σχέσεων κυβέρνησης-τράπεζας. Ο Τρικούπης πίστευε ότι η κατάσταση θα βελτιωνόταν σταδιακά από τη στιγμή που είχε επαναφέρει τη μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμμάτων και είχε καταφέρει ν' ανακόψει την ανοδική πορεία της τιμής των ξένων συναλλαγμάτων: "Ερρέθη", έλεγε στις 28.6.1885 από τα έδρανα της αντιπολίτευσης, "ότι η τότε κυβέρνησις επέδειξεν, απρονοησίαν, διότι έπρεπε να προβή εις την κατάργησιν της καταναγκαστικής κυκλοφορίας, βαθμιαίως, ότι έπρεπε να περιμένη πριν ή επιλάβητε οιονδήποτε μέτρον προς κατάργησιν της αναγκαστικής κυκλοφορίας, όπως αποκατασταθή το πραγματικόν ισοζύγιον εν τω προϋπολογισμώ, τουτέστι το ισοζύγιον εν τω απολογισμώ. Εάν περιμένομεν να αποκατασταθή το ισοζύγιον εν τω απολογισμώ πριν ή άρωμεν την αναγκαστικήν κυκλοφορίαν, ηθέλομεν έχει πλήρην καταστροφήν και αντί ισοζυγίου εξ αριθμών θετικών, ηθέλομεν έχει ισοζύγιον εκ μηδενικών εν τοις εσόδοις και επομένως εκ μηδενικών εν τοις εξόδοις. Τούτο ήτο το αποτέλεσμα της τιαούτης μεταβολής [...] Δεν υπήρχεν άρα άλλος τρόπος ίνα θεραπευθή το κακόν, ειμή να επανέλθωμεν εις το φυσικόν νόμον· όταν αντί νομικού

ημείς δια θυσιών μεγίστων του έθνους ήραμεν την αναγκαστικήν κυκλοφορίαν, επράξαμεν τούτο υπείκοντες εις ανάγκην, ης το αναπόδραστον ελησμόνησαν τώρα πάντες, και αυτοί εκείνοι, οίτινες κατά την εποχήν της ανάγκης παρίσταντο ενώπιον της Κυβερνήσεως, λέγοντες, ότι δεν επιτρέπεται ουδ' επί στιγμήν ν' αναβληθή η άρσις της αναγκαστικής κυκλοφορίας, διότι θα επέλθη οικονομική εν τη χώρα καταστροφή.", Συνεδρίαση της 4.11.1888, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος ΙΑ", Σύνοδος Γ', Αθήνα 1889, 25.

¹²⁹ Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία ...*, ό.π., 91.

νομίσματος αποδιώκοντας από τον τόπον το πραγματικόν νόμισμα, επανηρχόμεθα εις την φυσικήν κυκλοφορίαν, ηθέλομεν επαναλάβει το φυσικόν νόμισμα εις την χώραν και έκαστος ήθελε λαμβάνει αναλόγως της περιουσίας του ..."¹³⁰

Ο Τρικούπης εκλάμβανε τα φαινόμενα της ύψωσης της τιμής των ξένων συναλλαγμάτων και την οικονομική δυσπραγία, ως το αποτέλεσμα δύο παραγόντων: 1ον, της νομισματικής "ανωμαλίας" που προκαλούσε η αναγκαστική κυκλοφορία και η έλλειψη του "φυσικού" νομίσματος, και 2ον, της υπέρμετρης αύξησης των δημοσίων ελλειμμάτων, τα οποία σε μεγάλο βαθμό τ' απέδιδε στην υποτίμηση των κρατικών εσόδων που προκαλούσε αυτή η αναγκαστική κυκλοφορία. Με άλλα λόγια, στην αντίληψη του τα παραπάνω προβλήματα δεν αποτελούσαν εκφάνσεις της αδυναμίας της παραγωγικής δομής της ελληνικής οικονομίας και υπ' αυτήν την άποψη συνέπιπτε με την αντίληψη αρκετών "φιλελεύθερων" οικονομολόγων, όπως λ.χ. του Οικονόμου. Η κύρια διαφωνία των τελευταίων με την ενέργεια του Τρικούπη να επαναφέρει τη μετατρεψιμότητα, ήταν η κακή συγκυρία (λόγω κρίσης) που είχε επιλέξει να το πράξει και η έλλειψη ισοσκελισμένου προϋπολογισμού: "Κοινόν δόγμα όλων των συγγραφέων της οικονομικής επιστήμης", έλεγε ο Αριστείδης Οικονόμος από το βήμα της Βουλής στις 29.6.1885, "[είναι] ότι όταν το ισοζύγιον του προϋπολογισμού είναι επί θύραις και όταν η διαφορά μεταξύ της τιμής του συναλλάγματος και της τιμής του νομίσματος σχεδόν δεν υπάρχει, τότε ο καλός διοικητής αίρει την αναγκαστικήν κυκλοφορίαν, η οποία είναι διαρκής κίνδυνος. Απαιτείται λοιπόν προεργασία, απαιτείται μια επίκαιρος στιγμή και σεις ενομίσατε, κύριε πρώην πρωθυπουργέ, ότι τα πάντα ενεργούνται δια διαταγμάτων;"¹³¹

¹³⁰ Παρατίθεται από την *Ακρόπολη* στις 29.6.1885 και την *Παλιγγενεσία* στις 2.7.1885.

¹³¹ Παρατίθεται από την *Εφημερίδα* στις 29.6.1885 και την *Ακρόπολη* στις 30.6.1885· πρβλ. τις εξίσου επικριτικές παρατηρήσεις που απηύθυνε ο Σούτσος προς τον Τρικούπη: "Άλλως δε, εάν η περί τας δαπάνας οικονομία ήναι αδύνατος, τις η πιθανότης ότι δεν θέλομεν μετ' ου πολύ προσφύγει εις την αναγκαστικήν κυκλοφορίαν; και τούτου δοθέντος, διατί εσπεύσαμεν μετά νεανικής, ούτως ειπεῖν, σπουδής, να άρωμεν αυτήν εν εποχή δεδομένης κρίσεως νομισματικής και εμπορικής;", *Πλουτολογία*, II, 691.

Ο Τρικούπης πίστευε επίσης ότι τα αρνητικά φαινόμενα που είχαν παρουσιαστεί, αντανakλούσαν τη χρηματική στενότητα που επικρατούσε στην αγορά, λόγω έλλειψης μεταλλικών νομισμάτων και θεωρούσε ότι και η κρίση θα μπορούσε να ξεπεραστεί και η νομισματική κατάσταση θα εξομαλύνετο, με την επανεμφάνιση (σε μεγάλες ποσότητες) των μεταλλικών νομισμάτων: "[...] ότι επήνεγκε την κρίσιν υπήρξε η συνύπαρξις της αναγκαστικής κυκλοφορίας προς την έλλειψιν του χρήματος, έλλειψιν προελθούσαν εκ της καταστροφής δύο παραγωγών, δύο [ετήσιων] προσόδων",¹³² έλεγε στις 28.6.1885. Όμως τα γεγονότα που ακολούθησαν την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας δεν δικαίωσαν τις προσδοκίες του, κάνοντας πρόδηλη την κλασική απόφαση του Hume, ότι δεν είναι η έλλειψη χρήματος που κάνει αδύναμο ένα κράτος, γιατί, "τα εμπορεύματα και οι άνθρωποι είναι η πραγματική δύναμη κάθε κοινωνίας."¹³³ Σε αρκετούς διανοούμενους της περιόδου αυτής, φαινόταν πως ό,τι εμπόδιζε την οικονομική ανάπτυξη δεν ήταν οι δημοσιονομικές και νομισματικές ανωμαλίες, αλλά ακριβώς το αντίθετο· οι εγγενείς αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας ήταν αυτές που προκαλούσαν τέτοια φαινόμενα. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που αυτή την περίοδο φούντωσαν οι συζητήσεις για ζητήματα που άπτονταν πλευρών της οικονομικής πολιτικής του κράτους.

Το εμπορικό ισοζύγιο: ένας αγνοημένος παράγοντας

Όπως προαναφέραμε, η επαναφορά της μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμμάτων δεν εξομάλυνε την κατάσταση· αντιθέτως αύξησε την κερδοσκοπία με τα γραμμάτια της Εθνικής, τα οποία μαζικά εξαργυρώνονταν στην ονομαστική τους αξία. Η διοίκηση της Εθνικής που έβλεπε να μειώνεται δραματικά το μεταλλικό της αποταμίσμα,¹³⁴ προσπάθησε να ανακόψει την πορεία αυτή με πώληση λαχειοφόρων ομολογιών της και με παύση των χορηγήσεων της, δημιουργώντας έτσι μια επιπρόσθετη πίεση στην αγορά. Ο εμπορικός κόσμος του Πειραιά διαμαρτυρήθηκε για την πολιτική της Εθνικής,

¹³² Ακρόπολις, 29.6.1885.

¹³³ "Of Money", *Essays ...*, ό.π., 293.

¹³⁴ Από 34.357.635,44 δρχ. στις 31.12.1884, έφθασε στις 20.9.1885 στο ποσό των 21.413.932,27 ενώ και τα διαθέσιμα της στο εξωτερικό μειώθηκαν από 13.610.583,46 δρχ. σε 4.053.906,29, *Απολογισμός του έτους 1885*, Αθήνα 1886, 24-5.

ενώ ορισμένοι έκαναν λόγο για "καταστροφή της πίστωσης" και για πανικόβλητη αντίδραση της Εθνικής, η οποία "υπέρ το δέον επιτόθη, και αποτόμως διέκοψε τας χρηματικές ευκολίας εις όλους!"¹³⁵ Η Εθνική προτρέπεται ν' αντιμετωπίσει με συμπάθεια τον εμπορικό κόσμο, που έβλεπε σ' αυτήν "την μόνην δυναμένην να τείνη αυτοίς χείρα αρωγόν μετ' αποτελέσματος",¹³⁶ ενώ ακούσθηκε ακόμα και η προοπτική της εσπευσμένης επαναφοράς της αναγκαστικής κυκλοφορίας μέχρι την παρέλευση της κρίσης.¹³⁷

Απάντηση στις εκκλήσεις αυτές επιχείρησαν να δώσουν μια σειρά ανωνύμων άρθρων που δημοσιεύτηκαν στην *Ακρόπολη*¹³⁸ και στα οποία προβλήθηκε και πάλι η άποψη που θεωρούσε ως αίτια της κρίσης τις κερδοσκοπικές δραστηριότητες και τις υπέρμετρες πιστώσεις των τραπεζών που διεύρυναν τη νομισματική βάση της οικονομίας και καλλιέργησαν πληθωριστικές προσδοκίες.¹³⁹ Για το λόγο αυτό έπρεπε να παραμερισθεί οποιαδήποτε σκέψη για επαναφορά της αναγκαστικής κυκλοφορίας, ως μέτρο ανακοπής της εκροής του μεταλλικού και ανακούφισης από την κρίση των εγχώριων παραγωγών.¹⁴⁰ Αλλού έπρεπε να στρέψουν οι εγχώριοι επιχειρηματίες τις προσπάθειες τους και όχι στα προστατευτικά οράματα. Τόλμη και εργασία από τις παραγωγικές τάξεις και οικονομία από το κράτος

¹³⁵ Μ.Μ., "Ο οικονομικός πλούτος εν Ελλάδι", *Εφημερίς*, 31.5.1885.

¹³⁶ Σπ. Νικολετόπουλος, "Πως δύναται να μη επιταθή η οικον.[ομική] κρίσις", *Εφημερίς*, 3.6.1885.

¹³⁷ Κ., "Οι Έμποροι και η Αναγκαστική Κυκλοφορία", *Ακρόπολις*, 4.6.1885, όπου ο συντάκτης του άρθρου χαρακτήριζε "inflationists"[sic] τους εμπόρους και θεωρούσε το αίτημα που προβάλλετο για προστασία της βιομηχανίας ως άνευ αντικειμένου, καθώς "βιομηχανίαν ουκ έχομεν". Πρβλ. επίσης επιστολή ανωνύμου (ίσως πρόκειται για τον Ι.Καλοσύπη) στην *Εφημερίδα*, στην οποία προτείνεται μεταξύ άλλων η συνένωση των τριών εκδοτικών τραπεζών και η έκδοση 10 εκατομμυρίων πενταδράχμων που δεν θα ήταν μετατρέψιμα, "Μέσα τινά προς θεραπείαν της οικον.[ομικής] κρίσεως", 31.5.1885.

¹³⁸ Ω., "Η Κρίσις", 6.6. και 7.6.1885.

¹³⁹ 6.6.1885.

¹⁴⁰ 7.6.1885, Κ. "Πως θα παρέλθη η κρίσις;", *Ακρόπολις*, 13.6.1885 και Ν., "Το ουσιωδέστερον αίτιον της οικονομικής κρίσεως", *Ακρόπολις*, 29.6.1885.

ήταν τα συστατικά για το ξεπέρασμα της κρίσης και την ευημερία της οικονομίας.¹⁴¹

Τον ιδεότυπο της αυστηρής οικονομίας πρόβαλλε για μια ακόμα φορά ο Σούτσος¹⁴² που αρνήθηκε κατηγορηματικά το ενδεχόμενο επαναφοράς της "πανάκειας της αναγκαστικής κυκλοφορίας" που είχε προτείνει ο *Ερμής*.¹⁴³ Ο Σούτσος δεν παραγνώριζε το γεγονός ότι η ολοένα και μεγαλύτερη αφαίμαξη του μεταλλικού αποταμιεύματος της Εθνικής θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην επαναφορά της αναγκαστικής κυκλοφορίας, θεωρούσε όμως απαράδεκτη την παύση της μετατρεψιμότητας χάριν της χορήγησης δανείων από την κυβέρνηση προς τις επιχειρήσεις που αντιμετώπιζαν πρόβλημα ρευστότητας. Εάν η κυβέρνηση ανελάμβανε ένα τέτοιο εγχείρημα, θα παρέκκλινε του ρόλου της που ήταν η επίβλεψη και όχι η άσκηση τραπεζικών εργασιών. Εκτός αυτού αμφέβαλλε κατά πόσο θα ήταν αρκετή η χορήγηση δανείων 10 ή 20 εκατομμυρίων δρχ., αφού "δεν ήθελεν επαρκέσει εις τας αιτήσεις των επί μετρίω τόκω αξιούντων να ωφεληθώσιν εκ της κυβερνητικής ελευθεριότητας."¹⁴⁴

Όπως είναι φανερό, η κρίση αυτής της περιόδου δεν αποτελούσε ένα σύντομο διάλειμμα που διατάραξε την ομαλή πορεία των συναλλαγών. Η μεγάλη διάρκεια της, η όξυνση και η ανάδειξη των προβλημάτων που σχετιζονταν με την παραγωγική διαδικασία και την επιβίωση ορισμένων παραγωγικών στρωμάτων, έδειξε ότι τα νομισματικά προβλήματα αποτελούσαν έκφραση γενικότερων αδυναμιών που ταλάνιζαν την ελληνική οικονομία. Ακόμα και στις δημοσιογραφικού επιπέδου αναλύσεις αλλά και στις παρεμβάσεις των πολιτικών, των εκπροσώπων παραγωγικών τάξεων κ.ά., ήταν ξεκάθαρο ότι η νομισματική αρρυθμία δεν ήταν δυνατό να αντιμετωπισθεί με επιτυχία, αν δε λαμβάνονταν μέτρα που θα βοηθούσαν στην ανάκαμψη όλης της οικονομίας. Η μείωση των εξαγωγών της σταφίδας τα προηγούμενα χρόνια -

¹⁴¹ Κ., "ΙΕργασία!", *Ακρόπολις*, 14.6.1885· "Τα θαύματα των οικονομιών", *Ακρόπολις*, 5.6.1885.

¹⁴² Με επιστολή του στον *Ερμή* στις 23.6.1885.

¹⁴³ "Αναγκαία Μέτρα", 16.6.1885.

¹⁴⁴ 23.6.1885. Πρβλ. την άποψη του "Ευθύβουλου" στην *Εφημερίδα*, όπου διαπίστωνε πως "η παρούσα οικονομική αδράνεια αιτίαν έχει την έλλειψιν διαθεσίμων κεφαλαίων και ουχί αργυρίων ή χρημάτων υπό στενότεραν έννοιαν ...", "Η καθ' ημάς οικονομική αμηχανία", 3.7.1885.

ασχέτως αν τη θεωρούσε κανείς ως αίτιο της κρίσης - η υπέρμετρη αύξηση της τιμής του συναλλάγματος και η επιβάρυνση του εξωτερικού χρέους της χώρας, ήταν ζητήματα που αντανakλούσαν μακροχρόνιες ανισορροπίες της ελληνικής οικονομίας και άπτονταν του γενικότερου χαρακτήρα της. Αυτό ήταν ξεκάθαρο στους παρατηρητές των οικονομικών εξελίξεων. Ακόμα κι αυτοί που ασχολούνταν με την τρέχουσα διαχείριση των δημοσιονομικών ζητημάτων, παρά τις διαβεβαιώσεις τους για άμεση προοπτική εξομάλυνσης της κατάστασης, γνώριζαν¹⁴⁵ ότι το φαινόμενο αυτό δεν είχε σχέση με μια πρόσκαιρη οπισθοδρόμηση σε μια πορεία ανάπτυξης, αλλά για μια φθίνουσα πορεία που οδηγούσε στην υποθήκευση της ανεξαρτησίας της χώρας. Βέβαια είναι γνωστό ότι οι διαπιστώσεις δεν αρκούν για να οδηγήσουν σε δράση· είναι όμως ενδεικτικές της αμφισβήτησης της οικονομικής πολιτικής που είχε ασκηθεί τουλάχιστον τα τελευταία 20 χρόνια, αμφισβήτηση που είχε εκφραστές διανοούμενους και πολιτικούς που τα επόμενα χρόνια έκανα αισθητή την παρουσία τους.

Τα παραπάνω μπορούν να πιστοποιηθούν από τις συζητήσεις που έλαβαν χώρα το καλοκαίρι του 1885 στον τύπο και τη Βουλή. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης, εκπρόσωπος μιας νέας γενιάς δημοσιογράφων και φορέας του, ισχνού κατά τ' άλλα αστικού ιδεώδους, παραχώρησε ως βήμα διαλόγου για την αναζήτηση των αιτιών της κρίσης και των προτάσεων για το ξεπέρασμα της, τις στήλες της *Ακρόπολης*. Και πρώτα-πρώτα απειτάνθηκε στον υποδιοικητή της Εθνικής, τον Παύλο Καλλιγά.¹⁴⁶ Ο Γαβριηλίδης θεωρούσε βαρύνουσα την άποψη του Καλλιγά, καθώς η θέση του τού επέτρεπε να έχει μια γενικότερη εποπτεία της οικονομικής κατάστασης, αλλά και λόγω της θητείας του ως υπουργός οικονομικών στην κυβέρνηση Τρικούπη. Ο Καλλιγάς επιχείρησε να καθησυχάσει την αγορά, χαρακτηρίζοντας την κρίση παροδική, η οποία είχε προέλθει από τις κερδοσκοπικές δραστηριότητες στο χρηματιστήριο και τις επενδύσεις των εμπόρων, βιομηχάνων κ.ά., σε "αλλοτριάς επιχειρήσεις".¹⁴⁷

¹⁴⁵ Όπως φαίνεται, τουλάχιστον σ' εμάς, από τις συζητήσεις για τον προϋπολογισμό τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1885.

¹⁴⁶ Timeson, "Συνέντευξις μετά του κου Καλλιγά", *Ακρόπολις* 1.6.1885.

¹⁴⁷ Δε μπορεί κανείς να μην παρατηρήσει τις διαφορετικές ερμηνείες του φαινομένου από τον Καλλιγά και τον προκάτοχο του (που είχε πρόσφατα αποβιώσει), Ε.Κεχαγιά. Οι διαφορές αυτές, κατά τη γνώμη μας αντικατοπτρίζουν τη διάσταση των απόψεων των

Αυτό που έπρεπε, κατά τον Κεχαγιά, να απασχολεί και να προβληματίζει την πολιτική ηγεσία και όσους ενδιαφέρονταν για την οικονομική πρόοδο του τόπου, ήταν το διογκούμενο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών της χώρας, σύμπτωμα μιας μόνιμης κατάστασης που επιδρούσε αρνητικά στην οικονομική ανάπτυξη. Η κατάσταση αυτή πίστευε πως έπρεπε ν' αναστραφεί, όχι όμως με προτροπές και ευκολόγια, αλλά με συγκεκριμένα μέτρα που θα απέβλεπαν στην "ανάπτυξιν των πόρων ημών" με αναπροσανατολισμό της παραγωγικής δραστηριότητας προς το εξαγωγικό εμπόριο, ενώ παράλληλα πρότεινε την άσκηση πολιτικής εξωτερικού εμπορίου που θα βοηθούσε στην προώθηση των ελληνικών προϊόντων. Εάν δεν άλλαζε η οικονομική πολιτική και δεν λαμβάνονταν γενναίες αποφάσεις, τότε το μέλλον προδιαγράφετο δυσοίωνα για την ελληνική οικονομία και "η στεναχωρία και αι υλικά δυσχέρειαι, αίτινες θα προέλθωσιν εκ της μνησθείσης δυσαναλογίας εάν δεν κατορθώσωμεν να επεκτείνωμεν τους πόρους ημών, θα έχωσιν ως άμεσον συνέπειαν την έκλειψιν και των Σουηδικών χειρίδων, και των ποικίλων ειδών των γυναικείων πέλων και των παντοίων απαιτήσεων των νεωτέρων συρμών."¹⁴⁸

Η διαπίστωση του Καλλιγά για την ελλειμματικότητα του ισοζυγίου πληρωμών και την επακόλουθη απώλεια χρυσών και αργυρών νομισμάτων από την Ελλάδα προς το εξωτερικό, υποδηλώνει δύο βασικά πράγματα: 1ον, ότι η εκροή των νομισμάτων δεν οφειλόταν σε υπερβολική έκδοση γραμματίων από την Εθνική, αλλά στο μόνιμα ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο.¹⁴⁹ Συνεπώς τα αίτια της κρίσης δεν ανάγονταν στο νομισματικό τομέα αλλά στη φθίνουσα παραγωγική δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας. 2ον, αυτή η απώλεια πόρων έπρεπε να αντιμετωπιστεί με συντονισμένες ενέργειες του κράτους σε μακροοικονομικό επίπεδο. Οι διαπιστώσεις αυτές επιχείρησαν ουσιαστικά ν' ανατρέψουν κλασικές αντιλήψεις και παγιωμένες προτεραιότητες της

δύο ανδρών και σηματοδοτούν την σταδιακή επικράτηση μιας άλλης αντίληψης στην ηγεσία της Εθνικής. Η αντίληψη αυτή εκφράστηκε εναργέστερα τα επόμενα χρόνια, με την ενεργότερη παρέμβαση της Εθνικής και την ανάληψη πρωτοβουλιών (βλ. Σ. Στρέιτ) που ξέφευγαν των παραδοσιακών της δραστηριοτήτων.

¹⁴⁸ 1.6.1885.

¹⁴⁹ Το αυξανόμενο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, καθ' όλον τον 19ο αιώνα, κατέδειξε η μελέτη του Α.Ι. Ανδρέου, *Η εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδος 1830-1933*, Αθήνα 1933· επίσης Μ. Συναρέλλη, "Το εξωτερικό ...", ό.π., 351-2.

οικονομικής πολιτικής. Αναμενόμενο ήταν λοιπόν να προκαλέσουν αντιδράσεις από το φιλελεύθερο στρατόπεδο.

Συγκροτημένη απάντηση στα επιχειρήματα του Καλλιγά, επιχείρησε να δώσει ο φιλελεύθερος συντάκτης της *Ακρόπολης* Παντιάς Καράλης. Ο Καράλης υποστήριξε κι αυτός ότι οι οικονομικές κρίσεις των σύγχρονων κοινωνιών δεν αποτελούν εγγενή συμπτώματα του συστήματος, αλλά προέρχονταν από την "υπερμέτρως αναπτυχθείσαν επ' εσχάτων, πίστιν, ήτις ανωμάλως και ακανονίστως επιδρώσα επί των συναλλαγών και της εν γένει παραγωγής, συνεπιφέρει βραδύτερον μεθ' εαυτής την έκρηξιν των οικονομικών κρίσεων, αλλ' αφ' ετέρου ουχί σπανίως αι τοιαύται οικονομικαί κρίσεις εισί τα άμεσα αποτελέσματα της εσφηλμένης οικονομικής πολιτικής των μικρών κρατών."¹⁵⁰ Ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας, ο Καράλης θεωρούσε υπεύθυνη την οικονομική πολιτική των προηγούμενων ετών και ιδιαίτερα την υπέρμετρη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών που συνέτεινε στην αδυναμία επίτευξης ισοσκελισμένων προϋπολογισμών. Οι κυβερνήσεις με την πολιτική που ασκούσαν παρέκκλιναν του κύριου ρόλου τους, που κατ' αυτόν ήταν ν' ακούν "ειρηνικήν πολιτικήν, μετρίους φόρους, διοίκησιν αφατρίαστον και δικαιοσύνην ταχείαν."¹⁵¹ Εδώ, όπως και στην περίπτωση του Σούτσου και του Βερναρδάκη που θα εξετάσουμε παρακάτω, προβλήθηκε η φιλελεύθερη άποψη που αντιπαρέβαλλε στην παραγωγική και ειρηνική ενεργητικότητα του επιχειρείν, την αντιπαραγωγική-παρασιτική δραστηριότητα του κράτους και του στρατού.¹⁵² Ό,τι προήγαγε την ευημερία των λαών και βοηθούσε στη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των λαών ήταν το ελεύθερο εμπόριο· κάθε

¹⁵⁰ "Η Οικονομική Κρίσις", *Ακρόπολις*, 22.6.1885.

¹⁵¹ ό.π.

¹⁵² Σχετικά με τις απόψεις των κλασικών οικονομολόγων για τον παρασιτικό χαρακτήρα του στρατού, τον φλειρηνικό χαρακτήρα του ελεύθερου εμπορίου και τη δυνατότητα πραγμάτωσης μιας παγκόσμιας ειρήνης μέσω αυτού, καθώς και της κοινής τους αντίληψης για τον πασιφιστικό χαρακτήρα της Πολιτικής Οικονομίας, βλ. την παλαιά αλλά πολύ σημαντική μελέτη του E.Silberner, *The Problem of War in Nineteenth Century Economic Thought*, Princeton 1946, 12-5, 35-6, 45, 58 κ.ε., 65, 69 κ.ε., 89. Διαφορετική άποψη σχετικά με το χαρακτήρα του στρατού εξέφρασε ο McCulloch και ορισμένοι γερμανοί οικονομολόγοι όπως ο L.von Stein και ο Schmoller, ό.π., 52 κ.ε., 180-92.

συμπολιτών ημών, αποδεχόμενοι ούτω εκ της εφαρμογής συστήματος αμοιβαίας βλάβης, την προαγωγήν της εθνικής βιομηχανίας."¹⁶³ Το εμπορικό ισοζύγιο δεν ήταν, για τον Σούτσο, ο ενδεδειγμένος δείκτης για την αξιολόγηση της οικονομικής κατάστασης μιας χώρας. Το ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών βραχυχρόνια μπορεί να ήταν παθητικό, σε μακροχρόνια βάση όμως δεν μπορούσε παρά να εξισορροπείται κι αυτό γιατί, όπως έλεγε, "τα εισαγόμενα εξισούνται αείποτε προς τα εξαγόμενα· η δε ανάγκη της εξισώσεως δι' αποστολής χρημάτων, πληρούται ή δια του αντιτίμου των εγχωρίων προϊόντων των πεμπομένων εις την αλλοδαπήν, ή δια της περιουσίας των ιθαγενών, εκτός της χώρας κειμένης, ή δι' εξωτερικών πιστώσεων, ή δι' αγοράς συναλλαγμάτων αποκτωμένων πάλιν δι' εγχωρίων προϊόντων και δια πλείστων άλλων ορατών τε και μη ευδιακρίτων μεταλλοφόρων οχετών..."¹⁶⁴ Την άποψη αυτή υποστήριξε και ο Βερναρδάκης¹⁶⁵ χαρακτηρίζοντας ως μερκαντιστικές τις απόψεις του Καλλιγά, τονίζοντας το αδύνατο της μακροχρόνιας ελλειμματικότητας του εμπορικού ισοζυγίου: "Εάν λοιπόν εκ των εμπορικών πινάκων δεν δυνάμεθα να εξαγάγωμεν ότι η εισαγωγή δεν είναι ίση με την εξαγωγήν, τούτο ουδέν σημαίνει, διότι εξ ανάγκης και φυσικώς πρέπει να ώσιν ίσαι μεταξύ των."¹⁶⁶

Εδώ οι Σούτσος-Βερναρδάκης αναπαρήγαγαν το κλασικό σχήμα του price-specie-flow-mechanism που θεωρούσε ότι οι δυνάμεις της αγοράς ήταν αυτές που επέβαλλαν με τον τρόπο τους την κίνηση κεφαλαίων από χώρα σε χώρα, επιτυγχάνοντας ένα διεθνές ισοζύγιο, καθορίζοντας παράλληλα την ποσότητα του (μεταλλικού) χρήματος που μπορούσε να κατέχει κάθε χώρα, βάσει των αναγκών των συναλλαγών της. Όμως παραβλέπονταν οι προϋποθέσεις που στήριζαν το σχήμα αυτό, η κυριότερη από τις οποίες ήταν ότι αναφερόταν σε χώρες χωρίς μεγάλες διαφορές σε επίπεδο ανάπτυξης.¹⁶⁷

Την αδυναμία αυτή της φιλελεύθερης προσέγγισης επισήμανε ο Καλλιγάς. Η θεωρία εξισορρόπησης των διεθνών πληρωμών μέσω της κίνησης των κεφαλαίων, πίστευε πως ήταν βάσιμη μόνο σε βραχυχρόνια περίοδο. Στην

¹⁶³ 9.7.1885.

¹⁶⁴ 19.7.1885· επίσης *Πλουτολογία*, ό.π., I, 416-9, II, 630-2.

¹⁶⁵ "Περί εμπορικών ισολογισμών (Balance du commerce)", *Ακρόπολις*, 17.7., 31.7., 28.8. και 30.8.1885.

¹⁶⁶ 17.7.1885· επίσης, *Περί του εν Ελλάδι...*, ό.π., 280-3.

¹⁶⁷ J.A.Schumpeter, *History ...*, ό.π., 734.

περίπτωση όμως της Ελλάδας η ανισορροπία ήταν μακροχρόνια που δεν οφειλόταν σε αδυναμίες της νομισματικής κυκλοφορίας που είχαν προκληθεί από τον εσωτερικό δανεισμό. Τα δημόσια ελλείμματα σαφώς είχαν επιβαρύνει την κατάσταση, αλλά δεν ήταν το κύριο ούτε το μόνο αίτιο. Η εξαγωγή του μεταλλικού και το μόνιμα ελλειμματικό ισοζύγιο πληρωμών αντανάκλασαν γενικότερες αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Αδυναμίες οι οποίες δεν μπορούσαν να αντιμετωπισθούν με σφικτή δημοσιονομική πολιτική και την καλλιέργεια της φειδούς, αλλά με συγκεκριμένη παρέμβαση του κράτους που θα ευνοούσε την ανάπτυξη βιομηχανικών κλάδων που θα έθεταν τις βάσεις για την εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου, σε μακροχρόνιους όρους: "Είναι δυνατόν", αναρωτιόταν, "να μη διαγνώσωμεν ότι πλην της οξείας νόσου υπάρχει και χρόνιον πάθος; Δυνάμεθα πλέον να αρνηθώμεν ότι η ανισορροπία της εισαγωγής προς την εξαγωγήν είναι τοιαύτη, ώστε παν το μεταλλικόν ημών, άμα εξερχόμενον των ταμείων, ένθα χρησιμεύει ως αντιστήκωμα της κυκλοφορίας των γραμματίων εν ακαρεί φυγαδεύεται και σπασμωδικώς γίνεται ανάρπαστον; Έξω δε του κυκλοφορούντος ποσού τραπεζικών γραμματίων παν το υπάρχον μεταλλικόν είναι εμπόρευμα λίαν επιζήτητον προς εξαγωγήν; Πως εξηγείται τοιούτο φαινόμενον ή πρέπει να αντιπαρέλθωμεν αυτό απαρατήρητον, αδιαφορούντες και λέγοντες και υμνούντες και ψάλλοντες ότι είναι αδύνατον η χώρα να επιζήση μακρόν εις τοιαύτην ανισορροπίαν, άρα και παρ' ημίν υπήρχε το ισοζύγιον, αλλά διαφεύγει τους ημετέρους υπολογισμούς διότι υπάρχουν αφανείς πόροι, τις οίδε ποίοι και πόσοι και πως;"¹⁶⁸ Η εξαγωγή του μεταλλικού χρήματος αποτελούσε για τον Καλλιγά μεταφορά πολύτιμων πόρων στο εξωτερικό. Αν αυτή συνέβαινε για αγορά παραγωγικών αγαθών ή πρώτων υλών, αυτό θα αποτελούσε υγιές σύμπτωμα, αλλά εδώ πρόκειται για αγορές καταναλωτικών αγαθών.¹⁶⁹ Ο Καλλιγάς ήταν ο τραπεζίτης¹⁷⁰ που έβλεπε ότι η εξαγωγή των μεταλλικών νομισμάτων διακινδύνευε τη μετατρεψιμότητα

¹⁶⁸ "Και πάλιν περί ισοζυγίου", *Ακρόπολις*, 13.7.1885.

¹⁶⁹ "Ολίγα Ερωτηματικά περί του εμπορικού ισοζυγίου", *Ακρόπολις* 23.7.1885. Πρβλ. επίσης τα ευνοϊκά σχόλια του Κ στις απόψεις του Καλλιγά, στα άρθρα "Επί του Εμπορικού Ισοζυγίου", *Ακρόπολις* 6.8.1885 και "Υπάρχει Εμπορικών Ισοζυγιον;", *Ακρόπολις*, 21.8.1885.

¹⁷⁰ Τραπεζίτης ήταν και ο G.J.Goschen (1831-1907), ο θεωρητικός πατέρας της θεωρίας του ισοζυγίου πληρωμών, βλ. J.A.Schumpeter, ό.π., 736.

των γραμματίων της Εθνικής, υπονομεύοντας σοβαρά την εκδοτική της δραστηριότητα. Ήταν φυσικό λοιπόν να θεωρεί τις κινήσεις χρυσού ως αποτέλεσμα του αρνητικού εμπορικού ισοζυγίου. Υπάρχει όμως και μια άλλη διάσταση. Οι απόψεις του Καλλιγά εξέφραζαν μια εθνοκεντρική αντίληψη για την οικονομία, μια σχετικά νέα αντίληψη η οποία αντιπαρατάχθηκε στην κυριαρχούσα επί χρόνια άποψη (που στο θεωρητικό επίπεδο ο Σούτσος ήταν ο κύριος εκφραστής της), περί αποχής του κράτους από την οικονομική δραστηριότητα κλπ. Ο Καλλιγάς λοιπόν, υπό την επήρεια και του γερμανικού παραδείγματος, γίνεται φορέας αυτής της αντίληψης που έδινε βάρος στην ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής, αδιαφορώντας ίσως για οικονομικές "αλήθειες" και θέσφατα. Είναι λοιπόν κι αυτός ένας τυπικός εκπρόσωπος των αντιλήψεων που κέρδιζαν σταδιακά έδαφος στην ελληνική κοινωνία, ιδέες που επαναλαμβάνω, αξίωναν την ενδυνάμωση της οικονομίας μέσω της ανάπτυξης της εγχώριας παραγωγής και που ο ρόλος του κράτους δεν θα ήταν αυτός του παρατηρητή αλλά του ενεργού συμμετόχου. Ο Καλλιγάς γίνεται φορέας αυτού του πνεύματος και στη διοίκηση της Εθνικής, αντίληψη που θα εκφραστεί εναργέστερα αργότερα από τον Βαλαωρίτη με το νόμο ΓΧΜΒ' και τη σταδιακή αποδοχή του ρόλου του "έσχατου δανειστή".

Τον κύκλο των συζητήσεων θα κλείσει ο Γουναράκης, ο οποίος με εκτενή άρθρα του στην *Παλιγγενεσία*¹⁷¹ τάχθηκε αναφανδόν με τις απόψεις του Καλλιγά. Κατά τη γνώμη του η κρίση των δύο τελευταίων ετών αποτελούσε σύμπτωμα αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας και όχι πρόσκαιρη κατάσταση, όπως πίστευε η φιλελεύθερη πλευρά. Το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών ήταν χρόνιο και προερχόταν από τη φθίνουσα παραγωγική ικανότητα της ελληνικής οικονομίας και από την αυξημένη ζήτηση πολυτελών προϊόντων του εξωτερικού.¹⁷² Αυτές πίστευε ότι ήταν οι αιτίες για τις ανωμαλίες που είχαν δημιουργηθεί στη νομισματική κυκλοφορία και που έκαναν αδύνατη τη διατήρηση για μεγάλο χρονικό διάστημα της μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων. Το ελλειμματικό ισοζύγιο ήταν και η αιτία για την υπερτίμηση του ξένου συναλλάγματος και τη φυγή των μεταλλικών νομισμάτων

¹⁷¹ "Ισοζύγιον Εμπορίου και Ισοζύγιον Πληρωμών", 27.7., 29.7., 31.7. και 3.8.1885.

¹⁷² 27.7. και 29.7.1885.

στο εξωτερικό.¹⁷³ Οι αυξημένες υποχρεώσεις της Ελλάδας προς το εξωτερικό για την τακτική εξυπηρέτηση των τοκοχρεολυσίων και η αυξημένη κατανάλωση εισαγόμενων προϊόντων, έκαναν αναπόφευκτη την εξαγωγή του μεταλλικών νομισμάτων η αναπλήρωση τους για την κάλυψη αυτών των αναγκών δεν μπορούσε να γίνεται συνεχώς μέσω δανεισμού, αλλ' απαιτείτο η ενίσχυση της εγχώριας παραγωγής και η αύξηση των εξαγωγών: "Διότι αν δεν αυξήσωμεν ταύτην [την εξαγωγή], κινδυνεύομεν βαθμηδόν να βλέπωμεν ελαττούμενην την μεταλλικὴν ἐν τῷ τόπῳ κυκλοφορίαν καὶ προσγιγνομένους τοὺς ἐξ αὐτῆς κινδύνους. Καὶ ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὰ δαπανηθέντα ἦσαν ξένα καὶ οὐκ ἐγχώρια διὰ τοῦτο οὐ μόνον πρέπει νὰ παράγωμεν κατὰ τὸ ποσὸν αὐτό, ἀλλὰ καὶ νὰ παράγωμεν ἢ ὅπως αὐξήσωμεν τὴν εξαγωγὴν εἰς τὸ ἐξωτερικόν ἢ ὅπως περιορίσωμεν τὴν ἐξ αὐτοῦ εισαγωγὴν. Ἡ παραγωγή πρέπει νὰ συνδέηται πάντοτε πρὸς τὸ ἐξωτερικόν ἐμπόριο. Διότι, ὡς καὶ ἄλλοτε εἶπομεν, ἡ παραγωγή καὶ ἡ κατανάλωσις δὲν ἐκδηλοῦνται ὅλη εἰς τὸ ἐξωτερικόν ἐμπόριον καὶ δύναται ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ ν' ἀναπτύσσεται καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ."¹⁷⁴ Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ υπάρξει μιὰ ἀνασύνταξις τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας γιὰ τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ἐπακροῦ τῶν παραγωγικῶν τῆς δυνατοτήτων ἐτὶ ὥστε νὰ διασώζετο ἡ μεταλλικὴ χρηματικὴ κυκλοφορία, "ἥτις εἶναι ὁ σπουδαιότατος ὁρὸς τῆς πραγματικῆς προόδου, ὡς εἶπομεν."¹⁷⁵ Ἡ ἀνασύνταξις γιὰ τὸν Γουναράκη μποροῦσε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ μόνο ἀν ἀναπτύσσονταν σύμμετρα ὅλοι οἱ τομεῖς τῆς οἰκονομίας, καὶ ἐτὶ οἱ επιπτώσεις στὴν οἰκονομία ποὺ προέκυπταν ἀπὸ πρόσκαιρες ἀδυναμίες στὸν ἕνα τομέα θὰ μποροῦσαν νὰ μετριαστοῦν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν ἑνὸς ἄλλου: "Ἡ ποικίλη παραγωγή καθιστᾷ δυσχερεστέρας καὶ σπανιωτέρας τὰς διαταράξεις τοῦ ἐμπορικοῦ τῶν ἰσοζυγίου. Διότι ἡ ἀποτυχία τοῦ ἑνὸς ἐξουδετεροῦται διὰ τῆς πλειοτέρας ἐπιτυχίας ἑνὸς ἄλλου, πλήρης ὑπαρχούσης παρ' αὐτοῖς τῆς γεωργίας καὶ τελειοτάτης βιομηχανίας. Ὅταν δὲ ἐπέλθῃ διατάραξις τῆς τοῦ ἰσοζυγίου πρόσκαιρος, αὕτη οὐδόλως διαταράττει τὴν κυκλοφορίαν τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος ἡ ὁποία συνέπειαν θὰ εἶχε τὴν διατάραξιν τῆς ὅλης παραγωγῆς. Καὶ ὅταν δὲ ἐνεκα ἐκτάκτων λόγων μεγίστη ἐπέλθῃ διατάραξις καὶ τότε πάλιν τίθεται εἰς ἐνέργειαν

¹⁷³ 29.7.1885. Τῇ θέσῃ αὕτῃ εἶχε υποστηρίξει καὶ στὴν προηγούμενη πραγματεία τοῦ (*Περὶ μεταλλικοῦ ...*, ὁ.π., 47, 159-60) καὶ ἀργότερα στὰ *Στοιχεῖα ...*, ὁ.π., 188-9.

¹⁷⁴ 3.8.1885.

¹⁷⁵ ὁ.π.

η *εφεδρεία*, ούτως ειπείν των παραγωγικών δυνάμεων της βιομηχανίας ήτις είναι εις πάσαν στιγμήν αναπτύσσει την παραγωγικότητά της αναλόγως προς την προβλεπόμενην μεγάλην κατανάλωσιν."¹⁷⁶

Στην παραγωγική ανάπτυξη της οικονομίας, έβλεπε λοιπόν ο Γουναράκης την ατραπό για την λύση των νομισματικών προβλημάτων και όχι στην προτεινόμενη από τους Σούτσο, Οικονόμο και τους άλλους φιλελεύθερους φειδώ. Οι θεράποντες αυτοί οικονομολόγοι παρέβλεπαν κατά τον Γουναράκη το γεγονός, ότι η φειδώ δεν ήταν εφικτή, καθ' όσον η αυξημένη κατανάλωση των προηγούμενων χρόνων είχε δημιουργήσει χρείες οι οποίες, για τους γνώστες της ανθρώπινης φύσης, ήταν αδύνατον από τη μια στιγμή στην άλλη να εξαλειφθούν. Παρέβλεπαν επίσης ότι η μείωση της κατανάλωσης θα επέτεινε την κρίση και θα είχε δυσάρεστες συνέπειες στην εγχώρια παραγωγή: "Κανονική κατάσταση πάσης οικονομίας του λαού είναι η αρμονία μεταξύ παραγωγής και καταναλώσεως. Την αρετήν της φειδούς πρέπει να έχωσιν οι λαοί προ της αναπτύξεως των χρειών· αφού άπαξ εισήγαγον αυτάς, η σωτηρία των λαών και η πρόοδος αυτών έγκειται εις την παραγωγικήν εργασίαν και μόνην αυτήν κατά το πλείστον, όπως επαρκώσιν εις αυτάς. Η παραγωγή πρέπει να καταστεί *ευτουνωτέρα και κατά προτίμησιν* εν άλλοις λόγοις μάλλον δια της αυξήσεως της εξαγωγής πρέπει να επέλθη το ισοζύγιον του εμπορίου."¹⁷⁷ Για τον Γουναράκη η επαναφορά της αναγκαστικής κυκλοφορίας ήταν θέμα χρόνου, καθώς "η έλλειψις εγχωρίας παραγωγής και η υπέρ τας παραγωγικάς δυνάμεις αύξεις της καταναλώσεως"¹⁷⁸ έκαναν αδύνατη τη διατήρηση των μεταλλικών νομισμάτων στην κυκλοφορία. Αν δεν λαμβάνονταν πρωτοβουλίες από το κράτος στην κατεύθυνση της αναδιάρθρωσης της εγχωρίας παραγωγής και της ενίσχυσης της βιομηχανίας με εξαγωγικό προσανατολισμό, τότε η αναγκαστική κυκλοφορία θα αποτελούσε μονόδρομο, με οδυνηρές όμως συνέπειες για τη δημοσιονομική κατάσταση.

Οι εξελίξεις στο αμέσως επόμενο διάστημα δικαίωσαν τους φόβους του. Η ζήτηση μεταλλικών νομισμάτων και ξένου συναλλάγματος για πληρωμές

¹⁷⁶ ό.π. (Η υπογράμμιση στο κείμενο).

¹⁷⁷ ό.π., (Η υπογράμμιση δική μας). Πρβλ. τις επιδοκμασίες του Καλλιγά για τις απόψεις του Γουναράκη στο άρθρο του, "Και αύθις περί εμπορικού ισοζυγίου", *Ακρόπολις*, 1.8.1885.

¹⁷⁸ 27.7.1885.

υποχρεώσεων προς το εξωτερικό, οδήγησαν σε πιέσεις στα μεταλλικά αποθέματα των τραπεζών και ιδιαίτερα της Εθνικής, που είδε το μεταλλικό της αποταμίευμα να μειώνεται κατά 40% περίπου. Παρά τις διαψεύσεις της κυβέρνησης Δηλιγιάννη και του φιλικού της τύπου¹⁷⁹ το φάσμα της αναγκαστικής κυκλοφορίας πλανιόταν έντονα πάνω από την ελληνική οικονομία. Η ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία και οι σερβοβουλγαρικές μάχες που έλαβαν χώρα τον Σεπτέμβριο του 1885, οδήγησαν την ελληνική κυβέρνηση να κυρήξει επιστράτευση προκειμένου η χώρα να αποκομίσουν εδαφικά οφέλη στην Ήπειρο και την Κρήτη.¹⁸⁰ Τα γεγονότα αυτά ενταφίασαν τις όποιες προσπάθειες για τη διατήρηση της μετατρεψιμότητας, καθώς οι δαπάνες της επιστράτευσης ήταν ιδιαίτερα επαχθείς για τον κρατικό κορβανά και έτσι προτιμήθηκε για μια ακόμα φορά η λύση του εσωτερικού δανεισμού. Έτσι στις 19 Σεπτεμβρίου η διοίκηση της Εθνικής υπέγραψε σύμβαση με την κυβέρνηση, που την υποχρέωνε να της δανείσει 24 εκατομμύρια (τα μισά σε μεταλλικό) με τη μορφή του ανοικτού λογαριασμού και με επιτόκιο 1%. Με τους ίδιους όρους εξαναγκάστηκε η Ιονική την επόμενη ημέρα να δανείσει 4 εκατομμύρια δρχ. (2 εκ. σε μεταλλικό) και τρεις μέρες μετά η Ηπειροθεσσαλίας με τη σειρά της παραχωρούσε δάνειο 1.800.000 δρχ. (800.000 σε μεταλλικό),¹⁸¹ ενώ από την 20ή Σεπτεμβρίου είχε επανέλθει με Β.Δ η αναγκαστική κυκλοφορία.¹⁸² Η επιστράτευση λειτούργησε ως αρνητικός καταλύτης στην εύθραυστη πορεία του ελληνικού κράτους να επιτύχει το στόχο της νομισματικής ομαλότητας, με την

¹⁷⁹ "Αι περί επανόδου της αναγκαστικής κυκλοφορίας διαδόσεις", *Ερμής*, 15.9.1885.

¹⁸⁰ D.Dakin, *Η ενοποίηση ...*, ό.π., 212-5.

¹⁸¹ Σ. Π. Σκιαδάς, "Η αναγκαστική ...", ό.π., 732.

¹⁸² Βλ. τη συζήτηση στην Βουλή για την επικύρωση του Β.Δ. στις 24.10.1885, όπου συζητήθηκε το περιεχόμενο της διάταξης που αφορούσε την αναγκαστική κυκλοφορία και τα προβλήματα που προέκυψαν από την κυκλοφορία των γραμματίων των 3 προνομιστικών τραπεζών (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Ι', Εκτακτη Σύνοδος*, Αθήνα 1885, 87-98). Τη νομική πλευρά των προβλημάτων αυτών εξέτασε ο Εμμ.Σ.Λυκούδης στο άρθρο του "Αναγκαστική Κυκλοφορία" [*Θέμις*, Ι(1890), 83-5, 104-6, 114-6, 130-4 και 146-50], ενώ ο Γ.Κατσελίδης με το άρθρο του "Περί κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων (Μια ερμηνεία)", (*Οικονομολόγος*, 4.10.1885), επιχείρησε να ορίσει επακριβώς τα όρια κυκλοφορίας των 3 τραπεζών μετά την παύση της μετατρεψιμότητας.

επαναφορά και τη σταθεροποίηση της μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων. Τα ισχνά οικονομικά έσοδα του κράτους και η ανάγκη εξεύρεσης πόρων για την κάλυψη βραχυπρόθεσμων αναγκών, οδήγησαν σύντομα την κυβέρνηση από τη μια να ζητήσει παράταση των προθεσμιών για την πληρωμή των εντόκων γραμματίων, από την άλλη στην καταφυγή για άλλη μια φορά στον εσωτερικό δανεισμό. Με τη σύμβαση της 10ης Δεκεμβρίου 1885 η κυβέρνηση δανείσθηκε 18 εκατομμύρια από τις τρεις εκδοτικές τράπεζες σε κερματικά γραμμάτια 1 και 2 δρχ.¹⁸³

Η άρση και η επαναφορά της αναγκαστικής κυκλοφορίας σε διάστημα εννέα μηνών, σε συνάρτηση με τις μεταγενέστερες εξελίξεις αποδεικνύουν, κατά τη γνώμη μας, ότι η ελληνική οικονομία είχε μπει σε τροχιά βαθιάς κρίσης. Φάνηκε η αδυναμία του συστήματος ν' ανακτήσει τη χωλή του αξιοπιστία και έτσι επιλέχθηκε ο δρόμος της αναγκαστικής κυκλοφορίας που διευκόλυνε τη χρηματοδότηση των κρατικών ελλειμμάτων, αλλά ταυτόχρονα διαιώνιζε τις αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Η συνέχιση της πρακτικής του δημόσιου δανεισμού τα επόμενα χρόνια, διόγκωσε τα δημοσιονομικά ελλείμματα και οδήγησε στην αδυναμία εκπλήρωσης των υποχρεώσεων του δημοσίου και σε αυτό που ο Hume ονόμασε πορεία "φυσικού θανάτου της δημόσιας πίστης".¹⁸⁴

¹⁸³Το δάνειο αυτό ήταν χρεολυτικό 20ετούς διάρκειας και με επιτόκιο 2%. Με την ίδια σύμβαση ενοποιήθηκε η κυκλοφορία των γραμματίων των εκδοτικών τραπεζών βλ. Ι.Α.Σ., "Η μετά των τριών Τραπεζών Σύμβασις", *Ερμής*, 1.1.1886. Το κείμενο της σύμβασης βρίσκεται στον *Απολογισμό του έτους 1885* (Αθήνα 1886, 13-21) της Εθνικής.

¹⁸⁴"Of Public Credit", *Essays ...*, ό.π., 363.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κύριος στόχος της εργασίας αυτής ήταν η διερεύνηση των ιδεών των ελλήνων οικονομολόγων στο 19ο αι. Μέσα από το εγχείρημα αυτό, εξετάσαμε πλευρές της νομισματικής θεωρίας και πολιτικής που ασκήθηκε την περίοδο αυτή, συνεισφέροντας με τον τρόπο αυτό στη συγγραφή της οικονομικής ιστορίας της νεώτερης Ελλάδας. Το έργο της καταγραφής της οικονομικής ιστορίας του νεώτερου ελληνισμού δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, έχει ωστόσο προχωρήσει σημαντικά τα τελευταία χρόνια, μετά και τις πρόσφατες δημοσιεύσεις σύγχρονων ερευνητών που εξέτασαν πλευρές της ασκηθείσας οικονομικής πολιτικής, ιδιαίτερα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, το δικό μας εγχείρημα στόχευσε εξ αρχής στην καταγραφή, ανάδειξη και αποτίμηση των ιδεών, προτάσεων και θεωρητικών αντιλήψεων, τόσο των πανεπιστημιακών οικονομολόγων όσο και αυτών που ενεπλάκησαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο δημόσιο διάλογο για τα νομισματικά προβλήματα της χώρας. Με τον τρόπο αυτό προσπαθήσαμε να φωτίσουμε ορισμένες πλευρές της νομισματικής ιστορίας μέσω της δράσης των *dramatis personæ*, αξιολογώντας επίσης τον ενδεχόμενο βαθμό επιρροής τους στη διαμόρφωση της νομισματικής πολιτικής.

Όπως θα διαπίστωσε ο αναγνώστης, ορισμένα από τα θέματα που πραγματεύεται η εργασία μας, πέραν της ιστορικής τους αξίας και τηρουμένων των αναλογιών, παρουσιάζουν ορισμένες ομοιότητες με σύγχρονα γεγονότα και μπορούν να αξιοποιηθούν ως υλικό για την επανεκτίμηση σημερινών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας. Αναφέρουμε ως παραδείγματα τέτοιων ζητημάτων την πρώτη απόπειρα καθιέρωσης ενός ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος και τη "συμμετοχή" της Ελλάδας στο εγχείρημα αυτό και τις προσπάθειες για την ορθολογικοποίηση της δημοσιονομικής διαχείρισης του ελληνικού κράτους μέσω της νομισματικής σταθερότητας, κατά τη δεκαετία του 1880 από τον Χ.Τρικούπη. Στις επόμενες σελίδες θα προσπαθήσουμε να τονίσουμε ορισμένα από τα συμπεράσματα που καταγράψαμε, συνήθως στο τέλος κάθε κεφαλαίου, αλλά και να αναδείξουμε ορισμένα θέματα που μπορούν να αξιοποιηθούν για περαιτέρω έρευνα από άλλους ερευνητές. Ως βάση για την παρουσίαση τους θα χρησιμοποιηθούν τα τέσσερα μέρη της εργασίας, ώστε ο αναγνώστης να μπορεί να ανατρέξει σχετικά εύκολα σ' αυτά.

Στο πρώτο μέρος, εξετάσαμε τις θεωρητικές απόψεις των ελλήνων οικονομολόγων και προσπαθήσαμε να τις εντάξουμε στις ευρωπαϊκές συζητήσεις για τα νομισματικά ζητήματα που κυριάρχησαν κυρίως στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Κατ'αρχήν οφείλουμε να τονίσουμε την ευρεία αποδοχή που έτυχαν οι απόψεις της *Τραπεζικής Αρχής* από τη μεγάλη πλειοψηφία των ελλήνων οικονομολόγων. Σημαντικό ρόλο για την υπεροχή της μιας εκ των δύο αντιμαχόμενων θεωριών αυτής της περιόδου, είχαν οι διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική οικονομία, σε σχέση με αυτά των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών και ιδιαίτερα της Μ.Βρετανίας. Τα νομισματικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η αγγλική οικονομία κατά τα πρώτα 40 χρόνια του 19ου αιώνα και που προσπάθησε να λύσει ο Peel με τη ψήφιση του νόμου που φέρει το όνομα του το 1844, είχαν σχέση αφ' ενός με την εμφάνιση πληθωριστικών τάσεων (ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων), αφ' ετέρου με την προσπάθεια εφαρμογής ενός λυσιτελέστερου ελέγχου της νομισματικής βάσης της βρετανικής οικονομίας, μετά και τις κρίσεις του νομισματικού της συστήματος τη δεκαετία του 1830. Το πρόβλημα της αγγλικής οικονομίας, όπως το είδαν ο Peel και ορισμένοι οικονομολόγοι (οι οποίοι απειτέλεσαν τη λεγόμενη Σχολή της *Αρχής της Κυκλοφορίας*), ήταν αυτό της διατήρησης της μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων και του κανόνα χρυσού γενικότερα. Με την εκπλήρωση των στόχων αυτών, μέσω του ελέγχου της εκδοτικής δραστηριότητας της Τράπεζας της Αγγλίας και των περιορισμών στις περιφερειακές τράπεζες (country banks), μπορούσε η Μ.Βρετανία να επιτύχει τη μακροοικονομική σταθερότητα και τη διατήρηση της πρωτοκαθεδρίας της στην παγκόσμια οικονομία.

Αντιθέτως, οι συνθήκες και τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας την περίοδο αυτή ήταν πολύ διαφορετικά. Οι κυριώτερες αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας ήταν η πενικρή παραγωγική της βάση, ο περιορισμένος εκκρηματισμός των συναλλαγών και η έλλειψη σύγχρονης γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής. Το ερώτημα συνεπώς που ζητούσε πειστικά απάντηση δεν ήταν τόσο η νομισματική σταθερότητα και η αποφυγή πληθωριστικών πιέσεων, όσο ο εκκρηματισμός των οικονομικών συναλλαγών που θα συμβάδιζε με τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της παραγωγικής δυναμικότητας της οικονομίας. Μια τραπεζική πολιτική που στηρίζεται στο δόγμα της *Αρχής της Κυκλοφορίας*, προϋποθέτει πριν απ'όλα μια ανοικτή εκκρηματισμένη οικονομία, καθώς και τη χρήση μεταλλικών νομισμάτων σε

μεγάλη κλίμακα. Η ρύθμιση της εκδοτικής δραστηριότητας υπό το δόγμα αυτό αποσκοπεί κυρίως στην προσαρμογή της νομισματικής κυκλοφορίας στις κινήσεις του ισοζυγίου πληρωμών. Η έλλειψη των προϋποθέσεων αυτών πιστεύουμε πως ήταν ένας από τους λόγους που η θεωρία αυτή δεν βρήκε ανταπόκριση στην Ελλάδα, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε επίπεδο άσκησης τραπεζικής πολιτικής. Αντιθέτως, η *Τραπεζική Αρχή* ήταν εγγύτερα προς τις συνθήκες της ελληνικής πραγματικότητας, ενώ ήταν απαλλαγμένη από τους αυστηρούς περιορισμούς που έθετε στην τραπεζική δραστηριότητα η αντίπαλη θεωρία.

Καταλυτική για την επικράτηση της *Τραπεζικής Αρχής* στην ελληνική οικονομική σκέψη του 19ου αιώνα, ήταν η παρουσία του Ιωάννη Σούτσου, ο οποίος γαλούχησε γενιές ελλήνων διανοητών με τις παραδόσεις του (πάνω από 50 χρόνια) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τη συχνή-πυκνή συμμετοχή του στο δημόσιο διάλογο για τα οικονομικά προβλήματα της Ελλάδας. Η επιρροή αυτού του τόσο σημαντικού διανοητή στο ιστορικό γίνεσθαι αυτής της περιόδου δεν περιορίσθηκε μόνο στο θεωρητικό επίπεδο· η συμμετοχή του ως συμβούλου στη διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, επηρέασε αναμφίλεκτα την πολιτική της και συνέβαλλε τα μέγιστα στη δημιουργία μιας τραπεζικής παράδοσης που στηριζόταν στις αρχές της *Τραπεζικής Σχολής*, παράδοσης που τα ίχνη της τα βρίσκουμε και στον 20ό αιώνα. Τέλος, η δημόσια αποδοχή της θεωρίας αυτής ως κατευθυντήριας αρχής στην άσκηση της εκδοτικής της πολιτικής της Εθνικής, έδωσε λαβή σε μια μερίδα οικονομολόγων ν' ασκήσουν κριτική στην τράπεζα, κριτική που αφορούσε τα όρια και τις δυνατότητες παρέμβασης της τελευταίας στην "εθνική" προσπάθεια για την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής.

Στο *δεύτερο μέρος*, εξετάσαμε πλευρές της πολιτικής της Εθνικής Τράπεζας, από τις πρώτες στιγμές της ίδρυσης της ως τη δεκαετία του 1880. Αυτό κατέστη αναπόφευκτο λόγω της κεντρικής της θέσης στη νομισματική ιστορία της Ελλάδας, αλλά και γιατί αποτέλεσε σημείο αναφοράς στις συζητήσεις των ελλήνων οικονομολόγων. Σημαντικά στοιχεία για τη σωστή αποτίμηση της πορείας της Εθνικής σε όλο τον 19ο αιώνα, θεωρούμε πως ήταν οι συνθήκες υπό τις οποίες ιδρύθηκε και οι όροι που εξ αρχής επιβλήθηκαν στη λειτουργία της. Οι συνθήκες αφορούσαν τον περιορισμένο εκκρηματισμό της οικονομίας, την ισχυρή σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο παρουσία τοκογλύφων στην κοινωνική ζωή του τόπου και τέλος τη μεγάλη "κοινωνική" ζήτηση για κεφάλαια, τόσο από τον αγροτικό όσο και από τον εμπορικό τομέα

της οικονομίας. Οι ιδρυτικοί νόμοι που καθόρισαν τη λειτουργία της Εθνικής, ήταν το αποτέλεσμα συγκερασμού των επιδιώξεων της πολιτικής ηγεσίας και των κεφαλαιούχων της τράπεζας. Έκφραση του συμβιβασμού αυτού αποτέλεσε ο πολυσχιδής χαρακτήρας της ως ιδρύματος που ασκούσε την εκδοτική δραστηριότητα, παράλληλα με τις προεξοφλητικές και ενυπόθηκες εργασίες. Ένα σημαντικό επίσης στοιχείο αποτέλεσε η μικρή συμμετοχή των αυτοχθόνων κεφαλαιούχων στο κεφάλαιο της Εθνικής, γεγονός που έθετε, αρχικά τουλάχιστον, όρια στη δράση της. Όπως είναι γνωστό¹, πλείστοι από αυτούς ήταν τοκογλύφοι και συναισθάνονταν (δικαίως) ότι η δραστηριότητα της Εθνικής θα έθετε σε κίνδυνο τις δικές τους "τραπεζικές" δραστηριότητες και θα τους περιθωριοποιούσε στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της χώρας. Η στάση της Εθνικής απέναντι τους ήταν, όπως είδαμε στα κεφάλαια III και IV, αμφιταλαντευόμενη: από τη μια προσπάθησε να τους προσεταιρισθεί προσφέροντας τους μετοχές και θέσεις στη διοίκηση της, από την άλλη να τους παρακάμψει μέσω της διεύρυνσης της πελατείας της. Αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά δύο γεγονότα που δείχνουν γλαφυρά τις προσπάθειες της τράπεζας να ξεπεράσει τους "ενδογενείς" περιορισμούς του κοινωνικοοικονομικού περιγύρου. Το πρώτο είναι η απόφαση της διοίκησης να προσφέρει σε χαμηλή τιμή τις αδιάθετες μετοχές της κατά τα "δύσκολα" πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, προκειμένου να πετύχει την κεφαλαιακή της ενίσχυση και τη διεύρυνση των "κοινωνικών" της συμμαχιών: "Η προϊούσα αύξησης των ωφελειών της Τραπεζής, και η συνεχής επιζήτησις των διαθεσίμων εισέτι Μετοχών της", επισημαίνεται στον απολογισμό του 1846, "εδικαίουν ίσως την ύψωσιν της αξίας αυτών, αλλ' επιροτιμήσαμεν ν' αφήσωμεν ακόμη ελευθέραν την απόκτησιν των εις την υπάρχουσαν αρχικήν αξία των, δια να φθάσωμεν ταχύτερον εις την τελείαν συμπλήρωσιν των κεφαλαίων της Τραπεζής, των οποίων ο τόπος οργών πανταχόθεν εις πρόοδον, έχει ανάγκην."² Το δεύτερο έχει σχέση με τη θεσμοθετημένη υποχρέωση της Εθνικής να διοικετεύει τουλάχιστον τα 2/3 των κεφαλαίων της σε ενυπόθηκα δάνεια. Ενώ αρχικά το συμβούλιο της τράπεζας είχε προσδιορίσει ως κατώτατο όρο για τα δάνεια αυτά το ποσό των 500 δρχ., σύντομα αντιλήφθηκε ότι αυτό το όριο περιόριζε τον κύκλο των εν δυνάμει πελατών της και αποφάσισε να το ελαττώσει στις 200 δρχ. : "Ως προς τον ελάχιστον [όρο] το συμβούλιον απεφάσισε να δεχθή αιτήσεις και μέχρι 200

¹ Π.Πιζάνιας, *Μισθοί και Εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985, 34 κ.ε.

² ΕΤΕ, *Απολογισμός του έτους 1846*, ό.π., 4.

δραχμών, και το μέτρο τούτο, χάριν της μικράς γεωργικής τάξεως και των μικροβιομηχάνων [sic] παραδεχθέν, και καθό μηδεμίαν δυνάμενον να φέρη ζημίαν εις την Τράπεζαν, ελπίζομεν ότι δεν θέλει [να] αποδοκιμάσει η Συνέλευσις, αν και τοιαύτα δάνεια μόλις τρία εδέησε να γίνουν, 250, 350 και 400 δραχμών."³ Οι αποφάσεις αυτές αποκαλύπτουν την τακτική της τράπεζας να συμβάλλει στη δημιουργία ενός μεσαίου κοινωνικού στρώματος "μικράς γεωργικής τάξεως και μικροβιομηχάνων" το οποίο θα συναλλασσόταν απευθείας μαζί της χωρίς τη μεσολάβηση "ενδιάμεσων". Η διαδικασία αυτή συνέβαλε αποφασιστικά στην εμφάνιση "νέων εισοδηματικών δυνατοτήτων και συνεισέφερε ένα πρόσθετο στοιχείο στη ζήτηση για χρήμα."⁴

Ο εκκρηματισμός της οικονομίας αποτελούσε εκ των ων ουκ άνευ όρο για την ευόδωση της εκδοτικής δραστηριότητας της Εθνικής η οποία, όπως δείξαμε στο κεφάλαιο IV, ήταν η σημαντικότερη και επικερδέστερη λειτουργία της. Ο στόχος αυτός μπορούσε να επιτευχθεί μόνο εάν εμποδωνόταν η εμπιστοσύνη του κοινού στο τραπεζογραμμάτιο της. Για το λόγο αυτό η διοίκηση της άσκησε μια συντηρητική εκδοτική πολιτική, ενώ επιδίωξε με την κυκλοφορία μικρής αξίας τραπεζογραμματίων να επεκταθεί η χρήση τους σε ευρύτερα στρώματα. Στο σημείο αυτό πιστεύουμε ότι βρίσκεται και η εξήγηση της επαμφοτερίζουσας συμπεριφοράς της Εθνικής προς το εμπόριο και τη "νεόκοπη" βιομηχανία. Από τη μια πλευρά επιδίωκε την ανάπτυξη των σχέσεων της με εμπόρους και "βιομηχάνους" και από την άλλη πλευρά επιθυμούσε να μην τραυματισθεί η αξιοπιστία των γραμματίων της. Προτίμησε λοιπόν να "παρακολουθήσει" παρά να "χρηματοδοτήσει" την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και να προσφέρει τα κεφάλαια της όταν θα είχαν εδραιωθεί οι προϋποθέσεις ασφαλούς χρηματοδότησης. Η εκδοτική της πολιτική απεικονίζει γλαφυρά την "παθητική" προσαρμογή της προς τις γενικότερες οικονομικές συνθήκες και εντάσσεται, όπως είπαμε, στη γενικότερη παράδοση της *Τραπεζικής Σχολής*. Η "παλαιά" ηγεσία της Εθνικής (δηλ. ο Γ.Σταύρος, ο L.Lemaitre και ο Ε.Κεχαγιάς), πίστευε ότι η σημαντικότερη συνεισφορά της τράπεζας στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, ήταν η παροχή ενός αξιόπιστου και σταθερού τραπεζογραμματίου που θα εμπεδωνε τη χρήση του "χάρτινου" χρήματος, θα διατηρούσε την αγοραστική του δύναμη και δεν θα προκαλούσε σύγχυση και αναστάτωση στις συναλλαγές, ανάλογες αυτών που είχαν

³ *Εκθεσις. Περί της εννεαμήνου διαχειρίσεως της Τραπέζης ...*, ό.π., 8.

⁴ S.Thomadakis, *Monetary Arrangements ...*, ό.π., 70.

δημιουργήσει τα γραμμάτια της Εθνικής Χρηματιστηριακής Τραπεζής του Καποδίστρια.

Στο *τρίτο μέρος* εξετάσαμε πλευρές του τραπεζικού συστήματος της χώρας τον 19ο αι., ιδιαίτερα αυτές που σχετίζονται με το ζήτημα του εκδοτικού προνομίου και του ρόλου της πίστης στην ανάπτυξη της εγχώριας οικονομίας. Τα θέματα αυτά τα οποία είχαν ήδη πριν την ίδρυση της Εθνικής, βρέθηκαν στο επίκεντρο των συζητήσεων κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1860, όταν το κράτος άρχισε να απορροφά όλο και μεγαλύτερα κεφάλαια από την Εθνική, μειώνοντας έτσι τις δυνατότητες ανάπτυξης της υπόλοιπης οικονομίας. Ο κίνδυνος όμως απώλειας του εκδοτικού προνομίου, τόσο κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1868, όσο και το 1873 μετά τη δυναμική είσοδο των ομογενών κεφαλαιούχων στην τραπεζική αγορά, οδήγησε κατ' ανάγκη τους επικεφαλής της Εθνικής στο να προσαρμοσθούν στις νέες συνθήκες. Η προσαρμογή αυτή με τον καιρό μετατράπηκε σε "ενεργή" συμμετοχή της Εθνικής στη δημοσιονομική διαχείριση και στην ανάληψη μιας σειράς εργασιών (λ.χ. η χορήγηση δανείων σε δήμους κ.ά. πρόσωπα δημοσίου δικαίου) που ξέφευγαν των παραδοσιακών εργασιών της και υποκαθιστούσαν το Δημόσιο σε μια σειρά βασικών του λειτουργιών. Δεν ήταν τυχαίο ότι την ίδια περίοδο εμφανίσθηκαν κριτικές εναντίον της από ορισμένους φιλελεύθερους οικονομολόγους, που έβλεπαν την εγκατάλειψη της παραδοσιακής της πολιτικής (όπως την είχε προδιαγράψει ο Γ.Σταύρος) και την εμπλοκή της σε αλλότριες δραστηριότητες που της στερούσαν προοδευτικά την αυτονομία της από την κεντρική εξουσία και διακινδύνευαν τη διατήρηση της αξίας των γραμματίων της. Αν το ιδεολόγημα της ελεύθερης εκδοτικής δραστηριότητας (*free-banking*) που έξιπνα έσπειραν οι ομογενείς κεφαλαιούχοι στη δεκαετία του 1870 βρήκε γόνιμο έδαφος σε πλείστους έλληνες διανοούμενους και πολιτικούς, ο λόγος ήταν ότι πολλοί από αυτούς παρατηρούσαν με απογοήτευση την ασύμμετρη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και των εργασιών της Εθνικής, δυσαναλογία που κατ' αυτούς προερχόταν από το εκδοτικό προνόμιο και την ανάπτυξη προνομιακών σχέσεων με το κράτος. Αυτές τις τελευταίες παρατηρήσεις προσπαθήσαμε να αναδείξουμε μέσω της εξέτασης των εναλλακτικών προτάσεων στο κεφ.VIII, προτάσεις που αφορούσαν τη δημιουργία ενός κρατικού πιστωτικού φορέα και την εφαρμογή του "πειράματος" ύπαρξης πολλών εκδοτικών τραπεζών που όπως έδειξε η εμπειρία της δεκαετίας του 1880 δεν μπόρεσε να επιτύχει το ζητούμενο, δηλαδή την απογείωση της ελληνικής βιομηχανίας.

Στο τέταρτο μέρος εξετάσαμε πλευρές της οικονομικής πολιτικής που σχετίζονται με τις προσπάθειες του ελληνικού κράτους να καθιερώσει ένα εθνικό νόμισμα και να επιτύχει την πολυπόθητη νομισματική ομαλότητα, μέσω της καθιέρωσης ενός σύγχρονου νομισματικού συστήματος που θα διευκόλυνε τις εξωτερικές συναλλαγές και θα εξουδετέρωνε τις συναλλαγματικές διαταραχές. Οι αδυναμίες για την επίτευξη αυτών των στόχων έχουν κατά τη γνώμη μας επαρκώς καταδειχθεί από την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Η δική μας προσπάθεια επικεντρώθηκε στην ανάδειξη των αιτιών που εμπόδισαν το ξεπέρασμα των αδυναμιών αυτών. Επαναλαμβάνοντας τις εν συντομία εδώ (και σε μεγαλύτερη ανάπτυξη, με τα απαραίτητα τεκμήρια στο κεφ. ΙΧ), θεωρούμε πως ήταν η κυρίαρχη πεποίθηση που υπήρχε σε μεγάλη μερίδα πολιτικών (η οποία είχε καλλιεργηθεί μετά από ανεπιτυχείς προσπάθειες), πως η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί και τα ανεπαρκή μέσα αντιμετώπισης της από μέρους της πολιτείας, δεν επέτρεπαν την ευρεία κυκλοφορία εθνικού νομίσματος. Επιπροσθέτως οι δημοσιονομικές αδυναμίες και οι συχνές εναλλαγές των κυβερνήσεων στην εξουσία, εμπόδισαν την ευόδωση της προσπάθειας για την καθιέρωση της (μεταλλικής) δραχμής στις συναλλαγές του τόπου.

Οι σημαντικότερες πρωτοβουλίες για την καθιέρωση ενός εθνικού νομισματικού συστήματος προήλθαν όπως είδαμε από την πλευρά της Εθνικής, μέσω του υποδιοικητή της Ε.Κεχαγιά. Την πρώτη φορά το 1855, με την πρόταση του για συλλογή και μετατύπωση όλων των ξένων νομισμάτων σε εθνικά και την δεύτερη με την αποδοχή του συστήματος της άρτι συσταθείσας Λατινικής Ένωσης (ΛΝΕ), στα τέλη της δεκαετίας του 1860. Η αποδοχή του συστήματος της ΛΝΕ αποσκοπούσε στη θεραπεία των αδυναμιών του νομισματικού συστήματος και των αδρανειών και αγκυλώσεων των κυρίαρχων πολιτικών αντιλήψεων, με την αρωγή "εξωτερικών" παραγόντων. Η εφαρμογή του συστήματος της ΛΝΕ δεν απαιτούσε την ύπαρξη μεγάλων ποσοτήτων εθνικών νομισμάτων, καθώς η εξομοίωση της δραχμής με το γαλλικό φράγκο και τα άλλα νομίσματα των χωρών-μελών της Ένωσης εξασφάλιζαν την "προσφορά" που ήταν αναγκαία για τις εγχώριες και διεθνείς συναλλαγές της χώρας. Για την αδυναμία ουσιαστικής εφαρμογής του συστήματος της ΛΝΕ, ευθύνη είχαν και οι ιδεολογικές αγκυλώσεις ορισμένων πολιτικών και διανοουμένων που θεωρούσαν (ιδιαίτερα μετά τις παγκόσμιες νομισματικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1870) τον κανόνα χρυσού ως θέσφατο και απαιτούσαν την εφαρμογή του, χωρίς να λαμβάνουν σοβαρά υπ'όψιν τους το υψηλό κόστος εφαρμογής του για μια χώρα με σοβαρά δημοσιονομικά

προβλήματα, αλλά και την αδυναμία του ελληνικού κράτους να συντηρήσει μακροχρόνια ένα τέτοιο σύστημα. Διανοητές-υποστηρικτές του κανόνα χρυσού με πραγματιστική όμως προσέγγιση του προβλήματος (όπως ο Σούτσος, ο Ζωγράφος κ.ά.), τόνισαν ότι η εφαρμογή του συστήματος της ΛΝΕ αποτελούσε βήμα προόδου για την ελληνική οικονομία, αλλά αντιτάχθηκαν στην καθυστερημένη και άκαιρη εφαρμογή του από τον Τρικούπη το 1882, γιατί θεωρούσαν ότι μια ολοκληρωμένη και ειλικρινής προσπάθεια της πολιτείας να εφαρμόσει το σύστημα απαιτούσε να συνδυασθεί η εισαγωγή του με την επαναφορά της μετατρεψιμότητας και την κοπή ικανών ποσοτήτων μεταλλικών δραχμών.

Η καθυστερημένη υιοθέτηση του νομισματικού συστήματος της ΛΝΕ από τον Τρικούπη, εξυπηρέτησε όπως είδαμε πολιτικές σκοπιμότητες και σχετιζόταν με την προσπάθεια του να επαναφέρει τη μετατρεψιμότητα που είχε διακοπεί από το 1877, λόγω έξαρσης του Ανατολικού Ζητήματος. Η εμμονή του Τρικούπη στον στόχο της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας εδραζόταν στην πεποίθηση του, ότι ο εσωτερικός δανεισμός ήταν η μεγαλύτερη πληγή για την ελληνική οικονομία, καθώς τον θεωρούσε σε σημαντικό βαθμό υπεύθυνο για τα δημοσιονομικά ελλείμματα. Επίσης θεωρούσε ότι η επαναφορά της μετατρεψιμότητας και η καθιέρωση ενός διεθνώς αποδεκτού νομισματικού συστήματος, θα του προσέδιδαν ένα σημαντικό πλεονέκτημα έναντι των πολιτικών του αντιπάλων (που παλινδρομούσαν μεταξύ του "εθνικού" αυτού στόχου και της πολιτικής εξόντωσης του Τρικούπη) και θα του απέφεραν εκλογικά οφέλη στην πολιτική αναμέτρηση του 1885. Οι προσδοκίες του Τρικούπη διαψεύσθηκαν τόσο στο πολιτικό όσο και στο μακροοικονομικό επίπεδο.

Οι συζητήσεις για τα θετικά και αρνητικά παρεπόμενα της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας, ανέδειξαν δύο διαφορετικές αντιλήψεις οικονομικής πολιτικής: πρώτον, των φιλελεύθερων που θεωρούσαν ως αιτία της κρίσης της ελληνικής οικονομίας το δημοσιονομικό επεκτατισμό και την κρατική σπατάλη και δεύτερον των "παρεμβατιστών", οι οποίοι διαπίστωναν την αδυναμία του κοινωνικού συστήματος να επιτύχει την απογείωση της ελληνικής οικονομίας και θεωρούσαν απαραίτητη την παρέμβαση του κράτους με διαρθρωτικά μέσα που θα τόνωναν την εγχώρια παραγωγή και θα βελτιώναν τους μακροοικονομικούς της δείκτες.

Τελευταίο αλλά όχι έσχατο, είναι το ζήτημα της μεταστροφής των αντιλήψεων της Εθνικής. Στα "νέα" ηγετικά κλιμάκια της τράπεζας άρχισε την

περίοδο αυτή να κερδίζει έδαφος μια διαφοροποιημένη, σε σχέση με τις παλαιότερες, αντίληψη η οποία είχε εκφραστεί κυρίως τον Π.Καλλιγά και που οραματιζόταν έναν ενεργότερο ρόλο της Εθνικής στην οικονομία, δεδομένης βέβαια και της αδυναμίας του ελληνικού κράτους να άρει την αναγκαστική κυκλοφορία. Η νέα διοίκηση, χωρίς να εγκαταλείψει ποτέ τους στόχους της νομισματικής σταθερότητας και της διατήρησης της αξίας του γραμματίου της, επιδίωξε να τους συνδυάσει με το στόχο της οικονομικής ανάπτυξης. Η αντίθεση της στη "βεβιασμένη" επαναφορά της μετατρεψιμότητας που επιχείρησε ο Τρικούπης, στηριζόταν στην πεποίθηση ότι η μακροχρόνια διατήρηση της ήταν αδύνατη χωρίς διαρθρωτικές αλλαγές στην ελληνική οικονομία. Επίσης, εδραία ήταν η πεποίθηση της πως η διατήρηση ενός επαρκούς μεταλλικού αποταμιεύματος από την πλευρά της που θα εγγυώταν τη μετατρεψιμότητα των γραμματίων της ήταν δυσκολοκατόρθωτη, εξαιτίας των αυξανόμενων απαιτήσεων για πληρωμές στο εξωτερικό που προέρχονταν από τις ανειλημμένες υποχρεώσεις του ελληνικού κράτους προς τους ξένους δανειστές του και από την αύξηση των εισαγωγών.

Η αύξηση των εισαγωγών ήταν, όπως δείξαμε, αποτέλεσμα της αυξημένης εσωτερικής ζήτησης και είχε ως κύριες αιτίες, πρώτον, την αύξηση των δημοσίων δαπανών, μεγάλο μέρος των οποίων κατευθυνόταν σε μισθούς και στρατιωτικές δαπάνες· δεύτερον, την αύξηση των δημοσίων επενδύσεων για τα αναπτυξιακά έργα της τρικουπικής περιόδου, τα οποία χρηματοδοτήθηκαν μέσω των εξωτερικών δανείων και τα οποία αναμφίλεκτα διεύρυναν τη νομισματική κυκλοφορία και τρίτον, τις αυξημένες πιστώσεις των τριών εκδοτικών τραπεζών που συνέτειναν στον κερδοσκοπικό πυρετό των αρχών της δεκαετίας του 1880. Το ελλειμματικό ισοζύγιο πληρωμών απαιτούσε όλο και μεγαλύτερες ποσότητες μεταλλικών νομισμάτων (των οποίων το κόστος προμήθειας τους ήταν μεγάλο για την Εθνική) και έκανε προβληματική τη διατήρηση της μετατρεψιμότητας. Μόνον η ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής, με τη συνδρομή του κράτους, μπορούσε κατά τον Καλλιγά να εξισορροπήσει το ισοζύγιο πληρωμών και να επιτευχθεί η προοδευτική σταθερότητα του νομισματικού συστήματος.

Τους προβληματισμούς αυτούς της διοίκησης της Εθνικής τους βλέπουμε να εκφράζονται με ενάργεια και μετά την πτώχευση του 1893, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων του ελληνικού κράτους με τους ξένους πιστωτές, όταν φρόντισε να καταστήσει ξεκάθαρα το ενδιαφέρον της για την εγχώρια παραγωγή, αλλά και για τη διατήρηση της αξίας του γραμματίου της,

που ήταν άλλωστε η κύρια "αποστολή" της: "Εν η δεινή κρίσει των οικονομικών του κράτους", τόνιζε η διοίκηση της σε υπόμνημα προς την κυβέρνηση, "εάν η αδυναμία αυτού προς εκπλήρωσιν των προς τους δανειστάς υποχρεώσεων του δεν συνεπήγαγε μείζονα οικονομικήν κρίσιν εξ ης θα καθίστατο προβληματική και αυτή η πληρωμή 30% εις τους δανειστάς του εξωτερικού χρέους, τούτο οφείλεται πρωτίτως εις την Εθνικήν Τράπεζαν, ης η πίστις διετηρήθη αλώβητος. Δια της πίστεως της επροστάτευσεν αύτη την νομισματικήν κυκλοφορίαν από μείζονος υποταμήσεως, εν ω καθ'όλην την διάρκειαν της κρίσεως δεν έπαυσεν ερχομένη επίκουρος εις τας ανάγκας του εμπορίου, της γεωργικής και κτηματικής πίστεως."⁵

Η μελέτη μας σταματάει την εξιστόρηση της στη δεκαετία του 1880. Τα σοβαρά νομισματικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική οικονομία οξύνθηκαν ακόμα περισσότερο τα επόμενα χρόνια, μετά την πτώχευση του ελληνικού κράτους το 1893 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1897. Η περίοδος που ακολούθησε των γεγονότων αυτών, ήταν μια περίοδος περισυλλογής και ανασύνταξης δυνάμεων για την ελληνική κοινωνία που προσπαθούσε να βρει το δρόμο προς την ανάπτυξη, υπό τον αυστηρό δημοσιονομικό και νομισματικό έλεγχο που ασκούσε η Διεθνής Επιτροπή για τη διαρρύθμιση των οφειλών του ελληνικού κράτους προς τους πιστωτές του.⁶ Οι συζητήσεις και οι αντιπαραθέσεις των ελλήνων οικονομολόγων και πολιτικών για τα νομισματικά προβλήματα της χώρας, συνεχίσθηκαν και αυτή την περίοδο, αναπαράγοντας λίγο-πολύ τα επιχειρήματα που είχαν χρησιμοποιηθεί στις συζητήσεις της περιόδου 1883-5. Έτσι και εδώ έχουμε αυτούς που θεωρούσαν την επαναφορά της μετατρεψιμότητας ως αναγκαία προϋπόθεση για τη δημοσονομική εξυγίανση και την παραγωγική ανόρθωση της χώρας,⁷ και σ' αυτούς που έβλεπαν την οικονομική ανάπτυξη ως μέσο για την επίτευξη του

⁵ "Υπόμνημα. Περί του εσωτερικού χρέους του Ελληνικού Κράτους. Υποβληθέν τω Κυρίω Υπουργώ των Οικονομικών της Ελλάδος υπό της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος επί τη ευκαιρία των διαπραγματεύσεων προς οριστικόν διακανονισμόν μετά των δανειστών του εξωτερικού χρέους", στο Ι.Βαλαωρίτης, *Ιστορία...*, ό.π., παράρτημα Γ', 325-34, εδώ 333 (η υπογράμμιση δική μας).

⁶ Ι.Βαλαωρίτης, ό.π., 182-8.

⁷ Βλ. ενδεικτικά: Σ.Π.Σκιαδάς, "Η Αναγκαστική Κυκλοφορία...", *Παρνασσός*, ό.π., 832 κ.ε., 842-5, 857 κ.ε.· Κ.Αρσενιάδης, *Η Αναγκαστική Κυκλοφορία*, Τρίπολη 1902, *passim*· Ι.Γ.Πεσμαζόγλου, *Υπόμνημα περί του καταλληλοτέρου μέσου προς άρσιν και ριζικήν θεραπείαν της νομισματικής κρίσεως*, Αθήνα 1904, 6-8.

στόχου της επαναφοράς της δραχμής στο άρτιο και της μετατρεψιμότητας των γραμματίων της Εθνικής.⁸

Η σταδιακή αποχώρηση των παλαιών πολιτικών προσώπων και η εμφάνιση νέων ηγετών στην πολιτική σκηνή της χώρας κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, σε συνάρτηση με τις αλλαγές που συνέβησαν σε παγκόσμιο οικονομικό επίπεδο μετά από την μεγάλη ύφεση του καπιταλιστικού συστήματος, οδήγησαν σε νέους προβληματισμούς και στην ένταξη των νομισματικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας. Το θέμα όμως αυτό ξεφεύγει των ορίων της μελέτης αυτής.

⁸ Ι.Κ.Σημαντήρας, *Το Ζήτημα...*, ό.π., 109 κ.ε.· Σ.Ν.Δραγούμης, *Οι ξένοι Δανειστές, η Χώρα και το Νόμισμα*, Αθήνα 1901, 28-40· Δ.Ε.Ηλιόπουλος, *Το συνάλλαγμα εν Ελλάδι*, Αθήνα 1901, 10-12, 21.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΠΗΓΕΣ

1. Ανέκδοτες

Ι.Α. Ε.Τ.Ε./ΙΙΙ.Πρακτικά Συνεδριάσεων. Β' Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων, (Σειρά Β'), φάκ. 1 (μ.τ. 2830).

Ι.Α. Ε.Τ.Ε./ΙΙΙ.Πρακτικά Συνεδριάσεων. Β' Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων, (Σειρά Β'), φάκ. 1-3 (μ.τ. 2832).

Έκθεσις. Περί της εννεαμήνου διαχειρίσεως της Τραπεζής, ήτοι απ' αρχής της συστάσεως της, μέχρι της 30 Σεπτεμβρίου 1842, προς την Συνέλευσιν. Στο Ι.Α. Ε.Τ.Ε./ΙΙΙ.Πρακτικά Συνεδριάσεων. Β' Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων, (Σειρά Β'), φάκ. 1-3 (μ.τ. 2832).

Ι.Α. ΕΤΕ. Αντίγραφα επιστολών J.G.Eynard προς Γ.Σταύρου (Από το Αρχείο της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Γενεύης).

2. Δημοσιευμένες

-, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμοί ετών 1843-1885*.

-, Έκθεσις. Περί του νέου κανονισμού της Εθνικής της Ελλάδος Τραπεζής υποβληθέντος εις την έκτακτον Γενικήν Συνέλευσιν των μετόχων αυτής [1842], στο Ι.Α.Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος (1842-1902)*, τομ. Α', Αθήνα 1902 [αναστατική έκδοση του ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988] Παράρτημα Α, 281-7.

-, Υπόμνημα. Περί του εσωτερικού χρέους του Ελληνικού κράτους. Υποβληθέν τω Κυρίω Υπουργώ των Οικονομικών της Ελλάδος υπό της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος επί τη ευκαιρία των διαπραγματεύσεων προς οριστικόν διακανονισμόν μετά των δανειστών του εξωτερικού χρέους, στο Ι.Α.Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος (1842-1902)*, τομ. Α', Αθήνα 1902 [αναστατική έκδοση του ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988] Παράρτημα Γ, 325-34.

-, *Αι εν τη Εθνική Συνελεύσει Συζητήσεις περί Κτηματικής Τραπεζής*, Αθήνα 1864.

-, *Η Ιστορία της Ιονικής Τραπεζής, 1839-1953*, Αθήνα 1953.

-, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής και Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* (διάφορα έτη).

-, *International Monetary Conference, held in compliance with the invitation extended to certain governments of Europe by the government of the United States, in pursuance of the second section of the Act of Congress of February 28, 1878, in Paris, in August 1878, under the auspices of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of France. Proceedings and exhibits, Washington 1879.*

-, *Proceedings of the International Monetary Conference, held in compliance with the invitation extended to European Governments by the Governments of France and of the United States in Paris, in April, May, June, and July, 1881, under the auspices of the Ministry of Foreign Affairs of French Republic, Washington 1887.*

3.Τύπος της εποχής*

Αθηνά (1848-9)

Αιών (1848-9, 1861-2, 1866-7, 1881-5)

Ακρόπολις (1883-85)

Αχαΐα (1877)

Εκλεκτική (1869)

Ελπίς (1848-9)

Ερμής (1882-86)

Ερμούπολις (1873)

Εφημερίς (1884-5)

Εφημερίς των Συζητήσεων (1873)

Θέμις, I, (1890)

Καρτερία (1848, 1877)

Μέλλον (1868, 1873-7)

Οικονομική Επιθεώρησης, I-XIV, (1873-1890)

Οικονομολόγος (1883-85)

Οικονομολόγος Ελλάδος και Ανατολής (1895-6)

Παλιγγενεσία (1868-85)

Χρηματιστήριον (1863)

Ωρα (1875-85)

4.Βιβλία και άρθρα της εποχής

ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ Κ., *Ομιλία περί τραπεζίης του βουλευτή των βορείων Σποράδων, εκφωνηθείσα κατά την συνεδρίασιν της 22 Οκτωβρίου 1845 της Βουλής*, Αθήνα 1845.

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, *Παρατηρήσεις περί ξένης Τραπεζίης εις την Ελλάδα*, Αθήνα 1837.

-, *Η Εθνική Τράπεζα. Πραγματεία υπό ****, Αθήνα 1870.

ΑΡΣΕΝΙΑΔΗΣ Κ.Ι., *Η Αναγκαστική Κυκλοφορία*, Τρίπολη 1902.

ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ Ιωάννης Α., *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζίης της Ελλάδος (1842-1902)*, τομ. Α', Αθήνα 1902 [αναστατική έκδοση του ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988].

- (επ.), *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος*, τομ. Β', *περιέχων το κείμενον των Νόμων, Διαταγμάτων, Συμβάσεων, Κανονισμών κτλ. αφορούντων την Εθνικήν Τράπεζαν*, Αθήνα 1897.

ΒΑΣΑΜΑΚΗΣ Νικόλαος Ι., "Περί Ψευδούς Πλούτου", *Οικονομική Επιθεώρησις*, III(1875), 366-72.

-, "Εφαρμογή του νέου νομισματικού συστήματος", *Οικονομική Επιθεώρησις*, III(1875), 467-77.

ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ Αθανάσιος Ν., "Το ακατανόητον μονοπώλιον των τραπεζών εν Ελλάδι και οι υπερασπισταί αυτών", *Εφημερίς των Συζητήσεων*, 11.7., 19.7. και 21.7.1873.

-, "Νομισματικόν Πραξικόπημα", *Μέλλον*, 2.8.1876.

-, "Οικονομική Βιβλιογραφία", *Οικονομική Επιθεώρησις*, VII(1879), 73-81.

-, "Περί Εμπορικών Ισολογισμών (balance du commerce)", *Ακρόπολις*, 17.7., 31.7. και 28.8.1885.

-, *Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου*, Αθήνα 1885.

-, *Τα μετά την καταστροφήν, ή τι εστοίχισεν ο πόλεμος και τι ποιητέον δια την ανόρθωσιν μας*, Αθήνα 1898.

ΒΟΥΡΝΑΖΟΣ Κωνσταντίνος Χ., *Σύστημα Πολιτικής Οικονομίας*, I-II, Αθήνα 1905-6.

BEAULIEU Paul Leroy, "Το νομισματικόν ζήτημα και η ανανέωσις της Λατιν.[ικής] Ενώσεως", *Ερμής*, 1.4.1884.

* Αναφέρονται τα έτη που χρησιμοποιήθηκαν.

ΓΟΥΝΑΡΑΚΗΣ Νικόλαος Π., *Περί μεταλλικού νομίμου χρήματος, ιδία δε περί διμεταλλισμού*, Αθήνα 1882.

-, "Ισοζύγιον Εμπορίου και Ισοζύγιον Πληρωμών", *Παλιγγενεσία*, 27.7., 29.7., 31.7. και 3.8.1885.

-, *Στοιχεία Πολιτικής Οικονομίας, Τεύχος Α' (περιέχουν την εισαγωγήν και το περί παραγωγής μέρος)*, Αθήνα 1892.

-, *Στοιχεία Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα 1913.

ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ Στέφανος Ν., *Οι ξένοι δανεισται, η χώρα και το νόμισμα*, Αθήνα 1901.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ Ιωάννης, *Δημοσιονομικαί Μελέται*, I-III, Αθήνα 1925-6.

-, "Παρατηρήσεις τινές επί της άρτι διαταχθείσης εφαρμογής του νέου νομισματικού συστήματος", *Αιών*, 10.11.1882.

-, "Περί του νέου νομισματικού συστήματος", *Αιών*, 12.11.1882.

de FREITAS Rodrigo, "Η Νομισματική Βάσις", *Ερμής* 13.3., 20.3.1883.

ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Δ.Ε., *Το συνάλλαγμα εν Ελλάδι*, Αθήνα 1901.

ΚΑΖΑΖΗΣ Νεοκλής, *Γενικαί Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα 1894.

ΚΑΛΛΙΓΑΣ Παύλος, "Το εμπορικόν ισοζύγιον εν Ελλάδι", *Ακρόπολις*, 24.6.1885.

-, "Το εμπορικόν ισοζύγιον", *Ακρόπολις*, 30.6.1885.

-, "Και πάλιν περί ισοζυγίου", *Ακρόπολις*, 13.7.1885.

-, "Ολίγα ερωτηματικά περί του εμπορικού ισοζυγίου", *Ακρόπολις*, 23.7.1885.

-, "Και αύθις περί εμπορικού ισοζυγίου", *Ακρόπολις*, 1.8.1885.

-, "Συνέχεια περί του εμπορικού ισοζυγίου", *Ακρόπολις*, 8.8.1885.

-, "Περί της εκ της υποτιμήσεως των πραγμάτων κρίσεως εν Αγγλία", *Ακρόπολις*, 20.8.1885.

ΚΑΡΑΛΗΣ Παντιάς Μ., "Η οικονομική Κρίσις", *Ακρόπολις*, 22.6.1885.

-, "Το εμπορικόν ισοζύγιον", *Ακρόπολις*, 29.6. και 16.7.1885.

ΚΑΤΣΕΛΙΔΗΣ Γεώργιος, "Περί κυκλοφορίας τραπεζογραμμάτων (Μια ερμηνεία)", *Ο Οικονομολόγος*, 4.10.1884.

-, "Η Λατινική Ένωσις και η Ελλάς", *Ο Οικονομολόγος*, 1.11. και 22.11.1884.

-, "Επί του νομισματικού ζητήματος", *Ο Οικονομολόγος*, 10.5., 23.5., 20.6. και 4.7.1885.

-, *Το Νόμισμα*, Αθήνα 1902.

- ΚΕΧΑΓΙΑΣ Ευθύμιος, "Περί Τραπεζής", *Ελπίς*, 24.5.1848 και *Αθηνά*, 3.6.1848.
- , "Περί Τραπεζής", *Αθηνά*, 9.6.1848.
- [-], "Η νέα τράπεζα ή η μεταμφιεσμένη ληστεία", *Ελπίς*, 26.8.1848.
- , "Τραπεζικά", *Αιών*, 21.9.1849.
- , *Το Νέον Νομισματικόν Σύστημα*, Αθήνα 1875.
- , [Επιστολή προς τον M. Chevalier] , *Ωρα*, 18.8.1876.
- [-], "Η οικονομική κρίσις και η Εθνική Τράπεζα", *Αιών*, 11.10.1884 και *Ερμής*, 14.10.1884.
- [-], "Οικονομικά", *Αιών*, 10.10.1884.
- ΛΥΚΟΥΔΗΣ Εμμανουήλ Σ., "Αναγκαστική Κυκλοφορία", *Θέμις*, I(1890), 83-5, 104-6, 114-6, 130-4 και 146-50.
- ΝΕΓΡΗΣ Κωνσταντίνος, "Τραπεζικά Γραμμάτια", *Αθηνά*, 31.5.1848 και *Καρτερία*, 3.6.1848.
- ΝΙΚΟΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ Σπυρίδων, "Πως δύναται να μη επιταθή η οικον.[ομική] κρίσις", *Εφημερίς*, 3.6.1885.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Αριστείδης, "Λόγος Αριστείδου Οικονόμου. Εκφωνηθείς εν τη Βουλή τη 18 Ιουλίου 1885", *Ακρόπολις*, 20.7.1885.
- ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ Ι.Γ., *Υπόμνημα, περί του καταλληλότερου μέσου προς άρσιν και ριζικήν θεραπείαν της νομισματικής κρίσεως*, Αθήνα 1904.
- ΠΕΤΣΑΛΗΣ Αθανάσιος, "Η Τράπεζα και αι νέαι αποφάσεις της Συνελεύσεως της", *Αθηνά*, 13.5.1848.
- , "Αι τροπολογίαι των προτάσεων της Συνελεύσεως της Τραπεζής", *Αθηνά*, 20.5.1848.
- , "Παρατηρήσεις τινές επί της ομιλίας του κυρίου Λουκά Ράλλη", *Αθηνά*, 27.5.1848.
- , "Απάντησις περί Τραπεζής προς τον κ. Λ. Ράλλον", *Αθηνά*, 21.6.1848.
- ΡΑΛΛΗΣ Λουκάς, "Συνεδρίασις των μετόχων της Τραπεζής. Εν Αθήναις 5 Μαΐου 1848. Ομιλία Λουκά Ράλλη", *Καρτερία*, 19.5.1848.
- , "Περί Τραπεζής", *Καρτερία*, 8.6.1848.
- ΣΗΜΑΝΤΗΡΑΣ Ιωάννης Κ., *Το Ζήτημα της Αναγκαστικής Κυκλοφορίας*, Αθήνα 1905.

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Ανάργυρος, *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων και Κανονισμών αφορώντων ή και σχετιζομένων προς την υπηρεσίαν της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1869.

ΣΚΑΛΤΣΟΥΝΗΣ Ιωάννης, *Περί της Κτηματικής Πίστεως και σχεδίου προς καθίδρυσιν κτηματικής υποθηκικής Τραπέζης εν Κεφαλληνία, υποβληθέν εις την Ιόνιον Βουλήν*, Κεφαλλονιά 1855.

ΣΚΙΑΔΑΣ Σ.Π., "Η αναγκαστική κυκλοφορία εις τα διάφορα κράτη του κόσμου και εν Ελλάδι και τα εντεύθεν πορίσματα περί της οικονομικής καταστάσεως της Ελλάδος", *Παρνασσός*, ΙΖ(1895), 641-60, 721-36 και 827-63.

ΣΟΥΤΣΟΣ Ιωάννης Α., *Πραγματεία περί παραγωγής και διανομής του πλούτου*, Αθήνα 1851.

-, "Εκθεσις, Περί της αναπτύξεως των οικονομικών πραγμάτων εν Ελλάδι, από του 1833 μέχρι του 1860", *Αιών*, 11.3., 15.3., 18.3.1861.

-, *Εγχειρίδιον Δημοσιολογίας. Η Θεωρία του Προϋπολογισμού*, Αθήνα 1864.

-, "Περί μεταρρυθμίσεως του νομισματικού συστήματος", *Αιών*, 6.4.1867.

-, [Επιφυλλίδα χωρίς τίτλο], *Ωρα*, 24.7.1876.

-, *Πλουτολογία*, I-II, Αθήνα 1882-1885.

-, "Τίνα τα αίτια της σημερινής κρίσεως", *Ο Οικονομολόγος*, 27.9.1884 και *Ερμής*, 30.9.1884.

-, [Επιστολή], *Ερμής*, 23.6.1885.

-, "Περί κρίσεως", *Ακρόπολις*, 9.7.1885 και *Ερμής*, 14.7.1885.

-, "Απάντησις", *Ακρόπολις*, 19.7.1885 και *Ερμής*, 21.7.1885.

-, "Απάντησις", *Ακρόπολις*, 28.7.1885.

ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ Μιχ.Κ., *Περί Πίστεως και Προεξοφλητικών Τραπεζών*, Αθήνα 1883.

ΤΡΙΚΑΛΙΩΤΗΣ Στάμος, *Περί οργανώσεως συστήματος εγχωρίου παραγωγής και των προς τούτο τρόπων*, Αθήνα 1863.

-, *Πραγματεία περί του καταλληλοτέρου δια την Ελλάδα οικονομικοπολιτικού οργανισμού*, Αθήνα 1865.

-, "Περί της φύσεως και της διακονίας των τραπεζογραμματίων", *Πανδώρα*, ΙΘ(1868), 345-9, 451-7.

-, *Συνοπτική Πραγματεία, Περί του οργάνου του συνεταιρισμού ή της μεταβιβαστέας "οφειλής". (Μέρος Α', Περί του εκ μετάλλου οργάνου του συνεταιρισμού)*, [Αθήνα, Ιούνιος 1869].

-, *Συνοπτική Πραγματεία, Περί του οργάνου του συνεταιρισμού ή της μεταβιβαστέας οφειλής. (Μέρος Β', Περί του εις καρτί οργάνου του συνεταιρισμού)*, [Αθήνα, Δεκέμβριος 1869].

-, *Εγχειρίδιον της Πολιτικής Οικονομίας*, I, Αθήνα 1871.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ Χαρίλαος, "Αγόρευσις του κ. Χαριλάου Τρικούπη, περί του Νομισματικού Συστήματος. Συνεδρίασις της 11 Δεκεμβρίου 1875", *Ωρα*, 15.12.1875.

-, "Λόγος Χαριλάου Τρικούπη, πρωθυπουργού, εκφωνηθείς εν τη συνεδριάσει της 4 Νοεμβρίου, περί του νέου νομισματικού συστήματος", *Αιών*, 8.11.1882.

ΦΛΩΡΟΣ Σ.Γ., "Η Αναγκαστική Κυκλοφορία", *Καρτερία*, 27.5., 1.6., 4.6., 9.6., 10.6., 11.6., 21.6. και 22.6.1883 και *Οικονομική Επιθεώρησις*, XI(1883), 265-86, 308-31.

-, "Η χρηματική κρίσις", *Καρτερία*, 19.10., 22.10., 23.10., 28.10. και 29.10.1883.

-, "Η χρηματική κρίσις", *Αιών*, 22.9., 24.9. και 26.9.1884.

-, "Η οικονομική κρίσις και η Εθνική Τράπεζα", *Αιών*, 18.10.1884.

ATTWOOD Thomas, "The Remedy; or, Thoughts on the Present Distresses", στο O'Brien, *Foundations of Monetary Economics*, London 1994, VI, 3-69 (1816).

BAGEHOT Walter, *Lombard Street. A Description of the Money Market*, London 1873.

BOASE Henry, "A Letter to the Right Hon. Lord King, in Defence of the Conduct of the Directors of the Banks of England and Ireland", στο D.P.O'Brien, *Foundations of Monetary Economics*, London 1994, III, 9-12 (1804).

BOYD Walter, "A Letter to the Right Honourable William Pitt, on the Influence of the Stoppage of Issues in Specie at the Bank of England; on the Prices of Provisions, and other Commodities", στο D.P.O'Brien, *Foundations of Monetary Economics*, London 1994, II, 3-30 (1801).

CHEVALIER Michel, *On the probable fall in the value of gold. The commercial and social consequences which may ensue, and the measures which it*

- invites, (transl. from the French with preface by Richard Cobden), Manchester ³1859.
- , "La Nouvelle Depreciation de l' Argent", *Revue des Deux Mondes*, 16 (1876), 621-43.
- COURCELLE-SENEUIL Jean Gustave, *Les operations de Banque. Traite theorique et pratique*, Paris ⁷1896.
- FULLARTON John, *On the Regulation of Currencies; Being an Examination of the Principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country*, New York 1969 (1844).
- HILL John, "An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Gold Bullion in England, and its Connection with the State of Foreign Exchanges", στο O'Brien, *Foundations of Monetary Economics*, London 1994, III, 85-114 (1810).
- HUME David, *Essays. Moral, Political, and Literary* (ed. Eugene F. Miller), Indianapolis ²1987 (1777).
- MACLEOD Henry Dunning, *The Theory and Practice of Banking*, London 1923, I-II (1855-6)
- MILL John Stuart, *Principles of Political Economy. With some of their applications to social philosophy* (ed. W.J.Ashley), Fairfield NJ 1987 (1848).
- RICARDO David, "The High Price of Bullion; A Proof of the Depreciation of Bank Notes", στο *The Works and Correspondence of David Ricardo*, III ('Pamphlets and Papers, 1809-1811'), edited by P.Sraffa in collaboration with M.H.Dobb, published for the Royal Economic Society, London 1951, 47-157 (1810).
- SMITH Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (eds. R.H.Campbell-A.S.Skinner-W.B.Todd), I-II, Indianapolis 1981 (1776).
- TOOKE Thomas, *An Inquiry into the Currency Principle. The connection of the Currency with Prices and the expediency of a separation of Issue from Banking*, London 1844.
- TORRENS Robert, "A Letter to the Right Honourable Lord Viscount Melbourne, on the Causes of the Recent Derangement in the Money Market and on Bank Reform", στο O'Brien, *Foundations of Monetary Economics*, London 1994, IV, 3-64 (1837).

II. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986.

ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ Γιώργος-ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ Σοφία, *Η Δραχμή. Νομισματικά καθεστώτα και Δημοσιονομικές Διαταραχές στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997.

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Ανδρέας, *Εργα*, III, Αθήνα 1940.

ΑΝΔΡΕΟΥ Απόστολος Ι., *Η εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδος 1830-1933. Μετά συντόμου επισκοπήσεως της ιστορικής εξελίξεως της διεθνούς εξωτερικής εμπορικής πολιτικής και της δράσεως της Κ.Τ.Ε. επί τιαυτής*, Αθήνα 1933.

ΒΑΡΒΑΡΕΣΟΣ Κυριάκος, "Ιστορία και προβλήματα του ελληνικού νομισματικού συστήματος", *Επιθεώρηση Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*, 8 (1939), 3-31.

ΒΑΡΒΑΡΕΤΟΣ Γεώργιος Αχ., *Ο Γεώργιος Σταύρου και η Εθνική Τράπεζα*, Αθήνα 1967.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κώστας, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 21994.

ΔΑΜΑΛΑΣ Βασίλειος, "Σύντομος Ιστορία της Δραχμής (Από του 1833 μέχρι του 1953)", *Σπουδαί*, 9/9-10 (1959), 33-45.

ΔΕΜΑΘΑΣ Ζ., ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ Θ., ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ., *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείριση τους στην Ελλάδα 1880-1930*, Αθήνα 1991.

ΔΕΡΤΙΛΗΣ Γιώργος Β., "Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση, 1828-1878", *Τα Ιστορικά*, Α/1 (1983), 145-74.

-, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και Πολιτική Διαμάχη στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 21989.

DAKIN Douglas, *Η ευνοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 31989.

ΕΥΛΑΜΠΙΟΣ Μ.Σ., *Η εν τη Εθνική Τραπεζή της Ελλάδος και τω Κοινοβουλίω δράσις Ευθυμίου Ι.Κεχαγιά*, I-II, Αθήνα 1930-31.

EICHTAL Gustave, *Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*, Αθήνα 1974.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ Δημήτριος Λ., *Ιστορία της ιδρύσεως της Εθνικής Τραπέζης (1833-1843)*, I-II, Αθήνα 1925.

- ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ Σταύρος, *Πίστη και Εκχρηματισμός της Οικονομίας. Προεξοφλητικός Δανεισμός και Εθνική Τράπεζα (1860-1900)*, Αθήνα 1981.
- HOBSBAWM Eric J., *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα 1994.
- ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ Δημήτριος, "Ιωάννης Ζωγράφος (1844-1927)", *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 8(1928), 124-6.
- , *Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα 1929.
- , "Νικόλαος Γουναράκης (1853-1932)", *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 12(1932), 249-50.
- ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ.Π., *Η πρώτη εν Ελλάδι αναγκαστική κυκλοφορία του 1848*, Αθήνα 1930.
- , *Τα πρώτα της Εθνικής Τραπέζης γραμμάτια του 1842 - Τα δεκάδραχμα του 1849 και η πρώτη εν Ελλάδι παραποίησης*, Αθήνα 1930.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ Αναστάσιος, "Οι πρώτες κριτικές στην ποσοτική θεωρία του χρήματος του David Hume", *Σπουδαί*, ΛΗ (1988), 534-47.
- ΚΟΝΔΥΛΗΣ Παναγιώτης, "Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία", *Τα Ιστορικά*, Ζ/ 12-13(1990), 3-28.
- ΚΟΥΤΕΑΣ Νικόλαος Δ., *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843-1879)*, Αθήνα 1992.
- ΚΩΦΟΣ Ευάγγελος, "Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, ΙΓ, 298-365.
- ΛΕΟΝΤΑΡΑΚΗΣ Ι.Α., *Το προνόμιον της Ιονικής Τραπέζης*, Ζάκυνθος 1902.
- ΜΕΤΑΞΑ-ΜΕΣΣΗΝΕΖΗ Νύση, *Γεώργιος Σταύρος και Εθνική Τράπεζα (Έρευνα εις τα ανέκδοτα αρχεία του βασιλέως Όθωνος, της Εθνικής Τραπέζης, του Γεωργίου Κουντουριώτη, του Λέοντος Μεσσηνέζη και άλλων)*, Αθήνα 1956.
- ΜΗΤΣΗΣ Βασίλης Δ., *Το εκδοτικό προνόμιο της Ιονικής Τραπέζας, 1839-1920*, Αθήνα 1987.
- ΜΟΣΚΩΦ Κωστής, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985.
- ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ Νίκος Σ., *Δημόσια Δάνεια*, Αθήνα 1995.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Κωνσταντίνος, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και Αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983.
- , *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1855-1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού*, Αθήνα 1988.
- , *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Σχόλια για μια βιογραφία*, Αθήνα 1993.

- ΠΕΤΡΑΚΗΣ Παναγιώτης, *Η τραπεζική χρηματοδότηση του Δημόσιου και Ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα (1844-1869)*, Αθήνα 1985.
- (σε συνεργασία με Χ.Πανώριο), *Τα Σημεία Καμπής στη Δραστηριότητα της Ελληνικής Οικονομίας (1840-1913)*, Αθήνα 1992.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Ιωάννης - ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ Αικατερίνη, "Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, ΙΓ, 8-105.
- ΠΙΖΑΝΙΑΣ Πέτρος, *Μισθοί και Εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985.
- ΠΡΟΝΤΖΑΣ Ευάγγελος, *Η αυθεντία του νομίσματος στην νεοελληνική κοινωνία. Η περίοδος των διατακτικών κερμάτων (1885-1910)*, Αθήνα 1995.
- ΡΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ John A., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985.
- ΡΗΓΙΝΟΣ Μιχάλης, *Η κίνηση των συναλλαγμάτων και των νομισμάτων στις ελληνικές αγορές (1856-1912)*, Αθήνα 1997.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θεόδωρος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Όψεις*, I-II, Αθήνα 1994.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Νίκος Γ., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1990.
- ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Στάθης, *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1949.
- ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Επαμεινώνδας Κ., *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (1841-1966)*, Αθήνα 1966.
- ΣΥΝΑΡΕΛΛΗ Μαρία, "Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα", *Τα Ιστορικά*, 2(1984), 349-70.
- ΤΡΙΧΑ Λύντια, *Διπλωματία και Πολιτική. Χαρίλαος Τρικούπης - Ιωάννης Γεννάδιος. Αλληλογραφία 1863-1894*, Αθήνα 1991.
- ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Βάσιος, *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984.
- ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ Χρήστος., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία (1830-1940)*, Αθήνα 1993.
- ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ Μιχάλης, "Μεταφράσεις βιβλίων οικονομικών επιστημών στην ελληνική γλώσσα, 1808-1948: Τα ιδεολογικά μηνύματα", στο *Μνήμη Σάκη Καραγιωργα*, Αθήνα 1988, 443-71.
- , *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα 1989.

-(επ.), *Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία του 19^{ου} αιώνα. Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία*, Αθήνα 1994.

ANDREADES Andreas, *History of the Bank of England 1640-1903*, London 1909.

ARNON Arie , *Thomas Tooke: Pioneer of Monetary Theory*, Aldershot 1991.

-, "Free (and not so free) Banking Theories among the Classics", *History of Economic Thought - Newsletter*, 51(1993), 12-4.

ARROW Kenneth J., "Maine and Texas", *The American Economic Review. Papers and Proceedings*, 75.2(1985), 320-3.

BARBER William J., "The spread of economic ideas between academia and government: a two-way street", στο D.C.Colander-A.W.Coats (eds), *The spread of economic ideas*, Cambridge 1989, 119-26.

BARKAI Haim, «The Old Historical School: Roscher on Money and Monetary Issues», *History of Political Economy*, 21.2(1989), 179-200.

BETZ Horst K., "How does the German Historical School Fit?", *History of Political Economy*, 20.3(1988), 409-30.

BLACK Robert D. Collison, "Banfield, Thomas Charles", *The New Palgrave A Dictionary of Economics* (ed. by J.Eatwell, M.Milgate, P.Newman), London 1987, I, 182.

BLAUG Mark, *The Methodology of Economics, or how economists explain*, Cambridge 21992.

BONAR James, "Ricardo on Currency", στο John Cunningham Wood (ed), *David Ricardo: Critical Assessments*, London 1985, IV, 15-9.

BORDO Michael D., "Bimetallism", *The New Palgrave A Dictionary of Economics* (ed. by J.Eatwell, M.Milgate, P.Newman), London 1987, I, 243-5.

BRETTON Yves- LUTFALLA Michel (eds), *L'Economie Politique en France au XIXe siecle*, Paris 1991.

BRONFENBRENNER Martin, "The 'structure of revolutions' in economic thought", *History of Political Economy*, 3.1(1971), 136-51.

CAMERON Rondo, *France and the Economic Development of Europe, 1800-1914*, Princeton 1961.

-, (ed.), *Banking in the Early Stages of Industrialization*, New York 1967.

- CHECKLAND S.G., "Adam Smith and the Bankers", στο A.S.Skinner-T.Wilson (eds), *Essays on Adam Smith*, Oxford 1975, 504-23.
- COATS Alfred William, "Is there a structure of scientific revolutions in economics", στου ιδίου, *The Sociology and Professionalization of Economics. British and American economic essays*, London & New York 1993, II, 58-62.
- DARWIN Leonard, *Bimetallism. A Summary and Examination of the Arguments for and against a Bimetallic System of Currency*, New York 1898.
- DASGUPTA Ajit K., *Epochs of Economic Theory*, Oxford 1985.
- DETERILIS Georges et al, *Banquiers, usuriers et paysans. Reseaux de credit et strategies du capital en Grece 1780-1930*, Paris 1988.
- ELIAS Norbert, "Theory of science and history of science", *Economy and Society*, I(1972), 117-33.
- FAY Charles Rye, *Great Britain from Adam Smith to the Present Day. An Economic and Social Survey*, London 1935.
- FETTER Frank Whitson, *Development of British Monetary Orthodoxy 1797-1875*, Fairfield 1978 (1965).
- , *The Economist in Parliament 1780-1868*, Durham N.C. 1980.
- FRIEDMAN Milton- SCHWARTZ Anna J., *A Monetary History of the United States 1867-1960*, Princeton 1963.
- GHERITY James A., "The evolution of Adam Smith's theory of Banking", *History of Political Economy*, 26.3(1994), 423-41.
- GLASNER David., «On some classical monetary controversies», *History of Political Economy*, 21.2 (1989), 201-29.
- , «The Real-Bills Doctrine in the Light of the Law of Reflux», *History of Political Economy*, 24.4(1992), 867- 94.
- GOODWIN Craufurd D.W., *Economic Enquiry in Australia*, Durham N.C. 1966.
- , "Toward a theory of the history of economics", *History of Political Economy*, 12.4(1980), 610-9.
- GORDON Scott, *The History and Philosophy of Social Science*, London & New York 1991.
- GREEN E.H.H., "Rentiers versus Producers? The Political Economy of the Bimetallic Controversy c. 1880-1898", *English Historical Review*, CIII (1988), 588-612,

- , "The Bimetallic Controversy: empiricism belimed or the case for the issues", *English Historical Review*, CV (1990), 673-83.
- GREGORY Theodor Emmanuel, *An Introduction to Tooke and Newmarch's "A History of Prices and of the State of the Circulation from 1792 to 1856"*, London 1928.
- , (ed), *Selected Statutes Documents and Reports, relating to British Banking 1832-1928*, I (1832-1844), London 1929.
- HAYEK Friedrich August, *The Trend of Economic Thinking: Essays on political economists and economic history (The Collected Works of F.A.Hayek, III, ed. by W.W.Bartley-S.Kresge)*, London 1991.
- HELM Elijah, *The joint standard. A plain exposition of monetary principles and of monetary controversy*, London 1894.
- HERING Gunnar, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, I-II, München 1992.
- HICKS John Richard, *Critical Essays in Monetary Theory*, Oxford 1967.
- HOBSBAWM Eric J., *Industry and Empire. From 1750 to the Present Day*, Harmondsworth 1990.
- HOLTFRERICH Carl-Ludwig, «Zur Rezeption der Bullion- und der Banking-Currency-School-Kontroverse in Deutschland», *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, 115/VI(1988), 9-27.
- HOWE A.C., "Bimetallism, c.1880-1898: a controversy reopened?", *English Historical Review*, CV (1990), 377-91.
- HUTCHISON Terence Wilmot, *A Review of Economic Doctrines 1870-1929*, Oxford 1953.
- , *On revolutions and progress in economic knowledge*, Cambridge 1978.
- HYNDMAN Henry M., *Commercial Crises of the Nineteenth Century*, New York 1967 (1892).
- KARSTEN Siegfried G., "Dialectics and the Evolution of Economic Thought", *History of Political Economy*, 5.2(1973), 399-419.
- , "Dialectics, functionalism, and structuralism in economic thought", *American Journal of Economics and Sociology*, 42(1983), 179-92.
- KINDLEBERGER Charles P., *Manias, Panics, and Crashes. A History of Financial Crises*, London & Basingstoke 1981.
- , *A financial history of Western Europe*, London 21987.

- LAILER David., «Bullionist Controversy», *The New Palgrave*, ό.π., I, 289-94.
-, *The Golden Age of the Quantity Theory. The development of Neoclassical Monetary Economics 1870-1914*, Hertfordshire 1993.
- LATSIS Spyro J., "A research programme in economics", στο S.J.Latsis (ed), *Method and Appraisal in Economics*, Cambridge 1976, 1-41.
- LAZARETOU Sophia, "Government Spending, Monetary Policies, and Exchange Rate Regime Switches: The Drachma in the Gold Standard Period", *Explorations in Economic History*, 32(1995), 28-50.
- McNALLY David, *Political Economy and the Rise of Capitalism; A Reinterpretation*, Berkeley & Los Angeles 1990.
- MILGATE Murray - LEVY Alastair, "H.D.Macleod", *The New Palgrave A Dictionary of Economics* (ed. by J.Eatwell, M.Milgate, P.Newman), London 1987, III, 268-9.
- MISES Ludwig von, *The Theory of Money and Credit*, Indianapolis 1981 (1912).
- MOSS David J., *Thomas Attwood: The biography of a radical*, Kingston, London & Buffalo, 1990.
- MURPHY Antoin, *Richard Cantillon: Entrepreneur and Economist*, Oxford 1986.
- , *John Law: Economic Theorist and Policy Maker*, Oxford 1997.
- NIEBYL Karl H., *Studies in the classical theories of money*, New York 1948.
- NIEHANS Jürg, "Multiple discoveries in economic theory", *The European Journal of the History of Economic Thought*, 2.1(1995), 1-28.
- O'BRIEN Denis Patrick, *The Classical Economists*, Oxford 1975.
- (ed.), *Foundations of Monetary Economics*, I-VI, London 1994.
- , "Monetary Base Control and the Bank Charter Act of 1844", *History of Political Economy*, 29.4(1997), 593-633.
- PALAMAS L.C., *History of Monetary Enactments in Greece, 1.Part (1828-1885)*, Athens 1930.
- PARETO Vilfredo, *Sociological Writings*, New York and London 1966.
- PERLMAN Morris, "Adam Smith and the paternity of the real bills doctrine", *History of Political Economy*, 21.1(1989), 77-90.

- PSALIDOPOULOS Michalis, "Aristides Economos and the 'Oikonomiki Epitheorissis': The rise and fall of an economic journal in 19th century Greece", *History of Economic Ideas*, IV/1996/3, 149-67.
- REDISH Angela, "The Latin Monetary Union and the emergence of the international gold standard", στο M.Bordo-F.Capie (eds), *Monetary Regimes in Transition*, Cambridge 1993, 68-85.
- , "The Persistence of Bimetallism in Nineteenth Century France", *Economic History Review*, XLVIII.4(1995), 717-36.
- RIST Charles, *History of Monetary and Credit Theory from John Law to the present day*, New York 1966 (1938).
- ROBBINS Lionel, *Robert Torrens and the evolution of Classical Economics*, London 1958.
- ROLL Eric, *History of Economic Thought*, London and Boston 1992.
- RUSSELL Henry B., *International Monetary Conferences. Their purposes, character, and results with a study of the conditions of currency and finance in Europe and America during intervening periods, and in their relations to international action*, London & New York 1898.
- SANTIAGO-VALIENTE Wilfredo, «Historical background of the classical monetary theory and the "real-bills" banking tradition», *History of Political Economy*, 20.1(1988), 43-63.
- SCHUMPETER Joseph Alois, *History of Economic Analysis*, New York 1954.
- SCHWARTZ Anna Jacobson, "Banking School, Currency School, Free Banking School", *The New Palgrave A Dictionary of Economics* (ed. by J.Eatwell, M.Milgate, P.Newman), London 1987, I, 182-6.
- SCREPANTI Ernesto-ZAMAGNI Stefano, *An Outline of the History of Economic Thought*, Oxford 1993.
- SEMMEEL Bernard, *The Rise of Free Trade imperialism; Classical Political Economy, the Empire of Free Trade and Imperialism 1750-1850*, Cambridge 1970.
- SILBERNER Edmund, *The Problem of War in Nineteenth Century Economic Thought*, Princeton 1946.
- SIMON Herbert A., "From substantive to procedural rationality", στο S.J.Latsis (ed), *Method and Appraisal in Economics*, Cambridge 1976, 129-48.

- SKAGGS Neil T., «John Fullarton's Law of Reflux and central bank policy», *History of Political Economy*, 23.3(1991), 457-80.
- SMITH Vera C., *The rationale of central banking, and the free banking alternative*, Indianapolis 1990 (1936).
- SOLOW Robert M., "How economic ideas turn to mush", στο D.C.Colander-A.W.Coats (eds), *The spread of economic ideas*, Cambridge 1989, 75-83.
- STIGLER George J., *Essays in the history of Economics*, Chicago & London 1965.
- THOMADAKIS Stavros, "Monetary arrangements and economic power in Nineteenth-Century Greece: The National Bank in the period of convertibility (1841-77)", *Journal of the Hellenic Diaspora*, XII.4(1985), 55-90.
- TRIBE Keith, *Strategies of economic order. German economic discourse, 1750-1950*, Cambridge 1995.
- VACALOPOULOS Constantin Ap., *Lemaitre et la crise financiere de la Grece (1842-1843)*, Thessalonique 1979.
- VILLAR Pierre, *A History of Gold and Money 1450-1920*, London and New York 1991.
- VINER Jacob, *Studies in the Theory of International Trade*, Clifton 1975 (1937).
- , "Adam Smith and Laissez Faire" του ίδιου, *Essays on the Intellectual History of Economics* (ed. Douglas A. Irwin), Princeton 1991, 85-113.
- WHITE Lawrence H., *Free Banking in Britain: Theory, Experience, and Debate, 1800-1845*, New York 1984.
- WILLIS Henry Parker, *A history of the Latin Monetary Union. A Study of International Monetary Action*, New York 1968 (1902).
- WINKEL H., *Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*, Darmstadt 1977.
- YEAGER Leland B., *International Monetary Relations: Theory, History, and Policy*, New York 21976.
- , "Deregulation and Monetary Reform", *The American Economic Review. Papers and Proceedings*, 75.2(1985), 103-7.

